ئايين و سياسەت لە كوردستاندا

لە سياسەتى مەعنەوييەوە بۆ سێكيولاريزم

(كۆمەڵە وتار)

سەباح موفيدى

پێشەکش بە:

ئەوانەی کە لە ژێر هیچ ناوێکدا قەت نەکەوتنە داوی سیاسەت و بەرەی نەیارانی گەلیانەوە و هەموو هەوڵێکیان لە پێناوی مرۆڤایەتی و بەرابەری گەلاندا بووە.

ناسنامەی پەرتووک

ناوی پەرتووک: ئایین و سیاسەت لە کوردستاندا؛ لە سیاسەتی مەعنەوییەوە بۆ سێکیولاریزم
Religion and Politics in Kurdistan; From Spiritual Politics to Secularism

نووسەر: سەباح موفیدی (-1980ز./2679ک.)

ڕێکەوتی بڵاوکردنەوە (بە شێوەی پەرتووکی ئەلێکترۆنیکی): ڕێبەندانی 2718 ک./2019ز.

ڕێژەی لاپەڕەکان: 148

بڵاوکار: لاپەڕەی نووسەر لەسەر ماڵپەڕی ئینتەرنێتی ئاکادێمیا

https://independent.academia.edu/sabahmofidi

ناوەڕۆک

بابەت..لاپەڕە

پێشەکی 1

دەوری توێژی فەقێ و مەلایان لە پێکهاتنی پێوەندیی کوردستانی و گیانی کوردایەتیدا.....................................3

سیاسەتی مەعنەوی لە خەباتی کوردستاندا...11

ئایین و سیاسەت لە سەردەمی کۆمەڵەی ژ.ک و کۆماری کوردستاندا..29

کردەی سیاسی ئایین لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا (بە تیشک خستنەسەر ڕەوتی مەکتەب قورئان).......................36

کاریگەرییەکانی بزاڤی ئیسلامی نوێ لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا...64

حکوومەتی ئێران و بەکارهێنانی سیاسی ئایین لە کوردستان (ڕێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکان بە نموونە).......76

لێکدانەوەی ڕەوتی پێکهاتن و گۆڕانکاریی ناوخۆیی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستانی باشوور.......................87

بەربەستەکانی ئیسلامی سیاسی لە باشووری کوردستاندا...104

ئایین و شوناسی سیاسی لە کوردستاندا...111

ئایین و چاندی ڕامیاریی لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا...117

بنەما کۆمەڵایەتییەکانی کاریگەر لەسەر سیاسەتی دەرەوە و پێوەندیی نێودەوڵەتی کوردستان..........................125

ئایین لە سیاسەتی نێودەوڵەتی کوردستاندا: تێگەیشتنێکی مامناوەند لە سێکیولاریزم......................................135

دوایین وتە: پێویستیی تێپەڕینی کوردستان لە دەوڵەتانی نیمچە مۆدێرن...142

پێشەکی

ئەم پەرتووکەی بەردەست بریتییە لە کۆمەڵە وتارێکی نووسەر کە لە ماوەیەکی تاڕادەیەک دوورودرێژدا بەرەبەرە لە گۆڤار و ماڵپەڕەکاندا بڵاو بوونەتەوە. تەوەری گرێدەری زۆربەی وتارەکان پێوەندیی "ئایین و سیاسەت" لە کوردستانە بۆیە لە ژێر ئەو سەردێڕەدا کۆکراونەتەوە و دیسانەوە بە تێکرا دەکەونە بەردەستی خوێنەری هێژا تاکو گشتێتییەک لە پێوەندیی ئەم دوو چەمکە لە کوردستاندا وێنا بکات. هەر لەو کاتەشدا وەک پرۆژەیەک هەوڵێک بووە بۆ بەرهەمهێنانی وێژەیەک بە زمانی کوردی لەو بوارەدا.

لەو ئاڕاستەیەدا، بەشێک لە وتارەکان هەوڵێکن بۆ روونکردنەوەی پێوەندیی ئایین و سیاسەت لە سەردەمی بزووتنەوەی نەریتی کورد تا سەرەتاکانی بزووتنەوەی نوێی کورد بەتایبەت ئەو قۆناخەی کە بە "قۆناخی ئایینی" لە خەباتی کورددا دیاریی کراوە و لە ژێر ناوی سیاسەتی واتاوی یان مەعنەویدا، سیاسەتی کوردی ئەو سەردەمە پێناسە دەکەن و روونی دەکەنەوە کە ئەوە جیاواز بووە لە سیاسەتی ئایینی و ئایینی سیاسی کە دواتر سەریهەڵدا. لەو قۆناخەدا سەرکردە ئایینییەکان و ئایین لە خزمەتی سیاسەتی کوردیدا بوون و واتایەتی و مەعنەوییەتی خەڵکی ئایینی کورد هاندەر و وزەبەخش بوو بۆ بەدواداچوونی مافی سیاسییان و نەتەوەخوازیی وەک دژە ئایینی وێنا نەدەکرا و ئامانجی بزووتنەوەکان نەک ئایینی بەڵکو نەتەوەیی بوو. لەلایەکی تریشەوە دژایەتی لەگەڵ ئایین نەدەکرا و ئایین کردەی کۆمەڵایەتی خۆی لە کۆمەڵگای نەریتی ئەودەمدا جێبەجێ دەکرد. واتە بە وتەی ئەوڕۆکەیی جۆرێ سێکیولاریزمی ساکار و رێزگرتن لە ئایین باو بوو.

بەشێکی تر لە وتارەکان پێوەندییان بە کردەی سیاسی ئایین لە کۆمەڵگای کوردەواریدا هەیە و ئەوەی کە چلۆن لە سیاسەتدا لە ئایین بۆ دژایەتی کردنی نەتەوەی کورد کەڵک وەرگیراوە. ئەم وتارانە بە بەڵگەوە پیشان دەدەن کە چلۆن لە کوردستاندا رامیار و سیاسەتوانی نەتەوە باندەستەکان زیرەکانە لە کردەی رامیارانەی ئایین کەڵکیان وەرگرتووە و ئایینیان کردووە بە ئامرازی سیاسی. وتارەکان دەریدەخەن کە بێجگە لە هەندێ کردەی سیاسی نهێنی ئایین کە زیاتر بە قازانجی نەتەوەی باندەست بووە، حکوومەت و دەسەڵاتدارانیان کردە راشکاوانەکانی ئایینیشیان خستووەتە خزمەتی خۆ. کەچی لە بەرانبەردا، بزووتنەوەی کوردی بە بۆنەی لاوازی لە بیر و روانگەی سیاسیدا نەتەنیا نەیتوانی لە کردەی سیاسی ئایین کەڵک وەرگرێت بەڵکو بە هۆی لەلایەک دەمارگرژی ئایینی و لەلایەکی ترەوەش دژایەتی و سەرنجنەدانی ئایین، وێرای هەبوونی کۆمەڵگایەکی نەریتی، زۆر جار کەوتووەتە داوی سیاسەتی نەیارانی خۆیەوە.

هەروەها بەشگەلێک لەم وتارانە پێوەندییان بە بزاڤ و بزووتنەوە ئایینییەکانی کوردستان و کاریگەرییان لەسەر سیاسەتی کوردی هەیە. ئەمانە دەریدەخەن کە بەپێچەوانەی قۆناخی ئایینی بزووتنەوەی کۆنی کوردی و راهاتوویی ئایینی نەریتی و چاندی کوردی، لە بزاڤە نوێیە ئیسلامییەکاندا لایەنی ئایینی زاڵ بووە بە سەر نەتەوەییدا و سیاسەتی ئەمانە بە کردەوە لە بەرژەوەندی نەتەوەییدا نەبووە و ئامانجی سەرەکییان نەک نەتەوەیی، بەڵکو ئایینی بووە و هەر ئەمە ئەوانی لە کۆمەڵگای کوردی لەگەڵ چاند و دابونەریتە تایبەتییەکانی و دەرەنجام سیاسەتی کوردی دوور خستەوە و بووە هۆی کەلێنی کۆمەڵایەتی نوێ لە کۆمەڵگای کوردیدا و لە هەندێ قۆناخدا هەم خۆیان کەوتنە بەرەی نەیارانی گەلی کورد و هەم بواریان بۆ کەڵکی نالەباری سیاسی حکوومەتە ناوەندییەکان خۆش کرد.

لە دوایین بەشی وتارەکاندا تیشک خراوەتە سەر بوارێکی بەرینتری سیاسەت. واتە بەپێچەوانەی بەشەکانی پێشتر کە زیاتر پێوەندیی ئایین و سیاسەتی لە پێوەندیی ئایین و نەتەوەخوازیدا بەدواداچوون کردووە، کاریگەریی ئایین لەسەر شوناسی سیاسی، چاندی سیاسی و سیاسەتی نێونەتەوەیی پیشان دەدات. لەم رێگایەوە دەردەکەوێت کە ئایین لە زۆر بواری سیاسیدا کردەی هەیە و سیاسەتوانی کوردیش لە سیاسەتی کوردیدا کە بنەمای لەسەر شوناسی کوردی و کوردستانییە دەبێت وەک یەکێک لە فاکتۆرەکان سەرنجی بدات. دیارە ئایین کە لە کۆمەڵگای نەریتیدا تەشەنەی زیاتری هەیە، دەتوانێت بەشێک لە شوناسی سیاسی تاکی کۆمەڵگاش دیاریی بکات و هەندێ جار شوناسی ئایینی ببێتە بنەمای شوناس و بەشداریی سیاسی تاک و کاریگەری ئەرێنی یان نەرێنی لەسەر پشکی شوناسی نەتەوەیی لە سیاسەتدا هەبێت، لە کاتێکدا کە کێشەی کۆمەڵگا نەتەوەییە و کۆمەڵگا بە قۆناخێکی هەستیاردا تێدەپەڕێت. هەروەها ئایین دەتوانێت لەسەر جۆری چاندی سیاسی کۆمەڵگا لەلایەک و پێوەندیی دەرەکی و نێونەتەوەیی لەلایەکی تر کاریگەریی هەبێت و کەواتە چ لە ناوخۆ و چ لە دەرەوە ببێتە هۆی کۆکی و ناکۆکی. بۆیە رەچاوکردنی ئەم فاکتۆرە لە سیاسەتدا پێویستە.

جێی ئاماژەیە کە رەچاوکردنی فاکتۆری ئایین وەک هەر فاکتۆرێکی تری کۆمەڵایەتی لە سیاسەتدایە و بە جۆرێ لە هەموو حکوومەتەکاندا هەیە و هەبوونی سیاسەت و رێبازی ئایینی شیاو، نە بە واتای ئایینی سیاسی، بەڵکو بە واتای هەڵوێستی حکوومەت لە بەرانبەر ئایین و کاروباری ئایینی کۆمەڵگادا پێویستە. دیارە لە حکوومەتە ئایینییەکاندا ئایین بنەمای زۆربەی سیاسەتەکانیانە. لە هەندێ دەوڵەتدا وەک نموونە کۆمونیستییەکان زیاتر سیاسەتێکی دژە ئایینی پێڕەو کراوە، هەرچەند بەتەواوی ناتوانن سەرنجی ئەم فاکتۆرە نەدەن ئەگەر تەنانەت لە رێگای سیاسەتی سنووردارکردنی رۆڵی ئایین لە کۆمەڵگا بێت کە بۆخۆی جۆرێ سیاسەتی ئایینییە. لە سیاسەتی ئایینی ئەم دوو جۆرەدا کێشە هەیە و هیچکامیان ناکەونە بازنەی دەوڵەتانی مۆدێرنی دێمۆکراتیکەوە کە زۆربەیان سیاسەتی ئایینی سێکیولار و بێلایەنانە لە پێش دەگرن و وێڕای جیایی ئایین و دەوڵەت، ئازادی ئایینی بۆ هەموو ئایین و ئایینزاکان هەیە و رێزیان لێدەگیردرێت و دەوڵەت وەک دامەزراوەیەکی بێلایەن بەرابەری و دادپەروەریی بۆ هەموو گروپە کۆمەڵایەتییەکان رەچاو دەکات. لەم ئاراستەیەدا، دوایین وتاری ئەم پەرتووکە تەرخان کراوە بۆ داهاتووی کوردستان تاکو هەوڵ بدرێت لە دەوڵەتانی نیمچە مۆدێرنی ناوچەکە تێپەڕێت و بەرەو دەوڵەتێکی سێکیولار دێمۆکراتیکی تەواو هەنگاو هەڵێنێت.

هەرچۆنیک بێت، دیارە سیاسەتی کوردی پێویستی بە خوێندنەوەی جۆراوجۆرە و دەبێت پەل بهاوێژێتە ناو هەموو بوارەکان بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی وریایی و زانیاریی سیاسی تاک و کۆمەڵگای کوردی. لەم پێناوەدا، هیوادارم ئەم پەرتووکە بتوانێت بەشێک لە کەلێنەکانی خوێندنەوە سیاسییەکان و سیاسەتی کوردی پڕ بکاتەوە و خزمەتێکی کردبێت و بەرهەمهێنانی وێژەی زیاتری لەو بوارەدا بەدواوە بێت.

سەباح موفیدی

سنە، گەلاوێژی 2717ی کوردی

دەوری توێژی فەقێ و مەلایان لە پێکهاتنی پێوەندیی کوردستانی و گیانی کوردایەتیدا[1]

مامۆستا مەسعوود محەمەد لە پەرتووکەکەیدا لەسەر "حاجی قادری کۆیی" (1973) ئاماژەی کردووە بە دەوری خوێندنی فەقێیەتی و فەقێ و مەلایان لە پێکهاتنی پێوەندییەکی کوردستانی لە ناو سنووری کوردستان و لە نێوان زاراوە و ناوچە و پارچە جیاوازەکانی کوردستان، و لەسەر ئەو باوەڕەیە کە هیچ توێژێکی تر بە رادەی ئەوان کاریگەریی لەسەر پێکهاتنی ئەو پێوەندییە نەبووە. توێژێ کە لە نێوانیاندا هەندێ کەسایەتی مەزنی نەتەوەیی وەک خانی، مەلای جزیری، حاجی قادر و کەسانی تر هەڵکەوتن. ئەم تاقمە لە توێژی فەقێ و مەلایان دەکرێ وەک رووناکبیرانی ئایینی-نەتەوەیی و بە جۆرێ هاوتای رووناکبیرانی کیلیاستی (عارف و خاوەن واتایەتی یان مەعنەوییەت) لە زمانی "کارڵ مانهایم"دا لەبەرچاو بگیردرێن کە رێخەی رووناکبیرانی سەردەمی کوردن. بۆیە وەک مەسعوود محەمەد گرنگایەتی پێدەدا، توێژی فەقێ و مەلا و کەشی پێکهاتووی حوجرە و خوێندنی فەقێیەتی لە کوردستاندا گرنگایەتی تایبەتی لە پێکهاتنی پێوەندییەکی سەرەتایی کوردستانی وەک هەوێنی گیانی یەکیەتی هەبووە کە ئەم وتارە دەیەوێت بە کەڵکوەرگرتن لە هەندێ بەشی تیۆری مانهایم لەسەر رووناکبیران، ئاورێک بداتەوە سەر دەوری ئەم توێژە.

مانهایم؛ توێژی مەلایان لە رەوتی پێکهاتنی توێژی رووناکبیراندا

لە پێوەندی لەگەڵ ئەم وتارە، سێ خاڵی تیۆری مانهایم لەسەر پێکهاتنی گرووپ، چین و توێژە کۆمەڵایەتییەکان لەوانە رووناکبیران، واتە دابڕاوی و سەربەخۆیی توێژی رووناکبیر، تایبەتمەندی خوێندنی ئەم توێژە، و جۆرەکانی رووناکبیران گرنگایەتییان هەیە. سەبارەت بە پێکهاتنی توێژ و چینە کۆمەڵایەتییەکان، مانهایم لە پەرتووکی "کۆمەڵناسی چاند"دا دەڵێت

---

[1] ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە رێکەوتی 14/03/2017، لەماڵپەڕی "میللەت پرێس"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:

http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=37093&T=

کە کۆبوونەوە و پێوەندیی بەرەبەرە دەبێتە هۆی خۆئاگایی کۆمەڵایەتی و خۆپێناسەکردن بە جێی پێناسەی دیتران لە ئەوان. تاکی مۆدێرن سەرەتا بە شێوەی تاکەکەسی لە ئایدۆلۆژیا نەریتییەکان دادەبرێت و بەرەو خۆئاگایی کۆمەڵایەتی دەڕوات و پاشان تاکە دابڕاوە هاودۆخەکان بە دۆزینەوەی بنەما هاوبەشەکانی ئەم دابڕانە، لەسەر ئەو بنەمایانە و هەندێ تایبەتمەندی بەکۆمەڵ خۆیان و دۆخ و ڕۆڵیان پێناسە دەکەنەوە.[1] پەرەسەندنی ئەم جۆرە دابڕان و دیسانەوە یەکگرتنەوە بوو بە هۆی سەرهەڵدانی زۆرێک لە گروپە کۆمەڵایەتییەکان هەر لە نەتەوە بگرە تا گروپی کرێکاران، ژنان و....

بە قسەی مانهایم هەر سەردەمێ ڕووناکبیری تایبەتی خۆی هەبووە کە ئەوڕۆکە گەیشتووە بە ڕووناکبیرانی سەربەخۆ و ناپاشکۆ. لەم پێوەندییەدا، ئەو چوار قۆناخی گۆڕانی زەینییەتی یوتۆپیایی بە شێوەی خوارەوە دابەش دەکات: یەکەم شێوەی کیلیاسمی ئاناباپتیستەکان؛ دووەم بیرۆکەی لیبراڵ-مرۆڤدۆستانە؛ سێهەم بیرۆکەی پارێزکارانە؛ چوارم شێوەی سوسیالیستی-کۆمونیستی. ئەمانە بە کورتی بریتین لە ئایدیاکانی کیلیاستیک، لیبراڵ، پارێزکار و سوسیالیست کە سێی دوایی شێوەی چاکسازیکراوی یوتۆپیای کیلیاستین.[2] کەواتە لە ڕوانگەی مانهایمەوە بە پێی جۆرەکانی ئایدیالی زەینییەتی یوتۆپیایی، بە درێژایی مێژووی سەردەمی مۆدێرن چوار جۆر ڕووناکبیر هەبووە: روناکبیرانی پەڕاوێزخواز و خاوەن ڕێبازی عارفانە یان کیلیاستەکان (Chiliastic)؛ ڕووناکبیرانی بێ باوەڕ و دژە ئایدۆلۆژیا یان پارێزکار؛ ڕووناکبیرانی رابردووخواز و لیبراڵ؛ ڕووناکبیرانی توندڕەوی کرێکاریی کۆمەڵخواز-کۆمونیست.[3]

لێرەدا زیاتر جۆری یەکەم پێوەندیدارە و بۆیە ئاماژەیەکی زیاتر لەسەری پێویستە. ئەم گروپە خاوەن شێوازێکی ئایینی و زاهیدانەن و بڕوایان بە گۆڕینی کتوپڕی دۆخی هەبوو بۆ بەهەشتی بەڵێندراو هەیە. ڕووناکبیری کیلیاست هەموو کات خەریکی چاوەڕوانییە بەڵام نە چاوەڕوانی پووچەڵ و نەزۆک بەڵکو چاوەڕوانی دۆزینەوەی دەرفەتی شیاو بۆ دەسراگەیشتن بە جیهانی دەرەوە تاکو بە پێی باوەڕە بەرزەفڕانەکانی خۆی بیگۆڕێت. گەرچی ئەو جۆرە بیرە لای پێڕەوانی هەموو ئایینەکان هەیە، دامەزرێنەری فەرمی ئەو شێوازە بیری "سێنت ئاگوستین"ە کە بە نووسینی پەرتووکی "شاری خوا" هیوای بەدیهاتنی مەلەکووتی خوا بە دەستی ئیمانداران پێکهێنا.[4]

هەر لەو پێوەندییەدا، مانهایم سەبارەت بە گەڕۆکی کۆمەڵایەتی نێوان چین و توێژەکان و گروپە داخراو و شلەکان، لە پەنای هونەرمەندان و هۆنەران و... وەک گروپی زاڵی بوێژ و نووسەری سەدەکانی ناوەڕاستی ئەورووپا ئاماژە بە "مەلا و زانایانی ئایینی" دەکات کە ڕێکخراوێکی پتەو و شێوازی تایبەتی خوێندنیان هەبووە. پێکهاتەی سەرەکی دامەزراوەی مەلایان، جۆراوجۆریی پێشینەی ئەندامەکانی پیشان دەدات. وەکو گروپێکی داخراو بە شێوەی سروشتی گیانی تۆکمەیی و هاوکاری پەرەپێدەدات و کاریگەرییەکانی ئاڕاستەگرتنە کۆمەڵایەتییەکانی جۆراوجۆر کە ئەندامەکان لەگەڵ خۆ دەیهێنن، پووچەڵ دەکاتەوە. دواتر ئەو دۆخە بە ئاستێک دەگات کە دەڵێی هیچ جۆراوجۆرییان تێیادا نییە. مانهایم بە هێنانەوەی نموونەگەلێک لەمانە لە کۆمەڵگای ئەڵمانیای ئەو دەم، بەم توێژە وەک نموونەیەک لە شێوازی پێکهاتنی توێژی ڕووناکبیرانی نزیک و بە توندی لێکترگرێدراو ئاماژە دەکات کە گوایە ئەمانیش بەوەها شێوازێک پێکدێن.[5]

هەرچۆنێک بێت، ئەو چوار قۆناخەی سەرەوە، قۆناخە سەرەتاییەکانی زەینییەتی یوتۆپیایین کە دەکرێ بە قۆناخە سەرەتاییەکانی ڕووناکبیریش ناودێر بکرێن. بۆ مانهایم زەینییەتی یوتۆپیایی "ڕووناکبیران" یان بەشی هزریی کۆمەڵگا شێوازی نوێی زەینییەتی یوتۆپیایی بوو کە بەرژەوەندیی هزریی و واتاییان هەیە. یەکێک لە کاریگەرییەکانی ژیانی مۆدێرن ئەوەیە کە بەپێچەوانەی چاندی پێشوو، چالاکی هزریی تەنیا تایبەت بە چینێکی بە شێوەی پتەو دیاریکراو لە باری

---

[1] Karl Mannheim, *Essays on the Sociology of Culture*, Volume seven, New York, 2003, p. 99.

[2] K. Mannheim, *Ideology and Utopia, An Introduction to the Sociology of Knowledge*, New York, 1954, p. 224.

[3] نصرت الله رئیسی، روشنفکران، ایدئولوژی‌های یوتوپیا از دیدگاه کارل مانهایم، نقدی بر اندیشەی جامعەشناسی آلمانی با برداشتی از کتاب "ایدئولوژی و یوتوپیا"، ترجمه: ف. مجیدی، **مجله نگین**، دی، 1357 (1979)، شماره 162. و: Mannheim, 1954,. P. 233.

[4] رئیسی، 1979.

[5] Mannheim, 2003, p. 127.

کۆمەڵایەتییەوە، وەکو "مەلایان"، نییە بەڵکو لەلایەن توێژێکی کۆمەڵایەتییەوە جێبەجێ دەبێت کە لە ئاستێکی زۆردا لە چینی کۆمەڵایەتی و تایبەت بە بوارێکی تایبەتی لە ژیانی کۆمەڵایەتی، دابڕاون[1]. مانهایم دەڵێت: "لە بەرانبەر دۆخی سەدەکانی ناوەڕاستدا، راستی روونی سەردەمی نوێ ئەوەیە کە ئەم پاوانخوازییەی راڤەی جیهان – راڤەی کەلیسایی کە لەلایەن توێژی قەشەکانەوە جێبەجێ دەبوو – تێکچووە و بە جێی توێژێکی داخراو و یەکدەستی رێکخراوی رووناکبیران، توێژی رووناکبیرانی ئازاد سەریهەڵداوە."[2] بەو پێیە رووناکبیران شەبەنگێکی بەربڵاو لە خەباتگێرانی بەر کاریگەریی ئایین و خەباتگێرانی بورژوای شۆڕشی فەڕەنسە تا هێگل و مارکس و... لەبەر دەگرن.[3] کەواتە، وێڕای هاوشێوەتی لە شێوازی پێکهاتندا، بزۆکی بیر و گۆڕانی کۆمەڵایەتی-سیاسی توێژی مەلایان و رووناکبیرانی ئایینی، لە ئاستی رووناکبیرانی سەردەمدا نەبووە.

بە وتەی مانهایم "لە نێوان رێکخراوی پتەو و گرووپی شل و کراوەدا، جۆرگەلێکی نێوەنجی زۆر لە کۆمەڵەکان هەن کە رووناکبیران رەنگە خۆیان بخەنە ریزی ئەوانەوە."[4] لە پێوەندی لەگەڵ پێکهاتنی توێژی رووناکبیری سەردەمدا، دەڵێت لە کۆمەڵگایەکدا کە بە قووڵی بە هۆی قەڵشتی چینایەتی لەت لەت بووە، توێژێک سەرهەڵدەدات کە گەرچی لە مەودای نێوان گرووپە کۆمەڵایەتییەکاندایە، بۆخۆی چینێکی نێوەنجی یان مامناوەند پێکناهێنێت. بەڕای ئەو، رووناکبیران "چین"ێکی کۆمەڵایەتی نین، چونکە بەرژەوەندیی ماددی هاوبەشییان نییە و ناتوانن گرووپێکی جیاواز و دیار پێکبهێنن و هەڵسن بە کردەوەیەکی بەکۆمەڵ. ئەم توێژانە کەمتر بە روونی دیاریی دەکرێن وەک چینێک بە گوێرەی ئەوانەی راستەوخۆتر بەشداری رەوتی ئابوورین.[5] بە وتەیەکی تر رووناکبیران ئیدئۆلۆگی چینە جیاوازەکانن. رووناکبیران توێژێکی نێوەنجین کە لە هەموو چینەکانی تری تێدان؛ کۆمەڵێکی تێکەڵن لە هەموو چینەکان. بەوەشەوە بە شێوەی لەناخداهەڵگر دەتوانن لە دۆخی چینایەتی خۆیان تێپەڕن و بە ئەگەری زۆرەوە کەسایەتی کۆمەڵایەتی کەسێ کە دەچێتە ریزی رووناکبیرانەوە، دەگۆڕدرێت. لە رێبازی مارکسیستیدا، هەرکام لە چینە باندەست و بندەستەکان بە پێی بەرژەوەندیی تایبەتی خۆیان دەجووڵێنەوە، کەچی دۆخی رووناکبیران ناکرێ بە روونی بە پێی پێگەی کۆمەڵایەتی یان بەرژەوەندی چینایەتی شی بکرێتەوە. بۆیە لەم پێوەندییەدا مانهایم بۆ ئەم توێژە کۆمەڵایەتییە چەمکی "رووناکبیرانی ئازاد" بەکار دەهێنێت.[6] ئەم توێژە تاڕادەیەک دابراوەی بێ چین، ئەوەیە کە پێشتر ئالفرێد وێبەر بە "رووناکبیرانی سەربەخۆ لە باری کۆمەڵایەتییەوە" ناودێری کردبوو.[7]

رەوتی مێژوویی پێکهاتنی ئەم توێژە، یەکدەست نەبوونی رووناکبیران لە ناو خۆیاندا دەردەخات. کەواتە ئەمانە لە یەک چین و گرووپ نین بەڵام ئەو شتەی کە ئەمانە لێکتر گرێ دەدات، "خوێندن"ە کە گرنگترین تایبەتمەندیی ئەم توێژە کۆمەڵایەتییە سەربەخۆیەیە. میراتی خوێندنی هاوبەش زاڵ دەبێت بە سەر جیاوازییەکانی لەدایکبوون، پێگەی کۆمەڵایەتی، پیشە، دەسمایەو دارایی، و کەسانی خوێندەواری تاک لە سەر بنەمای خوێندنێ کە وەریانگرتووە، لە پۆلێنبەندییەکی هاوشێوەدا کۆ دەکاتەوە. هەڵبەت مانهایم جەخت دەکات کە لە روانگەی ئەوەوە هەموو تاکە خوێندەوارەکان ناکەونە بازنەی توێژی رووناکبیران بەڵکو تاقمێکی کەم لە نێوانیان وێنەی راستی چەمکی رووناکبیرن. کەواتە رووناکبیران گرووپێک یان توێژێکی کۆمەڵایەتی لەسەر بنەمای خوێندن و نەک ئابووریی، پێکدەهێنن. بۆیە ئەمانە بە ناپاشکۆ یان بێ چین ناودێر کراون. رووناکبیران دەتوانن پێوەندی بکەن بەو چینانەی کە لێیانەوە دەرنەکەوتوون و بە رەچەڵەک و لە بنەڕەتدا سەر

---

[1] Mannheim, 1954, p. 139.

[2] رئیسی، 1979.

[3] Mannheim, 1954, p. 232.

[4] Mannheim, 2003, p. 123.

[5] Mannheim, 1954, pp. 138-139.

[6] محمد جواد زاهدی و محمد حیدرپور، "جامعه‌شناسی انزوای روشنفکران (نقد کنش‌های روشنفکران عصر مشروطه تا پایان سلطنت پهلوی اول)"، **مجله جامعه شناسی ایران**، دوره نهم، شاره 1 و 2، بهار و تابستان 1387 (2008)، ص 127-164. و: Mannheim, 2003, p. 104.

[7] Mannheim, 1954, p. 137 - لە وەرگێرانی زمانی ئاڵمانییەوە بۆ سەر زمانەکانی تر چەمکی رووناکبیرانی ئازاد، سەربەخۆ، هەڵواسراو یان ناپاشکۆ بەکار هێنراون.

بەوان نین، و ئەمە هەڵیکە بۆ ئەوان کە بتوانن خۆ ڕێکخەن لەگەڵ هەر جۆرە ڕوانگەیەک کە بیانەوێت و تەنیا ئەوان دەتوانن بکەونە دۆخێک کە پاشکۆیەتی و پێبەستەیی خۆیان هەڵبژێرن، لە کاتێکدا ئەوانەی کە ڕاستەوخۆ گرێدراو و سەر بە چینێکن تەنیا بە دەگمەن دەتوانن لە سنوورەکانی بیرۆکەی چینایەتیان تێپەڕن.[1]

لەم باسانەی مانهایم بەوە دەگەین کە دەکرێ فەقێ و مەلایان وەک توێژێکی سەرەتایی لە پێکهاتنی ڕووناکبیراندا چاویان لێکرێت کە تێیدا تاک سەرەتا لە هەندێ پێکهاتەی کۆمەڵایەتی خوارتر دادەبڕێت. بە هۆی خوێندن پێوەندییەک لە نێوان تاکە هاودۆخەکاندا چێ دەبێت کە جیاوازییەکانیان دەشارێتەوە. گەرچی ئەم پێوەندییە دەڕوات بەرەو دامەزراوەیەکی پتەو کە جموجووڵی هزریی کەمترە بەڵام سەردەمێک شێوازی زاڵی چالاکی هزریی بووە. لە دڵی ئەم چالاکیانەوە جۆرێ ڕووناکبیری خاوەن ڕێبازی عارفانە و پێوەندیدار بە ئایین سەریهەڵدا. دەکرێ بڵێین وەها شێوازێکیش لە کوردستاندا هەبووە.

ژیانی فەقێیەتی، پێوەندیی کوردستانی و گیانی یەکیەتی

وەک مەسعوود محەمەد باس دەکات، لایەنێکی جوگرافی لە گەشت و گەڕانی سەردەمی زووی فەقێی کوردا هەبووە کە پێشاندەری بوونی هەستێکی بەرچاو بەڵام نهێنی نەتەوایەتییە، لە سەرتانسەری کوردستاندا بە درێژایی ئەو ڕۆژگارانەی کە هاتوچۆی خوێندنی فەقێیانەی تێدا بووە. زۆربەی گەشتەکانی فەقێیان بۆ خوێندن لە پەڕاوێز و ناو سنووری کوردستاندا بووە، نەک بۆ ناو تورک و عەرەب و فارس. واتە جوگرافیای گەڕانەکانیان بە تێکڕایی وێنایەک لە نەخشەی کوردستانی بووە. بە وتەی ئەو، بزووتنەوەی دایمی و زۆری فەقێیان لە سەرتانسەری خاکی کوردستاندا لەسەر ئەرکی خەڵکی کوردەواری بەڵگەی بوونی گیانێکی ناسیاوی و خۆیی بوون و یەک ماڵییە کە ئەگەر خەڵکەکە و فەقێیەکان هەموویان کورد نەبان و هەستیان بەو "یەکبوون"ە نەکردبا، پێکنەدەهات. لە نێوان فەقێ وەک مێوان و خەڵک وەک خانەخوێ هەستی "کوردبوون" ئەوەندە بەهێز بووە کە سنووری نێوان خاکی ئێران و عوسمانی نەیتوانیوە هەستەکە لەت کات، تەنانەت شەڕی نێوان هەردوو دەوڵەت نەیتوانیوە لە هاتوچۆ و بەزاندنی سنوور لەلایەن فەقێیانەوە بەرگیری بکات و هەردوو دەوڵەتیش بە جۆرێک سەبارەت بەوە بێ دەنگ بوون.[2]

لە ڕوانگەی 'مەسعود محەمەد'ەوە گەشت و خوێندنی فەقێیان، بە پێکهێنانی گیانێکی نهێنی کوردایەتی، خزمەتی "نەتەوە بوون"ی کوردی کرد.[3] بە ڕای ئەو، نەبوونی گیانێکی سیاسی و دەوڵەتی کوردی ببووە هۆی نەبوون یان لە خوارەوە بوونی هەستی نەتەوایەتی گشتی لە نا کورداندا. ئەم گەڕانە لە کوردستاندا پەیوەندییێکی خۆڕسکی وای پێکهێنابوو کە کەلێنی نەبوونی گیانی سیاسی لە ناو کوردا کەمێک پڕکردبووەوە. بە جۆرێ کە ئەم شێوازە خوێندنە سەرانسەری کوردەواری لێکگرێدابوو، هیچ پیشەیەکی تر وەک بازرگانی، وەرزێریی، پیشەسازیی و... وایەنەکردبوو. فەقێ و مەلایان بە هەموو کوردستاندا لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر بۆ خوێندن بڵاو دەبوونەوە و لەو جێگۆڕکێیەدا خەڵکیان دەناسی و بە یەکتریان دەناساندن. "وەک بە هۆی خوێندنەوە مەلایێکی سنەیی گەیشتۆتە کۆیێ و دیاربەکر یان خود فەقێی موکری و بادینی و سۆرانی لە مزگەوتی ئاواییەکی کوردستاندا کۆ بوونەتەوە بە هیچ هۆیێکی دیکە و لە هیچ مەیدانێکی تردا کوردی ئەم سەرەوسەری کوردستان وەها کۆ نەبوونەتەوە. سەرەڕای زۆری ژمارەی ئەو فەقێ و مەلایانە کە هاتوچۆکەیان کردووە، کاتی دورودرێژی خوێندنیشیان و مانەوەیان لە غەریبی، قووڵایی و فراوانییەکی بەو پەیوەندییە بەخشیوە کە گەشتەکەیان بەرهەمی هێناوە لە نێوان خەڵقدا زۆر زەحمەتە لە کارێکی تردا بەرهەمی بێ، یاخود هەر نایێ."[4] ژمارەی فەقێ و مەلایانی گەڕیدە لە ژمارەی ئەو کەسانەی کە بۆ مەبەستی تر کوردستانیان پێواوە، پتر بووە. بۆ وێنە، بە هۆی زۆری مەلای وانەبێژ و فەقێ باژێری سنە بە ماڵی زانست (دارالعلم) ناوبانگی دەرکردبوو یان سەردەمێک لە شاری کۆیێ

[1] Ibid., p. 138-141.

[2] مەسعود محەمەد، **حاجی قادری کۆیی**، بەشی یەکەم، بەغدا: کۆڕی زانیاریی کورد، 1973، لل. 255-257.

[3] هەر ئەوە، ل. 264.

[4] هەر ئەوە، لل. 266-267.

500 موستەعید و فەقێ خوێندوویانە. بەشی هەرە زۆری ئەو فەقێیانەی کە لە مزگەوت و تەکیە و خانەقاکانی کوردستان ژیاون لە شوێنانی دوورەوە بۆ خوێندن روویان دەکردە ئەوێنانە. خوێندنی فەقێیەتی تایبەت بە یەک دوو جێگە نەبووە و مەلا و فەقێیەکان لە هەموو ئەو شوێنانەیدا بڵاوبوونەوە کە مەلای وانەبێژی لێبووە.[1]

بە بۆچوونی مەسعوود محەمەد، گەشتی فەقێیان بە دوا خوێندندا شادەمارێکی پەیوەندیی گشتی بوو لەم سەرەو سەری کوردستان بۆ ماوەی سەدان ساڵ کە هیچ جووڵانەوییەکی دیکە وەک ئەوە نەبووە. ئەم شێوازە خوێندنە یەک شێوەیە و تێکەڵبوونی مەلایان لەگەڵ ژیانی رۆژانەی خەڵک، تاڕادەیێک ببووە هۆی پێکهاتنی هەستێکی کۆمەڵایەتی یەک رەنگی بۆ گەلی کورد. ئەو بۆ مەلاکان کە دوای گەڕانی زۆر شوێنی کوردستان، لەسەر زاراوە و خوو و رەوشت و ژینی ئەو خەڵکە شارەزا دەبن، چەمکی "باڵیۆزی گەڕۆک" بە نوێنەری لەو ناوچانەی کە لێیان خوێندوە، بەکاردێنێت. خوێندنی فەقێیان لە نێو سنووری کوردستانی گەورە پیشان دەدات کە کورد لە رووی خوێندەواریەوە پێویستی بە هانا بردنە بەر بێگانە نەبووە و زۆربەی مەلایانی ناوداری کورد زۆری خوێندنی خۆیان هەر لە کوردستان بوون.[2] ئێستاش هەر هەن فەقێ و مەلایانێک کە لە گەڕاندان و کەم پێش دێت لە زێدی خۆیان بمێننەوە یان تا سەر لەوێ بن. ئەم توێژە بە شار و دێی کوردستاندا دەخولێنەوە و هەر ماوەیەک لە مزگەوت و شوێنێک دەبن. گەرچی ئێستا دەوری هەندێکیان قوتاربووەتەوە بە پاراستنی نەریت و پارێزکاریی و تەنانەت بوون بە پیاوی نەیارانی کورد.

لێرەدا بۆ وێنە دەکرێ بە گەڕانی فەقێیەتی هەندێ لە گەورە هونەرانی کلاسیکی کورد ئاماژە بکرێت کە لە سەر رێبازی فەقێیەکانی کوردستان و بەپێی خوێندنی باوی ئەو سەردەمە گەشت و گەڕانی دوور و درێژیان هەبووە و لە پێناوی وەرگرتنی زانستە ئایینییەکاندا شار و دێهاتە قوتابخانەدارەکانی بەشێکی کوردستان گەڕاون و دوا پلەی ئەو خوێندنەیان بڕیوە و مۆڵەتی مەلایەتییان پێدراوە. مەولەوی، لە هەڵەبجە بۆ پاوە و مەریوان و سنە و بانە و سلێمانی چووە و دیسان گەڕاوەتەوە هەڵەبجە و لەوێ چووە بۆ جوانڕۆ و دیسانەوە بۆ سنە و پاشان سلێمانی. نالی بۆ خوێندن شوێنگەلێک وەک سنە، مەهاباد، قەرەداغ، هەڵەبجە و سلێمانی گەڕاوە. سەبارەت بە ژیانی وەفایی هاتووە کە لە مەهابادەوە بۆ خوێندن چووەتە ناوچەی سلێمانی و شارەزوور و لەوێشەوە سەردانی موسڵ و بەغدا دەکات و دەگەڕێتەوە مەهاباد. حاجی قادری کۆیی لە ژیانی فەقێیەتیدا بۆ خوێندن گەشتی بە چەند هەرێمێکی کوردستاندا کردووە و هەندێ شاری کوردستانی باشوور و رۆژهەڵات گەڕاوە و لە رۆژهەڵات لە مەهاباد، ناوچەی لاجان بەرەو سەردەشت و بانە خوێندوویەتی. گەڕانی فەقێیەکان بۆ خوێندن گەر لە دەرەوەی کوردستانیش لە شوێنێ وەک بەغدا بووبێت دیسان زۆربەیان لای کەسانی گەورەی کورد بوون. بۆ وێنە مامۆستا مەحوی بۆ خوێندن چووەتە سنە و مەهاباد و بەغدا کە لە بەغدا فەقێ زانای بە ناوبانگی کورد، موفتی زەهاوی بووە و پاش ماوەیەک گەڕاوەتەوە سلێمانی.[3]

---

[1] هەر ئەوە، لل. 270-269.

[2] هەر ئەوە، لل. 276-273.

[3] پێشەکی **دیوانی مەولەوی**، کۆکردنەوە و لێکدانەوەی عەبدولکەریمی مودەڕڕیس، بەغدا؛ پێشەکی **دیوانی نالی**، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی: عەبدولکەریمی مودەڕڕس و فاتێح عەبدولکەریم، بەغدا: کۆڕی زانیاریی کورد، 1976، ل 24؛ پێشەکی **دیوانی وەفایی**، کۆکردنەوەی عوبەیدوڵڵای ئەیوبییانی مەرکەزی، ئامادەکردنی عوسمان دەشتی، هەولێر: ئاکادیمیای کوردی، 2012، ل. 83؛ پێشەکی **دیوانی حاجی قادری کۆیی**، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی سەردار حەمید میران و کەریم موستەفا شارەزا، سنە: بڵاوکراوەی کوردستان، 1390، ل 14؛ مەسعود محەمەد، 1973، ل 256؛ مەسعود محەمەد، **حاجی قادری کۆیی**، بەشی دووەم، بەغدا: کۆڕی زانیاریی کورد، 1974، ل 231 و 234؛ پێشەکی **دیوانی مەحوی**، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی: عەبدولکەریمی مودەڕڕس و موحەممەدی مەلا کەریم، لە پێشەکیدا ل. 7.

دەوری خوێندنی فەقێیەتی و توێژی مەلایان لە پێکهاتنی هەستی نەتەوایەتیدا

هێنانی باسی رووناکبیرانی مانهایم لێرەدا بۆ مەبەستی ناودێرکردنی ئەم توێژە وەک "رووناکبیر" لە واتای ئەورۆکەییدا نییە و لە چوارچێوەی پێناسەی ئەوەشدا ناگونجن، گەرچی هەندێکیان بە قۆناخی کیلیاستی رووناکبیریی و پێناسەی رووناکبیرانی ئایینی-نەتەوەیی نزیک بوونەتەوە، بەڵام ئەمانیش لە چین و توێژی جۆراوجۆریی کوردەوارییان تێدا بووە و گەڕۆک بوون و بە جۆرێ رۆڵێکی وەک رووناکبیریانی سەرەتاییان لەو سەردەمەی کوردستاندا بووە لە باری دەرکەوتن لە چینی کۆمەڵایەتی خۆیان و پێوەندییان و جاروباریش وەدەنگهاتن و هەڵوێستیان لە سەر بەرژەوەندیی گشتی کوردستان. کەواتە لەم تیۆریە نەک بۆ سەلماندنی رووناکبیربوونی ئەم توێژە بەڵکو بۆ پێکهێنانی شێوازی پێوەندیی و یارمەتی بۆ پێکهاتنی بیریی کوردی کەڵک وەرگیراوە.

بەپێی تیۆری مانهایم لە پێوەندی لەگەڵ رووناکبیران و لەو ئاراستەیەدا خۆدۆزینەوە یان خۆدەرخستنی گروپە کۆمەڵایەتییەکان، ئاکاری گروپەکانی تر (لێرەدا نەتەوەکانی تر) و جیاوازییان دەبێتە هۆی پێوەندیی ناوخۆیی کورد و لە ئاکامدا پێداچوونەوە بە پێناسەی خۆ کە لەلایەن دیترانەوە بۆی کرابوو. سەبارەت بە نەتەوە، تەنانەت مانهایم ئەم پێناسەی بەکۆمەڵە لە خۆ واتە ناسیونالیزم بە قۆناخێک لە دێمۆکراسی دەزانێت. ئەو دەڵێت: "دێمۆکراتیزاسیۆن لە قۆناخی یەکەمدا بەرابەری و رەوشی هاوبیری جیهانی پێکناهێنێت بەڵکو تیشک دەخاتە سەر جۆراوجۆریی بەکۆمەڵ. لەڕاستیدا، ئێمە بەردەوامی گەشەی ناسیونالیزم زیاتر لە جیهانیخوازیی دەبینین. پرۆسەی دێمۆکراتیک کە توانستی گشتی بۆ دیاریکردنی چارەنووسی خۆ زێدە دەکات سەرەتا خەڵکی هاودۆخ یەکدەخات و خۆئاگایی نەتەوەیی پێش ئاگایی جیهانی رادەچڵەکێنێت."[1]

لە جموجووڵی فەقێ و مەلاکاندا دابرانێک لە بازنەی هۆز و هۆزایەتی و زاراوە و ناوچە روودەدات و بە ناوی کورد پێوەندییان لە جوگرافیای کوردستاندا هەبووە و یارمەتی دۆزینەوەی "شوناس"ی کوردیان داوە. بەتایبەت ئەو بەشەیان کە رووداوەکان و نووسین لە دۆزینەوەی "خۆ"ی کۆمەڵگای کوردیدا دەوری گرنگیان هەبووە. تاکەکان بنەما هاوبەشەکان لەوانە کوردبوون و خوێندن دەدۆزنەوە و بە پێناسەیەکی هاوبەش لە رۆڵی خۆیان دەگەن و بەندوباوی هەبوو دەخەنە بەر پرسیارەوە. تاکی دابڕاوی فەقێ و خوێندەوار بەرەبەرە هاوکات لەگەڵ خۆپێناسەکردن وەک فەقێ و مەلا بەرەو خۆپێناسەکردن وەک کورد چوو و بە جۆرێ بنەمایەکی بۆ پێناسەی مۆدێرن لە کورد پێکهێنا. سووڕی فەقێ و مەلا لە بازنەی کوردستان و پێوەندیی لەگەڵ خەڵک و وەرگرتنی پشتیوانی لەوان، هاوکات "دیتران"ی کوردیش دیاریی دەکات و لە روانگەی مانهایمەوە لەسەر خۆدۆزینەوەی گروپە کۆمەڵایەتییەکان، یارمەتی دەدات بۆ وەڵامدانەوەی ئەوەی کە "ئێمە کێین؟"[2] و لە ئاکامدا کەسانێکیان لێدەردەکەوێت کە ئەم پرسیارە دەکەن و وەڵامی دەدەنەوە.

لە روانگەی کۆمەڵناسانەوە بە گوێرەی چین و توێژەکانی تر، رووناکبیرانی ئازادی سەردەم، دوایین گروپن کە وەک توێژێک سەرهەڵدەدەن بە هۆی بارودۆخیانەوە کە لە دابەشکاریی کۆمەڵایەتی کاردا هیچ بەشێکی کردەیی و بنەڕەتی کۆمەڵگا پێکناهێنن.[3] بەپێچەوانەوە، لە رەوتی کۆمەڵایەتی پێکهاتنی گروپەکان لە کوردستاندا، لەڕاستیدا توێژی فەقێ و مەلا وەک گروپێکی داخراو لە روانگەی مانهایمەوە لە یەکەم گروپەکان بوون کە بە خاڵی کۆمەڵناسانە دەگەن و لە کۆمەڵگای نەریتیدا کردەی کۆمەڵایەتی ئایینیان هەبووە و بە پێناسەیەکی بەکۆمەڵ لە خۆیان گەیشتن و لە قۆناخی دواتردا لە ناخیانەوە کەسانێ دەرکەوتن کە بەرەو پێناسەی نەتەوەیی چوون و هەوێنی پێوەندیی نەتەوەییشیان پێکهێنا. خوێندنی فەقێیەتی و مەلایەتی قۆناخێکی نێوەنجی بۆ گەیشتن بە قۆناخێکی بانتر و لە ئاستی نەتەوەدا بووە کە بۆ رووناکبیرانی نەریتی پێویست بووە. هەروەک خوێندکاری ئەورۆ کە بە رۆشتن بۆ زانکۆ، لە هەندێ گرێدراوی خێزانی، هۆزی و... تارادەیەک دادەبڕێت و پێوەندییەکانی زیاتر و بۆخۆیشی ئاگاتر دەبێت، لە سەردەمی زووتریشدا قۆناخی فەقێیەتی خوێندەوارانی لە هەندێ

[1] Mannheim, 2003, p. 91, p. 97, p. 100.
[2] Ibid., p. 92.
[3] Ibid., p. 101.

گرێدراوی سەرەتایی دابڕیوە و بواری خۆش کردووە بۆ بەرەو ئاگایی نەتەوەیی چوون. هەروەها کە لە کەسانێک وەک حاجی قادردا دەبینرێت.

لەلایەکی ترەوە، هەروەها کە لە تیۆری مانهایمدا گومانێک لەسەر لانەوازی و ماڵ بە کۆڵی و بێ ڕێخەبوونی رووناکبیرانی مۆدێرن دەبینرێت، رووناکبیران بەتەواویش بەرەڵا و دڵساردبوو و دابڕاو لە کۆمەڵگا و ئاگادار لەسەر چەند جیهان و بەها ناکۆکەکان نین. بەڵام ئەو سەر بە چین یان پلەوپێگە نەبوونە، ئەو هەلەیان بۆ دەرەخسێنێت کە بتوانن بڕیار بدەن لەسەر ئەوەی کە چ کۆمەڵە بیرۆکەگەلێکی باو، بۆ کەشی هزریی زاڵ تەواو و شیاوە، نەک هەندێ هەقیقەتی راستەقینە بدۆزنەوە.[1] لە چینی خوێندەوارانی نەریتی کوردستانیشدا ئەو دابڕانە تەواو نەبوو و وێرای پێکهاتنی توێژی نوێ لەگەڵ کۆمەڵگای چاوک و کۆمەڵگای بەردەنگ و نوێدا پێوەندییان هەبووە و کاریگەرییان لەسەریان هەبووە. لە کاتێکدا کە ئەو دابڕانە لەو ئاستەشدا هەلی بۆ هەندێکیان رەخساند کە هەندێ بیرۆکەی شیاو بهێننە ئاراوە. بۆیە وەک وەسفی ئایینی رووناکبیران لە تیۆری جولین بێندا[2] و رووناکبیرانی سەربەخۆی مانهایم و "رووناکبیران لە تاراوگە"ی ئێدوارد سەعید کە لە هەندەراندا شاکارەکانیان دەخولقێن، ئەم توێژە ئایینییە تاڕادەیەک دابڕاو و پێوەندیدەر و گەڕیدە بوون و شاکارەکانی وێژەی کوردی و بیری ناسیۆنالیستی سەرەتایی کوردی لە نێو ئەمانەوە هەڵقوڵی. هەروەها وەک بەشێک لە کوردی هەندەران لە ئەستەمۆڵ، رۆڵێکی گرنگی لە سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمدا هەبوو کە لە سەرەتادا لە باری وێژەییەوە نالی و دواتر لە باری سیاسیی-کۆمەڵایەتییەوە حاجی قادری کۆیی تێیدا رۆڵی بەرچاویان هەبوو. ئەو گەشت و مانەوەیان هەلی بۆ روون بوونی زیاتر و وەرگرتنی ئاگایی زیاتر دەرەخساند و لە ئاکامدا دەسکەوت و شوێنەواری زیاتر بوو.

وەک چۆن ژان ژنە (Jean Genet)، یەکێک لە نووسەرە گەورەکانی سەدەی بیستەم، دەڵێت "هەر ئەو ساتەی کە وتار یان بابەتێکتان لە کۆمەڵگایەکدا بڵاوکردەوە، چوونەتە ناو ژینی سیاسی ئەو کۆمەڵگا،"[3] هەندێ لە خوێندکارانی حوجرە وەک هۆنەرانی کلاسیکی کورد لەوانە خانی، جزیری، مەولەوی، نالی، حاجی قادر و... هەر بە دەسپێکی نووسینیان و بە تایبەت نووسینی کوردی کەوتوونەتە ناو سیاسەتی کوردییەوە کە کەسێک وەک حاجی قادر بە بیر و کردەوەش سیاسی بووە. لە ئاراستەی ئەو وتەی ئێدوارد سەعید سەبارەت بە رووناکبیران کە دەڵێت: "هەموومان لە نێو سنووره نیشتمانییەکاندا دەژین، لە زمانە نەتەوەییەکان کەڵک وەردەگرین، و زۆربەی کات رووومان لە کۆمەڵگا نەتەوەییەکانە."[4] ئەمانەش لە زمانی نەتەوەی خۆیان کەڵکیان وەرگرت و رووی قسەیان لە خەڵکی خۆیان بوو. ئەگەرچی بە بیرۆکەی جیهانی نەگەیشتن بەڵام پەرۆشی نەتەوە و زمانی نەتەوە و بەرابەری نەتەوەکانیان بووە. واتە بە قۆناخی بیریی نەتەوەیی لە باسی دیمۆکراتیزاسیۆنی مانهایمدا گەیشتبوون. هەروەها لە ئاراستەی وتەیەکی تری ئێدوارد سەعید کە "ئامانجی کردەوەی رووناکبیریی بەرزکردنەوە و پێشخستنی ئازادی و زانیاریی و مەعریفەی مرۆڤە"[5]، ئەو توێژە لە بوێژ و نووسەرانی سەرەتایی کورد، بە پێی کات و شوێنی خۆیان هەر ئەو ئامانجانەیان بۆ مرۆڤی کورد لەبەرچاوگرتبوو. بۆ وێنە دەرکەوتەیەکی خوێندنی فەقێیەتی، ئەحمەدی خانی بووە کە بەداخەوە بوو بۆ نەبوونی دەوڵەتێکی کوردی. یان حاجی قادر کە ئاواتی یەکیەتی کورد و کوردستان و پێکهاتنی دەوڵەتێکی کوردی بووە و بە پلەیەک پێشکەوتن لە پێشینیانی خۆی، بەرنامە دادەنێ بۆ یەکیەتی و برایەتی ناوخۆیی و بەرابەری لەگەڵ نەتەوەکانی تر.[6]

---

[1] Peter Baehr, *Philosophy, Sociology, and the Intelligentsia: Hannah Arendt's Encounter with Karl Mannheim and the Sociology of Knowledge*, 2007, Pp. 341-373, p. 362.

[2] جولین بێندا (Julien Benda) بە هۆی پێگە و رۆڵێ کە بۆ روناکبیرانی لەبەرچاودەگرێت، وەسفێکی ئایینی وەک مەلایانی لە رووناکبیران هەیە. بۆ ئەو رووناکبیرانی راستەقینە زۆر کەمن و لە پەنای رووناکبیرانی سەردەمی نوێدا، ئاماژە بە کەسانێ وەک سوقرات و مەسیح دەکات. رووناکبیرانی راستی بە کەسانێ دەزانێت کە لە چوارچێوەی رێکخراوی هەستیارانەدا وەک فیرقەخوازیی، هەستیاریی ئاپۆرەیی، دژایەتی ناسیۆنالیستی، بەرژەوەندی چینایەتی نەبن(بڕواننە: ئێدوارد سەعید، 2003، لل 43-44).

[3] ادوارد سعید، **نقش روشنفکر**، ترجمە: حمید عضدانلو، تهران: نشر نی، چاپ دوم، 1382 (2003)، ل. 152.

[4] هەر ئەوە، ل. 139.

[5] هەر ئەوە، ل. 55.

[6] مەسعود محەمەد، **حاجی قادری کۆیی**، بەشی سێهەم، بەغدا: کۆڕی زانیاریی کورد، 1976، لل. 362-365.

هاوکات و لە قۆناخەکانی دواتردا توێژی فەقێ و مەلایان بە کردەوە کاری سیاسییان کردووە. ڕێبەرایەتی زۆرێک لە بزووتنەوە کوردیەکانی سەردەمی خەباتی نەریتی بە ئەستۆی شێخانێک بوو کە مەلایەتییان خوێندبوو و مەلایان لە دەوریان خڕ ببوونەوە. لە بزووتنەوە نوێیەکانیشدا چ لە ئاستی ڕێبەر و چ لە ئاستەکانی خوارتردا مەلا و زانا ئایینیەکان دەوریان گێڕاوە. لێرەدا ئاماژە بە بیرەوەریەکی مەلا عەبدوڕڕەحمان لاهیجانی، ئەندامی پێشووی حێزبی دێمۆکراتی کوردستانی ڕۆژهەڵات، وەک نموونەی کاری سیاسی فەقێ و مەلایان پیشاندەری پێکهێنانی پێوەندییەکی کوردستانی و نەتەوەیی لە سەردەمی نزیکتردا، لەلایەن ئەم توێژەیە، کە دەگێڕێتەوە: "...ڕۆژێ فەقێیەک لە مەهابادەوە هاتە لام و وتی هاتووم بە دواتدا کە بێی بۆ مەهاباد بۆ لای بەڕێز مەلا حەسەنی قزڵجی و مەلا محەممەدی تورجانی زادە. پێم خۆش بوو و پێکەوە چووین... داوایان لێکردم کە گەشتێک بکەم بۆ کوردستانی عێراق بۆ لای سەید حوسێنی حوزنی لە شاری ڕەواندز... سەرەتای هاوینی ساڵی 1932 لەگەڵ سێ فەقێ تر چووینە کوردستانی عێراق... خۆمان بە سەید حوسێن ناساند و ڕەمزی دڵنیاییمان پێ وت... ڕۆژانی هەینی لای ئەو وانەی سیاسی و نەتەوەخوازیی کوردیمان بۆ ماوەی 6 مانگ خوێند و دواتر گەڕاینەوە ئێران و وانە و ڕاسپاردەکانی ئەومان بە قزڵجی و تورجانی زادە و مەلا ئەحمەدی فەوزی گەیاند."[1] نموونەی زۆری وەها لە چالاکی حوجرەی مزگەوتەکانی کوردستان هەیە بەتایبەت چالاکی فەقێ و زانایانی ئایینی لە کۆمەڵەی ژ.ک دا و لەوانە قازی محەمەد، کە هەموویان لە پێناوی نەتەوە و هەستی نەتەوایەتیدا بوون.

وتەی دوایی

وەک دەرکەوت شێوازی پێکهاتنی توێژی فەقێ و مەلایان لە کوردستان وەک نموونەکانی کارڵ مانهایم بووە. تاکەکان لە ڕێگای خوێندنەوە لە هەندێ پێکهاتەی کۆمەڵایەتی دادەبڕێن و هاودۆخییان دەبێتە هۆی دەرکەوتنیان وەک توێژێک و لە نێویشیاندا هەندێ ڕووناکبیری خاوەن ڕێبازی عارفانە دەردەکەوێت. لە سەردەمێکدا ژیانی فەقێیەتی و گەڕان بە شوێن خوێندن و پێوەندییان لە نێو سنووری کوردستان و نەچوونە دەرەوە بۆ فێربوونی زانست لە خۆیدا گیانێکی نهێنی کوردایەتی و پردێکی پێوەندی لە نێوان کوردان بە گشتی پێکهێنا. فەقێ کورد لە هەر هۆز و زاراوە و ناوچەیەک، و لە هەر چین و توێژێک، لە شوێنی خوێندن واتە حوجرەی هەندێ لە مزگەوتەکانی کوردستان کە وانەبێژی گەورەیان هەبوو خڕ دەبوونەوە و لەسەر بنەمای هاوبەشی خوێندن و کورد و ئایینی بوون توێژێکی نوێیان پێکدەهێنا و لەگەڵ یەکتر و لەگەڵ خەڵکی پێوەندییان هەبوو و خەڵکیش پاڵپشتیان بوون. ئەم پێوەندییە سنوورە دەسکردەکانی نێوان دەوڵەتانی ئێران و عوسمانی و وڵاتانی پاش عوسمانی بەزاندبوو و جووڵەیەکی لە نێو کوردستاندا پێکهێنابوو کە دەسکەوتی زیاتر لە توێژەکانی تر بوو و هەوێنی پێوەندییەکی گشتی تر و گیانی کوردستانی بووە و لە ئاکامدا لە نێو ئەم جموجووڵەش بیری سیاسی و کوردایەتی دەرکەوت کە نوێنەرە سەرەکییەکەی کەسێ وەک حاجی قادری کۆیی بووە. لە قۆناخەکانی دواتریشدا فەقێ و مەلایان بۆ ماوەیەک پێوەندیدەری ڕەوتی سیاسی گشتی کورد بوون. هەرچۆنێک بێت، شێوازی خوێندنی نەریتی و پێکهاتنی توێژی هەرچەند داخراوی مەلایان کە لە نێویانەوە ڕووناکبیرانی خاوەن ئایدیال و ڕێبازی عارفانە دەرکەوتن، دەکرێ وەک قۆناخی سەرەتایی ڕووناکبیرانی ئەو سەردەمەی کوردستان ڕەچاو بکرێن.[2] پەرۆشی ئەوانیش بەرابەری و دادپەروەریی لە ئاراستەی مرۆڤایەتیدا بووە کە پەرۆشێکی جیهانییە.

---

[1] وتووێژ لەگەڵ مامۆستا عبدالرحمن لاهیجانی، *قەڵایەک لە ورە، دنیایەک لە ئیمان* (بە بۆنەی کۆچی دوایی مەلا عەبدولرەحمان لاهیجانی)، بڵاوکراوەی: کۆمیسیۆنی کۆمەڵایەتی حێزبی دێمۆکراتی کوردستانی ئێران، چاپی یەکەم، خاکەلێوەی 1382ی هەتاوی، ل. 38.

[2] ئەو هەڵبەستەی شێرکۆ بێکەس کە بۆ حەمەی مەلا کەریمی گوتووە، جوان ئەو پێوەندییە پێشان دەدات: "کاکە حەمە.. پیاوێک لە کاغەزی ڕۆژنامە/ هەورامان کوڕی شاخە و سیاچەمانە کچی باخە/ لەم دوانەیەش ئەوەی شیعر و پەخشان کەوتنەوە و/ لە دارگوێزێکی نوورانیش مەلا عەبدولکەریمی مودەڕڕیس کەوتەوە/ لەویش کۆمەڵێ درەختی ڕووناکبیر کە یەکێکیان حەمەی مەلا کەریمی گوڵاوی بوو..."

سیاسەتی مەعنەوی لە خەباتی کوردستاندا[1]

کاتێک باس لە "سیاسەتی مەعنەوی"[2] دەکرێت، ڕەنگە زەینی مرۆڤ بەرەو سیاسەت و ڕێبازی ئایینی، ئایینی سیاسی، حکوومەتی ئایینی ڕاکێشرێت یان سەرنجی جیاوازیی ئەم چەمکە لەگەڵ دیکەی چەمکە هاوشێوەکان نەدرێت، ئەگەرچی زیاتر مەبەست سیاسەتێک لەسەر بنەمای بیروباوەڕی ئایینی بێت. هەرچەند، ئەم چەمکانە هاوپۆشینیان هەیە و سنوورێکی تەواو دیاریی ئەوتۆ لە نێوانیاندا نییە و جیاکردنەوەیان هەستەمە، بەڵام یەکێک نین. ئەم وتارە بەپێی توانا ئاورێک دەداتەوە سەر لایەنی تیۆریک و کردەوەیی ئەم سیاسەتە و زاڵیەتی لە قۆناخێکی بەرچاوی خەباتی سیاسی-نەتەوەیی کوردستاندا. بە ڕای نووسەر، سیاسەتی زاڵ بە سەر بزووتنەوەی کۆنی ڕزگاریخوازی کوردیدا زۆربەی کات "سیاسەتی مەعنەوی" بووە، تەنانەت پاش دەسپێکردنی خەباتی نوێش لەسەر ڕەوتێکی نێو زۆربەی حیزبە نەتەوەخوازەکان کاریگەر بووە. لەم ئاڕاستەیەدا، سەرەتا باسێکی گشتی لەسەر مەعنەوییەت (واتاوییەتیی یان واتاوی بوون) و سیاسەتی مەعنەوی (واتاوی و ناماددی)[3] و وێژە و دۆخی ئەم سیاسەتە لە جیهاندا دەکرێت و پاشانیش لە بەشی دووەمدا ئاور دەدرێتەوە سەر ئەم سیاسەتە لە مێژووی ڕامیاریی کوردستاندا.

---

[1] ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە ڕێکەوتی 03/10/2016، لە ماڵپەڕی "میللەت پرێس" بەشی "کراوەیی ئیسلامی"، بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:

http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=25287&T =

[2] Spiritual Politics

[3] "معنوی" پێوەندی بە وشەی "معنی" هەیە کە لە کوردیدا دەبێتە "واتا" و لێرەدا بۆ جیاکردنەوەی "معنوی" لە وشەی پێوەندیداری "معنایی"(واتایی) لە پاشگری "ئاوی" کە لە کوردیدا بۆ پێکهێنانی ئاوەڵناو بەکار دەهێنرێت، کەڵک وەرگیراوە و بە کورتی بووەتە "واتاوی" بە واتەی: پێوەندیدار بە واتا، پڕواتا و واتادار، و واتاپێدان کە واتا دەدرێت بە لایەنی ناماددی لە بەرانبەر ماددیدا، واتایەک کە لە ڕێگای دڵەوە دەناسرێت.

بەشی یەکەم: باسێکی گشتی لەسەر سیاسەتی مەعنەوی

مەعنەوییەت

بە بڕوایەک مەعنەوییەت ئەو باوەڕەیە کە مرۆڤ لە بنەڕەتدا ڕۆحێکی هەمیشەییە کە بە شێوەی کاتی بە مەبەستی دەستەبەرکردنی ئەزموون بوون و ڕواڵەتی جەستەیی لە خۆ گرتووە.[1] لەم ئاڕاستەیەدا، پییەر تیلارد دو شاردین[2] دەڵێت: "ئێمە بوونەوەرانێکی مرۆیی کە ئەزموونی مەعنەوییان هەیە، نین؛ ئێمە بوونەوەرانێکی مەعنەوین کە ئەزموونێکی مرۆییمان هەیە."[3]

هێزی مەعنەوی، هێزێکی دەروونی و ویژدانییە کە هەمووان لێکتر گرێ دەدات و بە جۆرێ هاوبەشە. بۆ نووسەرانی پەرتووکی "سیاسەتی مەعنەوی؛ گۆڕینی جیهان لە دیوی ناوەوە"، هێزە مەعنەوییەکان "بە قووڵی و بەهێزەوە لە پشتەوەی دیمەنی ڕووداوەکانی جیهان لە ڕۆشتن و جموجووڵدان بە جۆرێ کە لە هەواڵەکانی شەودا نابینرێن..."[4] بۆ ئەوان ئەوەی زۆربەی کات پێی دەگوترێت "گوریسی زێڕین" کە لە پشتەوەیە و هەموو سیستەمە ئایینی، نهێنی و ڕازاوییەکان لێکتر گرێ دەدات و لێکهەدەپێکێت، هەر ئەو وانە یان نەریتە هەناوی و نهێنییانەن (عیرفانی و سۆفییانە). ئەوان لە ئاوەزی هەرمان – گوریسی زێڕین – وەکو نەخشەی سەرلەنوێ بینینەوەی جیهان کەڵک وەردەگرن و خوێندنەوەیەکی جیاواز، هەناوی و لە ناخ هەڵقوڵاو (شهوودی)، و دەروونناسانە لە سیاسەت پێشکەش دەکەن کە لەسەر یەکیەتی هەناوی مرۆڤایەتی و پێویستی بە هێزی تاکەکەسی جەخت دەکات. لە سەرەتای دەیەی 1990 دا بنەماکانی باوەڕی خۆیان بۆ باس لەسەر ڕوخانی کۆمونیزم، چارەنووسی مەعنەوی ویلایەتە یەکگرتووەکان، و ڕۆحی هەندێ نەتەوە وەک ڕووسیا و ژاپۆن بەکار هێنا.[5]

بە گوتەی مەک لافلین، ئەو هێزانەی کە لە پشتەوەی دیمەنەکانەوە لە جووڵەدان، هەندێکیان ئەرێنی و هەندێکی تر نەرێنین. ئێمەی مرۆڤ زۆربەی کات بەپێی هاندەرێتییەکان و مەبەستەکانی خۆمان سەروکارمان لەگەڵیان هەیە – ئاگایانە یان نائاگایانە. لە باری ئەرێنییەوە، لە هەرێمی مەعنەویدا کار دەکرێت بۆ پێکهێنانی ئاکامگەلێکی چاک لەسەر گۆی زەوی – ئاشتی، هاودەنگی، هاوبەشکردنی سامانەکان، و هتد. بەپێچەوانەوە هەندێ وزە هەیە کە پێوەندییان بە ترس، تووڕەیی، بەخێڵی و دیکەی هەستە نەرێنییەکانەوە هەیە. ئەگەرچی لە کۆتاییدا ڕەنگە بۆ کەسێک خوا، یان سەرچاوەی بێ بنی هەموو بوونەوەران، لە پشتەوەی چاکەو خراپەوە بێت، بۆ مەک لافلین بە شێوەی ئاسایی هێزە ئەرێنییەکان "مەعنەوین" و "نەرێنییەکان" هێزگەلێکی نەرێنی "نافیزیکین". هەروەها بەڕای ئەو، هێزە نەرێنییەکان لە جیهاندا تەنانەت کۆنترۆڵی زیاتریان لەسەر سیستەمە ئابووری و سیاسییەکان هەیە.[6] کەواتە سیاسەتی مەعنەوی لەسەر بنەمای هێزی مەعنەوی واتە هێزی ئەرێنییە کە پێوەندیی بە چاکە و هەڵبژاردنی چاکەوە هەیە.

ئەم جۆرە ڕوانینانەی سەرەوە، زۆر گشتین و لە بازنەی ڕوانینی ئایینی بەتایبەت لە واتای ئایینە ئیبراهیمییەکان تێدەپەڕێت، بەجۆرێ کە ڕەنگە هەندێ بێ ئایین، مەعنەوییەتیان هەبێت. ڕەنگە کەسێک مەعنەوی بێت بەڵام بە پێویست ئایینی نەبێت. مەعنەوی لە بەرانبەر ماددی دایە، بەڵام کەسێک ڕەنگە خۆی پێوەند بدات بە بابەتگەلێکی نا-ماددییەوە کە بە پێویست ئایینی نەبن. هەروەها بەپێچەوانەوە، ڕەنگە کەسێک ئەرکە ئایینیەکان بە چاکی جێبەجێ بکات بەڵام کاریگەریی

---

[1] See: "Spiritual Politics", at: http://new-age-spirituality.com/wordpress/content/category/spiritual-politics

[2] Pierre Teilhard de Chardin

[3] See: "Finding a Spiritually Sound Political Stance", at: http://new-age-spirituality.com/wordpress/content/3016

[4] See: Corinne McLaughlin and Gordon Davidson, *Spiritual Politics: Changing the world from the inside out*, Findhorn Press, 1994.

[5] "Ageless wisdom to do spiritual readings of international and national events." Book Review by Frederic and Mary Ann Brussat, at: http://www.spiritualityandpractice.com/books/reviews/view/837

[6] "Spiritual politics in Interview with Corinne McLaughlin", at: http://moonmagazine.org/corinne-mclaughlin-spiritual-politics-2014-01-04/

دەروونی وای لەسەر نەبوویێت و بە قۆناخی مەعنەوییەت نەگەیشتبێت و دۆخی دەروونی نەگۆڕابێت و خاوەن مەعنەوییەت و ئەخلاقییات نەبێت. بەڵام بەوەشەوە، هێزی ئایینی و ئیمانی دەروونی تاکە ئیماندارەکان بەشی گرنگ و سەرەکی هێزی مەعنەوی پێکدەهێنێت. هەروەها لە پێوەندی لەگەڵ سیاسەتدا، ڕەنگە کەسێک خاوەن مەعنەوییەت بێت بەڵام خۆی لە قەرەی سیاسەت نەدات یان بەرەو سیاسەتی ئایینی بڕوات.

کەواتە لێرەدا بە گشتی مەعنەوییەت، ئەو ڕەوش و دۆخە (نامادی بەڵام لە پێوەندیی لەگەڵ مادییەت) دەروونی و هەناوییەی مرۆڤە کە لە دۆخی مادییەتی پەتی دووری دەخاتەوە و بەرەو کاری چاکە هانی دەدات، واتە دووری لە مرۆڤی جەستەیی و چوون بەرەو مرۆڤایەتی. ئەم ڕەوشە مەعنەوییە ڕەنگە هەر هۆیەکی هەبێت بەڵام بە شێوەی ئاسایی بە هۆی بڕوا بە تاقە سەرچاوەیەک یان سەرچاوەگەلێکی نامادییە بۆ هەموو ژیان (خوا، ڕۆح و...). لە ئیسلامدا تاقە سەرچاوە بنەمای ئەم مەعنەوییەتەیە و ئایەتی "ئێمە لە خواین و دەگەڕێینەوە بەرەو لای خوا" نموونەی ڕوونی جۆرێ لەم بڕوایە.

سیاسەتی مەعنەوی

ئەگەرچی هەندێ لە مەعنەوییات مرۆڤ دەخەنە پەراوێزەوە بەڵام هەندێکی تر و چەمکە پێوەندیدارەکان دەرەتانێکی ڕازاوی و هێماگەلێک پێکدێنن کە مرۆڤی بەرکەوتووی دەخاتە جووڵە و هانی دەدات بۆ کردەوەی چاک یان خۆپارێزی لە کردەوەی چەوت. بۆیە، شێوە ژیانی مەعنەوی دەتوانێت سەروکاری لەگەڵ ڕەوتی سیاسی هەبێت و کاریگەریی لەسەر دانێت. بەپێی ئەم ڕۆحییات و دۆخە دەروونییە (دروست یان نادروست) بووە کە هەندێ کەس ئامادە بوون بۆ بەخت کردن و بەخشین لە ئاستە جۆراوجۆرەکاندا لە گیان بەختکردن لە پێناو ئامانجێکدا تاکو شتێکی سادە وەک خزمەت بە هاوماڵێکی خاوەن پێویستیی یان یارمەتیدانی حیزبێک بۆ خزمەت بە چاکەی هاوبەش و گشتیی.

لێرەدا مەبەست لە سیاسەتی مەعنەوی، سیاسەت و سیاسەت کردن یان داڕشتنە بە پێی یان لە ژێر کاریگەریی دۆخی مەعنەوی و مەعنەوییەتدا، سیاسەتی تێکەڵاو بە لایەنی نامادی. کەواتە، سیاسەتی مەعنەوی ئاکامی دۆخی دەروونی مەعنەوییە کە ڕەنگە بە هۆی باوەڕ بە هێزێکی نامادی (ئایینی یان نائایینی) و دەرەنجامی ناڕاستەوخۆی ئەو ڕەوش یان ئایینە بێت. بۆیە لەم ڕوانگەوە لەگەڵ سیاسەتی ئایینی[1] یەکێک نییە کە ڕاستەوخۆ پێوەندیی بە ئایین، هەوڵی سیاسی لە پێناو ئایینێکی تایبەت و جێبەجێکردنی فەرمانەکانی لە کۆمەڵگا هەیە. هەر لەم ئاڕاستەیەدا، جیاوازە لەگەڵ چەمکی ئایینی سیاسی کە بە واتای دەستێوەردانی هەمە لایەنەی ئایین لە سیاسەت و دیکەی بوارە کۆمەڵایەتییەکانە، لەبەر ئەوەی کە لێرەدا ئایین و ئامانجی ئایینێکی تایبەت یان پێڕەوانی ئایینێکی تایبەت بە تەنیا لە ئارادا نییە و ئایین زۆربەی کات ڕاستەوخۆ نایەتە گۆڕەپانی سیاسەتەوە. هەروەها جیاوازە لە سیاسەت یان ڕێبازی ئایینی[2] کە بە واتای چۆنیەتی هەڵسوکەوتی حکوومەت یان هەر لایەنێکی سیاسی ترە لەگەڵ ئایین لە کۆمەڵگادا. هەرچۆنێک بێت زۆربەی باسەکانی پێوەندیدار بە سیاسەتی مەعنەوی گرێدراو یان لە پێوەندیی لەگەڵ ئایین دایە و مەبەستیان مەعنەوییەتی ئایینییە بەڵام بەمەوە سنووردار ناکرێتەوە. لێرەدا زیاتر ئامانجگەلێکی سیاسی-کۆمەڵایەتی نائایینی بەدواداچوون دەکرێت، ئەگەرچی ڕەنگە ئەوانە بۆخۆیان بەشێک بن لە ئامانجە ئایینییەکان یان ناڕاستەوخۆ ئامانجی ئایینێکی تایبەتیش بن.

لە سیاسەتی مەعنەویدا باوەڕێک بە پلورالیزم دەبینرێت و ئامانجەکان بە تەنیا پێڕەوانی ئایینێک لەبەر ناگرن، و ماف و دادپەروەریی و ئازادی بۆ هەمووان لەبەرچاو دەگیردرێت. لەم سیاسەتەدا هەمووان لە هەر ئایین و ڕەگەزێک و... لە دەور یەکتر خڕ دەبنەو و ڕێزیان لێ دەگیردرێت، وێڕای ئەوەی کە خودی تاک ڕەنگە باوەڕی لەسەر بنەمای ئایین یان باوەڕێکی تایبەت بێت. لێرەدا ڕەهاخوازیی و تەنیا خۆ بە حەق زانین لە گۆڕەپانی گشتیدا کاڵ دەبێتەوە و نابینرێت. لە ئاستی جیاوازدا بە پێغەمبەران عیسا مەسیح[3] و محەمەد (سڵاوی خوایان لەسەر بێت)، گاندی، مارتین لۆتەر کینگ، ماندێلا و... وەک

[1] Religious politics
[2] Religious policy
[3] See: L. Ron Gardner, "The Spiritual Politics of Jesus", at: http://www.electricalspirituality.com/the-spiritual-politics-of-jesus/

خاوەنانی وەها سیاسەتێک ئاماژە کراوە. بە گوتەی مەک لافلین و دەیڤیدسۆن، سیاسەتی مەعنەوی لە جیهانی ئەمڕۆدا، هەوڵ بۆ چارەسەرکردنی کێشە کۆمەڵایەتییەکانە بەپێی مەعنەوییەت و هێزە هەناوییەکانی مرۆڤ.[1] لەم پێوەندییەدا هەندێ باس هاتووەتە ئاراوە کە سیاسەت بەرەو سیاسەتی مەعنەوی دەڕوات، زیاتر لەبەر ئەوەی کە ڕێگا کۆنەکان زیانبەرتر بوون.[2]

وێژەی سیاسەتی مەعنەوی لە گوتاری زانستیدا

ئەگەرچی لە ژێر ناوی گوتاری ئایینی و پێوەندیی ئایین و سیاسەتدا کاری زۆر کراوە، بەڵام لە ژێر سەردێڕیی ڕاستەوخۆی "سیاسەتی مەعنەوی"دا کارێکی ئەوتۆ نەکراوە. هەر بۆیە ئەم چەمکە وێرای مێژوویەکی کۆن، وێژەیەکی نوێی هەیە. لەو کەسانەی کە لەم بوارەدا کۆڵیونەتەوە، جگە لە کارەکانی "کۆرین مەک لافلین" کە پێشتر باسی کرا، دەکرێ بە "باربارا مەک گرەو" و "جاشوا رامی" ئاماژە بکرێت. کاری جاشوا زیاتر لە بواری فەلسەفە و فەلسەفەی سیاسیدا بووە و هی ئەوانی تر لە باری کردەوەییدا. بۆیە چاکتر وایە لەوەوە دەست پێ بکرێت، گەرچی پاش کاری ئەوانی تر و تازەتر بووە.

کاری جاشوا زیاتر لەسەر مەعنەوییەت لە ڕوانگەی ژیل دولووزەوە (95-1925)، بیرمەندی هاوچەرخی فەڕەنسی، بووە. بە ڕای جاشوا و پاول، "هۆگری قووڵی دولووز بۆ مەعنەوییەتی بزۆک ڕەنگە خاڵی دەسپێکی بزوێنەر و هیوابەخش بێت بۆ دیسان بیرکردنەوە لەسەر ئیلاهییاتی سیاسی، ئەخلاقییات، و فەلسەفەی ئایین لە ژێر نیشانەی سیاسەتێکی مەعنەوی هێشتا باوەڕپێنەکراودا."[3] بیرۆکە و نووسراوەکانی دولووز بوارێکی بۆ لێکدانەوەی واتای سەردەمییانەی سیاسەتی مەعنەوی لە پێوەندیی لەگەڵ قەیرانە سیاسی و مێتافیزیکییەکانی ئەوڕۆکەدا پێکهێنا. مێتافیزیکی دولووز لەسەر سروشتی بە توندی داهێنەری ژیان جەخت دەکات و فرەچەشنی وەکو نۆرمی ئەخلاقی دەهێنێتە ئاراوە. بیری دولووز بەرەو ئەمەگداری بۆ عیرفانی ژینخواز ڕاکێشرا کە ڕاستی سروشتی وەکو جۆرێ دەرکەوتن یان نواندنی نائیلاهییاتی[4] لەبەرچاو دەگرێت. بەڕای ئەو "ڕووداو، تایبەتمەندیی و دەسکردەکانی ئەم جیهانە، و هەموو ململانێیەکان، بە سانایی هێماگەلێکن لە هەندێ دینامیکی بنەڕەتی تر – دینامیکگەلێ کە قەت بە تەواوەتی سەر بەم جیهانە نین."[5] بەڕای جاشوا، ئەو جۆرە بیرکردنەوەی دولووز کە پێشنیار دەکات فەلسەفە لەگەڵ جیهانی مەعنەوی بۆ هەندێ پێوەندیی داهێنەرانە یەکدەگرن، ڕەنگە کلیلی کردنەوەی توندڕەویەتی ڕاستەقینەی سیاسەتی ئەو بێت. هەرچۆنێک بێت بە باس و کۆڵینەوە لەسەر لایەنی ئیلاهییاتی کاری دولووز، سەرچاوەکانی تێگەیشتن لە پێوەندیی تایبەتی دولووز لەگەڵ نەریتی ڕازاوی و نهێنی خرانە دەرەوە. پیشان درا کە چلۆن لە بیری دولووزدا هەر لە یەکەمین کارەکانییەوە هەندێ پێوەندیی لە نێوان مەعنەوییەتی ڕازاوی، زانیاریی نهێنی و تێڕوانینی توندڕەوانە بۆ پرسە فەلسەفییەکان – هەر لە سروشتی ناوێژئاگا تا دۆخی لە بەرزەوە ڕوانین (ئیستیعلایی) و تەنانەت بناخەکانی ژیانی بایۆلۆژیکی بۆخۆی – پێکهاتن.[6]

جاشوا ڕامی لە کتێبەکەیدا "دولووزی هێرمێتیک"، دەڵێت کە لە واتایەکدا بۆ دولووز، بیر و هزر شانۆیەک لە زوڵم و ستەمە کە پاڵی پێوە دەنێت لە زۆر شوێندا لەسەر جۆرێ تێکەڵبوونی واتا ڕاستیی و مەعنەوییەکانی ژیان قسە بکات. سەنتێزی بێ وێنە و گرنگی دولووز لە ڕوانگە سروشتی و مەعنەوییەکانەوە وەکو هێمای بیری هەناوی و هێرمێتیکی ڕۆژئاواییە[7] و وەک دووپاتی نابەرابەر و سەردەمییانەی ئەم نەریتە کۆنە لەبەرچاو دەگیردرێت. ئەگەرچی بۆچوونی

---

[1] See: McLaughlin and Davidson, 1994.

[2] See: "Spiritual Politics", at: http://www.skynelson.com/blog/blog/spiritual-politics

[3] Joshua Delpech-Ramey and Paul A. Harris, *Spiritual Politics after Deleuze: Introduction,* SubStance #121, Vol. 39, no. 1, 2010.

[4] Atheological theophany

[5] Ramey and Harris, 2010.

[6] See: Ramey and Harris, 2010.

[7] نەریتی هێرمێتیک و میراتەکەی دەگەڕێتەوە بۆ هێرمێس تریسمەجسداسی (Hermes Trismegistus) میسری کە بەڕای ئەو زانیاریی لەسەر جیهان دەتوانێ ماتۆڕی گۆڕانی مەعنەوی قووڵ، ڕۆشنگەری و ئازادی بێت. لەم نەریتەدا، ماددییەت و مەعنەوییەت بە قووڵی دەبنە یەکێک، و ئەوەی کە ژیان بۆ خۆی ڕەوتێکە لە بەرهەمهێنانەوەی تیندریک (Theandric لە تیۆلۆژیدا، پێوەندیی هەیە بە یەکبوونی کردەوەی ئیلاهی و مرۆیی

سەردەمییانەی دولووز هەر بەو رادەی کە سەرتۆقە نەریتییەکانی تاقیکاریی مەعنەوی پەرەپێدەدات، بەو رادەش دەرچوون لەوانەیە، بەڵام سووربوونی دولووز لەسەر سروشتی بیر وەک تاقیکارییەکی سەختی مەعنەوی، وەک پێکدادانێکی بگۆڕ لەگەڵ سروشت، راشکاوانە هێمای نەریتی هێرمێتیکە.[1] جاشوا ئاماژە بە بابەتی هەرەگرنگی، بە گوتەی خۆی، رۆڵی عارف وەکو یاسادانەر دەکات، رێبەرێک کە ژیانی کۆمەڵگا بۆ گەشە لە رەوشێکی گرنگتردا بەهێز دەکات. بەمجۆرە دێتە قۆناخی کردەوەی سیاسی. لەم ئاڕاستەیەدا، لە پێوەندیی لەگەڵ کاری دولوز ئاماژ بە هێنری بێرگسۆن، فەیلەسۆفی فەڕەنسی، دەکات و دەنووسێت کە لە واتای بێرگسۆنیدا، مەعنەوییەتی زۆری عارف لە راستیدا جۆرێ "زانستی هەناوی ماددە"، واتە پێوەندییەکی قووڵ لە نێوان باوەڕێکی نائاگایانە و قووڵایی ماددییە کە پلەیەکی هەرەزۆر لە ئازادی، تەنانەت تا ئاستی توانستی پێکهێنانەوەی بەهرەکان، مسۆگەر دەکات. عیرفان بۆ بێرگسۆن زۆریش توانایی بۆ دوورخستنەوەی خۆ لە زەمەن و دۆخ لە رێگای بە وەکیەکزانینی خۆ لەگەڵ "خوا" نییە، بەڵکو پەرەپێدانی بیرگەی جیهانییە، گرفتاربوون لە رابردووی جیهانێکدا دەبێتە "ماشینێک بۆ پێکهێنانی خوداکان." بەڵام ئەوەی بۆ دولووز گرنگە ئەوەیە کە عارف، دەگمەنییەک نییە بەڵکو جۆرێکی ئایدیالی ژیانی مرۆییە. هەر لەم پێوەندییەدا، بەپێچەوانەی هەوڵی بێرگسۆن بۆ سووک کردنی سیحر وەکو شەڕلاتانیزم و فڕوفێڵ، وێرای ستایشتی عارف، دولووز جەخت دەکات لەسەر توانایی سیحرباز بۆ "بەرزکردنەوەی ئاستگەلێک" لە ماک و بەتەواوی دەرخستن و نواندنی کاکڵە و ناوەڕۆکی گەشەسەندنی داهێنەرانە.[2]

هەرچۆنێک بێت بڕوا بە مەعنەوییات و هێزە نهێنییەکان لە هەموو جۆرێکیدا لە ژیانی هاوچەرخیشدا دەبینرێت و وەک گوتراوە لە فەلسەفەی مۆدێرنیشدا لەڕاستیدا شتێ لە چەشنی "پاساوی باوەڕ" هەبووە. بۆیە کاریگەریی بیرۆکە و هێما مەعنەوییەکان لە فەلسەفە و سیاسەتدا دەردەکەوێت. مەعنەوییەت کاریگەر بووە لەسەر بیر و فەلسەفەی مۆدێرن و سیاسەت. لە روانگەی دولووزەوە بیری سەردەم لە نەریتی مەعنەوی جیا نەبووەتەوە بەڵکو بە شێوازی تر و بە هێمای ترەوە خۆی دەنوێنێت و هەر لە ناو ئەزموونی مەعنەوی دایە. بۆیە بیری سیاسی دەتوانێ ئەزموونی مەعنەوی و یان بنەمای مەعنەوی هەبێت و مەعنەوییەت گوتار و هێمای سەمبولیک بە سیاسەت دەبەخشێت. لەم پێوەندییەدا، جاشوا رامی لەسەر بیری دولووز ئاماژە دەکات کە هەردووکی ملهوڕانی ئیمپریاڵ و رێبەرانی وڵاتان لە وزەکانی هێزی ناڕاستەوخۆی سیحر کەڵک وەردەگرن. دەسەڵاتی کەسی ملهوڕ بە هۆی ئامرازە تایبەتییە جۆراوجۆرەکانی بەردەستین، دەسەڵاتێ کە دەکرێ بەپێچەوانەوە وەکو کۆنترۆڵی دەوڵەت بەکار بهێنرێت. سیستەمی ملهوڕی ئەم فرەچەشنییانە بەرهەم ناهێنێت بەڵکو تەنیا رێکیاندەخات یان سنووردرایان دەکات. هەروەها ئەگەرچی فاشیست و ساحیر هەردووکیان سیحربازن بەڵام لە دوو جیهانی جیاوازن: یەکیان بەڕاستی داهێنان دەکات و پێکدەهێنێت، لە کاتێکدا ئەوی تر بە شێوەی پەتی وشەی نهێنی یان کۆد دادەنێت.[3] هەروەها، هەر لەم پێوەندییەدا رۆڵی هێزە مەعنەوییەکان بەتایبەت ئایینی – لە بابەتە سیاسییەکانی جیهانی سەردەمدا بەتایبەت لە دەسمایەداریدا بە گرنگ دەنرخێندرێت. ئەوەی لە بیر و هزردا بۆ دولووز لە مەترسیدایە، بابەتێکی سیاسییە. پیشاندانی هێڵەکانی مەعنەوییەتێکی بووژاوی بیر و روانگەیەکی نوێ لەسەر پێوەندیی دوولایەنەی هێزە ماددی و

لە مەسێحدا، یان کارگێڕیی هاوبەشی سروشتی ئیلاهی و مرۆیی) کە تێیدا لە کردنەوە و دەرخستنێکی تاکەکەسی و جیهانی، لە ماوەیەکی گەشەسەندنی و مێژووییدا، سروشتی ئیلاهی هەم دەدۆزرێتەوە و هەم بەرهەمدەهێنرێتەوە. بە واتایەکی تر، مرۆڤایەتی بە ئۆلوهییەتێکی سەرەوەی تاک، ناتاکەکەسی، گشتی و جیهانی، و هەرمانی دیاریی دەکرێت. ژیانی مرۆڤ وەک رەوتێکی رزگاری تیندریک دەبینرێت کە سروشتی ئۆلوهییەت لە رێگای دەرخستنی چارەنووسی مرۆڤ لە خولگەلی مێژویی جیهانیدا دەدۆزرێتەوە و بەرهەم دێت. بە کورتی، بیری هێرمێتیکی پڕۆسەی ژیانی سروشتی لەگەڵ هێمایەک لە ئولوهییەتی ئەم جیهانییە. لەم نەریتەدا جیاوازییەکی روون لە نێوان ئاوەزمەندیی یان ژیریەتی (مەنتیقی) و مەعنەویدا نییە؛ رامانە فەلسەفییەکان وەکو هەوڵ بۆ روونکردنەوەی پێکهاتە بەرزەهەڵکەوتەکانی (ئیستیعلایی) هاوبەش لە نێوان بوارەکانی سروشتی و مەعنەویدا، دەبینرێن. نزیکەی هەموو بنەما ستانداردەکانی هەناوخوازیی رۆژئاوایی دەگەڕێتەوە بۆ وانەکانی هێرمیس. هەروەها کە مەسێحییەت و یەهوودییەت دەستیان کرد بە تێکەڵکردنی وانە و کردەوەکان، دیکەی رەوتە هزرییەکانی سەردەمی کۆتایی ئیمپراتوری رۆمیش، سەنتزێک لە نەریتەکانی ئاوەزی نزیکەو رۆژهەڵاتی و میسری لەگەڵ فەلسەفەی یۆنانی باستانیان پەرەپێدا (بڕواننە: Ramey, 2012, p 3-4-26).

[1] Joshua Ramey, *The Hermetic Deleuze; Philosophy and Spiritual Ordeal*, Duke University Press Durham and London 2012, p 2-6.

[2] Ramey, 2012, p 183-4.

[3] Ibid., p 198-9.

مەعنەوییەکان بەشێکە لە هەوڵ بۆ جێبەجێکردنی ئەرکی فەلسەفە لە کاپیتالیزمی ئەو دواییانەدا، ئەرکێ کە دولووز خۆی وەک بووژانەوەی "باوەڕ لە جیهان"دا دیاریی کرد.[1]

هەر لەم پێوەندییەدا 'باربارا مەک گرەو' لەسەر مانەوەی باوەڕ لە فەلسەفەی سیاسیدا و گۆڕانکارییەکانی جان لاک لەم بوارەدا باسێک دێنێتە ئاراوە و دەڵێت جان لاک ڕێبازی نەریتی تیۆری سیاسی مەسیحی ڕەت کردەوە کە پاساوی ئایینی بۆ حکوومەتێ بوو کە لەسەر بنەمای دۆکترینی گوناحی سەرەتایی پەرەی سەندبوو. گریمانەی سەرەکی ئەم ڕێبازە ئەوە بوو کە خەڵک بە شێوەی سروشتی گوناحبارن و کەواتە حکوومەت پێویستە ماکی گوناحباری مرۆڤ سنووردار بکاتەوە. بە واتایەکی تر، ڕۆڵی دەوڵەت ڕاگرتنی خەڵک بە یەک شێواز لەسەر هێڵی دۆکترینەکانی خاوەن دەسەڵاتەکانە. لاک ڕێبازێکی پەرەپێدا کە دۆکترینی گوناحی سەرەتایی وەکو بنەڕەتی حکوومەت و تەواوی سیستەمی سیاسی وەرگیراو لەوەی، ڕەت کردەوە. بەڵام ئایینی ڕەت نەکردەوە، بەڵکو بیرۆکەیەکی ئایینی جیاوازی هێنایە ئاراوە لەسەر ئەم تیۆلۆژییە سادەیە کە: خوا هەیە، و خوا پێوەندیی لەگەڵ خەڵک هەیە. بۆیە لەو بیرۆکەیە لایەنگری کرد کە پێوەندیی خوا بە ئەستۆی سەرکردەکانی دامەزراوە ئایینیەکان و دەوڵەت نییە کە زۆر دەکەن لە خەڵکی بۆ ڕاهاتن لەگەڵ ڕاڤەی ئەوان لە ویستی خوا. بە جێی ئەوە، خوا پێوەندیی هەیە لەگەڵ هەر تاکێکی مرۆڤ لە ڕێگای ویژدان و ناخییەوە. واتە ئیلهام، وریایی هەناوی و مەعنەوی، سروشت و ئاوەز و بیرکردنەوە. بۆیە ئازادی بیر و باوەڕ دەبێت بپارێزرێت، بە جۆرێ کە خەڵک گوێ بدەن و دەنگی خوا ببیستن و بە پێی ئەو دەنگە لە کۆمەڵگادا هەڵسوکەوت بکەن. بە واتایەکی تر، بەپێی تیۆلۆژی سیاسی لاک، یەکێک لە کردە سەرەکییەکانی حکوومەت پاراستنی پێوەندیی خوا لەگەڵ خەڵکە لە ڕێگای دامەزراندنی حکوومەتێ کە ڕێگە نادات دەوڵەت یان دامەزراوەی ئایینی سەر بە دەوڵەت بە سەر خەڵکدا زاڵ بێت. لە جیاتی ئەوە، بیرۆکەی لاک ئەوە بوو کە حکوومەت دەبێت لەلایەن خەڵکەوە بۆ خەڵک، بۆ پاراستنی بێلایەنەنانەی خەڵک، و لەبەرچاوگرتنی مافی تەواوی خەڵک بەتایبەت مافی بیروباوەڕ و دەربڕینی پێکبێت. لاک سیستەمێکی سیاسی پێشنیار کرد کە دەسەڵاتی هەردووکی دەوڵەت و کەلیسا یان بە گشتی دامەزراوەی ئایینی سنووردار بکاتەوە و بە جێی لەسەر نیازپاکی خەڵک بۆ کردەوەی ڕاهاتوو لەگەڵ ناخ و ویژدان لە کۆڕی گشتیدا و پێکەوە کارکردن بۆ دۆزینەوەی ڕاستی و چاکە جەخت بکات، بە واتایەک هەر ئەو "گرێبەستی کۆمەڵایەتی"یە.[2]

سیاسەتی مەعنەوی لە ستاتی[3] جیهانییەوە

لەڕاستیدا دامەزرێنەرانی ئەمریکا بیرۆکە بنەڕەتییەکانی جان لاکیان وەرگرت و جێبەجێیان کرد کە "بواری پیرۆزی ئەمریکا"یان پێکهێنا و ئەوەش بە کورتی بریتیە لە: تیۆلۆژییەکی سیاسی لەسەر بنەمای پێوەندیی خوا لەگەڵ هەر تاکێکی مرۆڤ کە دەبێتە هۆی پێکهاتنی مافی ئازادی بیروباوەڕ لە بەستێنێکدا کە خەڵک دەتوانن مەبەستی سیستەم واتە پێکهێنانی کۆمەڵگای چاک لە خوارەوە بۆ سەرێ[4] پێکبهێنن.[5] لە مێژووی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا دەکرێ بە جێفرسۆن و مەدیسۆن[6] ئاماژە بکرێت کە وێرای ئەوەی کە لە دژی پاڵپشتی دەوڵەت لە ئایین بوون و ئەم باوەڕەیان لە دەرەوەی باوەڕی ئایینی خۆیان بوو، ئەوان سێکیولار لە واتای بێ ڕێسایی، ناڕێکوپێکی و بێ بەندوباوی هەڵە و نادروست نەبوون، بەڵکو لە ژێر کاریگەری هەستی ئایینی قووڵ بۆ پێکهێنانی باسیکی شارستانی لەسەر دەوڵەتێکی سێکیولار بوون. لە 1785 دا مەدیسۆن باسی کرد کە دەوڵەت دادوەرێکی شیاوی ڕاستی و هەقیقەتی ئایینی نییە و هیچ دەستێوەردانی سەوداگەرانەی لە بابەتەکانی پێوەندیدار بە ئاییندا نییە. بۆ مەدیسۆن و زۆرێک لە دامەزرێنەرانی ئەمریکا ئەم چەشنە هەڵسوکەوتە لەگەڵ ئایین بۆخۆی بواری ئیلاهییاتی و ئایینی هەبوو. بۆ ئەوان ئازادی ئایینی – تەنانەت بەڕەڵابوون لە هەر چەشنە ئایینێک –

---

[1] Ibid., p 8.

[2] Barbara A. McGraw and Jo Renee Formicola, *Taking Religious Pluralism Seriously; Spiritual Politics on America's Sacred Ground*, Waco, Texas USA, Baylor University Press, 2005, p. 5-7.

[3] "ستاتی" یان لە هەندێ شوێنی کوردەواریدا "سیاتی" بە واتای "پەنجەرە"یە.

[4] بەپێچەوانەی جیهانبینی ئایینی لە سەرەوە بۆ خوارەوە واتە جیهانبینی ئیلاهییاتی زنجیرەپلەیی کۆن لەسەر بنەمای تیۆری سیاسی نەریتی مەسیحی.

[5] McGraw and Formicola, 2005, p. 9.

[6] Jefferson and Madison

شانازییەک بوو کە لەلایەن خواوە وەک جۆرێ چارەنووس دیاریی کرابوو.[1] ئەم دۆخە لە مێژووی ئەمریکا تاوەکو ئێستاش درێژەی هەبووە و خەڵکەکەشی بە زۆرینە ئایینی ماونەتەوە.

هێزی هەناوی و باوەڕی ئایینی لە "مارتین لوتەر کینگ"دا، هێزی سەرەکی بزووتنەوەکەی لە دژی نادادپەروەری رەگەزیی، کۆمەڵایەتی و ئابووریی بوون. ئەوە لە کاتێکدایە کە زۆربەی بەشداربووانی بزووتنەوەی مافی شارستانی (مەدەنی) لایەنگرانی جیایی ئایین و دەوڵەت بوون. کینگ لە ژێر کاریگەریی هەندێ ئیلاهیزاندا بوو کە مەسیحییەتیان "بە رۆحێکی برایەتی کە بۆ رەوشتی کۆمەڵایەتی بانگهێشت دەکات" دەزانی. کینگ و دیتران لە بزووتنەوەکەدا ئەم بیرۆکەیان گۆڕی بە چەمکی "کۆمەڵگای خۆشەویست"،[2] روانگەیەک کە تێیدا مرۆڤەکان پێکەوە بۆ ئاشتی و دادپەروەریی هەوڵ دەدەن. ئایینی کینگ کاریگەری هەبوو لەسەر بنەما و بەهاکانی ئەو. ئەو بنەماکانی نەبوونی توندوتیژیی زیندوو کردەوە کە ئەوەی نەک وەکو پاشەکشێ لە سیاسەت بەڵکو وەکو ئامرازی تێکەڵکردنی سیاسەت لەگەڵ ئەخلاقیاتدا راڤە کرد.[3] هەر لەم پێوەندییەدا، لە سەردەمی نوێدا هەندێ جار لە ئەمریکا هەڵبژاردنەکان وەک پێوەری دۆخی پێشکەوتنی مەعنەوی کۆمەڵگا هاتوونەتە ئەژمێر و هەندێ کەس هەڵبژاردنی باراک ئۆبامایان لە ٢٠٠٨ دا لە روانگەی مەعنەوییەوە بە شیاو زانیوە.[4]

وڵاتێکی تر کە بە شێوازێکی دیکە و بەرچاوتر سیاسەتی مەعنەوی تێدا بینراوە هێندستانە. لە سیاسەتی مەعنەوی هێندستانی سەردەمی بزووتنەوەی رزگاریخوازیدا، ئایین و نیشتمان (هێند) دەبن بە یەکێک. هەر بەو رادەی هێند بوونێکی جوگرافیاییە، وەک "دایکی نیشتمان" بوونێتییەکی ئایینیشە. بیرمەندان و رامیاران و سەرکردەکانی هێند یەک بە دوای یەک ئەم بیرۆکەیان بەهێزتر دەکرد و پەرەیان پێ دەدا. ئەم سیاسەتە لە چاکترین شێوازیدا لە سیاسەت و بزووتنەوەی "گاندی"دا بینرا. گاندی بە دوای پێکهێنانی حکوومەتی ئایینی نەبوو، بەڵام وێرای باوەڕ بە جیایی "ئایین و دەوڵەت"، قەت ئایین و سیاسەتی لە یەکتر بە جیا نەدەزانی. ئایین و مەعنەوییەتی کردە پاڵپشتی بزووتنەوەی سەربەخۆیی. لەم پێناوەشدا بە هۆی باوەڕ بە پلورالیزمی ئایینی تەنیا گرنگایەتی بە ئایینی هێندو نەدەدا. بەڵکو وێرای ئەوەی کە بە شێوەی تاکەکەسی خۆی هێندوو بوو، رێزی لە هەموو ئایینەکانی تر دەگرت و بنەمایەکی وەکیەکی بۆ هەموو ئایینەکان لەبەرچاو دەگرت و لەگەڵ پێڕەوانی ئایینەکانی تر هاوکاری دەکرد و هان و یارمەتی دەدان. بۆ وێنە لە بزووتنەوەی خەلافەتدا لە دژی بەریتانیا پاڵیدا بە موسڵمانەکانەوە.[5]

بۆیە لە هێندا سیاسەتی کەسێک وەک گاندی بە گشتی ناکەوێتە بازنەی ئایینی سیاسی (ئەگەرچی لە شێوازی خەباتیدا جۆرێ رێبازی ئایینی تایبەتی بۆ بەکارهێنانی هەستی ئایینی هەبوو) و زیاتر لە بازنەی سیاسەتی مەعنەویدا بوو. مەعنەوییەتی گاندی بۆخۆی و دەرەتانی مەعنەوی خولقاو بە هۆی کارە ئایینییەکانی وەک نوێژ و رۆژ و لاڵیانەوە و پاڕانەوەی مەعنەوی کاریگەر بوو لەسەر شێوازی خەباتی ناتوندوتیژانە و خۆڕاگرانەی خۆی و پێڕەوانی و هەروەها پێکهێنانی کەسایەتییەکی کاریزما. بە کورتی، هەوڵی گاندی بۆ مەعنەوی کردنی سیاسەت بوو.[6] بەڵام سیاسەتی ئایینی هەندێکی تر لە رێبەرانی ئەوێ دەکەوتە بازنەی ئایینی سیاسی بە واتای هەوڵ بۆ سەرکەوتنی پێڕەوانی ئایینێکی تایبەت و لەڕاستیدا ناسیۆنالیزمی ئایینی. هەندێ لە رێبەرانی هێندوو و زۆرینەی رێبەرانی موسڵمانی پێش سەربەخۆیی هێندستان بۆ وێنە حەمە عەلی جیناح - کە خۆی سێکیولار بوو بەڵام سیاسەتی ناسیۆنالیستی ئایینی گرتە پێش - و ئەبوو ئەعەلا

---

[1] McGraw and Formicola, 2005, p. 11.

[2] Beloved community

[3] Marty Jezer, "The Spiritual Politics of Martin Luther King", 2003, at: http://www.alternet.org/story/14960/the_spiritual_politics_of_martin_luther_king

[4] See; Government, Politics and Spirituality, at: http://new-age-spirituality.com/wordpress/content/204

[5] See: Sabah Mofidi (a), *The Political functions of religion in contemporary India (Hinduism and Islam)*, New Delhi: Swastik Publications, 2015.

[6] Shashank Sheakhar, "Gandhi's idea on spiritual politics", *Hidayatullah National Law University*, Raipur, Chattisgarh, 2013.

مەودوودی - کە پێکهێنانی دەوڵەتی ئیسلامی کردبووە ئامانج - لەم تاقمە دواییەن. هەر لەم ئاڕاستەیەدا لە درێژەدا ئاورێک دەدرێتەوە سەر سیاسەتی مەعنەوی لە کوردستاندا.

بەشی دووەم: سیاسەتی مەعنەوی لە کوردستاندا

ئەگەرچی لە ناو کورددا کەمتر لە باری تیۆریکەوە لەسەر سیاسەتی مەعنەوی کار کراوە، بۆ وێنە بەپێچەوانەی ئەوەی لە هێندی کۆتایی سەتەی ١٩ و سەرەتای سەتەی بیستدا لەلایەن بیرمەندانێک وەک تیلاک، ئورۆبیندۆ گۆش[1] و... هێنرایە کایەوە و لەڕاستیدا لە تیۆرییەوە بۆ کردەوە بوو و لە ڕێگای مەعنەوی و ئایینی کردنی سیاسەت، ئاپۆرەی خەڵکیان دەرگیری سیاسەت کرد، لە کوردستاندا "دایکی نیشتمان" لە ئاستی پێویستدا پاڵپشتی مەعنەوی بۆ نەدۆزرایەوە و تەنیا باری سیاسی پەتی بەخۆیەوە گرت و دواییش بەجێی دووپاتکردنەوە و درێژەپێدانی بە شێوازی جۆراوجۆر، بە کردەوە شوێنەواری نەما. بەڵام لە کردەوەدا و بەتایبەت لە ئاستی ڕێبەرایەتی و هێزی خەباتگێردا بەشێکی گرنگی خەباتی کوردی لە ژێر کاریگەریی سیاسەتی مەعنەویدا بووە. هەروەها کە ئاماژە کرا سیاسەتی مەعنەوی دەتوانێت نائایینی بێت بەڵام لە کوردستاندا لە ژێر کاریگەریی مەعنەوییەتی ئایینیدا بووە کە کاریگەریی دەروونی هەبووە و تاکی باوەڕمەند خاوەن ڕەوشی دەروونی جیاواز بووە. سیاسەتی مەعنەوی لەسەر بنەمای ئایین و ئیمانی پەتی پیرۆزیی بە خەباتی نەتەوایەتی و هەوڵ بۆ دەرچوون لە ژێر زوڵم و ڕکێفی بێگانە بەخشیوە و لە پێناوی بەرژەوەندیی نەتەوەییدا ورە و دڵپاکی ئایینی تاکی خستووەتە خزمەت هەوڵی بێ وچان بۆ ڕزگاریی گەلە چەوساوەکەی. ئەمە لەڕاستیدا بەهاناوە هاتن و یارمەتی ئایینە لە سیاستەدا.

هەر لەو پێوەندییەدا، دەکرێ بگوترێت کە هێز و دەسەڵاتی خاوەن دەسەڵاتەکان لە کوردستاندا دوو سەرچاوەی سەرەکی هەبووە: ناوخۆیی، واتە هێز و توانی خۆیان و هۆز و خێڵیان، و دەرەکی. مارتین ڤان بروینسێن، بە گشتی خودا و دەوڵەت بە سەرچاوە دەرەکییەکانی دەسەڵات لە کۆمەڵگای کوردیدا دەزانێت و بەڕای ئەو کەمتر کەسانێک بە بێ دەست بە داوێن بوونی ئەو دووانە، بە پێگەی بەرز و بەرچاو گەیشتوون. تەشەنەی سیاسی-ئابووری کەسێک ڕەنگە لە ڕێگای پێوەندانی خۆ لەگەڵ خوا سەرچاوە بگرێت. ئەمە بە شێوەی سەرکەوتووانە لە کوردستاندا لەلایەن شێخ و مەلاکانەوە جێبەجێ کرا. بە قسەی ئەو، مەلا مستەفا بارزانی گەورەترین ڕێبەری سەتەی بیست، پێگەکەی بە هۆی کەڵکی زۆری خۆی و باب و باپیرانی لەم دوو سەرچاوە بووە.[2]

سەرچاوەی دەرەکی "خوا" لە پێوەندیی لەگەڵ ئایینددا دێتە ئاراوە و ڕەنگدانەوەکەی لە هەندێ قۆناخی خەباتی سیاسی کوردا زەق بووەتەوە. لەم پێوەندییەدا، کریس کوچێرا لە شرۆڤەی بیچمگرتنی بزووتنەوەی نەتەوەیی کوردا ئاماژە بە سێ قۆناخ دەکات: دەرەبەگایەتی (فیۆدالی)، ئایینی و سیاسی.[3] کە ئەم قۆناخانە هەندێ جار هاوکات پێکەوەش هەبوون. قۆناخی یەکەم تا کۆتایی سەتەی 19 و سەرەتای سەتەی ٢٠ کە دواهەمینیان شۆڕشی سمکۆ بوو، درێژەی هەبوو. لە نیوەی دووەمی سەتەی ١٩ دا قۆناخی دووەم دێتە ئاراوە و چینێکی تازە لە ڕێبەران کە زۆربەیان لە ڕێبەرانی ئایینی و شێخانی تەرێقەتی قادری و نەقشبەندی بوون، سەرکردایەتی شۆڕش بە ئەستۆ دەگرن. کە من لێرەدا بە پێی ئەو باسانەی لەسەر جیاوازیی سیاسەتی ئایینی و مەعنەوی کرا، قۆناخی دووەم بە قۆناخی زاڵیەتی سیاسەتی مەعنەوی دەزانم. چۆنکو هیچ کام لە بزووتنەوەکانی ئەم قۆناخە لەڕاستیدا ئایینی نەبوون و شەڕیان بۆ ئایینێکی تایبەت نەبوو. مەبەستی کوچێراش ئەوە بووە کە ڕێبەرانی ئایینی سەرکردایەتی شۆڕشی کوردیان کردووە نەک ئەوەی کە ئامانجیان خەباتی ئایینی پەتی بووبێت. کەواتە ئەم

---

[1] Tilak and Aurobindo Ghose

[2] Martin Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State, The Social and Political Structures of Kurdistan*, London and New Jersey: Zed Books, 1992, p. 205.

[3] کریس کوچرا، **چالش ملت کرد یا رؤیای شیفته استقلال**، ترجمە:عزیز ماملی، کردستان، سلیمانیە، چاپ دوم، 2008، ص 15.

قۆناخە قۆناخی خەباتی مەعنەوی کورد بووە و سووسە شۆقێکیشی تاوەکو ئێستا لە سیاسەتی کوردیدا ماوەتەوە. لە نیوەی دووەمی سەتەی بیستەمەوە قۆناخی سێهەم واتە سیاسەتی حیزبی باڵ دەکێشێت بەسەر خەباتی رزگاریخوازیی کوردا.

لە پێوەندیی لەگەڵ قۆناخی دووەمی ئاماژەپێکرا لە سەرەوە، زۆرێک لە رێبەرانی ئایینی و پێڕەوانی رێچکەی عیرفان و تەسەووف خاوەن مەعنەوییەتی ئایینی تایبەت بوون. مەعنەوییەتی رێبەرانی کورد توانایییەکی پێ بەخشیبوون بۆ بەدواداچوونی ئامانجەکان کە مرۆڤی ئەمڕۆیی کەمتر هەیەتی. زۆربەی ئەو سەرکردە کوردانە خەباتیان بە ئەرکی نەتەنیا نەتەوەیی بەڵکو ئایینی زانیوە و ئامادە بوون خۆیانی بە گیان و دڵەوە بۆ تەرخان بکەن. بەمجۆرە مەعنەوییەتێک دێتە ناو سیاسەتی کردەوەیی و خەبات کە کەمتر بەرژەوەندیی تاک و زیاتر بەرژەوەندیی گەل و چاکەی گشتی لەبەرچاو دەگیردرێت. زۆربەی رێبەرانی پێش قۆناخی نوێ خەبات و هەروەها تاکو چەند دەیەی رابردوو بە کردەوە خاوەن سیاسەتی مەعنەوی بوون. تەشەنە و برواداریی ئەم رێبەرانە جگە لە پێگەی بنەماڵە، لەسەر بنەمای باوەڕیان بە هێزێکی تایبەت بوو کە لە دەرەوەی چوارچێوەی ئاوەزمەندیی بووە. کەسانێ کە لەلای پێڕەوانیان وەک ئاگادارانی راز و نهێنییەکان بوون و لە رۆح و جەستەدا زۆر بەهێز بوون.

لە روانگەیەکی ترەوە، سیاسەتی کوردی بنەمای لەسەر سیاسەتی مەعنەوی بووە لەو روانگەوە کە هەڵگری پلۆرالیسم و فرەچەشنی، بانگی دادپەروەریی و بەرابەری و ئازادی هەبووە و تێیدا لە هەموو لایەک رێز گیراوە و زۆرینەی تاکی بەشداربووی خەباتیش وێرای باوەڕی ئایینی و خاوەن مەعنەوییەتی تایبەت بوون، بەتایبەت لە ئاستی سەرکردایەتیدا، ئامانجی مرۆیی و بەرفراوانتر لە دەمارگرژی ئایینییان هەبووە و بە دڵی خاوێن و رۆحێکی بەرزەوە خۆیان بۆ بەرژەوەندیی دیتران و هاوبەش (نەتەوەیی) و لە ئاکامدا مرۆڤایەتی تەرخان و بەخت کردووە. بۆ وێنە رێبەرانی بەشێکی زۆر لە خەباتی کوردی وێرای ئایینی بوون، ئامانجی نەتەوەییان هەبووە و لەسەر بنەمای رۆح و مەعنەوییەتێکی تایبەتی خۆیانەوە، خۆیان لە پێناو گەلدا بەخت کردوە. ئەگەرچی ئامانجی نەتەوەیی و مافی بەرابەر لە ئایینیشدا جەختی لەسەر کراوە بەڵام بۆ زیندووکردنەوە و ئامانجی پەتی ئایینێکی تایبەت خەباتیان نەدەکرد و رێزیان لە هەموو گرتووە و لە ئایین و ئایینزا جیاوازەکانیشیان تێدا بووە.

بە وتەی کوچێرا، زۆربەی ئەم رێبەرە ئایینیانە هەر لە شێخ عوبەیدوڵڵا و شێخ عەبدولسەلام بارزانی تا مەلا مستەفا بارزانی لایەنگری جیهانی رۆژئاوا بوون و لە ئایدیالەکانی ئەوان یارمەتییان وەردەگرت.[1] لەڕاستیدا بیرۆکەی رووناکبیرانی کورد کە کەم کەم لەسەر چەمکی ناسیۆنالیزمی رۆژئاوایی زانیارییان دەستەبەر کردبوو لەلایەن شێخەکانی تەرێقەتە ئایینییەکانەوە وەرگیرا و بڵاو کرایەوە.[2] شێخەکان و دواتر مەلا گەورەکانی کوردستان جگە لە پیرۆزیی و رەوشت بەرزیی و بەهرە و کەسایەتی بێ وێنە، پێویستیان بە توانایییەکانی سیاسەتوانانی سەردەمی نوێش هەبوو. دەبوا بیانتوانایە پێکدادان و کێشە کۆمەڵایەتییەکان بە شێوەی دادپەروەرانە چارەسەر بکەن. ئەمە نەریتێ بووە کە لە زۆربەی شێخ و مەلاکاندا بینراوە و بە هۆی رێزدار بوون لە باری ئایینییەوە لە ناو خەڵکدا، لە پێکدادان و ناکۆکییەکاندا، نێوبژیوان بوون کە ئەمە بووەتە هۆی تەشەنەی سیاسی ئەوان. ئەم رێبەرانە لە رێگای تەشەنەی بەرچاوی خۆیان لە کۆمەڵگادا، هۆزە کوردییەکانیان یەکدەخست و وەجووڵەیان دەخستن و ویستی گەلی کورد واتە مافی سەربەستانەی دیاریکردنی چارەنووسیان بە روونی هێنایە ئاراوە.

شێخەکان لە باری ئاوەز و هێزی راکێشان و کەرامەتیان لە نێو خەڵکی کوردستاندا ناوبانگیان دەرکردبوو. سەرۆک هۆزەکان پێڕەوییان لێ دەکردن. لە زۆربەی کوردستاندا نەقشبەندییەکان لە رێگای "خانەقا" و قادرییەکان لە رێگای "تەکیە"کانەوە دەسەڵاتی مەعنەوی و هەڵسووڕانی کوردستانیان بە دەستەوە بوو. لە نیوەی دووەمی سەتەی نۆزدەهەمەوە شێخەکان بەهێزترین دەسەڵاتی سیاسیان لە سەرتانسەری کوردستاندا هەبوو. زۆربەی شۆڕشە نەتەوەییەکان تا دەسپێکرانی شەڕی دووەمی جیهانی لە ژێر سەرکردایەتی شێخەکاندا بەڕێوە دەبران.[3] شێخەکان هەستی ئایینی و سۆزی کوردایەتییان

[1] کوچرا، 2008، ص. 19.
[2] رابرت اولسن، **قیام شیخ سعید پیران (کردستان 1925)**، ترجمه: ابراهیم یونسی، انتشارات نگاه، تهران، چاپ اول، 1377، ص. 16.
[3] حوسێنی مەدەنی، **کوردستان و ستراتێژیی دەوڵەتان**، بەرگی یەکەم، 1379ی هەتاوی (2000 ز)، ل. 155.

ئاوێتەی یەکتر کرد و بۆ ئامانجی رزگاریی نەتەوەیی کەوتنە هەوڵ و تێکۆشان. لە درێژەدا بە ئاماژە بە تایبەتمەندییە مەعنەوییەکانی ئەم رێبەرانە، زیاتر کاریگەریی سیاسەتی مەعنەوی لەسەر خەباتی کوردی دەردەکەوێت.

بەرەی یەکەم: نیوەی دووەمی سەتەی نۆزدە (شێخ عوبەیدوڵڵا)

بە هۆی تێکەڵبوونی ئایین لەگەڵ سیاسەت لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی وەک لایەنگری ئایینزای سوننە و دەوڵەتی ئێران وەک لایەنگری شێعە، رێچکە و تەرێقەتە عیرفانی و سۆفییانەکان کە بە جۆرێ بێ لایەنتر بوون ئەگەرچی خۆیان لە چوارچێوەی سوننەدا بوون، چاکترین پاڵپشتی مەعنەوی بوون بۆ کوردان و لە کوردستاندا زۆر گەشەیان سەند. لەم ئاراستەیەدا تەرێقەتی نەقشبەندی وەک دژکردەوە و هەڵوێستی دژ بە دەسەڵاتی زوڵم و زۆری هەر دوو دەوڵەتی ناوبراو لە کوردستاندا زیاتر وەرگیرا. ئەم تەرێقەتە بانگەشەی دژایەتی زوڵم و بێدادیی و گەڕانەوە بۆ سەرچاوەکانی هەق و راستی و کەمتر نزیکبوونەوە لە سەرانی دەوڵەت و کاربەدەستانی دەکرد و جۆرێ جێگرەوەی شۆڕشگێڕانەش بوو تا ئاستێ کە خەلیفەکانی مەولانا خالید نەقشبەندی، وەک شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری، شێخانی بارزانی و شێخ سەعیدی پیران، نموونەی رێبەرە شۆڕشگێڕەکان دەبن لە دژی دەسەڵاتی زوڵم و زۆر. بۆیە هەندێ کەس لەو باوەڕەدا بوون کە ئەو تەرێقەتە سیاسی بووە.[1] شێخەکانی نەقشبەندی بە هۆی تەقوا و "مەعنەوییەت" جێگە و پێگەی زۆریان لە کۆمەڵگا هەبوو. لەناوبردنی ناوچە میرنشینەکانی کوردەواری لەلایەن دوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانەوە، بواری بۆ دەرکەوتنی "شێخ"ەکان وەک رێبەرانی سیاسی خۆش کرد. بە رای ئۆڵسۆن، پاش زاڵبوونی عوسمانییەکان بەسەر میرانی کورددا شێخەکان تەنیا هێزی ئەخلاقی بوون کە دەیانتوانی بەندوباو بهێننەوە کۆمەڵگای کوردی و لە ئاژاوە رزگاری بکەن. لە ساڵانی ١٨٥٠ شێخەکانی شەمزینان، بەرزەنجە و بارزان سەریانهەڵدا کە پێشاندەری مەیلی کۆمەڵگای کوردی بۆ پڕکردنەوەی بۆشایی پاش میرە کوردەکان بوو.[2]

لە نێو شێخەکاندا شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری (شەمزینی) (1883-1830) یەکەم کەسایەتی بوو کە هاتە نێو کۆڕی خەبات و بە کەڵک وەرگرتن لە تەشەنەی مەعنەوی وەکو سەرکردەیەکی نەتەوەیی بۆشایی دەسەڵاتی سیاسی لە کوردستاندا پڕ کردەوە. شێخ عوبەیدوڵڵا لە بنەماڵەی شێخانی نەهری بوو کە خاوەن تەشەنەی ئایینی و دنیایی بوون. خانەقای شێخ لە نەهری بێجگە لەوە کە ببوو بە ناوەندێکی بانگەشەی تەرێقەت، بنکەیەکی گەورەی ئاڵوگۆڕی هزریی و سیاسیش بوو.[3] ئەو شارەزای عیرفان و ئایین، خوێندەوارێکی باڵادەست و هۆنەر بوو کە دیوانی هۆنراوە و کتێبی "عەقیدەنامەی" کوردی هەیە. لە سەردەمی خۆیدا گەورەترین و تاقانە شێخی راهێنەری تەرێقەتی نەقشبەندی بووە کە بە هۆی زانایی، چارەسەرکردنی کێشە و گیروگرفتی کۆمەڵایەتی و دادپەروەریی، جێگە و پێگەیەکی بەرزی کۆمەڵایەتی هەبوو. وێڕای پێشەوای خەڵک بوون لە باری مەعنەوی و تەرێقەتدا، خاوەن هێز و شکۆ و سامان بوو و رەوشت بەرزیی و دادپەروەریی ئەو وەها بوو کە لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتیدا هیچ زۆردارێک نەیدەتوانی هیچ جۆرە دەسدرێژییەک بکاتە سەر خەڵکی بێ دەسەڵات.[4]

بروینسێن، شێخ عوبەیدوڵڵا بە رێزدارترین رێبەری مەعنەوی کورد لە سەردەمی خۆیدا ناو دەبات.[5] باری مەعنەوی شێخ هەم ببوە هۆی گەشەی رەوشتێتی یان ئەخلاقیات و سیاسەتی ئەخلاقی لە کەسایەتی شێخدا و هەم وورەی ئەوی بۆ هەوڵ و تێکۆشان و خۆبەخشین بەهێز کردبوو. بە هۆی ئەو مەعنەوییەتەی شێخەوە بوو کە لە سەردەمی خۆیدا تەشەنەدارترین کەس لە کوردستان بووە و لە ناو کوردانی سنووردا، زۆر لە سوڵتانی عوسمانی پیرۆزتر بووە. بۆ سەرۆک هۆزەکان "حەزرەتی شێخ" بوو و موریدی وایشی هەبووە کە دەسبەجێ فەرمانەکەیان جێبەجێ کردووە و خەڵکیش بە "باوک" ناویان

---

[1] محەمەد حەمە باقی، **شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری (1880) لە بەڵگەنامەی قاجاری دا**، هەولێر: دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپی یەکەم، 2000، ل. 52-49.
[2] اولسن، 1377، ص 15.
[3] مەدەنی، 2000، ل. 157.
[4] محەمەد حەمە باقی، 2000، لل. 45-47.

[5] Bruinessen, 1992, p. 250.

بردووە و خۆیشی لە دوای سوڵتانی عوسمانی و شەریفی مەککە خۆی بە سێیەم کەس زانیوە و لەڕاستیدا ببووە مەلیکی شارستانی و پەسەندکراو و دانپێانراوی کوردان.[1] ئاکار و هەڵسوکەوتیشی لەگەڵ دیکەی ئایین و نەتەوەکان وەک مەسێحی، ئاسووری و ئەرمەنی ناوچەکە هاوڕێیانە، ئاشتیخوازانە، ڕێزلێگرانە و جوان بووە.[2]

دوای سەرکوت کردنی میرە کوردەکان، شێخ عوبەیدوڵڵا وەک بانگخواز و ڕزگارکەر دەرکەوت و بەرنامە و ئامانجی سیاسی بۆ چارەسەری کێشەی کورد ڕاگەیاند.[3] نزیکەی هەموو بزووتنەوەکانی پێش شێخ عوبەیدوڵڵا بە سەرکردایەتی میر و سەرۆک هۆزەکان بوون کە مەلا و شێخ نەبوون. لە جیاوازیی نێوان شێخ عوبەیدوڵڵا و میر بەدرخاندا، ئۆلسۆن دەڵێت: "دۆخ و پێگەی عوبەیدوڵڵا وەک شێخێک ئەو هەلەی بۆ ڕەخساند کە وشە و شێوەزاری ئایینی پڕ لە هێما و ڕەمز و بەڵێنی مەسێحایی لە مەبەستە نەتەوەییەکاندا بگونجێنێت، و ئەمە شتێ بوو کە لە دەست میر بەدرخان بەگ کە مەلا نەبوو، وێرای میر و ڕێبەری یەکیەتی هۆزەکان، بەرنەدەهات".[4] بە وتەی کوچێرا شێخ یەکێک لەو خاوەن کەراماتانە بوو کە بزووتنەوەی نەتەوەیی کوردی بۆ ماوەیەک ڕێبەرایەتی کرد و یەکەم مانیفێستی نەتەوەخوازیی کوردی دەرکرد.[5] ئەو ڕێبەرێکی ئایینی و سیاسەتوانێکی سەردەمی تازەی کورد بوو کە یەکێک لە گرنگترین شۆڕشەکانی سەردەمی هاوچەرخی کوردی ڕێبەرایەتی کرد و یەکەمین ڕێبەریی ئایینی-سیاسی کوردستان و لە گرنگترینی ئەم جۆرە ڕێبەرانە بوو.

بەرەی دووەم: نیوەی یەکەمی سەتەی بیست (شێخ مەحموود، شێخ سەعید و شێخ ڕەزا)

پاش تێکچوونی شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵا، خەبات بە تەواوەتی نەکوژایەوە و ژیلەمۆی ئاگرەکەی لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا پرتینتر بڵێسەی سەندەوە کە ئەم جارە شێخانی قادری و ئایینی عەلەویش بەشدار بوون. شێخ مەحموود و شێخ سەعید و شێخ ڕەزا لە باشوور و باکووری کوردستان قرمەیان لە شۆڕش هەڵساند.

بنەماڵەی شێخ مەحموودی حەفید، بە گشتی ناوبانگیان بە خواپەرستی و ڕەوشت بەرزیی دەرکردبوو. ڕەنگدانەوەی ئەم ڕەوشت بەرزیی و مەعنەوییەتە لە بوێری و خەباتی شێخدا بەرچاو بووە. لە شۆڕشی شێخ مەحموودا، باری مەعنەوی هۆی ورە بەرزی و سەرکەوتنی، و سووکە دەمارگرژی ئایینی کە هەندێ جار هانی دەدا بەرەو تورکان بڕوات لە بەرانبەر بەریتانیادا هۆی تێکشکانی بوو. بەوەشەوە شێخ وەک سەرکردەیەکی نەتەوەیی کورد، هێمای پاکی و خۆڕاگری بوو. شێخ مەحموود لە ژێر ناوی "شەڕی پیرۆز" (جیهاد) و شەهید بوون لە ڕێگای ئیسلامدا لە هەندێ شەڕ لە دژی ئینگلیز و هەروەها رووسیا بەشداری دەکرد.[6] ئەمە بەشێکی پێوەندیی بە باوەڕی ئەوەوە هەبوو کە ئیسلامی لە دژی مافی گەلان نەزانیوە و بۆ ئەو شەڕ بۆ مافی کورد وەک شەڕ لە پێناو ئاییندا پیرۆز بووە.[7]

سیاسەتی گشتی شێخ مەحموود لە پێناو کوردستاندا بوو، ئەگەرچی هەندێ جار دەکەوتە داوی هەستی ئایینی و فریوی سیاسی و هەرکات لە بەریتانیا بێ هیوا دەبوو بەرەو تورکان و فارسان دەڕۆشت. بانگی جیهادی شێخ لە دژی بەریتانیا بۆ سەربەخۆیی کوردستان بوو، ئەگەرچی لەو کاتەدا هەڵەیەکی سیاسی بوو. شۆڕشی شێخ مەحموود بۆ بەرگری لە خەلافەتی عوسمانی نەبوو چۆن وێرای پێوەندیی بنەماڵەکەیان لەگەڵ دەزگای خەلافەت و بڕێ ئۆگری ئایینی بەو هێمایە، هەم لەلایەن عوسمانییەکانەوە زەجری دیبوو و هەم شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵا و کەسانی تری پێش ئەو کاریگەرییان لەسەر ئاگایی نەتەوەیی لەودا هەبوو و ئەوەندەش دڵی بە پاراستنی خەلافەت خۆش نەبوو و زیاتر وەک ئامرازی سیاسی لە دژی بەریتانیا

---

[1] محەمەد حەمە باقی، 2000، لل 6-54.
[2] هەر ئەوە، ل. 102.
[3] هەر ئەوە، ل. 14.
[4] اولسن، 1377، ص. 20.
[5] کوچرا، 2008، ص. 18.
[6] جلال تقی، **مبارزه خلق کرد علیه استعمار انگلیس**، ترجمه: احمد محمدی، سنه (سنندج)، 1374، ص. 19.
[7] سەبارەت بە ئیسلام و ناسیۆنالیزمی کورد، بڕوانە: ئەبوبەکر عەلی، **ئیسلام و ناسیۆنالیسم**، چاپی هەولێر، 2000.

لەو سەمبولە کەڵکی وەردەگرت. هەڵسوکەوتی سیاسیشی پیشان دەدا کە بۆ دەستەبەرکردنی مافی کورد و سیاسیکاریی بوو کە تاوێ بە لای تورکان و تاوێ بەریتانیا رادەکێشرا.

بە گوتەی کوچێرا، لە نێو رێبەرە ئایینییەکاندا شێخ مەحموودی نەمر سەرکەوتووانەتر توانی داخوازیی کورد و بیرۆکەی رۆژئاوایی واتە مافی چارەی خۆنووسین لێکتر گرێبدا. کەسێ کە وەرگێردراوی کوردی دوانزەهەمین مادەی سەرۆک "ویلسۆن" لە "بەرنامەی ئاشتی جیهان"دا و راگەیەندراوەکەی فەرەنسە و ئینگلیز کە لە پێوەندیی لەگەڵ مافی کورد بوون، لەسەر لاپەڕەکانی قورئان نووسی و بە حوکمی نووشتە لەسەر باسکی گرێدابوو و تا دوا هەناسە دەیگوتەوە.[1]

شێخ سەعید و شێخ رەزا

شێخ سەعیدی پیران لە بەناوبانگترین شێخەکانی نەقشبەندی و رێبەرێکی کاریزماتیک و خاوەن تەشەنە بوو کە شۆڕشی ساڵی 1925ی رێبەرایەتی دەکرد. شێخ وێرای ئەوەی کە ئیماندارێکی بە بڕوا و بە ئەمەگ بوو، نەتەوەخوازێکی پڕهەست و توندڕەو بوو و یەکەمین ئامانجی دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ بوو. رێبەرایەتی شێخ سەعید، هەندێ چاوەڕوانی مەسێحایی و هەروەها سەربەخۆییخوازانەی لە نێو پێڕەوانیدا هەڵخڕاند.[2] رێژەی موریدانی شێخ لە نێوان چل تا پەنجا هەزار کەس مەزندە کراوە. ئامانجی شۆڕشی شێخ سەعیدی پیرانیش وەرگرتنی مافی سەربەخۆیی و پێکهێنانی حکوومەتی نەتەوەیی بوو کە لەو پێناوەدا لە هەستی نەتەوەیی و ئایینی کەڵکی وەرگرت. لەڕاستیدا ئەم شۆڕشە لەلایەن رێکخراوێکی سیاسییەوە واتە "ئازادی" ئامادەکاری بۆ کرا و بەڕێوەبەرانی شۆڕشەکە ئاگایانە شێخ سەعیدیان بۆ رێبەرایەتی هەڵبژارد کە لە کاریزما، تەشەنە و دزەی زۆری شێخ بۆ وروژاندنی ئاپوورەی خەڵک کەڵک وەرگرن.[3] وێرای تەشەنەی زۆری نەتەوەخوازان کە مەلا نەبوون و رێکخراوە نەتەوەییەکان، سەرکردایەتی شۆڕشی شێخ سەعید بە ئەستۆی شێخەکان بوو. و ئەمە کە شۆڕش رەنگ و بۆنی ئایینی لێ بوو، ئاکامی هەڵسەنگاندنی کۆنگرەی ساڵی 1924ی رێکخراوی "ئازادی" بوو کە وەک ستراتێژی و تاکتیکی پێویست بۆ سەرکەوتنی شۆڕش لەبەرچاو گیرا. لە کاتێکدا کە شۆڕشی شێخ سەعید نەتەوەیی بوو، بزواندن و بانگەشە و هێماکانی ئایینی بوون.[4]

بە وتەی بروینسێن، ئامانجی روونی شۆڕشە ناسیۆنالیستییەکەی شێخ سەعید پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ بوو کە تێیدا رێز لە بنەما ئیسلامییەکان بگیردرێت. ئەگەرچی گوتراوە کە ئەو "لە سەرەتاوە بە هۆی ناسیۆنالیزمەوە وروژابوو و وەک ئامرازێک لە ئایین کەڵکی وەردەگرت"[5]، ئەمە بەو واتایە نییە کە شێخ باوەڕی ئایینی نەبوو بەڵکو هەڵوێستە توندە ئایینییەکانی بە ناچار وەک ئامراز و کەڵکوەرگرتن لە ئایین بوون، بۆ ئەوەی هەم خەڵک هان بدات و هەم لە ژێر ناوی ئاییندا لە دژی رانەوەستن. لەڕاستیدا لەبەر ئەوەی کە لە 1924 بەملاوە بە تێکچوونی خەلافەت، رەژیمی تورک ببووە لائیک، کورد دەیویست لە ژێر ناوی ئاییندا بە ئامانجی سیاسی خۆی بگات و ئەگەریش نەتوانێت دەسەڵاتی خەلافەتی گشتی بخاتە ژێر رکێفی خۆی لانیکەم حکوومەتێکی کوردی سەربەخۆ پێکبهێنێت، بۆیە رێکخراوی "ئازادی" بڕیاریدا لە پشت شێخ سەعید شۆڕش بکەن. شێخ هەم پێڕەوانی زۆری هەبوو کە بێ پرسیار فەرمانەکەیان جێبەجێ دەکرد، هەم بەشداری شێخ رواڵەتی ئایینی بە بزووتنەوە دەدا کە دەبووە هۆی دەستەبەرکردنی پاڵپشتی زیاتر، هەم شێخ دەبووە هۆی یەکیەتی و پێوەندی هۆزە جیاوازەکان. هەستی مەعنەوی و دڵسۆزی شێخ وایکردبوو کە خۆی وەک بەرزترین فەرماندەری بەرەکانی شەڕ بێت. شێخ سەعید سەرۆک هۆزەکانی بۆ "شەڕی پیرۆز" لە دژی ئەنقەرە بانگهێشت کرد.[6] زۆرێک لە فەرماندەران و پلەبەرزانی شۆڕش پیاوە ئایینیەکان بریتی لە شێخ و مەلایان بوون. شێخانی نەقشبەندی رۆڵێکی گرنگیان لەم شۆڕشەدا هەبوو.

---

[1] کوچرا، 2008، ص. 20.
[2] اولسن، 1377، صص. 81 و 192.
[3] محمد امین زکی، **تحقیقی درباره کرد و کردستان**، ترجمه و توضیح: حبیب الله تابانی، انتشارات آیدین، چاپ اول، 1377، ص. 191.
[4] اولسن، 1377، ص. 232-231.

[5] Bruinessen, 1992, pp. 266 –265 .
[6] Ibid., pp. 281 – 282 & 285.

کەواتە، شۆڕشی شێخ سەعید نە تەواوەتی ئایینی و نە تەواوەتی ناسیۆنالیستی بوو لەبەر ئەوەی کە دەستەبەرکردنی مافی نەتەوەیی خۆی ڕەوایی ئایینی لە پشت بوو و ئەرکی ئایینیش بوو. بەڵام هاندەرێتی گەلاڵەداڕێژەرانی شۆڕشەکە بێ گومان ناسیۆنالیستی بوو و مەعنەوییەت هێزی خەبات و ورەبەرزی پێ بەخشیبوون. بە دڵنیاییەوە شێخ خۆی کەسێکی زۆر لە خوا ترس بوو و هاوکات ڕێزی لە کەسانی تر بە بیری جیاوازەوە دەگرت. ئامانجی سەرەکی شێخ پێکهێنانی کوردستانی سەربەخۆ بوو. ڕێبەران و گەلاڵەداڕێژەرانی شۆڕش وایاندەزانی کە ئاژاوەی ئایینی زیاتر کاریگەرە لە بەدەستهێنانی پاڵپشتی ئاپۆرەی خەڵکدا تاکو پروپاگەندەی ناسیۆنالیستی. تاڕادەیەک هەر بەم بۆنەوە شێخەکان وەک سەرۆکانی شۆڕش هەڵبژێردران و بزووتنەوەکە ناوی شەڕی پیرۆزی لەسەر دانرا. هەرچەند ئەمە بە واتای ئامانجی ئایینی لە پشت بزووتنەوەکە نەبوو، بەوەشەوە مەعنەوییەت و باوەڕی ئایینی بوو کە وایدەکرد قورئان لەسەر چەک هەڵبکەن و بۆ شەڕ بچن. پاساوی ئایینی بۆ کردەوەکەیان شۆق و ورەی بەشداربووانی شۆڕشی زیاتر دەکرد.[1]

بە وتەی بروینسێن، ئەگەرچی شێخ سەعید ڕەخنەی لەسەر شێخەکانی تر هەبوو، بە بێ ڕایەڵەی نەقشبەندی، ئەو نەیدەتوانی ئەو هەموو شەرڤانانە بوروژێنێت. بە بێ باوەڕ بە پیرۆزیی شێخ، ئەوان بەوجۆرە دەمارگرژانە شەڕیان نەدەکرد.[2] شێخ سەعید لە کاتی شۆڕشەکەیدا بە دەرکردنی فتوایەک خۆی بە "ئەمیری موجاهیدین"ی شۆڕش ناودێر و جەختی کردبوو کە پێشەوای تەریقەتی نەقشبەندییە و نوێنەری خەلیفە و ئیسلامە و داوای لە هەمووان کردبوو کە پێوەندیی بەم جیهادەوە بکەن بۆ پێکهێنانی خەلافەتی نەقشبەندی. لە هێرشی شێخ سەعید بۆ سەر دیاربەکر، کوردەکان بە بانگی "الله اکبر"ەوە داوایان لە تورکەکان کرد خۆ بەدەستەوە بدەن. لە گرتنی "ئالازیگ"دا شێخ شەریف فەرماندەی هێزی شێخ سەعید بێ خوێنڕشتن چووە ناو شار چۆن خەڵک لەلایەن گەورەکانی شارەوە ئاگادار کرابوونەوە کە "ئەم شێخانە دەیانەوێت خەلافەت و شەریعەت دامەزرێنن."[3]

بەپێچەوانەی ڕاگەیاندنەکانی تورک کە شێخ سەعیدیان بە کۆنەپەرست و دەمارگرژی ئایینی و دواکەوتوو دەزانی، ئەو خاوەن کەسایەتی نەتەوەخواز و دژە چەوساندنەوە بوو.[4] بە گوێرەی تورکە شۆڤێنیستەکان شێخ سەعید دەیویست لە ژێر ناوی ئاییندا کوردستانی سەربەخۆ دابمەزرێنێت. لە کاتی دادگاییدا لە 1925، شێخ سەعید لە وەڵامی ئەوەیدا کە چ پاڵی پێوەنای شۆڕش بکەی؟ بە هەست و ئیمانێکی بەرزەوە دەڵێت: "کردەوەی ستەمکارانە و کوشت و بڕی دژ بە کورد پاڵیان پێوە نام تۆڵەیان بستێنمەوە. بە ناوی خوا شۆڕشەکەم هەڵایساند و بە بیر و باوەڕی خۆم سەرقاڵی جێبەجێکردنی بووم. کوردە زۆرلێکراوەکانتان لە ماڵەکانیان وەدەرنا، لەگەڵ ئافرەتان بێ ئەخلاقیتان کرد. منیش بۆ تۆڵەی ئەو کردەوە دزێوە و ناڕەوایە بڕیارمدا لە جیاتی کوشتنی هەر کوردێک شەست تورک بکوژم و تا مردن هەوڵی دامەزراندنی حکوومەتێکی کوردی سەربەخۆ بدەم. ئەمە ئەرکی سەرشانی ئێمە بوو، من ئەو بیروباوەڕەم خستووەتە مێشکی هەموو ئەو پیاوە ئایینیانەی کە لەگەڵمدا بوون."[5] ئەم وتانە، نیشانەی کاریگەریی مەعنەوییەت و دڵپاکی شێخ لەسەر سیاسەتی ئەو و پیشاندرەی "سیاسەتی مەعنەوی" ئەون.

لە پاش شێخ سەعید، شۆڕش هەر بەردەوام بوو و ڕێبەرانی ئایینی بەشدار و بنەما مەعنەوییەکانیش سووتەمەنی گڕ و تینی بوون. لەم پێوەندییەدا دەکرێ بە سید ڕەزا، یەکێک لە سەرۆکە بەناوبانگەکانی شۆڕشی دێرسیم ئاماژە بکرێت. لە نامەیەکدا بۆ وەزیری ناوخۆی تورکیا دەنووسێت کە: "... سێ میلیۆن کورد لە تورکیا دەژین، دەیانەوێ بە زمانی خۆیان بخوێنن و بنووسن و لە ئاشتی و هێمنیدا بژین. ئازادییان هەبێ، داب و نەریت و کەلەپوور و ڕەگەزی خۆیان بپارێزن، ئاخۆ ڕەوایە کوردەکان کە داوای مافی زەوتکراوی خۆیان دەکەن، لەلایەن ئێوەوە بە تاوانبار بناسرێن؟ پێویستە دەوڵەت ئەو داوایانە وەدی بێنێت، تا ئەو گەلە نەجیبە لە ژێر باری چەوسانەوەی نەتەوایەتی ڕزگاری بێت..."[6] بەمجۆرە ویستێکی

---

[1] Ibid., p. 298 .
[2] Ibid., p.211.
[3] اولسن، 1377، صص. 164 و 166 - 167.
[4] Bruinessen, 1992, p. 210.
[5] مەدەنی، 2000، ل. 266.
[6] هەر ئەوە، ل. 290.

ئاشتیخوازنە و مرۆیی دەردەبڕێت کە ئێمەی کورد: "شتێک جگە لە ئاشتی و ئازادی لەگەڵ پاراستنی رەگەز، زمان، داب و نەریت، کەلەپوور و شارستانییەتمان ناوێت."[1] شێخ رەزاش بە ئاواتی تۆڵە ستاندنەوە لەلایەن لاوانی کوردستان و بە هاواری "بژی کوردستان" لە 1937 دا دەچێتە پێی سێدارە.[2]

کەواتە، بنەمای خەبات و داخوازیی شێخ سەعید و دواتریش شێخ رەزای دێرسیم، مرۆیی بوو و ئامانجیان بەدەستهێنانی مافی رەوای کورد و ژیان لە ئاشتی و ئازادیدا بوو بە جۆرێ کە نادادپەروەریی بێ بەزەییانە لە دژی گەلی کورد کۆتایی پێ بێت.

بەرەی سێهەم: لە نزیکەو ناوەڕاستی سەتەی بیستەوە (قازی، بارزانی و...)

ئەم قۆناخە، زیاتر دەکرێت بە قۆناخی سیاسەتی مەعنەوی مۆدێرن و سێکیولار (بە واتای بڕوا بە بێ لایەنی دەوڵەت، ئازادی و بەرابەری ئایینەکان و رێزگرتن لە یەکتر) ناودێر بکرێت. لە نزیکەو ناوەڕاستی سەتەی بیستەمەوە بەرەبەرە دەسەڵاتی شێخەکان کەم بووەوە، بەڵام تەشەنەی مەلا و زانایانی ئایینی لە ناو خەڵکدا و بەتایبەت لە باری سیاسییەوە مایەوە کە لە کۆتاییەکانی سەتەی بیستەمەوە بەشێکیان بەرەو سیاسەتی ئایینی و بازنەی ئایینی سیاسی راکێشران. لەوانەی کە لە بازنەی سیاسەتی مەعنەویدا بوون دەکرێ بە قازی محەمەد، مەلا مستەفا، شێخ عێزەدین و شیخ جەلال حسەینی ئاماژە بکرێت.

سیاسەتی مەعنەوی لە شێوەی مۆدێرن و سێکیولاریدا زیاتر لە هەمووان لە قازی محەمەدا دەبینرێت؛ رێبەرێکی ئایینی و سەرۆک حێزبی سیاسی. کەسایەتی، بیروباوەڕ و مەعنەوییەتی پێشەوا، و هەروەها شێوازی سوێند خواردنی لە راگەیاندنی کۆماردا، هەمووی هێما و وێنای شێوە سیاسەتێکی مەعنەوین.[3] پێشەوا هەندێ جار بە "گاندی" کوردستان ناوی لێبراوە کە رقی لە شەڕ و خوێنڕشتن بوو و ئەوەی لەو دۆخە سیاسییە ئاڵۆزەی ئەو سەردەمەدا پێشەوای راگرتبوو ئیمانی بەهێز و دڵ و دەروونە پاکەکەی بوو. قازی محەمەد لە کاتی دادگاییدا دەڵێت: "من لە زووەوە خۆم بۆ ئەوە ئامادە کردووە و بە باوەشی ئاواڵاوە؛ ئەوەی کە بێ تاوانم و لە رێگای ئازادی میللەتەکەمدا دەکوژرێم؛ ئەمە بە رەحمەت لە لای خودا بۆ خۆم دەزانم. شانازی بەو مەرگ و مردنە مەردانەیە دەکەم."[4]

قازی هەر لەو دادگاییەدا دەڵێت: "... تازە ئەوەی من داوام بوو لە خوا، خوا پێی داوم؛ واتە مەرگ و شەهید بوون لە پێناوی ئایین و گەلەکەمدا و هیوادارم بە روویەکی سوورەوە بچم بۆ بارەگای خوای گەورە و دلۆڤان."[5] قازی پاش نووسینی وەسیەتنامە، نوێژ و لە خوا پاڕانەوەی بەجێهێنابوو. لە وەسیەتنامەکەیدا دەنووسێت: "وا من لە دوایین ساتەکانی ژیانمدا بە خاتری خودای گەورە ئامۆژگاریتان دەکەم، پێتان دەڵێم و خوا بۆخۆی دەزانێ کە من ئەوەی لە دەستم هات؛ بە سەر و بە گیان و تێکۆشان، بە ئامۆژگاری و رێنوێنی و رێگەی راست نیشاندانی ئێوە؛ درێغم نەکردووە...."[6] هەروەها دەڵێت: "وەسیەتێکی دیکە بۆ ئێوە ئەوەیە کە لە خوای گەورە داوا بکەن؛ هەر چییەکتان بۆ سەربەرزیی ئەو گەلە کرد؛ یارمەتیتان لە ئەو بۆ بێت؛ دڵنیام خوای گەورە سەرتان دەخا و یارمەتیتان دەدا. رەنگە بڵێن ئەی بۆ من سەرنەکەوتم، لە وەڵامدا دەڵێم: بەو خوایە من سەرکەوتووم، چ نیعمەتێک و چ سەرکەوتنێک لەوە گەورەتر کە ئێستا وا من لە رێگەی گەل و میللەت و وڵاتەکەمدا، سەر و ماڵ و گیانم لە پێناوی ئەودا دادەنێم، باوەڕ بکەن من خۆم لە دڵەوە ئارەزووم بوو؛ ئەگەر مردم بە مەرگێک بمرم کە لە حزووری خوا و رەسوولی خوا و گەل و میللەتەکەمدا، روو سوور بم؛ بۆ من ئەو مەرگە

---

[1] کوچرا، ص. 21.

[2] مەدەنی، 2000، ل. 291.

[3] بڕواننە: حوسێنی مەدەنی، **کوردستان و ستراتێژیی دەوڵەتان**، بەرگی دووەم، 1380ی هەتاوی (2001 ز)، ل. 271.

[4] بەدرەدین ساڵح، **سەرۆک کۆماری کوردستان لە بەردەم دادگای ئێراندا**، هەولێر: چاپی موکریانی، چاپی دووەم، 2001، ل. 19.

[5] بەدرەدین ساڵح، 2001، ل. 24.

[6] هەر ئەوە، لل. 39 و 42.

سەرکەوتنە." لە ئامۆژگارییەکانیدا دەڵێت وەک یەکەمیان: "باوەڕتان بە خوا و "ما جاء من عندالله" و پەرستنی خوا و پێغەمبەر (د.خ) و بە جێگەیاندنی ئەرکی ئایینی پتەو بێت...." بەر لەوەی بچێتە ژێر پەتی سێدارە رووی لە رووگە کرد و هەر دوو دەستی بەرز کردەوە و لە خوا پاڕایەوە؛ "خوایە، تۆ خۆت شایەتی کە من لە خزمەت بەو میللەتەدا هیچ خۆم نەبواردووە و کەموکوڕیم نەکردووە، خودایە تۆ شایەتی کە من هەرچییەکم لە دەست هاتبێ لە رێگای تۆدا و لە پێناو رازیبوونی تۆدا کردوومە، خودایە بە گەورەیی خۆت تۆڵەی مەزڵوومان لە زاڵمان لەو دنیایە و لە قیامەتدا بستێنەوە، کە دەزانم هەر وایە، ئەی خودای ئاگادار لە هەموو شتێک؛ هەموو میللەتانی ژێر چەپۆک و میللەتی کورد لە ژێر چنگی ئەو زاڵمانە رزگار بکە."[1]

ئەم وتە و کردەوانە ئەوپەڕی مەعنەوییەت و گرێدانی خۆ بەو "تاقانە سەرچاوە" نامادديیە کە لێرەدا "خودا"یە، پیشان دەدات. ئەمە نیشان دەدات کە دڵپاکی و مەعنەوییەتی قازی وای لێکردبوو کە بۆ گەلەکەی سەر و ماڵ و گیانی بەخت بکات.

بارزانی

لە ناو بارزانییەکاندا، لەبەر ئەوەی کە پێشەواکانیان واتە شێخی بارزان یان "خوەدان" بەرزترین دەسەڵاتی ئایینی و دنیاییان هەبوو و بە دڵسۆزی سەرکردایەتی بزووتنەوەی رزگاریی کوردیان کردووە، بارزانییەکان بە تەواوی پشتیوانییان لە بۆچوون و رێنوێنییەکانی ئەوان دەکرد.[2] پێش مەلا مستەفا بارزانی، شێخ عەبدولسەلامی دووەم (کە لە 1914 لە سێدارە درا) رێبەرێکی ئایینی و نیشتمانی و خاوەن تەشەنەی مەعنەوی زۆر بوو لە ناو بارزانییەکاندا و بۆ بەدەستهێنانی مافی نەتەوەیی لە بەرانبەر عوسمانییەکاندا کەوتە جووڵە و پاش ئەویش شێخ ئەحمەد لە عێراق درێژەی بە خەبات دابوو.[3]

مەعنەوییەت لە زۆربەی ئەم مرۆڤانەدا هۆی بوێری و پاڵپشتی هێزی جەستەییان بووە. بڕوا و ئیمانی قووڵ و پتەو پاڵپشتی هەستی نەتەوەیی مەلا مستەفا بوو بۆ راپەڕین بە جۆرێ کە بۆ یارمەتی شۆڕشی برا نەتەوەییەکانی جارێ بەرەو باکووری کوردستان سەرکردایەتی هێزی بارزانیەکانی دەکرد و جارێک لە رۆژهەڵاتی کوردستان دەبووە کۆڵەکەی کۆماری کوردان و هەروەها شەڕ و پێکدادان لەگەڵ سوپای چەند وڵات ورەی نەدەبەزاند. هێزی ماددیی بە تەنیایی بە دەگمەن بتوانێت ئەم ورە بەرزانە لە مرۆڤدا پێکبهێنێت و رایگبرێت. بۆیە قازی محەمەد سەبارەت بە مەلا مستەفا بارزانی دەڵێت: "...ئەوەی لە کەرامەت و شەرافەت و مرۆڤایەتی و نەبەزیی و سەخاوەت و پیاوەتی و نەترسی لە مێژوودا کەسانی مەزن بووبێتیان، مەلا مستەفاش هەیەتی، ئەوەی موسڵمانانی سەدری ئیسلام لە باوەڕ و راستیی و پاکیی و دڵسۆزیی بۆ خوا و ئایین و خەڵکی هەژار و داماوی میللەت بوویانە بارزانی هەموو ئەوانەی تێدایە."[4] هەروەها، ئەبولحەسەنی تەفرەشیان، مەلا مستەفا وەک "پێغەمبەرێک لە ناو پێرەوانیدا" وەسف دەکات، کەسێ کە خۆی بە خاوەنی خۆی دەزانی، و خۆی بە خزمەتکاری هیچ هێز و حکومتێکیش نەدەزانی.[5]

دابەزینی سیاسەتی مەعنەوی

لە دوایین دەیەکانی سەتەی بیستەوە و پاش مەلا مستەفا بارزانی، زاڵیەتی سیاسەتی مەعنەوی بەتایبەت لە ئاستی سەرکردایەتیدا رووی لە کزی کرد. هەڵبەت ئەم رەوتی کزبوونەوە لە ئاستی هێز و پێکهاتەی پێکهێنەردا لە مێژ بوو دەستی پێکردبوو، بە جۆرێ کە هێزی شێخ، دەروێش، سۆفی، مەلا و فەقێ و پیاوانی ئیمانداری ئاسایی کە زۆربەی هێزی

[1] هەر ئەوە، لل. 44، 45 و 48.
[2] ئەبولحەسەن تەفرەشیان، نەجەف قولی پەسیان و مورتەزا زەربەخت، **بارزانی: لە مەهابادەوە بۆ ئاراس**، وەرگێرانی: شەوکەت شێخ یەزدین، هەولێر، چاپی ئاراس، 2001، ل. 142.
[3] مەدەنی، 2000، لل. 384-394.
[4] بەدرەدین ساڵح، 2001، ل. 23.
[5] تەفرەشیان، 2001، ل. 281.

شۆڕشی شێخەکانیان پێکدەهێنا گۆڕدرا بە ئەندامانی حیزب و چالاکانی سیاسی کە بەرەبەرە زۆرینەیان بەرەو کەسانی نائایینی دەڕۆشتن. بنکەی شۆڕش لە خانەقا و تەکیەو مزگەوتەوە گۆڕدرا بە نووسینگەی حیزب. لە ناو ئەندامان و لایەنگرانی حیزبەکانیشدا ڕێژەی ئایینییەکان ڕۆژ بە ڕۆژ کەم دەبووەوە ئەگەرچی ڕەنگە هێشتا لە لایەنەکانی تر زیاتر بووبێتن. ڕادەی ئەو حیزبە نەتەوەیی-ئایینییانەش کە ئایین زیاتر بنەمای مەعنەوییەتی بۆ چالاکی سیاسییان پێکهێناوە، بەرچاو نەبووە. سەیرێکی مێژووی سیاسی سەردەم بە چاکی ڕەوتی ئەم نسکۆ و دابەزینە دەردەخات.

لە ناو حیزبە سەرەتاییە کوردیەکاندا مەعنەوییەت و دڵپاکی بنەمای کار و تێکۆشان بووە. بۆ وێنە هەر کەس ببوایە ئەندامی کۆمەڵەی ژ. ک. دەبوو لە پێشدا دەسنوێژی بگرتایە و سێ جار دەستی بە قورئاندا بدایە و سوێندی بخواردایە کە خەیانەت بە نەتەوەی کورد نەکات. بە گوتەی مامۆستا هەژار ئاکار و ڕەوشت بەرزی ئەندامانی ژ. ک و لە خۆبوردوویی و یەکتر خۆشویستنیان وەک یارانی پێغەمبەر بوون.[1] کۆمەڵە لەسەر چوار کۆڵەکەی ئیسلامەتی (بۆ موسڵمانەکانیان و ناموسڵمانیش بەپێی ئایینی خۆیان)، کوردایەتی، شارستانییەت و ئاشتیخوازیی دامەزرا بوو. ئەگەرچی ئامانجی سەرەکی نەتەوەیی و بەدیهێنانی کوردستانی سەربەخۆ بوو بەڵام هەر دوو باری ئایینی و نەتەوەیی لە سیاسەتدا لەبەرچاو گرتبوو.[2] دواتر کەمێتر ئاستەکە دابەزی گەرچی هەر زۆرینە ئایینی بوون. دەگێڕنەوە کە پاش ڕەشبگیریەکەی ئەندامانی حیزبی دێمۆکراتی کوردستان لە کۆتایی دەیەی سی هەتاویدا (1338 – 1959) لە بەندیخانەکانی ڕەژیمی شای ئێراندا زۆرینەیان بە کۆمەڵ نوێژیان دەکرد بەجۆرێ کە تەنیا نزیکەی شەش-حەوت کەسیان نوێژی نەدەکرد.[3] ئەمە ببووە هۆی ورە بەرزی و خۆڕاگری زیاتریان. هەرچۆنێک بێت، بەرەبەرە ئەم دۆخە لە ناو حیزبی دێمۆکرات و بەتایبەت پاش قازی کاڵ و کاڵتر بووەوە.

لە نموونە دواییەکانی حیزبە نەتەوەیی-ئایینیەکان کە لە پێناو ئامانجی نەتەوەدا خەباتیان کردووە و دەکەونە بازنەی سیاسەتی مەعنەوییەوە، دەکرێ بە حیزبی "ڕزگاری" و "ڕێکخراوی خەبات" لە کوردستانی ڕۆژهەڵات و حیزبی یەکگرتووی ئیسلامی لە باشوور ئاماژە بکرێت. حیزبی "ڕزگاری" وەک نموونەیەکی تر لە خەباتی سیاسی شێخانی نەقشبەندی بوو لە ژێر سەرۆکایەتی شێخ مادێحی کوڕی شێخ عوسمانی نەقشبەندی کە بۆ ماوەیەکی کورت لە سەروبەندی دوای شۆڕشی 1979ی ئێران، لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا دامەزرا و چالاکی دەکرد و بڕێک هێزی چەکداری هەبوو کە دواتر زۆری پێنەچوو لەلایەن کۆمەڵەی زەحمەتکێشانەوە چەک کران. ڕێکخراوی خەباتیش بە ڕێبەرایەتی کەسایەتی ئایینی کوردستان شێخ جەلال حوسێنی لە 1980 دامەزرا و ئێستاش چالاکە. شێخ جەلال برای شێخ عێزەدین حوسێنی ڕێبەری ڕۆحی بزووتنەوەی کوردی ڕۆژهەڵات بە ڕێبەرایەتی دوو حیزبی سەرەکی حیزبی دێمۆکرات و کۆمەڵە بوو. بۆ شێخ عێزەدین لە سیاسەتدا کوردایەتی لە پێشەوەی موسڵمانێتی بوو.[4] ئەم دوو کەسایەتییە ئایینە لە ڕێبەرانی سیاسی خاوەن مەعنەوییەت و میراتگرانی سیاسەتی مەعنەوی قۆناخی پاش بارزانی بوون. لە سەردەمی ئەماندا ئەدی، سیاسەتی مەعنەوی بەتایبەت لە ئاستی هێز و پێکهاتەدا زاڵیەتی نەمابوو و بڕێک لە کەسایەتییە ئایینیەکانیش بە هۆی کەشوهەوای شۆڕشی ئایینی کە لە کۆتاییەکانی سەتەی بیستەمدا پێکهات بەتایبەت شۆڕشی ئیسلامی ئێران، بەرەو سیاسەتی ئایینی و ئایینی سیاسی ڕۆشتن.

ئاکام و وتەی دوایی

وەک ئاماژە کرا مەعنەوییەت دەکرێ ئایینی یان نا-ئایینی بێت کە لە کوردستاندا جۆری ئایینی هەبووە. لە هەموو شۆڕشەکان بە سەرکردایەتی پیاوە ئایینییەکان و هەندێکی تر لە شۆڕشە نوێیەکان بە سەرکردایەتی کەسایەتییە نائایینیەکان

[1] مەدەنی، 2001، ل. 198.
[2] هەر ئەوە، ل. 200.
[3] نووسەر ئەمەی لە کەسی سێهەمەوە بەپێی بیرەوەرییەکانی مامۆستا محەمەدی ئیمامی کە خۆی لەو بەندکراوانە بووە، بیستووە.
[4] See: Sabah Mofidi (b), "Religion and Politics in Eastern Kurdistan (With a Focus on Maktab Qur'an During Iranian Revolution, 1979)", *Journal of Politics and Law,* Vol. 8, No. 3, September 2015.

زۆربەی بەشداربووان باوەڕیان بە خوا واتە ئەو تاقە سەرچاوە نامادییە هەبووە کە لە بەشی یەکەمدا لەسەر مەعنەوییەت و سیاسەتی مەعنەوی باس کرا. هەروەها، ئامانجی سیاسەتی مەعنەوی ئازادی، فرەچەشنی، بەرابەری نەتەوە و ئایینەکان، لێبوردەیی و دادپەروەرییە و هەوڵ بۆ بەدیهێنانی ئەمانە ئەرک و ئەخلاقە کە خەباتی کوردیش لەم پێناوەدا بووە. بوونی وەها سیاسەتێک لە ناو کورددا بواری بۆ چالاکی و خەباتی پێڕەوانی هەموو ئایینەکان رەخساندبوو بە جۆرێ کە خەباتگێڕ و رێبەرانی سەر بە ئایینزا جیاوازەکان هەبوون و ورە و رۆحی خەبات و مەعنەوییەتی پاڵپشتی خۆیان لە ئایینی خۆیانەوە وەرگرتووە، بۆ وێنە شێخ رەزای دێرسیم کە لە باری ئایینییەوە عەلەوی بوو. لە قۆناخی زاڵیەتی سیاسەتی مەعنەویدا و دواتریش بۆ ئەوانەی ئەو رێبازەیان لەبەرگرتووە، ناسیۆنالیزم یان نەتەوەخوازیی هەوڵێکی ئەخلاقی بووە بۆ رزگاریی کوردستان. شێخانی تەریقەتەکانی نەقشبەندی و قادری لە هۆزە جیاوازەکانەوە وەک نەهرییەکان، بارزانییەکان، بەرزەنجیەکان و... بۆ رزگاری کورد لە تێکۆشان و خەباتدا بوون. ورەی مەعنەوی بە جۆرێک لە نەهرییەوە تا بارزانی خەباتی نەتەوەیی کوردی رێبەرایەتی دەکرد.

هەروەها لەلایەکی تریشەوە، شۆڕشە کوردییەکان بە سەرکردایەتی شێخ و مەلاکان پێوەندییان بە شۆڕشی ئایینی و ئایینی سیاسی بە واتای ئەمڕۆکەیی نەبووە و لە چەشنی سیاسەتی مەعنەوی بوون، تەنانەت ئەگەر لە مێشکیشیاندا پێکهێنانی حکوومەتێکی کوردی ئایینی لە کوردستاندا هەبووبێت. لە سیاسەتی ئایینی و بازنەی ئایینی سیاسیدا، بزاڤە ئایینییەکان ئامانجی پێکهێنانی حکوومەتی ئایینی تایبەتیان هەیە و ئامانجی ئایینێکی تایبەتیان خستووەتە پێش ئامانجی نەتەوەیی و خەڵک بە گشتی. ئەمانە هەڵگری بیری ئازادی و پلورالیزم و رێزگرتن لە بیر و باوەڕەکانی تر نین. بۆیە، ئەگەرچی بە شێوەی سروشتی باوەڕی نامادییان هەیە، لە چوارچێوەی سیاسەتی مەعنەویدا ناگونجێن. کەواتە تا ئەم دواییانە و سەرهەڵدانی بزاڤی توندڕەوی ئیسلامی، لە کوردستاندا خەباتی ئایینی نەبووە و پێویستیش نەبووە چۆن کێشەی سەرەکی پرسی نەتەوەیی بووە. تەنیا لە هێز و ورەی ئایینی لە خەباتدا کەڵک وەرگیراوە و گەشبین و دڵخۆش بوون بە هەندێ هێزی دەرهەست و یارمەتی خوا. تەنانەت شۆڕشەکەی مەلا خەلیلی مەنگوڕیش لە 1307ی هەتاویدا کە زیاتر وەک دژکردەوەیەکی ئایینی ناودێر کراوە و سیاسەتێکی نەتەوەیی ئەوتۆی لە پشت نەبوو لە چوارچێوەی سیاسەتی ئایینیدا ناگونجێت و داخوازییەکەی ناوەڕۆکی کوردی هەبوو وەک پاراستنی جلوبەرگی کوردی کە لە باری ئایینیشەوە پەسەند کراوە.[1]

هەرچۆنێک بێت، بە هۆی هەلومەرجی جیاواز و زیاتر نەریتی بوونی کۆمەڵگا، لە سەردەمی خەباتی سیاسی پێش مۆدێرندا خەباتکارانی خاوەن مەعنەوییەتی نەریتیی، زۆرینە بوون. بەڵام بەرەبەرە ئەم رەوتە لە قۆناخی مۆدێرندا بە لای سەرەتا سیاسەتی مەعنەوی سێکیولار و پاشان سیاسەتی سێکیولاری پەتی و هەندێ جاریش دژە ئایین شکایەوە. هەرچەند رەوتێکی سیاسەتی مەعنەوی سێکیولار هەر ماوەتەوە، بۆ وێنە هەندێ حیزبی نەتەوەیی-ئایینی سەردەم کە خەباتییان ئایینی نەبووە. بە گشتی لە خەباتی کوردی هاوچەرخدا، تا سەردەمی کۆماری کوردستان سیاسەتی مەعنەوی زاڵ بووە، پاشان مەعنەوییەت و سیاسەتی مەعنەوی رووی لە کزی کرد و دوایین نموونەکانی لە ئاستی رێبەرایەتیدا مەلا موستەفا بارزانی و دواتر شێخ عێزەدین حسێنی بوون کە لە پەنای سیاسەتی سێکیولاردا بوون؛ خەباتی زۆرینە سێکیولار لە جەستەدا بەڵام خاوەن رێبەری رۆحی و مەعنەوی. هەروەها بەرە بەرە سیاسەتی ئایینی و بازنەی ئایینی سیاسی لە بەرانبەر هێز و حیزبە سێکیولارەکاندا گەشەی سەند.

لە کۆتاییدا پێویستە بگوترێت کە کۆمەڵگای کوردی هێشتا نەریتییە و ئایین تەشەنەی زۆرە تێیدا و لەلایەکی تریشەوە دابرانی تاکی کوردیش لە ئایین بە شێوەی کتوپڕی و بێ ئاگایی پێویست و بە بێ دابینکردنی بواری کەلەپووریی شیاو، دواهاتی کۆمەڵایەتی خراپی بەدواوە دەبێت. بۆیە لە کوردستانی ئەوڕۆکەشدا سەرنجدان بەم سیاسەتە بەپێی دۆخی هەر پارچەیەک دەتوانێت بەکەڵک بێت. بۆ وێنە لە باشووردا بۆ بەهێزترکردنی لێبوردەیی، ئاشتی، رێزگرتن لە یەکتر، دڵپاکی و دووری لە گەندەڵی و چارەسەرکرنی کێشە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان دەکرێ بەکار بهێنرێت. هەڵوێستێ کە هەم بەرگیری بکات لە چوون بەرەو توندڕەویی و سیاسەتی ئایینی و هەم هێزی دەروونی و ورەی تاکی کورد بۆ بەدواداچوونی

---

[1] سەبارەت بە شۆڕشی مەلا خەلیل بڕواننە: مەدەنی، 2001، ل. 138.

ویستەکانی و رەوشت بەرزیی ئەو بپارێزێت. لە کوردستانی رۆژهەڵات و باکووردا، لەگەڵ ئەوانەی سەرەوەش، بۆ نارەزایەتی دەربرین، بەرز راگرتنی ورەی خەبات و تێکۆشان و لەخۆبوردوویی لە پێناو ئامانجە مرۆیی و نەتەوەییەکان و بەدواداچوونی مافی رەوای گەل دەکرێ بەکار بهێنرێت. لە رێگای مەعنەوی کردنی سیاسەت، پیرۆزکردنی هێما نەتەوەییەکان و بەکارهێنانی هێما ئایینییەکان، هەنگاوەکان چڕتر بکرێن و بەمجۆرەش بەرگیری بکرێت لە کەڵکی نالەباری نەیارانی کورد لە ئایین بۆ چەوساندنەوەی، هەروەها کە بە درێژایی مێژوو کراوە. ترس لەم کردە سیاسییانەی ئایین و مەعنەوییەتە کە ئێستاش لە پارچە ئازادنەکراوەکانی کوردستاندا، حکوومەتەکان زۆر دەترسن کە زانایانی ئایینی هەستی نەتەوەییان هەبێت و ببوێت. بۆیە بە توندی بۆ بەرگیری لەو دۆخە کار دەکەن. هەرچۆنێک بێت لەبەرگرتنی سیاسەتی فرەرەهەندی، پێویستی بە سەرنجدان بە سیاسەتی مەعنەویش دەبێت.

ئایین و سیاسەت لە سەردەمی کۆمەڵەی ژ.ک و کۆماری کوردستاندا[1]

دەرەتانی خولقاو لە پاش شەڕی دووەمی جیهانی، دۆخی ئاڵۆزی ئێران و تێکچوونی دەسەڵاتی ملهوڕانەی ڕەزا شا و دوورخستنەوەی لەلایەن هاوپەیمانانەوە و دابەشبوونی ئێران بە دوو بەشی ژێر دەسەڵاتی سۆڤییەت و بەریتانیا، ئەو هەلەی ڕەخساند کە لە ئێرانی ئەو کاتەدا نیوەدێمۆکراسییەک و هەندێ ئازادیی سیاسی و دەرەتانێک بۆ هەناسەدانێکی نەتەوە بندەستەکانی ئەو وڵاتە بخولقێت و دۆخێکی لەبار پێکبێت کە نەتەوەی کوردیش تێیدا ئاواتەکانی بەدواداچوون بکات. بۆیە بزووتنەوەی کوردی وەخۆکەوت تاکو حکوومەتی تایبەتی خۆی پێکبهێنێت. دیارە ئەم حکوومەتە بەپێی هەلومەرج لە باری جوگرافیاییەوە کەوتبووە نێو بازنەی دەسەڵاتی سۆڤییەتەوە و سیاسەتەکانی ئەو دەمەی سۆڤییەت زیاتر بۆ ڕاگەیاندنی ئەو حکوومەتە یارمەتیدەر بووە و بۆ ماوەیەکی کورت دەرەتانی شیاوی ڕەخساندبوو. لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە ئاراوە کە پێوەندیی ئایین و سیاسەت لە کۆماری کوردستاندا لە نێو بازنەی سۆڤییەت وەک وڵاتێکی کۆمونیست، بەپێچەوانەی بەریتانیا وەک وڵاتێکی سێکیولار، چۆن بووە؟ لەم وتارەدا پاش ڕوانینێکی کورت بەسەر چەمکی سێکیولاریزمدا، بە ئاوردانەوەیەک بە سەر پێوەندیی ئایین و سیاسەت لە کۆماری دێمۆکراتیکی کوردستاندا هەوڵ دەدرێت شێوازی ئەو پێوەندییە ڕوون بکرێتەوە.

سێکیولاریزم: جیایی "دەوڵەت و ئایین" نەک "ئایین و سیاسەت"

نە لە باری تیۆریکەوە و نە لە باری کردەوەییەوە سیاسەت و ئایین بە تەواوی لێکتر جیا نەکراونەتەوە. لە باری تیۆرییەوە دەکرێ ئاماژە بە بیروڕای "ژاکۆب توب" بکرێت کە لەسەر پێوەندیی نێوان ئیلاهییات (تیۆلۆژی) و تیۆری سیاسی و پێش گریمانەی ئیلاهییاتی بۆ تیۆری سیاسی و ئەوەی کە ئیلاهییات سەرەتا بە شێوەی بابەتێکی پێوەندیدار بە تیۆری سیاسی

---

[1] ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە ڕێکەوتی 01/12/2016، لە ماڵپەڕی "میللەت پرێس"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:

http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=28213&T=

سەریهەڵدا، باس دەکات. لە روانگەی ئەوەوە، پێوەندیی ئیلاهییات لەگەڵ تیۆری سیاسی شتێکی لاوەکی نییە و لەڕاستیدا ئیلاهییات بە دوور لە گۆڕەپانی کۆمەڵگا لە ئارادا نییە، تەنانەت ئەوەی کە داواکاریی ئەوەی هەیە کە بەتەواوی ناسیاسییە، دەکرێ هۆی سیاسی هەبێت. هەروەها کە هیچ ئیلاهییاتێک بە بێ هۆی سیاسی لە ئارادا نییە، هیچ تیۆرێکی سیاسیش بە بێ پێش گریمانەی ئیلاهییاتی لە ئارادا نییە.[1] لە باری کردەوەییشەوە تا مرۆڤێکی ئایینی لە کۆمەڵگادا هەبێت، ئێستا بۆ پاراستنی مافی ئەو یان بۆ بەدەستهێنانی دەنگی، ئەو دووانە لێکتر جیا ناکرێنەوە. بەڵام ئایین و دەوڵەت وەک دامەزراوە دەتوانن تاڕادەیەکی زۆر جیا بن و دەوڵەت وەک دامەزراوەی بێ لایەن لە کۆمەڵگادا خزمەت بکات و بە شێوەی دادپەروەرانە لە نێوان گروپە کۆمەڵایەتییەکاندا هەڵسوکەوت بکات و کاروباری هەڵسووڕانی وڵات تێپەڕێنێت.

هەر لەو ئاڕاستەیەشدا بوو کە لە باری سیاسییەوە کێشەی ئایینی و ناکۆکی و شەڕی ئایینی وایکرد کە وڵاتانی رۆژئاوایی بڕیار بدەن کاروباری سیاسی خۆیان بدەنە دەست دامەزراوەیەکی بێ لایەن (دەوڵەت) کە مافی هەمووان بپارێزێت و کەلەپوورێک گەشە بستێنێت کە هەموو تاک و گروپە ئایینییەکان رێزیان لێ بگیردرێت و رێز لە یەکتر بگرن. دەوڵەتی سێکیولار وەک دامەزراوەی بێ لایەن و پارێزەری بنەماکانی ئازادی، بەرابەری و دادپەروەریی و برایەتی رەچاو کراوە. سێکیولاریزمیش، ئایدۆلۆژیای ئەو رەوتە و بڕوا بەو بنەمایانەیە. هەر بۆیە بە واتای دژایەتی لەگەڵ ئایین بە گشتی نیە. هەرچۆنێک بێت، بوونی خەڵکی ئایینی و ئایین وەک بەشێک لە کەلەپوور و ئازادیی ئایینی بووەتە هۆی ئەوەی کە لە هەندێ بواردا سیاسەت و ئایین تێکەڵییان هەبێت و دەوڵەت و سیاسەتوانانیش سەرنجی ئەم لایەنەی کۆمەڵگا بدەن.

کەواتە، دەوڵەتێ کە لە دژی ئایین بێت، ناکەوێتە نێو بازنەی دەوڵەتانی سێکیولارەوە. سیاسەت و ئایینیش لێکتر جیا ناکرێنەوە و ئەوەی پێویستی بە جیابوونەوەیە "دەوڵەت و ئایینە"، ئەویش بە شێوەی دامەزراوەیی نەک لە هەموو بوارێکەوە چۆن خودی دەوڵەت وەک بەشێک لە سیاسەت بۆ کاروباری خزمەتگوزاریی سەروکاریی لەگەڵ گروپە ئایینییەکان دەبێت. بۆیە هەندێ لە وڵاتە کۆمونیستەکان، سێکیولار نەبوون و دژە ئایین بوون، بە هۆی ئەوەی کە بەپێچەوانەی وڵاتانی سێکیولار بڕوایان بە هەندێک لە ئازادییەکان (لەوانە ئازادی ئایینی) وەک کۆڵەکەیەکی دیمۆکراسی لە پەنای بەرابەری و دادپەروەریدا، نەبووە.[2]

سۆڤییەتی کۆمونیست و کوردستانی سێکیولار

وەک ئاماژە کرا بەپێی زۆربەی پێناسەکانی دیمۆکراسی و سێکیولاریزم، لەڕاستیدا وڵاتانی کۆمونیست، لەوانە سۆڤییەتی پێشوو کە خاوەن حکوومەتێکی کۆمونیستی بوو، نە دیمۆکراتیکن و نە سێکیولار، لەبەر ئەوەی کە ئازادی وەک یەکێک لە بنەماکانی بەدیهاتنی ئەو چەمکانە لەو وڵاتانەدا نییە و بەرابەریش کورت کراوەتەوە سەر ئابوورییەکەی کە ئەویش لە زۆربەیاندا بەرەو بەرابەری لە هەژاریدا رۆشتووە. بە گشتی لە باری سیاسییەوە چۆن وڵاتانی کۆمونیست بڕوایان بە ئازادی حیزب و گروپە سیاسییەکانی تر بێجگە حیزبی کۆمۆنیست نییە، دیمۆکراتیک نین و لە باری پێوەندیی ئایین و سیاسەتیشەوە چۆن ئازادی ئایینی نییە و زیاتر لە دژی ئایینن، سێکیولار نین.

بەڵام ئەم دۆخەی سۆڤییەت لەسەر کۆماری کوردستان کاریگەریی نەبوو و حکوومەتی کوردستان بەپێچەوانەوە حکوومەتێکی کۆمونیستی نەبوو. رێبەرانی کورد و کۆماری کوردستان تەنیا لە هەلومەرجی سیاسی پێکهاتوو کەڵکیان وەرگرت و پێوەندییان لەگەڵ سۆڤییەت، پێوەندییەکی سیاسی بوو. لەمبارەوە غەنی بلووریان لە سەرکردەکانی پێشووی حیزبی دیمۆکرات دەڵێت: "کۆمەڵەی ژ.ک حیزبێکی سەربەخۆ بوو، و بە ڕاستی زانیبووی بۆ بە ئامانج گەیاندنی نەتەوەی کورد پێویستە دەست بۆ هەموو دەوڵەتێک راکێشێ کە ئامادە بێ یارمەتی بە نەتەوەی کورد بکا، بەڵام چونکە ئەو کات

---

[1] ژاکوب توب، "الهیات و نظریەی سیاسی"، ترجمەی: میلاد پشتیوان، 25 اکتبر، 2016. وەرگیراو لە: Problematicaa.com. کە وەرگێردراوی فارسی ئەم وتارەیە: Jacob Taubes (1955) “Theology and Political Theory”, Social Research, Vol. 22, No. 1, pp. 57-68.

[2] لەم بوارەوە و لە پێوەندی لەگەڵ ئەم بەشەدا، بڕواننە بابەتی "ئایین لە سیاسەتی نێودەوڵەتیدا: تێگەیشتنێکی مامناوەند لە سێکیولاریزم"، هەر لەم پەرتووکەدا.

بیری چەپ بە سەر ڕەوتی ژیانی سیاسیدا زاڵ بووە ڕێبەرایەتی کۆمەڵە لە تەنگژەی ئەوەدا بوو کە نابێ جیا لە سۆڤییەت نامە بۆ شوێنێکی تر بنووسێ و تەنانەت پێوەندیی ژ.ک لەگەڵ ئینگلیزییەکان بوو بە هۆی دڵگیر بوونی رووسەکان و بە دوای ئەو ڕووداوەدا لە قازییان گێڕاوە بچێتە تەورێز و چاوی بە کۆنسولی رووس بکەوێ، کە قازی چوو".[1]

چالاکان و ڕێبەرانی سیاسی ئەو کاتی کوردستانیش هەم خۆیان زۆربەیان دژە ئایین نەبوون و نەتەوەخواز بوون و هەم بە باشیش کۆمەڵگای نەریتی خۆیان ناسیبوو و دەیانزانی کە ناکرێ لە دژی ئایین ڕاوەستن. هەر بۆیە حکوومەتی کوردستان، حکوومەتێکی سێکیولار و بە ڕێبەرایەتی پیاوانی ئایینی و لەسەر بنەمای سیاسەتی مەعنەوی (واتاوی) و سێکیولاریزم بوو و ڕێزی لە ئایین و ئازادیی ئایینی دەگرت و ئەمەش لە کردەوەدا دیار بووە، هەرچەند حکوومەتێکی ئایینی نەبوو.

ئایین و کردەوەی سیاسی لە کۆمەڵەی ژ.ک و کۆماردا

هەروەها کە زۆرینەی ڕێبەرانی کوردی ئەو دەم پیاوانی ئایینی و ئاییندارانی خاوەن مەعنەوییەتی (واتاوییەتی) تایبەت بوون، مەعنەوییەتی ئایینی ڕەنگدانەوەی تایبەتی لە کردەوەی سیاسییاندا هەبوو و وەک سیاسەتوانانێ کە بە باشی کۆمەڵگای نەریتی خۆیان دەناسی و دەیانزانی کە ئایین تەشەنەی زۆری تێدایە، ڕەچاوی لایەنی ئایینی کۆمەڵگایان دەکرد و ڕێز و حورمەتی ئایینیان ڕادەگرت. لە پەنای عەبدوڕڕەحمان زەبێحی و کەسانی تردا، پیاوانێکی ئایینی وەک مەلا عەبدوڵڵا داوودی و مەلا عەبدولقادری مودەڕڕیسی لە ناو دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی "ژ.ک"دا بوون کە لە 16ی ئابی 1942دا دامەزرا و دواتریش کەسانی تری ئایینی وەک قازی محەممەد دەچنە ڕیزیانەوە. ئەندامانی ژ.ک کاتێک دەبوون بە ئەندام بە قورئان سوێند دەدران. مەلا عەبدوڵڵای داوودی بەرپرسیاری یەکێک لە دوو قوتابخانە سەرەتاییەکانی کوردی بە ناوی "گەلاوێژ" بوو (ئەویتریان "ئازادی" بووە) کە لە دوایین ساڵی تێکۆشانی کۆمەڵە و هەروەها لە کاتی دامەزرانی حیزبی دێمۆکراتی کوردستاندا بە نیوە-نهێنی و شەوانە لە مەهاباد بۆ فێرکردنی خوێندن و نووسینی کوردی چالاک بووە.[2]

بوونی ئەم کەسایەتییە ئایینیانە کاریگەریی لەسەر چالاکی سیاسی ئەودەم هەبوو. بۆ وێنە هەر لەم پێوەندییەدا غەنی بلوریان لە بیرەوەرییەکانیدا دەگێڕێتەوە کە کاتی چوون بۆ نەغەدە و شنۆ بە مەبەستی پیشاندانی شانۆی "دایکی نیشتمان" لەو شارانەدا، قازی محەممەد بەو شێوەیە ئامۆژگاری کردوون: "شنۆ شارێکی ئایینییە. چونکە ئێوە بەڕاستی نوێنەری کۆمەڵەی "ژ.ک"ن دەبێ باش خۆ بنوێنن. دەبێ ئاکار و هەڵسوکەوتی نەجیبانەتان هەبێ و سەرنجی خەڵک بۆ لای خەباتی کۆمەڵە ڕاکێشن. بەیانان و کاتی تریش دەبێ بچن لە مزگەوتەکان لە ڕیزی خەڵکدا ڕاوەستن و نوێژی بەکۆمەڵ بکەن. ئەوە دەتوانێ خۆشەویستی ئێوە لە نێو خەڵکدا پتر بکات و دەبێ نموونە بن و ئاکاری جوان لە خۆ پیشان بدەن".[3] ئەم شێوە هەڵسوکەوتە کاریگەریی کۆمەڵایەتی زۆری هەبوو، وەک مام غەنی دەڵێت کە "بۆمان دەرکەوت، ئامۆژگارییەکانی قازی محەممەد بە تەواوی دروست بوون. چوونی ئێمە بۆ مزگەوت و نوێژکردنمان شوێنی لەسەر بیروڕای خەڵک دانابوو. ئەمجارە لەگەڵمان دڵۆڤان و ڕووخۆش بوون و کاتێک شانۆی دایکی نیشتمانمان پێشکەش کرد، پێشوازییان لێکرد".[4] دواتریش لە سەردەمی کۆماردا شێوازی وتەبێژیی قازی لەو شارە ئایینی تر دەبێت بەجۆرێ کە لە 27ی ئاپریلی 1946 دا لە وتارەکەی لەو شارەدا دەڵێت: ئەو کەسانەی کە هیوایان بە ڕەحمەتی خوا نەمابوو و دەیانگوت ئازادیی کوردستان لە عەقڵ بە دوورە، چاویان هەڵێنن لەسەر بانە بەرزەکانی کوردستان ئاڵای مەزنایەتی و شەرافەتی نەتەوەی کورد سەیر بکەن و ئیمانی خۆیان بە فەرمایشتی خوا و پێغەمبەری خوا (د.) قایم کەن کە دەفەرموون: موسڵمان لە ڕێگای ئێمەدا هەوڵ بدات، ئێمە سەری دەخەین... برایانی خۆشەویست! لە هەموو شتێک پێویستتر لە ناو نەتەوەی کورددا پاراستنی ئایینی ئیسلامە،

---

[1] غەنی بلوریان، **ئاڵە کۆک (بەسەرهاتەکانی سیاسی ژیانم)**، ستۆکهۆڵم، 1997، ل. 53.
[2] جەلیل گادانی، **50 ساڵ خەبات، کورتە مێژوویەکی حیزبی دێمۆکراتی کوردستانی ئێران**، بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیریی هەرێمی کوردستان، لل. 21-20.
[3] بلوریان، 1997، ل. 41.
[4] هەر ئەوە، ل. 42.

هەر موسڵمانێک پاراستنی ئایینی لە بیردا نەبێ، خوای گەورە سەری ناخات. پێویستە نەتەوەی کورد بەوپەڕی دڵگەرمی بۆ پێشکەوتنی کاروباری ئایینی هەوڵ و تێکۆشانی هەبێت، هەتا خوای گەورە بە تەواوی واتا سەرکەوتوومان بفەرموێت.[1]

ڕەنگدانەوەی ئایینیش لە خودی شانۆی دایکی نیشتماندا دەردەکەوێت بە جۆرێ کە بەو هۆنراوەی "حاجی قادری کۆیە" لە هەڵاچوون بە خوادا دەست پێ دەکات و بەو جۆرە چالاکان و دارێژەرانی شانۆکە ویستوویانە کە بنەمای ئایینی و واتاوی (مەعنەوی) بۆ ویست و داخوازەکانیان پیشان بدەن:

ئەی بێنەزیر و هەمتا هەر تۆی کە بەرقەراری/ بێ دار و بێ دیاری، بێدار و پایەداری ...

ئێستێکە بۆیە "حاجی" مەدحت دەکا بە کوردی/ تاکەس نەڵێ: بە کوردی نەکراوە مەدحی باری

ئەمە نموونەیەکی شیاو لە شێوازی هەڵسوکەوتی ڕێبەرانی سیاسی لەگەڵ ئایین و پیشاندەری پێگەیشتوویی سیاسی و تێگەیشتن لە کۆمەڵگا بووە، شتێ کە لە هەندێ لایەنی سیاسی بزووتنەوەی دواتری کوردستاندا نەبینرا و بە ئاکاری نەشیاویان جۆرێ قەڵشتی کۆمەڵایەتییان پێکهێنا کە نەیارانی گەل کەڵکیان لێوەرگرت.

دەرکەوتنی ئایین لە ڕاگەیندراو و چاپەمەنییەکاندا

ئایین لە ڕاگەیندراو و چاپەمەنییەکانی حیزبەکانی کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا هەر لە سەرەتاوە ڕەنگدانەوەی هەبووە. جگە لە "حیزبی ئازادیخوازی کورد"[2] کە بەڵگەیەکی وەهای لە بەردەست نییە، لەم بوارەوە دەکرێ بە مەرامنامەی دووەمین ڕێکخراوی ڕامیاریی نوێی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان واتە کۆمەڵەی "ژ.ک" ئاماژە بکرێت. مەرامنامەکە وێرای ئەوەی کە مەرامی کۆمەڵە بە دێمۆکراسی دەزانێت، لە خاڵی یەک و حەوتدا بە شێوەی خوارەوە ئاماژە بە ئایین دەکات:

1- کۆمەڵەی ژ.ک لەسەر چوار کۆڵەکەی ئیسلامەتی، کوردایەتی، شارستانییەت، ئاشتی و ئاشتیخوازیی دانراوە و هەموو یاسا و ڕێساکانی لەگەڵ شەریعەتی ئیسلام جۆر دەکرێت و ئینجا ئەخرێتە کار.

7- بە بۆنەی موسڵمانبوونی بەشی زۆری نەتەوەی کورد، کۆمەڵە لە کوردستاندا تەنیا ئایینی پیرۆزی ئیسلام بە فەرمی دەناسێ و بۆ برەودانی شەریعەتی خاوێنی ئیسلام و بەجێگەیشتنی هەموو ڕێوشوێنێکی ئیسلامەتی تێدەکۆشێ و دەگەڵ دووڕووان بە توندی بەربەرەکانێ دەکات.[3]

لەم دوو خاڵەدا کۆمەڵە وێرای گرنگیدان بە شارستانییەت و ئاشتەوایی، ویستوویە کە پێبەندبوونی بە ئیسلام بنوێنێت. ئەمە ڕەنگە لە پلەی یەکەمدا ناکۆکی تێدا ببینرێت بەڵام لە کردەوەدا وانەبوون و گرنگیدان بە ئایینی ئیسلام بە واتای نەبوونی باوەڕیان بە ئازادی ئایینەکانی تر نەبووە وەک چۆن خۆیان دەربڕی دەکەن کە بەشێکی کورد موسوڵمان نین و بیر و چوارچێوەی کاریان کوردایەتییەکی تۆخ بووە. بەڵام بۆ ڕەچاو کردنی کۆمەڵگا و ئەوەی کە بە هۆی کەش و هەوای زاڵی سیاسی ئەو دەم لە ژێر ناوی ئیسلامدا دژایەتییان نەکرێت و حکوومەت و نەیاران لەوە کەڵکی نالەبار وەرنەگرن، ئەو جەختەیان کردووە و دواتر پاش گۆڕانی ناو بۆ حیزبی دێمۆکرات، ئەم ناکۆکییانە چارەسەر دەکرێت. بۆ وێنە هەر لەم پێوەندییەدا، دەکرێ بە هەندێ دژکردەوە لە کاتی بڵاوبوونەوەی چاپەمەنییەکانی کۆمەڵەدا ئاماژە بکرێت هەرچەند ئایین وەک

---

[1] عومەر عەبدولعەزیز، **کۆماری کوردستان و پێشەوا قازی محەمەد**، هەولێر: نووسینگەی تەفسیر، 2016، ل. 22.

[2] "حیزبی ئازادیخوازی کورد یان کوردستان" لە نێوان ساڵەکانی 1938 و 1940دا پێکهاتبوو و چالاکی دەنواند و لەلایەن "عەزیزی زەندی" ناسراو بە "عەزیز ئەڵمانی" دامەزرابوو و دەگوترێت ڕەنگە لەگەڵ ئەڵمانییەکان کە ئەو دەم لە ئێراندا تەشەنەی زۆریان هەبووە پێوەندیی هەبووبێت، کە هەندێک ڕووناکبیر و شێخ و ئاغای ناوچەی موکریان بەرەو لای ڕاکێشرابوون. ژمارەیەکی زۆر لە ئەندامانی ئەم حیزبە لەو کاتەدا دەگیردرێن و بڕێکیان بۆ شارەکانی باشووری ئێران دوور دەخرێنەوە کە پاش ڕوخانی حکوومەتی ڕەزاخان لە 1941 دا دەگەڕێنەوە کوردستان. عەزیز دواتریش لە دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی ژ.ک بووە (لەمبارەوە بڕواننە: مەدەنی، 2001 و گادانی).

[3] حوسێن مەدەنی، **کوردستان و ستراتێژی دەوڵەتان**، بەرگی دووەم، 2001، ل. 200.

چۆن لە مەرامیاندا رەنگدانەوەی هەبووە لەسەر چاپەمەنییەکانیشیان هەبیووە. لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی ژ.ک دەکرێ بە گۆڤاری "نیشتمان" ئاماژە بکرێت. کاتی بڵاوبوونەوەی ژمارەی یەکەمی نیشتمان هێندێ کەس کۆمەڵە بە کۆمونیست و لە ئایین وەرگەڕاو تۆمەتبار دەکەن و ئەوانیش لە راگەیندراوێکدا کە لە ژێر سەردێری "بە ناوی یەزدانی گەورە و بەرزی بێ هاوتا" دەست پێ دەکات، وەڵامیان دەدەنەوە و نکۆڵی لەو شتە دەکەن.[1] لەسەر ئەم رۆژنامە ناوی "ئەڵڵا" لەسەرەوەی هێمای J.K و دروشمی "بژی کورد و کوردستانی گەورە" و وشەی "نیشتمان" دانراوە. هەروەها لە شوێنێکی تردا لەسەر هێمای J.K ئایەتی پیرۆزی قورئان "و من یتوکل علی الله فهو حسبه" نووسراوە.

لە نووسراوە و چاپەمەنییەکانی حیزبی دێمۆکراتی کوردستان و کۆماری کوردستانیشدا رێز لە ئایین و بیروڕای ئایینی بە باشی دەردەکەوێت. بۆ وێنە هەر لە سەرەتاوە راگەیندراوی تایبەت بە راگەیاندنی حیزبی دێمۆکرات و بەرنامەکەی بە ناوی "بسم الله الرحمن الرحیم" دەست پێ دەکات.[2] لە حیزبی دێمۆکراتدا زیاتر لایەنی دێمۆکراسی و سێکیولاریزم رەچاو کرا و لاوازییەکانی کۆمەڵەی ژ.ک لەم پێوەندییەدا چارەسەر کرا بەجۆرێ کە لە یەکەمین مەرامنامەی حیزبی دێمۆکراتدا کە بریتی بووە لە 22 خاڵ زیاتر سەرنجی ئەم لایەنە دراوە. بۆ وێنە لە پاژی یەکەمدا دەڵێ حیزب لەسەر ئەم بنەمایانەیە: "هەقێقەت، دادپەروەریی و شارستانییەت." لە پاژی دووەمدا دەڵێ: "... ئەبێ لەسەر بنچینەی دێمۆکراسی، قازانجەکانی کۆمەڵانی خەڵک رەچاو بکرێ، ئەبێ بێ گوێدانە جیاوازیی نەتەوەیی، قەومی و ئایینی، بۆ هەڵبژاردنی نوێنەر بۆ مەجلیسی شوورای میللی مافی وەکوویەکیان هەبێت." و لە پاژی سێ و لە خاڵی دوانزەدا دەڵێ: "حێزب بە بێ جیاوازی نەتەوایەتی و قەومی و ئایینی پاڵپشتی لە ژیانی سیاسی و ئابووری و کەلەپووریی و لەشساغی هەموو زەحمەتکێشان ئەکا کە لە کوردستان ئەژین".[3] هەر لەم پێوەندییەدا دەکرێ ئاماژە بە گرنگترین بڵاوکراوەی سەردەمی کۆمار واتە رۆژنامەی "کوردستان" بکرێت. لە سەرەتاوە، لە سەر ئەم رۆژنامەیەشدا و لەسەرەوەی وشەی "کوردستان" دەنووسرا "بە نێوی خودای بەرز و بێ هاوتا" و هەروەها هەندێ نووسەری ئایینیش تێیدا دەیاننووسی و هەندێ بابەتی ئایینی پەتی یان پێوەندیدار بە مافی نەتەوەییشی لەبەر دەگرت.

ئایین و رێوڕەسمی راگەیاندنی کۆماری کوردستان

لە رێوڕەسمەکانی ئەو سەردەمەدا لایەنی ئایینی تەشریفات بە رێکوپێکی و جوانی و بۆ پتەوکردنی بەڵێنداریتی و ئەمەگناسی رەچاو دەکران. بۆ وێنە دەکرێ ئاماژە بە بۆنە و رێوڕەسمی راگەیاندنی کۆمار بکرێت. لەو رۆژەدا قازی لەگەڵ پیاوانی ئایینی وەک حاجی باباشێخ و چەند شێخ و مەلای مەزن لە مەحکەمەوە دەردەکەون و بەرەو گۆڕەپانی چوارچرا دەچن و لەوێ بە ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندیی حیزبی دێمۆکرات رادەگەیێنێت کە "بچن قورئان و نەخشەی کوردستانی گەورە و ئاڵای کوردستان بێنن." لێژنەیەک لەوانیش بەرەو ناوەندیی حێزب دەچن و قورئانی پیرۆز لەگەڵ ئاڵا و نەخشە دێنن و لەسەر دەستی مەلا حوسێنی شکاک دایدەنن. قازی محەمەد سەرپۆش لەسەریان لادەبات و داب و نەریتی سوێند خواردن بەجێ دەهێنێت: "ئەمن بە خوا، بە وتراوەی مەزنی خوا، بە نیشتمان، بە شەرافەتی گەلی کورد، بە ئاڵای پیرۆزی کوردستان سوێند دەخۆم، کە تا دوایین هەناسەی ژیانم و رژانی دوایین تنۆکی خوێنم بە گیان و ماڵ لە رێی راگرتنی سەربەخۆیی و بەرزکردنەوەی ئاڵای کوردستاندا تێکۆشم و...."[4] بەم شێوازە قازی بە مەندیلی سپی مەلایەتی و دادوەرییەوە، کۆماری کوردستانی راگەیاند و نە تەنیا لە بەرگی ئایینیدا بە گژی نەتەوەدا نەچووەوە بەڵکو گەورەترین خزمەتی کرد و زۆرترین نرخ و تێچووی بۆ دا. هەروەها پێش وتارەکەی قازی محەمەد وەک سەرۆک کۆماری کوردستان، مەلا حوسێنی مەجدی، دابونەریتی دوعا و پاڕانەوەی ئایینی بەجێ دەهێنێت.

---

[1] مەدەنی، 2001، ل. 205.

[2] بڕوانە: محمود نادری، **حزب دمکرات کردستان ایران**، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی، 2016، ص. 55؛ و، رەفیق ساڵح و سدیق ساڵح، **رۆژنامەی کوردستان (مەهاباد 1324-1325ی هەتاوی)**، چاپی یەکەم، هەولێر: دەزگای ئاراس، 2007، ل. 351.

[3] گادانی، لل. 28-29.

[4] رۆژنامەی کوردستان، 1946، ژمارە ١٣.

نیشتمان
بلاو کەرەوەی بیری کۆمەڵەی ژ. ك
گۆوارێکی ئەدەبی، خوێندەواری، کۆمەڵایەتی، سیاسی و مانگی کوردییە
ژمارە ٥ ساڵی یەکەم ری بەندانی ١٣٢٢

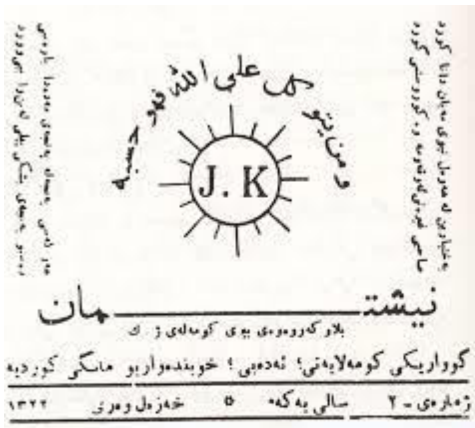
ومن یتوکل علی الله فهو حسبه
J. K
نیشتمان
بلاو کەرەوەی بیری کۆمەڵەی ژ. ك
گۆوارێکی کۆمەڵایەتی؛ ئەدەبی؛ خوێندەواری و مانگی کوردییە
ژمارەی - ٢ ساڵی یەکەم ٥ خەزەڵوەری ١٣٢٢

کوردستان
بلاو کەرەوەی بیری حزبی دیموکراتی کورد ستان
(شەریعەتی محمدی تەمی نەزانی رەواند)

کوردستان
بلاو کەرەوەی بیری حزبی دیموکراتی کوردستان
بسم الله الرحمن الرحیم
(خوشەویستی نیشتمان)

کوردستان
بلاو کەرەوەی بیری حزبی دیموکراتی کوردستان
(دەستەچیلەی کوردی باك)
[کورد آزادی دەوی]

ئاکام: کۆماری کوردستان، دەوڵەتێکی سێکیولار دێمۆکراتیک

وێڕای ئەوەی کە حکوومەتی کۆماری کوردستان لەسەر بنەمای مەعنەوییەت و سیاسەتی مەعنەوی بوو و زۆربەیان کەسانی ئیماندار بوون، لە باری سیاسییەوە دەوڵەتێکی سێکیولار و دێمۆکراتیک بوو. بە بەراورد لەگەڵ وڵاتانی ئەو دەمەی ناوچەکە بەتایبەت ئێران کە خاوەن سیستەمی سیاسی پاشایەتی و سەروەری تاکەکەسی و حکوومەتێکی دیکتاتۆری بوو و تەنیا هەندێ لایەنی دێمۆکراسی ئەویش بە شێوەی لاواز لەوێدا هەبوون، وەک هەڵبژاردنی پارلەمان کە ئەوەش خاوەن مێکانیزمی دێمۆکراتیک نەبوو، کوردستان خاوەن سیستەمی سیاسی کۆماریی و حکوومەتێکی دێمۆکراتیک بوو کە تێیدا بەهاکانی ئازدی، دادپەروەریی، ئاشتی و رێز لە یەکترگرتن دەبینران، بەڵام تەمەنی کورتی رێگەی نەدا کە گەلی کورد لە بەرەچەی کەڵک وەرگرن. لە چوارچێوەی حکوومەتدا رێز لە هەموو ئایین و ئایینزاکان دەگیردرا و گرنگایەتی دەدرا بە پێشکەوتنی زانست و پەرەپێدانی تەکنۆلۆژیا. وەک زۆر نموونە لە دەوڵەتە سێکیولارەکان، لەراستیدا سیاسەت و ئایین وەک دوو بازنەی جیاواز نەبوون بەڵام دامەزراوەکانی "دەوڵەت و ئایین" لێکتر جیا بوون و دەوڵەت دامەزراوەیەکی بێ لایەن بوو بۆ رەچاوکردنی دادپەروەریی و بەرابەریی نێوان هەموو گروپە کۆمەڵایەتییەکان، و ئازادی بیروڕا و ئایین هەبوو. بۆیە لە خۆڕا نەگوتراوە کە قازی وەکو گاندی بووە و دەوڵەتەکشی دەوڵەتێکی سێکیولار دێمۆکراتیک.

کردەی سیاسی ئایین لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا

(بە تیشک خستنەسەر رەوتی مەکتەب قورئان)[1]

"تاکو ئازادی رەخنەگرتن لە ئارادا نەبێت، پێزانین و رێزگرتنێکی شیاویش ناتوانێ بوونی هەبێت." (بومارشە)

پوختە:

بابەتی بەردەست کردەی رامیاریانەی (سیاسی) ئایین لە رۆژهەڵاتی کوردستان، سەرەتاکانی شۆڕشی 1979ی گەلانی ئێرانی لێکدەداتەوە کە تێیدا تەوەرێتی دراوە بە لێکدانەوەی "رەوتی مەکتەبی قورئان" وەکوو گرنگترین رەوتی ئیسلامخواز لەو رۆژەی کوردستاندا. لە پەنای ئەوەشدا هەڵوێست و روانگەی حکوومەتی ناوەندیی، هەندێ لە گروپ و حێزبە سەرەکییەکانی کوردستان لە بەرانبەر ئاییندا پیشان دراوە. هەروەها هەوڵ دراوە ئارمانخوازیی ئیسلامی و ناکۆکی ئایدۆلۆژیکی نێوان ئایین و چەپ و ئاکامەکانی ئەوە و ئەو کاریگەریانەی کە لەسەر رووداوەکانی کوردستان هەیانبووە، تاوتوێ بکرێن. دەسکەوتەکان پیشان دەدەن کە چ لایەنێک زۆرترین کەڵکی لە کردەی ئایین وەرگرتووە. کەواتە بەپێی روانگە تیۆریکە جیاوازەکان سەبارەت بە ئایین و کردەی سیاسی-کۆمەڵایەتی ئەوە، هەندێ بابەت وەک: کورتەیەک لە چالاکییە سەرەکییەکانی زانایانی ئایینی کوردستان، ئایین وەک ئامرازی سیاسی حکوومەتە ناوەندییەکان لە کوردستاندا، چەپی تۆخ و دژایەتی لەگەڵ ئایین، گروپە مامناوەندەکان و راهاتن لەگەڵ ئایین، رەوتی مەکتەب و پێکهاتنی حکوومەتی ئیسلامی، رەوتی مەکتەب و دژایەتی لەگەڵ چەپ، رەوتی مەکتەب و خەباتی چەکدارانە، رەوتی مەکتەب و حکوومەتی ناوەندیی، و پەراوێزکەوتی سیاسی مەکتەب لێکدراونەتەوە.

---

[1] ئەم نووسراوە بۆ یەکەم جار بە زمانی فارسی لە گۆڤاری "رۆژەڤ"، بڵاوکراوەی خوێندکارانی کوردی زانکۆی تاران، ژمارە یەکەم، 2006، لاپەڕەکانی 74-115، بڵاو بووەوە. پاشان و دوای هەندێ چاکسازیی ئینگلیزییەکەشی بە شێوەی کورتتر لە ژێر ناوی "سیاسەت و ئایین لە کوردستانی رۆژهەڵات؛ بە تیشک خستنەسەر مەکتەبی قرئان لە سەردەمی شۆرشی 1979دا"، لە گۆڤاری "سیاسەت و ماف"، سەر بە ناوەندیی کەنەدایی زانست و فێرکردن، ژمارە 3ی ساڵی 2015 دیسانەوە بڵاو بووەتەوە. ئەم دەقەی بەردەست تەواوی بابەتەکە پاش دوایین چاکسازییەکانە.

پێشەکی

بە تێپەڕینی کات، لەڕووەوە کە مێژوو پڕ بووە لە شەڕی خوێناوی لە ژێر ناوی ئاییندا، لە کۆمەڵگا پێشکەوتووەکاندا ئایین لە کردە نەریتییەکان و دەستێوەردان لە هەموو کاروبارەکاندا دوورکەوتەوە و پێویست بوونی دامەزراوەیەکی بێلایەن وەک دەوڵەتی مۆدێرن زیاتر دەرکەوت. بەڵام "ئایینی سیاسی"، کە مەبەست لەوە ئەوەیە کە یاریزانانی ئایینی بەتەواوی دەچنە ناو هەرێمی تایبەت بە بابەتە کۆمەڵایەتی-سیاسییەکان و دەستێوەردانیان دەبێت، لە جیهانی سێهەمدا نەتەنیا لە نێو نەچوو بەڵکو تەنانەت وێدەچێت کە پێوەندەکانی لەگەڵ سیاسەت لەم جۆرە کۆمەڵگایانەدا زیاتر بووە. لە سەرەتای دەیەی 1970 بەملاوە بەردەوام هەندێ نموونە لەم بوارەدا هەبووە، لەوانە دەکرێ بە ڕوودانی شۆڕشی ئێران لە 1979، پەرەسەندنی بازنەی خەباتە ئیسلامییەکان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەربڵاوتر لەوە، دواهاتە کۆمەڵایەتی-سیاسییەکانی گەشەی خێرای فیرقەکانی پرۆتێستانیزمی مەسیحی بەتایبەت لە ئافریقا و ئەمریکای لاتین ئاماژە بکرێت.[1] هەرچەند دەکرێ لە زۆربەی ئەم جووڵانەوانەی بووژاندنەوە وەک دژکردەوەی کاتیی ناوببرێت کە لە بەرانبەر جووڵەی هێور و خزیان بەرەو پێشی سێکیولاریزمدا ناتوانن خۆڕاگر بن. بەوشەوە یەکێک لەو بوارانەی کە لە خوێندنەوەکانی پێوەندیدار بە جیهانی سێهەم و بەتایبەت کوردستان سەرنج نەدراوە و هەر لەو کاتەشدا لە باری شیکارییەوە زۆر بەقازانجە، ڕوونکردنەوە و ڕێخەدۆزینەوەی پرسی کاریگەریی ئایین لەسەر بابەتە سیاسییەکان، بەتایبەت لە چوارچێوەی پەرەسەندنی ئەم دواییانەی ڕەوتی دێمۆکراسییە. هەروەها، پێوەندیی ئایین و نەتەوایەتی، یان بە واتایەکی وردبینانەتر پێوەندیی ئیسلام و ناسیۆنالیزم یەکێک لە گرنگترین و کۆنترین باسەکانی بیری سیاسی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی سەردەم بووە و وەها دێتە بەرچاو کە هێشتا جێگەی خۆی لە بیری سیاسی جیهانی ئیسلامدا ڕاگرێت. لەمبارەوە پرسی جۆراوجۆر وەک هەڵی ڕاهاتوویی ئەم دووانە، پێشترێتی یەکیان بەسەر ئەوی تردا و وەرگرتن و ڕەتکردنەوەی دوولایەنەی ئەوانە لە ئارادا هەبووە و هەیە.[2]

لەم پێوەندییەدا، چۆنیەتی بەشداریی سیاسی و ڕۆڵی هێزە ئایینییەکان و لە پێشەوەی ئەوانەوە زانایانی ئایینی لە بزووتنەوە و ڕاپەڕینەکانی کوردستان و لەو ڕێگایەوە پێوەندییان لەگەڵ جیهانی سیاسەت وەها ئاڵۆزە کە هەندێ جار وەک پرسیارێک لەلایەن هەندێ کەس و لایەنی جیاوازەوە هاتووەتە ئاراوە و ڕۆڵی بەرچاوی ئەوان خراوەتە ژێر پرسیار، و هەندێ کاتیش بێ ڕەچاوکردنی مێژووی ڕاپەڕینە جۆراوجۆرەکانی کوردستان و بە ڕوانگەیەک کە ئەوەندە ڕاستبینانە نەبووە، تووشیاری دادوەریی جۆراوجۆر بوون. لەلایەکی ترەوە چۆنیەتی هەڵسوکەوتی ئەم توێژە لەگەڵ پرسی نەتەوەیی و ڕوانینی دوولایەنە بۆ ئەم پرسە، بەپێچەوانەی ڕوانگەی زانایانی ئایینی نەتەوەکانی تر بە گوێرەی نەتەوەی خۆیان و هەروەها دووری کردن لە سیاسەت و... قورسی ڕوانگەی نەرێنی لەسەر ڕۆڵی زانایانی ئایینی زیاتر کردووە. لەڕاستیدا، بە گشتی "هەژاریی بیرگەی مێژوویی" لە بیروڕاکانی هەردوو تاقمی ئایینی و نائایینیدا دیارە.[3]

لە مێژووی ڕاپەڕینەکانی کوردستاندا، سەرکردایەتی شۆڕشە کۆنەکان زیاتر لە دەس پیاوانی گەورەی ئایینیدا بووە و لە ڕاپەڕینە نوێیەکاندا بەتایبەت لە کوردستانی ڕۆژهەڵات هێزە سیاسییەکان لە کاتی ڕاپەڕیندا (کاتی کۆماری کوردستان و هەروەها پاش شۆڕشی 1979ی ئێران) بە ناچار لە یارمەتی زانایانی ئایینی دوورەپەرێزییان نەکردووە. تەنانەت ئەو هێزانەی کە چوارچێوەی چالاکییەکانیان ئایینی نەبووە بە پاڵپشتی هێزی ئایینی، بوونی خۆیان ڕاگەیاندووە و لەو ڕێگایەوە بۆ ڕەوابوون و شەرعییەتدان بە چالاکییەکان و دەسەڵاتی خۆیان و ڕاکێشانی ئاپوورەی خەڵک بۆ گۆڕەپان هەوڵیان داوە. بۆ وێنە لە کاتی کۆماری کوردستاندا گەرچی بەپێی دۆخی ئەو دەم جیاوازییەکی ئەوتۆ بە واتای ئەوڕۆکە لە نێوان هێزە ئایینی و نائایینییەکاندا نەبوو بەڵام لە هەبوونی قازی محەمەد وەک سەرکردەیەکی نەتەوەیی-ئایینی کەڵک وەرگیرا و بە هاتنی ئەو چالاکی ڕاشکاوانەی کۆمەڵەی ژ.ک و دواتر حیزبی دێمۆکرات دەسی پێ کرد. هەروەها لە شۆڕشی 1979ی گەلانی ئێراندا، لە هەبوونی کەسایەتی شێخ عێزەدین حوسێنی وەک پێوەندیدەری هێزە جیاوازەکان کەڵک وەرگیرا. بەمانەشەوە بزووتنەوەی

---

[1] جف هینس، **دین، جهانی شدن و فرهنگ سیاسی در جهان سوم**، ترجمە: داوود کیانی، چاپ اول (تهران، انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی، 1381)، ص 25.

[2] حمید احمدی، «دین و ملیت در ایران: همیاری یا کشمکش؟» لە: **ایران (هویت، ملیت، قومیت)**، سرپرست: حمید احمدی، (تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، زمستان 1383)، ص 53.

[3] سەباح موفیدی، «کەسایەتی ئایینی کورد و دنیای ئاڵۆزی سیاسەت»، **ئاسۆ**، ژمارەی 86، شەممە 8 ڕەشەمەی 1383، ل. 6.

کورد نەیتوانیوە بە شێوەی کاریگەر لە هەبوونی هەستی پتەو، وەک پۆتانسییەلێک بە قازانجی پرسی کورد کەڵک وەرگرێت و ئەم هێزە زیاتر بە قازانجی دەسەڵاتە ناوەندییەکان رۆڵی گێراوە.[1] وێنەی روونی وەها دۆخێک کردەوەی یاریزانانی سیاسی گۆڕەپانی کوردستان لە سەرەتاکانی شۆڕشی 1979 واتە کاتێک بوو کە دەیتوانی بۆ چارەنووسی کوردستان زۆر گرنگ بێت.

لە ماوەی چەند مانگ پاش شۆڕش بێجگە حێزبی دێمۆکراتی کوردستانی ئێران (حدکا) کە رێکخراوی سیاسی سەرەکی لە کوردستاندا بوو، رێکخراوەکانی تریش لە گۆڕەپانی سیاسی کوردستاندا پەرە دەستێنن کە لە نێوان ئەوانەدا دەکرێ بە "کۆمەڵە" کە رێکخراوێکی مارکسیست-لێنینیستی لایەنگری رێبازی مائۆ بوو و لە 1979 دا بە شێوەی فەرمی دامەزرا و لە هەندێ ناوچەی کوردستاندا پەرەی سەند، حێزبی رزگاری، رەوتی مەکتەبی قورئان بە سەرکردایەتی مامۆستا ئەحمەدی موفتیزادە کە زیاتر لە پارێزگای سنەدا تەشەنەی هەبوو، لایەنگرانی رەوتی ئیخوان موسلمین، و هەروەها رێکخراوی ئێرانی فەدائیانی خەلق، حێزبی توودە و... ئاماژە بکرێت. لە پەنای ئەم رێکخراو و رەوتانەشدا پێویستە بە رۆڵی شێخ عێزەدین حوسێنی رێبەری نیشتمانی-ئایینی کوردستان کە بە جۆری بانتر لە حێزبەکان کاری دەکرد، ئاماژە بکرێت. لە نێوان ئەو یاریزانە کاریگەرانە لە کوردستاندا، ئەم نووسراوە بە پێی تەوەرێتی بابەت تیشکی خستووەتە سەر "رەوتی مەکتەبی قورئان".

لەم نووسراوەدا ئێمە بە دوای ئەوەوەین کە بزانین کردەی رامیارانەی ئایین لە کاتی رووداوەکانی کوردستان لە سەرەتاکانی شۆڕشی 1979 چلۆن بووە؟ زاڵیەتی ئایدۆلۆژیکی ئایین، بە ئامراز بوونی، کەڵکوەرگرتنی سیاسی لە کردە سیاسی-کۆمەڵایەتییەکانی چ کاریگەرییەکی لەسەر رووداوەکان هەبووە؟ و لە دواییدا، ئاخۆ ئایین هۆکاری تۆکمەیی بووە یان ناکۆکی و پرژوبڵاوی؟ ئەوەی بۆ ئێمە گرنگایەتی هەیە ئەوەیە کە بزانین گروپە سیاسییەکان لە کۆمەڵگای خۆیان وەک کۆمەڵگایەکی نەریتی و هەروەها هەلومەرجی شوێن و کاتی خۆیان چ تێگەیشتنێکیان هەبووە و هەروەها کردەی سیاسی ئایین وەک یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی وەها کۆمەڵگایەک چەندە بۆیان گرنگایەتی هەبووە. یان بەپێچەوانەوە، ئایین هۆی جیاوازیی و ناکۆکی لە نێوان گروپە سیاسییەکانی کوردستان و ئامرازی سیاسی شیاو بۆ حکوومەتی ناوەندی بووە. زۆربەی نەتەوە موسڵمانەکان لە ئایین بۆ گەیشتن بە ئامانجە نەتەوەییەکانی خۆیان کەڵکی پێویستیان وەرگرتووە، بەڵام بۆچی لە کوردستاندا وەها نەبووە. لە سیاسەتدا گەیشتن بە ئامانج گرنگە بەڵام ئاخۆ ئامانجی هاوبەش بۆ گروپە سیاسییەکانی کورد هەبووە یان نە هەرکامەو ئامانجی تایبەتی خۆیان هەبووە و بۆ دەستەبەرکردنی دەسەڵاتی خەیاڵاوی تێدەکۆشان. ناکۆکی ئایدۆلۆژیک لە وەها کۆمەڵگایەکدا چ دواهاتێکی سیاسی هەبووە و ئاخۆ لە وەها دۆخێکدا وەها ناکۆکیگەلێک پێویست بوو، یان پێویست بە هاسانگرتن و راهاتنێک بوو کە قەت لێی تێنەگەیشتن.

ئەم وتارە بە دوور لە هەر جۆرە ئاراستەگرتن و جیا لە کەسایەتی تاکەکان و بەپێی ئەو سەرچاوانەی نووسراوە کە لە بەردەس بوون، و گریمانە ناکرێت کە هەرچی تێدایە بە تەواوی راستە، و هەر ئەگەرێکی تر بەپێی سەرچاوەی تر و یان هەر راڤەیەکی تر لە وتەکان و نووسراوەکان دەکرێ هەبێت. کەواتە بەتەنیا بە روانگەیەکی سیاسی پرسەکە لێکدراوەتەوە و راستخوازیی سیاسی رەچاو کراوە نەک ئارمانخوازیی و دۆزینەوەی راستیی و هەقیقەت. ئەوەی لەبەرچاو گیراوە راستی و واقیعی سیاسی لە کات و شوێنێکی تایبەت وەک کوردستانە نەک راست و هەقیقی بوونی رەوت، حێزب، رێکخراو یان کەسایەتییەکی تایبەت. بەڵام بەپێی باسی وتارەکە کە کردەی ئایینە، تەوەری سەرەکی وتارەکە بۆ "رەوتی مەکتەبی قورئان" وەکو گرنگترین رەوتی ئیسلامی و وەکو یاریزانی سیاسی و وێنەیەک لە ئیسلامی سیاسی لە کوردستاندا، تەرخان کراوە. بۆیە لێکدانەوەی زیاتری ئەم رەوتە و تاوتوێ کردنی هەڵوێستەکانیشی، بە هۆی نەبوونی هەڵەی سیاسی لایەنەکانی تر یان زەقکردنەوەی لایەنێکی تایبەت نییە، بەڵکو بە هۆی سنووردارێتی نووسین و تەوەرێتی بابەتە.

---

[1] سەباح موفیدی، «رۆڵی کەسایەتییە ئایینییەکان لە مێژووی کوردا»، **پەیامی کوردستان**، شەممە 28 گەلاوێژی 1384، ل. 11.

روانگە تیۆریکەکان سەبارەت بە ئایین و کردەی ئەوە

پێش چوونەناو باسی کوردستان، پێویستە کە ئاماژەیەکمان بۆ پێناسەکان و روانگە تیۆریکە جیاوازەکانی پێوەندیدار بە ئایین و کردەی هەبێت. وتنی ئەوەی کە کاری ئایین لە بنەڕەتدا پاراستنی بەندوباوی کۆمەڵایەتییە، کردەی ئایین زۆر بەرتەسک پیشان دەدات. روونە کە زۆربەی نەریتە ئایینییەکان لەگەڵ بەندوباو و رێکخستنی کاروباری مرۆییدا سەروکاریان هەیە، بەڵام لەو راستییە وەها دەرناکەوێت کە کاری ئایین تەنیا هەر ئەوە بێت.[1] هەمیلتۆن[2] جۆرەکانی روونکردنەوەی ئایینی کردووە بە دوو جۆری تیۆری دەروونناسیارانە و کۆمەڵناسیارانە کە تیۆری دەروونناسیارانە بۆخۆیشی دەبێتە دوو جۆر تیۆری ئاوەزخوازانە و سۆزخوازانە. تیۆرییە دەروونناسیارانەکانی ئایین بە کارێکی تاکەکەسی دەزانن کە لە سەرچاوەکانی ناخی تاکەوە هەڵدەقوڵێن، لە کاتێکدا تیۆرییە کۆمەڵناسیارانەکان ئایین پێوەند دەدەن بە گروپ و کۆمەڵگا و ئەوەی کە ئایینداریی تاک لە سەرچاوکە کۆمەڵایەتییەکانەوە هەڵدەقوڵێت. تیۆرییە دەروونناسیارانەکانی ئاوەزخوازانە لە بنەڕەتدا لە خودی مرۆڤدا بە دوای رێخەی ئایین دەگەڕێن، لە کاتێکدا کە تیۆرییە سۆزخوازانەکان لە لایەنە سۆزدارانەکانی سروشتی مرۆڤدا بە دوای رێخەکانی ئاییندا دەگەڕێن.[3]

لە بیرۆکەی ئاگوست کۆنتدا[4]، ئایین نەتەنیا هەوڵێکە بۆ روونکردنەوە و ناسینی راستیی، بەڵکو وەک بنەمایەکی پێکهێنەری یەکیەتی کۆمەڵگای مرۆییش دێتە ئەژمێر.[5] رابێرت بێلا[6] دەڵێت ئایین لە بنەڕەتدا سەروکاری لەگەڵ هەندێ هێما هەیە کە بە چاو نابینرێن (ناعەینین) و هەست، بەها و هیواکانی ئیمانداران دەردەبڕن، یان رەوتی کردەوەی دوولایەنەی نێوان مرۆڤەکان و شتە بەرچاوە دەرەکییەکان (ئەعیان) رێکدەخەن و رێکوپێکی دەکەن، یان گشت کۆمەڵی زەینەکان و عەینەکان کۆ دەکەنەوە و یان بواری ئەم کۆی گشتییە پیشان دەدەن. ئەم هێمایانە وێرای ئەوەی کە راستەقینەیەکیش (واقیعییەت) دەردەبڕن بەڵام دانابەزن بۆ پرسە ئەزموونییەکان. بێلا بەم هەڵوێستە "واقیعخوازیی هێمایین" دەڵێت. لەم روانگەوە ئایین لە خۆیدا راستەقینەیەکە (واقعییەتێکە). بێلا بە روونی دەڵێت کە "ئایین بابەتێکی راستی یان هەقیقییە".[7] هەبوونی بەرژەوەندییە بەکۆمەڵەکان لەگەڵ باوەڕە جۆراوجۆرەکان، وێرای گرێدراوێتی نێوان ئەم باوەڕانە و هەلومەرجی ماددی، رەنگە روانگەی ئێمە لەسەر باوەڕە ئایینییەکان بگۆڕێت و سەبارەت بەوانە ئێمە بخاتە گومانەوە، لە کاتێکدا کە پێشتر ئەوانەمان بە تەواوی قەبووڵ کردبوو. ئێدوارد تایلۆر[8] "باوەڕ بە هەبوونە رۆحانییەکان"ی وەک پێناسەی لانیکەمی ئایین پێشنیار کردووە.[9] بە وتەی دورکهایم[10]، ئایین: "سیستەمێکی یەکپارچە لە باوەڕەکان و کردەوەکانی هەموو ئەو کەسانەی کە جێبەجێیان دەکەن لە کۆمەڵێکی رەوشتیی یەکینەدا رێکدەخات." جێف هەینس[11] لە دوو واتای جیاوازدا ئایین بە کار دەهێنێت. یەکەم، ئایین لە چوارچێوەی پێشکەشکردنی بۆچوونێکی مەعنەوی (واتاوی) لەوە، بریتییە لە کۆمەڵە نموونەگەلێکی ئاکاری کۆمەڵایەتی و تاکەکەسی کە یارمەتی پێڕەوانی خۆی دەدات بۆ بیچمدان بە ژیانی رۆژانە بەپێی ئەم نموونانە. ئایین، لەم واتایەدا پێویستی بە بیرۆکە بەرزەکان هەیە. بیرۆکەیەک کە پێوەندیی بە راستییەکانی سەرەوەی سروشت هەیە. هەروەها ئایین پێویستی بە پیرۆزیی هەیە؛ سیستەمێکی بریتی لە وتە و کردەوە کە جیهان لە چوارچێوەی ئەوەیدا کە بە پیرۆز دێتە ئەژمێر، پێناسە بکات. بە کورتی ئایین پێویستی بە خاڵێک لە لووتکەدا هەیە؛ لووتکەیەک کە خەڵک پێوەند دەدات بە دۆخی کۆتایی هەبوونەوە. دووەم ئەوەی کە، ئایین لە قاپڵۆخی لایەنە ماددییەکانی ئەوەدا وەک پێکهاتە ئایینییەکان، گروپەکان و بزووتنەوە ئایینییەکان دەناسێنێت. بەپێی ئەم پێناسە، هیچ رێکخراو، گروپ یان بزووتنەوەیەکی ئایینی نییە کە بە تەواوی لەگەڵ بابەتە

[1] ملکم همیلتون، **جامعه‌شناسی دین**، ترجمه: محسن ثلاثی، چاپ دوم (تهران، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان، 1381)، ص 200.

[2] Malcolm Hamilton

[3] هەر ئەوە، ل. 37.

[4] Auguste Comte

[5] هەر ئەوە، ل. 40.

[6] Robert Bellah

[7] هەر ئەوە، ل. 15.

[8] Edward Tylor

[9] هەر ئەوە، لل. 21-19.

[10] Emile Durkheim

[11] Jeff Haynes

کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان پێوەندیی پچڕاندبێت. هەر لەم پێوەندییەدا دەکرێ ئاماژە بە چەندین جۆر لە گروپەکان و بزووتنەوە ئایینییەکان لە سەرتانسەری جیهاندا بکرێت لەوانە رێکخراوە پارێزکارەکان وەکو دامەزراوەی کەلیسای رۆم، گروپە هێندووەکان، بەرەی رزگاری ئیسلامی ئەلجەزایەر، حیزبی ئیسلامی کێنیا، حەماسی فەلەستین و حیزبی ئیسلامی پارتایی مالیزیا.[1]

هەندێ لە پێناسەکانی سەرەوە لە جۆری پێناسەی ماکین. ئەم جۆرە پێناسانە دەڵێن کە ماک و سروشتی ئایین چییە. بەڵام هەندێکی تریان پێناسەی کردەیین کە دەڵێن ئایین چ کارێک دەکات. پێناسەی ئایینی دوورکهایم بە هۆی ئاماژە بەوەی کە ئایین پێڕەوەکانی لە کۆمەڵێکی رەوشتیدا یەکدەخات و تۆکمەییان پێ دەبەخشێت (تیۆری ئایین و لێکترگرێدراوێتی) لەبەرگری بنەمایەکی کردەییە. پێناسە کردەخوازانەکان بە شێوەی ئاسایی گرێدراوی روانگەیەکی تیۆریکن کە دەیهەوێت ئایین بەپێی رۆڵێکی بنەڕەتی تەڵقینکەر روون بکاتەوە. وەها تیۆریداڕێژانێک زۆرتر داواکاریی ئەوەیان هەیە کە سیستەمگەلێک لە بەهاکان و باوەڕەکان وەک کۆمونیزم، فاشیزم و نەتەوەخوازیی وەها کردەییکیان هەیە و هەر بەم بۆنەوە ئەوانە دەخەنە بازنەی بابەتی ئایینەوە. نموونەی پێناسەیەکی لەبەرگر، پێناسەی ینگەرە[2]: "ئایین سیستەمێک لەو باوەڕ و کردەوانەیە کە لە رێگای ئەوانەوە کۆمەڵە مرۆڤێک لەگەڵ پرسە کۆتاییەکانی ژیانی مرۆیی چنگاوش دەبن."[3] بەڵام رابێرتسۆن[4] پێشنیار دەکات کە ئەم ئایدۆلۆژی و سیستەمانەی کە لەگەڵ ئایین لایەنی هاوبەشیان هەیە و وەک ئایین رۆڵی کۆمەڵایەتی دەگێڕن بە چەمکی "ئاییندارییی جێگرەوە" وەسف بکرێن.[5]

کردەخوازە نوێیەکان بنەمای دەروونناسیارانەی بەهێزیان لەگەڵ رێبازێکی لە بنەڕەتدا کۆمەڵناسیارانە تێکەڵ کردووە. ئایین ورەی تاکەکان بۆ لەبەرچاوگرتنی نۆرمە بەکۆمەڵەکان بەهێزتر دەکات و ئەم نۆرمانە دەخاتە سەرەوەی بەرژەوەندییە تەنیا تایبەتییەکان. ئایین یەکیەتی تاکەکانی کۆمەڵگا لەگەڵ ئەندامانی دیکە بەهێزتر دەکات و جیایی ئەوانە لە ئەندامانی هۆزەکان، کۆمەڵەکان یان نەتەوەکانی تر توندتر دەکاتەوە. ئەم دیاردە نابەرهەستانە (ئەو راستییانەی ئەزموون ناکرێن) و ئەو شت و کردەوە جەستەپێدراوانەی کە ئەوانە پیشان دەدەن، لە راگرتنی تۆکمەیی کۆمەڵایەتیدا رۆڵی بنەڕەتی دەگێڕن.[6] کە وەکو کردەی سیاسی-کۆمەڵایەتی ئایین لە سیاسەتدا کەڵکیان لێوەردەگیردرێت.

ئایین بە رێخەی قووڵی کۆمەڵایەتییەوە خاوەن هێزی هەرە زۆری کۆکردنەوە و بزاوتنی کۆمەڵگایە. ژان پۆل ویلم[7] لە پەرتووکی "کۆمەڵناسی ئایینەکان"دا، دەڵێت: "ئایین دەتوانێت بۆ خۆی رۆڵی بزاوتنی مرۆڤەکان بە مەبەستی واتادان بە شوناسی بەکۆمەڵ دەستەبەر بکات؛ جگە لەوە، ئایین بە هۆی دەسەڵاتی تەشەنەی کەلەپووریی خۆی لە رێگای رەوتی بە کۆمەڵایەتی بوون، و لەبەرگرتنی دامەزراوەی بەڕێوەبردنی بۆنە ئایینییەکان، دەتوانێت بە گوێرەی دیکەی هۆکارەکانی بزاوتن وەک زمان، هەندێ پێشترێتی هەبێت. کەواتە کاتێ کە لە چوارچێوەی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی زاڵیەتی و سەروەریدا، هەندێ لە ئامادەبووانی گۆڕەپانەکە، بەرژەوەندی خۆیان لە دەربڕینی شوناسی خۆیان لە رێگای ئایینەوە دەبینن، بەمجۆرە ئایین خۆی لە پێگەی کۆکردنەوە و بزاوتنی ئاپوورەکانی خەڵکدا دەبینێتەوە."[8]

بەڵام پێویستە ئاماژە بکرێت کە ئایین هەر بەو رادەی کە دەتوانێت هۆکاری تۆکمەیی بێت، دەتوانێت هێزێکی پێکهێنەری ناکۆکی و جیاوازیش بێت. زۆر جار رووی‌داوە کە باوەڕە ئایینییەکان بوونەتە هۆی روانگە و ئاکاری دژەکۆمەڵایەتی یان ئاژاوە. بە رای ینگەر ئایین هەموو کاتێک ناتوانێت یەکپارچەکەر بێت و هەلومەرجێ دێتە پێش کە تێیدا، ئایین ناتوانێت رۆڵی بنەڕەتی یەکپارچەکەری خۆی بگێڕێت. ئاماژە بە هەندێ لەو دۆخانە دەکات کە بە رای ئەو هێزی یەکپارچەکەری ئایین

---

1 جف هینس، ص 30.

2 Milton Yinger

3 همیلتون، ص 30.

4 Robertson

5 هەر ئەوە، ل. 33.

6 هەر ئەوە، لل. 202-203.

7 Jean-Paul Willaime

8 علیرضا شیخ عطار، **دین و سیاست: مورد هند**، چاپ اول (تهران، مرکز چاپ و انتشارات وزارت خارجه، 1381)، ص 29.

دادەبەزێنن. بەڵام ئەوەی لەبەرچاو ناگرێت کە ئایین ڕەنگە بۆخۆی هۆکاری توندبوونەوەی دارمانی کۆمەڵایەتی بێت. بە رای ئەو، ئایین لە بنەڕەتدا هێزێکی تێکەڵکەر و یەکپارچەکەرە و تەنیا لە هەندێ هەلومەرجدایە کە لە جێبەجێکردنی ڕۆڵی یەکپارچەکەری دادەمێنێت. هەرجۆرێک بێت بەڵگە هەبووەکان پیشان دەدەن کە ئایین هەرچەندەش بۆ تاک بایەخی هەبێت، دیسان ڕەنگە لەگەڵ هەرجۆرە ڕۆڵی کۆمەڵایەتی یەکپارچەکەر ناکۆکی هەبێت. ئایین هەم ڕەنگە کۆمەڵگایەکی دادپەروەرانە یەکپارچە بکات و هەم ببێتە هۆی تۆکمەیی کۆمەڵگایەکی نادادپەروەرانە وەک زۆرێک لە وڵاتانی موسڵمانی ئەوڕۆکە. ڕێبازی کردەخوازانە سەبارەت بە باش بوون یان نەبوونی یەکپارچەیی بەندوباوێکی کۆمەڵایەتی تایبەت، هیچ جۆرە دادوەرییەک بەپێی بەهاکان ناکات، بەڵکو تەنیا ئاماژە بە ڕۆڵی بەرچاوی (عەینی) ئایین دەکات. ئۆدی[1] ئاماژە بە شەش بابەت لە کردە چەوت و نەرێنییەکانی ئایین دەکات کە سێیان لەوانە لێرەدا جێی سەرنجن: یەکەم، ئایین بە هۆی پارێزکارییەکەی ڕەنگە بەرگیری بکات لە ڕاهاتنی مرۆڤەکان لەگەڵ هەلومەرجە بگۆڕەکان. دووەم، کردەی پێغەمبەرانەی ئایین دەتوانێت ببێتە هۆی یۆتۆپیاخوازیی و هیوای گۆڕینی ناواقیعبینانە و لە ئاکامدا لە کاری کردەوەیی لە ئاراستەی گۆڕانی ڕاستەقینەدا بەرگیری بکات. سێهەم، ئایین دەتوانێت تاکەکان وەها پێبەستەی گروپ بکات کە ململانێ لەگەڵ گروپەکانی تر توند ببێتەوە و لە ڕاهاتوویی لەگەڵ گروپەکانی تر بەرگیری بکات.[2]

بیرمەندانی ئیسلامی بەتایبەت سەردەم لە پێناسەی ئاییندا بێجگە لایەنەکانی پێوەندیی لەگەڵ جیهانی نهێناوی و پڕڕەمز و ڕازی بێ کۆتایی و پیرۆزکراوی سەرەوە، سەرنجی تایبەتمەندیی ڕێنوێنی ژیان بوونی ئایین و لایەنە کۆمەڵایەتییەکانی ئەوەشیان داوە. بۆ وێنە عەللامە تەباتەبایی لە ڕاڤەی سوورەی 'بەقەرە'دا دەڵێت: "ئایین بریتییە لە شێوازی تایبەت لە ژیانی دنیا کە هەم بەرژەوەندی ژیانی دنیا مسۆگەر دەکات و هەم هاوکات لەگەڵ پایەبەرزی پاشەڕۆژ و ژیانی دایمی و هەقێقی لە پەنای خوای مەزندا ڕێدەکەوێت. بە ناچار وەها شێوازێک دەبێت لە شەریعەتەکەیدا هەندێ یاسا هەبێت کە ئاماژە بە ڕەوشی بژێوی ژیان بە ڕادەی پێویست بێت." حامید ئۆلگار ئیسلامناسی موسڵمانی ئەمریکی لەسەر ئەو باوەڕەیە کە: "ئایین کۆمەڵێک ئەحکام و باوەڕە، کە خوای مەزن لە ڕێگای پێغەمبەران و پەرتووکە ئاسمانییەکان، بۆ ڕێنوێنی مرۆڤ و بۆ گەیشتن بە بەختەوەریی ئەم جیهانە و پاشەڕۆژ پێشکەشی مرۆڤی کردووە."[3] عەللامە ئەحمەدی موفتیزادە وەها ئایین پێناسە دەکات: "نێوان ئایین و ئایینزا جیاوازیی زۆر هەیە. ئایین بریتییە لە خودی قورئان. ئایین وەک زەریایە و ئایینزا وەک ڕووبارەکان. ئایینزاکان بریتین لە بۆچوونەکانی هەندێ زانا کە ڕاهاتووە لەگەڵ کاتی خۆیان و کەواتە هەمیشە ناتوانن بە کەڵک بن. ئەوەی پێویستی هەمیشەیی چارەسەر دەکات ئایینە – واتە قورئانە، نە ئایینزای شێعە و نە سوننە توانستی بەردەوامییان نییە."[4] هەندێ لە زانایانی ئایینی بەپێی "الدين عندالله الاسلام" تەنانەت ئایین لە خودی ئیسلامدا کورت دەکەنەوە کە پیشان دەدات ئایین تایبەتمەندیەگلێکی جیاوازی هەیە کە تەنیا لە ئیسلامدا بە تەواوی دەبینرێن. بۆیە بە جیاکردنەوەی لە ئایینەکانی تر، بواری دەستێوەردانیان لە هەموو کاروبارەکاندا (سیاسی، کۆمەڵایەتی و...) دابین کردووە و پێڕەوانی ئەوە بۆ ئەم چالاکییانە هان دەدەن.

کەواتە دەکرێ کردەیەکی نەریتی بۆ ئایین ڕەچاو بکرێت کە لە هەموو کاروبارەکاندا دەستێوەردانی دەبێت و کردەیەکی مۆدێرن کە بەپێی جیاکردنەوەی بوارەکان لە یەکتر دەبێت، کە لە کۆمەڵگا نەریتی و جیهان سێهەمییەکاندا هێشتا یەکەمیان باوە. لە بازنەی سیاسەتدا، ئایینی ئیسلام لە شەرعییەتپێدان و لایەنگری لە دۆخی هەبوو بگرە تاکو بوون بە ئامرازێک بۆ ڕاگەیاندنی ناڕەزایەتییەکان و بوارخۆشکردن بۆ شۆڕشەکان، ڕۆڵ و کردەی جۆراوجۆری هەبووە. بۆ نموونە دەکرێ ئاماژە بە پێگەی سیاسی جۆراوجۆری ئیسلام لە ڕۆژهەڵاتی ناوین بکرێت. عەرەبستانی سعوودی لەو وڵاتانەیە کە لە ئایین وەک ئامرازێک بۆ دەستەبەرکردنی ڕەوابوون و شەرعییەت کەڵکی وەرگرتووە. لە میسردا، سادات لە ڕێگای ئیسلامەوە هەوڵی دەدا لەو وڵاتەدا لایەنە ناخۆشەکانی سیاسەتی ئابووریی "دەرگا کراوەکان" و هەندێ گەندەڵی لە کۆمەڵگادا بشارێتەوە. هەروەها، ئەو توانی بە وەرگرتنی فەتوا لە زانایان، واژۆی گرێبەستی ئاشتی میسر لەگەڵ ئیسرائیل بە ڕەوا پیشان بدات کە

[1] O'Dea

[2] Malcolm *Hamilton, The Sociology of Religion,* Second Edition, New York: Routledge, *2001, 138.*

[3] شیخ عطار، صص. 27-26.

[4] وتەبێژیی کاک ئەحمەد لە کۆبوونەوەکانی شوورای مەرکەزی سوننەت، مورخە 12، 1360/1/13. بڕوانە: *کنکاشی در زندگی سیاسی مفتیزاده*، تحقیقی از امور تربیتی کردستان، اردیبهشت 1364، ص 198.

ئەمە خۆی نموونەی روونی سیاسەتی کەڵکوەرگرتنی سیاسی لە ئایینە.[1] ئایین هەروەها کە دەتوانێت ئامرازێک بێت بۆ پاراستنی دۆخی هەبوو، هەروەهاش دەتوانێت وەکو هۆکاری کرژکردنەوەی گۆڕانکارییەکان و هەروەها رەوتی رێبەرایەتی کردنی شۆڕشێک کار بکات، نەریتێکی تایبەت کە بەردەوام لە بەستێنی ئایینی ئیسلامدا هەبووە. سەریع قەلەم لە مامۆستایانی سیاسەت لە ئێراندا، دەڵێت: "جیاوازیی ئیسلام لەگەڵ مەسیحییەت و دیکەی ئایینە رۆژهەڵاتییەکان لەوەدایە کە ئیسلام بە توندی سیاسییە و چوارچێوەی سیاسی هەیە و تەنیا لە رەوشتایەتی مەسیحی و کۆنفسیوسدا کورت ناکرێتەوە. کردەوەی نەرێنی و هەڵەی دەسەڵاتدارانی موسڵمان، نابێت ئێمە لە تێگەیشتنی ئۆبجێکتیڤ و راستی پێوەندیی نێوان ئیسلام و سیاسەت دوور بخاتەوە." لە شوێنێکی تردا دەڵێت: "سێکیولاریزم ناتوانێت لەگەڵ ئیسلامدا راهاتوو بێت یان دەبێت ئیسلام بگۆڕدرێت و یان دەبێت لە سێکیولاریزم و لیبرالیزم واتایەکی نوێ چێ بکرێت. تەنیا مەرامێ کە بە توندی لە نێوان ئایین و سیاسەتدا پێوەندیی هەڵدەکات، ئیسلامە." هەروەها دەڵێت: "هەڵبەت پێوەندیی ئایین و سیاسەت لە هیچ کۆمەڵگایەکدا، پێوەندییەکی داخراو نییە. بەڵکو بەپێی گۆڕانکاریی و پێویستییەکانی کات لە گەشەسەندن دایە."[2] بە بیروڕای هەندێ کەس، ئیسلام ئامرازی هاوبەشی هێزە دژبەرەکانی دەوڵەت لە ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستە. هەرچۆنێک بێت، ئایین لە هەردوو لاوە هەم حکوومەت و هەم دژبەرانی وەکو ئامراز بەکار هێنراوە.

گرنگترین کاریگەرییەکانی هێزی کۆمەڵایەتی ئایین، لە شێوەی توانایییە سیاسییەکانی ئایینێدا دەردەکەوێت. لێکدانەوە مێژووییەکان پیشان دەدات کە سیاسەت و ئایین، بەردەوام لەسەر یەکتر کاریگەریی دوولایەنەیان هەبووە. بۆیە پێویستە لە کۆتایی ئەم بەشەشدا ئاماژەیەک بە هەندێ پێناسەی سیاسەت بکرێت کە پێوەندیی بە باسەکەی ئێمەوە هەیە. واتکینس و هانس مۆرگێنتا[3] لەسەر ئەو باوەڕەن کە هێز، چەمکی بنەڕەتی سیاسەتە و هەر لەم پێوەندییەدا لاسوێل[4] لەسەر ئەو باوەڕەیە کە "کردەوەی سیاسی، کردەوەیەکە لەسەر بنەمای هێز جێبەجێ دەبێت." دەیڤید ئیستۆن[5]، سیاسەت پێوەند دەدات بە "بڵاوکردنەوەی زۆرەملێی بەهاکان لە کۆمەڵگا". لە دیکەی پێناسەکان ئەوەی کە سیاسەت "هونەری کەڵکوەرگرتن لە هەلەکانە". زۆربەی کات چالاکانی سیاسی بۆیان نییە کە بگەن بە هەموو ئامانجەکانی خۆیان، کەواتە دەبێت بەرژەفڕیەکانیان لەگەڵ هێزی خۆیان بگونجێنن. هەروەها سیاسەت هەڵسووڕانی ئاشتیخوازانی یان نائاشتیخوازانەی پێوەندییەکانە لە نێوان تاکەکان، کۆمەڵەکان و حیزبەکان (هێزە کۆمەڵایەتییەکان) و کارە حکومییەکان لە ناوخۆی وڵات، و پێوەندییەکانی نێوان دەوڵەتێک لەگەڵ دەوڵەتەکانی تر لە ئاستی جیهانیدا.[6] هەرچەند وێنەی پێوەندیی ئایین و سیاسەت لە هەر سێ جۆری پێوەندیی لە پێناسەی سیاسەتدا دەبینرێت، بەڵام لێرەدا پێوەندیی یەکەم و دووەم و لە ئاستی ناوخۆییدا واتە پێوەندیی هێزە کۆمەڵایەتییەکان لەگەڵ یەکتر و دەوڵەت لە کوردستاندا (سەردەمی شۆڕشی 1979) زیاتر مەبەستە و سیاسەت لەم ئاستەدا واتای دەبێت، کە پێوەندیشی هەیە بە پێناسەی "سیاسەت واتە کەڵکوەرگرتن لە ناکۆکییەکان".

بەم باسە تیۆریکەوە، دەچینە ناو باس و پرسە بەرچاو و راستەقینەکانی کوردستان تاکو بزانین دۆخی ئایین و سیاسەت لە کوردستاندا چلۆن بووە و ئایین لە ئاستی سیاسیدا چ رۆڵ و کردەیەکی هەبووە.

کورتەیەک لە چالاکییە سیاسییەکانی زانایانی ئایینی کوردستان

هاوکات لەگەڵ گۆڕانی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی لە گوندەوە بۆ باژێر و گەشەی جەماوەری شارەکان، سەرنجی چالاکی زانایانیش بەرەو شارەکان راکێشرا. گوندنشینەکان زیاتر وەک لایەنگری زانا نەریتییەکان مانەوە بەڵام لە باژێرەکاندا کە زۆربەی لاوان تینووی راڤەی نوێ لە ئیسلام بوون بەرەو رەوتە نوێیە ئیسلامییەکان راکێشران. ئەم گۆڕانە لە باشووری

---

[1] جف هینس، صص 140-138.
[2] شیخ عطار، صص 5-3.

[3] Watkins and Hans Morgenthau
[4] Harold Lasswell
[5] David Easton

[6] عبدالرحمن عالم، **بنیادهای علم سیاست**، چاپ هفتم (تهران، نشر نی، 1380)، صص 30-28.

کوردستانی ڕۆژهەڵات بەتایبەت پارێزگای سنە باشتر خۆی نواند و نموونەی بەرچاوی ئەوە رەوتی مەکتەبی قورئان بوو کە دەکرێ زیاتر وەک رەوتێکی شاریی رەچاو بکرێت کە لە بەرانبەر زانایانی نەریتیدا هەڵکەوت. بەڵام لە باکووری کوردستانی ڕۆژهەڵات هێشتا زانایانی نەریتی زۆرترین رۆڵیان دەگێرا.

لە کوردستاندا تاکو 1979 لە بنەڕەتدا خەباتی تایبەتی ئایینی بوونی نەبووە و ئەمە بە هۆی نەبوونی باوەڕی ئایینی خەڵکەکە نەبووە. ڕێخەی سەرەکی ئەمە دەبێت لە نەتەوەخوازیدا ببینرێت. خەباتی خەڵک هەموو کاتێک لە کەناڵی پرسی نەتەوەییەوە تێپەڕیوە و لە خەباتی دژە کۆلۆنیال و دژە ملهوڕی خەڵکدا، نەتەوە بنەمایەک بووە کە ڕێکخستن لەسەری دامەزراوە. گەر لە رابردوودا زانایانی ئایینیش لە خەباتدا بەشدارییان هەبووە و یان تەنانەت لە سەرەوەی خەباتەکەدا بوون، هۆیەکەی پاڵپشتییان لە پرسی نەتەوەیی بووە. هەر لەم پێوەندییەدا، کریس کۆچێرا[1] ئاماژە بە سێ قۆناخ لە بزووتنەوەی کورددا دەکات کە لایەنی هاوبەشی ئەوانە هەر پرسی نەتەوەیی بووە: سەردەمی دەرەبەگایەتی (فیوداڵی)[2]، ئایینی و سیاسی.[3] کە لە هەر قۆناخێکدا چین و توێژێکی تایبەت بزووتنەوەکەیان ڕێبەرایەتی کردووە.

سەرکردایەتی زۆربەی بزووتنەوە کۆنەکانی کورد بە ئەستۆی ڕێبەرانی ئایینی (وەک شێخ عوبەیدوڵڵا، شێخ مەحموود، شێخ سەعید و شێخ ڕەزا) بووە و هەروەها ڕۆڵی بەرچاو و چالاکی زانایانی ئایینی لە بزووتنەوە نوێیەکاندا چ لە ئاستی سەرکردایەتی و چ لە ئاستی ڕێکخراوەییدا بۆخۆی شایەتێکی بەرچاو لە ڕۆڵی ئایین لە کوردستان و هەروەها دانوستانی ئایین و سیاسەت یان لەڕاستیدا ئایین و ناسیۆنالیزم بووە. لەمبارەوە چالاکی مەلا و فەقێیەکان بۆ خۆی بەڵگەیەکە لە ئاگایی سیاسی و کاری ڕێکخراوەیی و تێکۆشانی نەتەنیا زانایانی ئایینی بەڵکو توێژە جۆراوجۆرەکانی نەتەوەی کورد کە هەندێ نکۆڵییان لێکردووە. لەم پێوەندییەدا، بیرەوەرییەکەی مەلا عەبدوڕڕەحمان لاهیجانی ئەندامی پێشووی حیزبی دێمۆکراتی کوردستانی ئێران و چوونی لە مەهابادەوە بۆ کوردستانی باشوور بۆ فێربوونی وانەی سیاسی و نەتەوەخوازیی کوردی لە سەرەتای هاوینی ساڵی 1311ی هەتاوی جێی سەرنجە.[4] نموونەی زۆری وەها لە چالاکی حوجرەی مزگەوتەکانی کوردستان هەیە. لەوانە چالاکی زانایان و فەقێیەکان لە "کۆمەڵەی ژ.ک" کەسانێ وەک هەژار و هێمن و... و بەتایبەت قازی محەمەد. لە قۆناخەکانی دواتردا دەکرێ بە چالاکی هەندێ لە سەرکردەکانی حیزبی دێمۆکراتی کوردستانی ئێران کە پێشتر وانەی فەقێیەتییان خوێندبوو، ئاماژە بکرێت. ئەحمەدی موفتیزادە و حەسەنی ئەمینی لە ڕێبەرانی مەکتەبی قورئانیش هەرکام لە بەشێک لە ژیانیاندا زیاتر چالاکی نەتەوەخوازانەیان هەبووە. لە تاقی لاویەتیدا بە سەفەر بۆ کوردستانی عێراق هەستی ناسیۆنالیستی لە موفتیزادەدا بەهێزتر بوو و دواتر ماوەیەک لە تاران ئەندامی حیزبی دێمۆکرات بوو و ئەو شێوازە ناسیۆنالیستییەی ئەو هەتا ساڵی 1963 درێژەی هەبوو. حەسەنی ئەمینیش بە وتەی خۆی تا کاتی ناسیاریی لەگەڵ موفتیزادە ئەندامی حیزبی دێمۆکرات بووە.[5]

ئەمجۆرە چالاکییانەی زانایان لە ئاستی کوردستاندا کە لە پێوەندیی لەگەڵ پرسی نەتەوەخوازیدا بوو هەروەها تا ساڵی 1979 درێژەی هەبوو، واتە کاتێ کە ڕەوتێک بە ڕێبازی زیاتر ئیسلامییەوە (مەکتەبی قورئان) لە پەنای ڕۆڵی زانایانی ئایینی نەریتیدا هاتە گۆڕەپانی سیاسییەوە و وەکو ڕکابەرێک لە بەرانبەر دیکەی هێزەکاندا سەریهەڵدا. لە نموونەکانی تری

---

[1] Chris Kochera

[2] لە سەردەمی فیوداڵیدا، ئایین بە قازانجی حکوومەتە ناوەندییەکان بەتایبەت دامودەزگای خەلافەتی عوسمانی کاری دەکرد و بۆ کوردەکان زیاتر کردەی نەرێنی بوو. لەم بوارەدا دەکرێ بە بابەتی دژایەتی مەلای خەتێ لەگەڵ شەڕی ئەمیری رواندز لە سەدەی نۆزدەدا ئاماژە بکرێت. مامۆستا مەسعود محەمەد لەمبارەوە وا باس دەکات: «وتەیەک هەیە دەڵێ: "مەلای خەتێ" لە بەر باوەڕی ئایینی خۆی کە ناسەلمێنێ موسڵمان لە دژی خەلیفەی ئیسلام چەک هەڵگرێ، فەتوای دا بە کافر بوونی هەر کوردێک شەڕ بکا لەگەڵ لەشکری عوسمانی کە ئەوسا بە دەوڵەتی ئیسلام دەزانرا و پاشایان لەقەبی خەلیفەی پێوە بوو، گۆیا ئەو فەتوایە بوو لەشکری میری رەواندزیی لە شەڕکردن وەستاندووە و چەکی پێ فڕی داوە و بەوەدا میری رەواندز ناچار بووە بە تەسلیم بوون و حکوومەتی لێ تێکچووە» (مەسعود محەمەد، حاجی قادری کۆیی، بەغدا: کۆڕی زانیاریی کورد، بەشی دووەم، 1974، ل 106). هەڵبەت مامۆستا بە هۆهێنانەوە ئەگەری ئەوە دەدا کە ڕەنگە ڕاست نەبێت، بەڵام ئەو بیرۆکە هەبووە و یەکێک لە لەمپەڕەکانی پێکهاتنی حکوومەتی کوردی و ئامرازێکیش بۆ درێژەدانی حکوومەتی تورکانی عوسمانی بووە.

[3] کریس کوچرا، **جنبش ملت کرد و خواست استقلال**، ترجمە: عزیز ماملی (آوریل 2000).

[4] بۆ خوێندنەوەی بیرەوەرییەکە، بڕواننە بابەتی یەکەمی ئەم پەرتووکە لە ژێر ناوی "دەوری توێژی فەقێ و مەلایان لە پێکهاتنی پێوەندیی کوردستانی و گیانی کوردایەتیدا".

[5] "گفت و گو با حسن امینی"، ***ویژەنامە چشم‌انداز کردستان همیشە قابل کشف*** **(2)**، پاییز 1384، ص 33.

رۆڵی زانایان، چالاکی ئەوان لە کاتی ڕووداوەکانی کوردستان لە پاش شۆرشی 1979 بوو کە لەوانە دەکرێ بە کۆبوونەوەی ڕێبەرانی ئایینی شارە جیاوازەکانی کوردستان لە رۆژانی 17 و 18ی ئازاری 1979 ئاماژە بکرێت کە لە بەڵگەنامەیەکی 3 خاڵیدا ویست و داخوازییەکانی نەتەوەی کوردیان دەربڕی و کەسانێ وەک: شێخ عێزەددین حوسێنی، مامۆستا ئەحمەدی موفتیزادە، شێخ جەلال حوسێنی، مەلا محەمەدی ڕەبێعی، مەلا عەبدوڵڵای محەمەدی و... واژۆیان کردبوو.

ئایین وەک ئامرازێکی سیاسی حکوومەتە ناوەندییەکان

کەڵک وەرنەگرتنی سیاسی ڕەوتە ناسیۆنالیستەکانی کوردستان بەتایبەت بزووتنەوە نوێیەکانی کورد لە کردەی سیاسی ئایین و، هاوکات گەشەی ڕەوتە توندئاژۆوە چەپەکان و خۆماڵی نەکردنی بیرۆکەی چەپ و ڕەچاو نەکردنی هەلومەرجی پێوەندیدار بە کات و شوێنی کۆمەڵگای کوردستان کە ئایینیان کردبووە ئامانجی هێرشی خۆیان، هەردووک بۆشاییەکی دابین کرد کە بووە هۆی کەڵکوەرگرتنی سیاسی حکوومەتە ناوەندییەکان لە ئایین لە هەر چوار وڵاتی موسڵماندا کە کوردەکان هەن. وێرای ئەوەی کە لە سێ بەشەکەی تری کوردستان تا شۆڕشی 1979 ئیسلامی سیاسی بە واتای ئەڕۆکەیی بوونی نەبووە بەڵام بە ڕادەی ڕۆژهەڵاتی کوردستان کە وەها ڕەوتێکی ئیسلامی سەریهەڵدابوو، ئایین نەبوو بە ئامرازی سیاسی ناوەند. لە ڕۆژهەڵات لە ساڵانی سەرەتای شۆڕشدا وێرای کەلێنی ئایینی قووڵ، ئایین بە چاکی بۆ لاوازکردنی ڕەوتە ناسیۆنالیستییەکان بەکارهێنرا، بەتایبەت بە کردنەوەی ڕێگا بۆ ڕەوتە چەپە توندئاژۆوەکان بۆ لاوازکردنی ڕەوتە ئایینییەکان لەلایەک و هەروەها هاندانی ئایینییەکان بۆ بەرەنگاربوونەوەی چەپ لەلایەکی ترەوە. و لەم نێوانەشدا ئەوەی دادەشاردرا و پرسی سەرەکی بوو، مافی نەتەوەی کورد بوو. ئەم دووبەرەکییە لە باشووری کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا بە چاکی خۆی دەنواند. لە ئاکام و دواهاتەکانی ئەم دووبەرەکییە و کەڵکوەرگرتنی سیاسی ناوەند لە ئایین، دەکرێ بە پێکهێنانی ڕێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکان ئاماژە بکرێت.

لە بەشەکانی تری ئەم وتارەدا وەها قەڵشتێکی سیاسی-ئایدۆلۆژیکی نێوان چەپ و ئایینییەکان و کەڵکوەرگرتنی ناوەند لە ئایین بە چاکی دەردەکەوێت بەڵام لێرەدا تەنیا بە وتە و هەڵوێستەکانی هەندێ لە سەرکردە ئێرانییەکان کە پێشاندەری سیاسەتی ئایینی حکوومەتی ناوەندیی لە کوردستاندا بوو، ئاماژە دەکرێت. ئایەتوڵڵا خومەینی، ڕێبەری شۆڕشی ئیسلامی ئێران، شەڕی کوردستانی بە شەڕی نێوان کوفر و ئیسلام دەزانی. بۆ نموونە بە پێی ڕۆژنامەی کەیهان ڕێکەوتی 1979/03/18، ئەو لە ڕاگەیندراوی خۆیدا سەبارەت بە ڕووداوەکانی کوردستان، کردەوەی ڕەوتەکانی کوردستانی بەپێچەوانەی ئیسلام و ئاسایشی موسڵمانان هێنایە ئەژمێر و هەرجۆرە جووڵەیەکی لە دژی هێزە چەکدارەکانی حکوومەت ("ئەرتەش" و "ژاندارمری") لە کردەوەکانی ناموسڵمانان و بێگانەکان زانی کە دەبێت بە هەموو هێزەوە بسڕدرێنەوە.[1] ئیبراهیمی یەزدی وەزیری دەرەوەی دەوڵەتی کاتیی ئەو سەردەمە لە دیمانەیەکدا دەڵێت:

> سەبارەت بە کوردستان ئێمە لەسەر ئەو باوەڕە بووین کە بەو ڕادەیە شۆڕشی ئیسلامی لە ناوچەکانی تری ئێراندا ڕێخەی داکوتاوە لەوێدا وەها نییە، بە هۆی ئەوەی کە لە کوردستاندا پێشینەی چالاکی گروپە چەپە نائایینی یان دژەئایینییەکان زیاتر لە دیکەی گروپەکان بووە. کەواتە وامانزانی کە دەبێت سەرەتا کەلەپووری شۆڕش بگوێزرێتەوە کوردستان. هەر بەمبۆنەوە هەندێ لە لاوانمان نارد بۆ ئەوێ تاکو کاری کەلەپووریی بکەن. بە یارمەتی ئەو هاوڕێیانەی کە لە کوردستان دەمانناسین، و پێش شۆڕش پێکەوە هاوکاریمان هەبوو وەک دکتۆر مزەفەری پەرتوماە، هەندێ لە پەرتووکە ئیسلامییەکان وەک بەرهەمەکانی مەولانا ئەبوو ئەعەلا مەودوودی وەرگێردرانەوە سەر کوردی و لە کوەیت چاپ و لە کوردستان بڵاو کرانەوە. لەڕاستیدا ئێمە واماندەزانی کە بزووتنەوەی کەلەپووری و گۆڕانکاریی لە ڕوانگە ئایینییەکاندا دەبێت لە نێو برایانی ئەهلی سوننەتیشدا پێکبێت... دووەم ئەوەی کە ئێمە دەمانزانی کە حێزبە چەپەکان لە کوردستاندا چالاکن بەڵام لە کەمینەدان. کەواتە بە دوای ڕێگایەکەوە بووین کە پردێک لێبدەین و لەگەڵ جەستەی سەرەکی کۆمەڵگا و زۆرینەی خەڵک پێوەندی هەڵکەین.[2]

---

[1] بهزاد خوشحالی،"کردستان، روزهای بحران، مجموعه اسناد مطبوعاتی (اخبار کردستان)، 1357-1359"، بەشی "آیت الله خمینی و کردستان". وەرگیراو لە، 2015/4/2، ماڵپەڕی: Http://Www. Iran-Archive.Com/Start/215

[2] «ناگفتەهاي کردستان از زبان وزير امور خارجه دولت موقت دکتر ابراهيم يزدی در گفتگو با روزنامه آشتی»، **آشتی**، دوشنبه 24 اسفند 1383، سال دوم، شماره 22.

هەروەها، بەنی سەدر، یەکەمین سەرۆک کۆماری ئێران، پێش سەرۆکایەتییەکەی کاتێک لە کابینەی بازرگاندا بوو، لە وتەبێژییەکدا لە خورەم ئاوا کاتی قسە لەسەر کوردستان و هەڵبژاردنەکانی ئەنجومەنی شاری سنە، لەبۆ کەڵک لێوەرگرتنی سیاسی، خەڵکی کوردی کرد بە دوو بەشی موسڵمان و ناموسڵمان. بە جۆرێ کە بە پێی رۆژنامەی "جمهوری اسلامی"، 22ی تشرینی یەکەمی 1979، وتبووی: "... هەرچۆنێک بێت لە 11 کەس، 8 کەس لە موسڵمانان و 3 کەس لە ئەوان هەڵبژێردران. لە ئاکامدا موسڵمانەکان بردیانەوە و کێشەکەش کۆتایی پێهات...." لە کاتی سەرۆک کۆمارییەکەیدا، بەنی سەدر لە یەکەمین کۆبوونەوەی کۆنگرەی شۆڕشی ئیسلامی، رووی دەمی کردبوو لە گروپە چەکدارەکانی کوردستان و بە پێی رۆژنامەی کەیهان، 3ی نیسانی 1980، وەهای وتبوو: "... هەموو برایانی موسڵمانی ئێمە بۆ ئەو کەسانەی کە ئێوە وەکو موسڵمان پێیان دەڵێن جاش، تەکبیر دەڵێن، حکوومەتی ئیسلامی، حکوومەتی شۆڕشی ئیسلامی قەت رێگە نادات کە ئیسلام لە کوردستاندا غەریو و نامۆ ببێت. بۆ خەڵکی موسڵمانی ئێمە قەبووڵ ناکرێت کە موسڵمانێتی لە کوردستاندا تاوان بێت...."[1] ئەوە لە کاتێکدایە کە خەڵکی کوردستان لە باری موسڵمان بوونەوە کێشەیەکیان نەبوو.

چەپی توندئاژۆ و دژایەتی لەگەڵ ئایین

هەرچەند بزووتنەوەی نەتەوەیی نوێی کورد زیاتر لە ژێر تەشەنەی بیری چەپدا بووە بەڵام هەندێ لە گروپەکان بە هۆی ئایدۆلۆژیک بوون، زیاتر تووشیاری هەڵەی سیاسی دژایەتی لەگەڵ ئایین ئەویش لەوەها دۆخێک لە کوردستاندا بوون و ئەو هەلەیان رەخساند کە وەک ئامرازێک لە دژیان بەکار بهێنرێت. ئەوان کە بە کردەوە سیاسەتیان لە ئاراستەی ئایدۆلۆژی خۆیاندا پێناسە دەکرد، نە تەنیا لەو رێگایەوە یارمەتییەکیان نەدا بەڵکو بوونە هۆی سەرهەڵدانی دوژمنیی و دژایەتی توندی رەوتگەلێکی دژبەری خۆیان بەتایبەت رەوتە ئیسلامییەکان. ئەم گروپانە بە هۆی ئەوەی کە کەڵکەڵەی سەرەکییان پرسی کورد و مافی نەتەوەیەک نەبوو و کۆمەڵگای نەریتی کوردستانیش فاکتەرە لەبەرچاوگیراوەکانی ئەوانی وەک کۆمەڵگایەکی دەسمایەداریی و کرێکارانی پیشەسازیی نەبوو و کۆمەڵگای گوندنشینیش لە ژێر کاریگەریی ئاییندا بوو، و هەروەها توانای خۆماڵیکردنی هزریی چەپیان نەبوو، نەیانتوانی پێگەی ئاپوورەیی پێویست دەستەبەر بکەن.

هەندێ لەم گروپانە گەرچی وەک دەگمەنییەک لە سەرەتاوە نزیک ببوونەوە لە شێخ عێزەدین حوسێنی، بۆ نموونە نووسینگەکەی لە ئەندامانی رێکخراوی "کۆمەڵە" (لەو کاتەدا) پێکهاتبوو[2]، بەڵام بە توندی لە دژی ئایین بوون. تا شوێنێ کە حێزبی دێمۆکراتیان تۆمەتبار دەکرد بەم بابەتە کە هەڵوێستی لەسەر ئیسلام دیار نییە و دەیانگوت: "ئەوان کاتێک لەگەڵ ئێمە قسە دەکەن، دەڵێن ئێمە سۆسیالیزممان دەوێت، هەموو رۆژانی هەینیش لە رادیۆکەیانەوە بەرنامەی مەلایەک بڵاو دەکەنەوە کە لە ئیسلام دەڵێت." هەروەها پاش ئەوەی کە حێزبی دێمۆکرات چووە ناو "ئەنجومەنی نیشتمانی بەرگری" (رێکخراوێکی چەتری دژبەری حکوومەتی ئێران)، کۆمەڵە ئەو رەخنەی لێ هەبوو کە هەروەها بنەمای کۆماری ئیسلامی قبووڵ کردووە لەبەر ئەوەی کە لە بەڵگەنامەی ئەنجومەندا هاتبوو کە بەنی سەدر سەرۆک کۆماری ئیسلامییە.[3] سەرەڕای ئەوە، قەڵشتی سیاسی و ئایدۆلۆژیک لە بەرانبەرکێی ئەم گروپە چەپانە (توودە، چریکە فەداییەکان و کۆمەڵە) لەگەڵ رەوتی مەکتەبی قورئاندا زیاتر دەردەکەوێت کە لەڕاستیدا بواری پێویستی بۆ سیاسەتی کەڵکوەرگرتن لە ناکۆکی و دژایەتییەکان لەلایەن حکوومەتی ناوەندییەوە دابین کرد کە لە بەشەکانی دواتردا زیاتر روون دەکرێنەوە.

---

[1] خوشحالی، *ئەوەی پێشوو*، بەشی "بنی صدر و کردستان".
[2] کریس کۆچێرا، **خەباتخوازیی کورد**، وەرگێرانی: ئاسۆ حەسەن زادە، چاپی یەکەم (چاپی سەربەخۆ، 1999)، ل. 63.
[3] هەر ئەوە، ل. 94.

حێزب و گروپە میانەڕەوەکان و ڕاهاتوویی لەگەڵ ئایین

ڕەچاونەکردنی شوناسی نەتەوەیی لەلایەک و جەختی ناڕێک لەسەر ئایین و بە ئامراز بوونی ئەوە لە ڕێگای سیاسەت و دەسەڵاتی سیاسی لەلایەکی ترەوە، دەبێتە هۆی لاوازبوونی پێگەی ئایین لە کۆمەڵگادا. تێکەڵبوونی ئایین لەگەڵ گەمەی سیاسی لە دواییدا دەبێتە هۆی لاواز و بێ بڕوا بوونی ئایین.[1] لە کوردستاندا لەلایەک گروپە سیاسییەکان نەیانتوانی لە کردەی سیاسی-کۆمەڵایەتی ئایین کەڵکی پێویست وەرگرن و لەلایەکی ترەوە لەلایەن هەندێ ڕەوتەوە، ئایین تێکەڵی گەمەی سیاسی بوو. وێڕای ئەوە لە سووچی سێهەمی سێگۆشی هێزە سیاسییەکان (چەپ، ئیسلامی، میانەڕەو) لە کوردستاندا هەندێ گروپی میانەڕەو هەبوون کە وێڕای نائایینی یان چەپ بوون، دژەئایین نەبوون و نەیانویست هەستی ئاپۆرەی خەڵک لە دژی خۆیان ببزوێنن. بۆیە ناکۆکی نێوان کەسانی ئۆگری ئایین و نەتەوەخوازانی نائایینی و چەپی میانەڕەو، بە شێوەی باسە دیسکۆرسی و گوتارییەکانی نێوان ئیسلام و ناسیۆنالیزم سەریهەڵنەدا. ڕەنگە یەکێک لە هۆیەکانی هێور و نێوەنجی بوونی ئەم ناکۆکییە نزیکی بیری هەر دوو ڕەوتەکە لە یەکتری واتە نەتەوەیی بوونی ڕەوتی ئایینی و دژەئایین نەبوون و میانەڕەویی ڕەوتی نەتەوەیی بێت. ئەمانە وێڕای ئەوەی کە لە ئایین وەک ئامراز کەڵکیان وەرنەدەگرت، کردەی سیاسی-کۆمەڵایەتی ئایینیان ڕەچاو دەکرد و دەیانەویست لانیکەم تێگەیشتنێکی ڕاستەقینەیان لە کۆمەڵگای خۆ هەبێت.

دەکرێ لە حێزبی دیمۆکراتی کوردستانی ئێران وەک گروپێکی میانەڕەو ناو ببرێت. ئەم حێزبە لە گەڵاڵەی خودموختاری بۆ کوردستان بڵاوکراوە لە ڕۆژنامەی "ئیتلاعات"، 3ی ئازاری 1979، سێکیولاریزمی (بریتی لە جیایی دەوڵەت لە ئایین، ئازادی باوەڕی ئایینی و بەرابەری هەموو ئایینەکان لە بەرانبەر یاسا و نەبوونی هەڵاواردنی ڕەگەزی-ئایینی) پێشبینی کردبوو.[2] بۆ نموونە دەکرێ بە هەڵوێستی دکتۆر قاسملوو سەبارەت بە ئیسلام لە قسەکانیدا ئاماژە بکرێت. ئەو وێڕای باوەڕی تاکەکەسی خۆی و هەروەها حێزبەکەی بە کۆماری دیمۆکراتیک، بە لەبەرچاوگرتنی دەرەتانی زاڵ بە سەر وڵاتدا، بەپێی ڕۆژنامەی ئیتلاعات ڕێکەوتی 22ی شوباتی 1979، وتبووی: "داخوازیی خەڵکی کورد لە ناو کۆمارێکی ئیسلامیدا، بە ساکاری دەکرێ چارەسەر بکرێت. داخوازییەکانی ئێمە جۆرێکە کە هیچ دەوڵەتێکی شۆڕشگێڕ لەوانە دەوڵەتێ کە ئێستا لەسەر دەسەڵاتە، ناتوانێت ئەوانە ڕەت بکاتەوە." و دژایەتی دواتری ئەوان لەگەڵ "کۆماری ئیسلامی" و بەشداریی نەکردن لە ڕیفراندومدا بە هۆی روون نەبوونی ناوەڕۆکەکەی بوو.[3] هەروەها لە دیمانەیەکدا لەگەڵ ڕۆژنامەی ئیتلاعات (31ی ئازاری 1979) سەبارەت بە پێوەندیی حێزب لەگەڵ ڕێبەرانی ئایینی کوردستان دەڵێت:

> هەڵسوکەوتی ئێمە سەبارەت بە هەر ڕێبەر و هەر کەسایەتییەکی سیاسی زۆر سادەیە. ئەگەر ئەو ڕێبەرە ئایینی یان سیاسییە لە بەرژەوەندییەکانی گەلی کورد و دیکەی گەلانی ئێران داکۆکی بکات و لە چوارچێوەی دروشمی سەرەکی ئێمە "دێمۆکراسی بۆ ئێران و خودموختاری بۆ کوردستان" چالاکی بکات، حێزب ئامادە دەبێت بۆ هاوکاری لەگەڵ ئەو ڕێبەرە ئایینی و سیاسییە. سەبارەت بە ڕێبەرانی ئایینی ئێستاکە، من بۆخۆم تاکو ئێستا نەگەیشتوومەتە خزمەتی بەڕێز ئەحمەدی موفتیزادە و ناسیاریم لەگەڵی نییە بەڵام بیروڕای ئێمە سەبارەت بە ئایەتوڵڵا عیزەدین حوسێنی هیچ نەگۆڕاوە و ئەو شیاویەتی نوێنەرایەتی لێژنەی خەڵکی کوردستانی بۆ وتووێژ لەگەڵ دەوڵەت هەیە.[4]

لە بڕیارنامەی حێزبی دێمۆکرات پێشکەشکراو لەلایەن نوێنەری حێزب لە کۆنفرانسی سنە کە لەلایەن موفتیزادەوە بەڕێوەچوو (گەرچی بە هۆی ڕاوێژ نەکردن لەگەڵیان حێزب بۆخۆی بەشداریی نەکردبوو)، وێڕای ئاماژە بە مافی خودموختاری و فێدراتیڤ بۆ نەتەوەی کورد و دیکەی نەتەوەکان، وترابوو کە: "... ئەوەی بۆ گەلی کورد گرنگایەتی هەیە ناوی کۆمارەکە نییە، بەڵکو ناوەڕۆکی ئەوەیە. ئەگەر کۆماری ئیسلامی ئەو داخوازییە بنەڕەتییەی خەڵکی کوردستان [خودموختاری بۆ کوردستان] قەبووڵ بکات، بێ گومان خەڵکی کوردستان لە کۆماری ئیسلامی پشتیوانی دەکەن."[5] لە دیمانەیەکدا لەگەڵ ڕۆژنامەی کەیهان، 27ی تشرینی دووەمی 1979، قاسملوو دەڵێت:

---

[1] احمدی، 1383، صص 93 و 92.
[2] خوشحالی، ئەوەی پێشوو، بەشی "حزب دمکرات و کردستان".
[3] ڕۆژنامەی "اطلاعات"، 1358/1/9. وەرگیراو لە: خوشحالی، *پێشین*.
[4] خوشحالی، *ئەوەی پێشوو*، بەشی "دکتر عبدالرحمن قاسملو و کردستان".
[5] ڕۆژنامەی "آیندگان"، 1358/3/23. وەرگیراو لە: خوشحالی، *ئەوەی پێشوو*.

... گەلی کورد نە لە دژی ئیسلام راپەڕیوە و نە لە دژی کۆماری ئیسلامی، بەڵکو تەنیا و تەنیا لە مافی رەوای خۆی بەرگری دەکات و ئەوانیش بەپێی ئەرکی ئیسلامی و مرۆیی و نیشتمانی خۆیان دەبێت لەم مافە رەوایەی خەڵکی کوردستان داکۆکی بکەن.... ئێمە نە تەنیا باوەڕی دژەئایینیمان نییە بەڵکو هەروەها کە دەزانن زۆربەی خەڵکی کوردستان موسڵمانن و حیزبی ئێمە لە قووڵایی کۆمەڵگای کوردستانەوە سەریهەڵیناوە، زۆربەی ئەندامانی ئێمەش موسڵمانن، باوەڕی قووڵیشیان بە بنەماکانی ئیسلام هەیە. ئێمەش وەک حیزبێکی سیاسی باوەڕمان بەو ئیمانە قووڵەی خەڵکی کوردستان هەیە....[1]

هەروەها لە دیمانەیەک لەگەڵ هەواڵنێران سەبارەت بە پێوەندیی کۆماری ئیسلامی و خودموختاری چاپکراو لە رۆژنامەی ئیتلاعات، 10ی ئازاری 1980، ئاماژەی کردبوو کە: "ئەوەی بۆ ئێمە گرنگە ناوەڕۆکی کۆماری ئیسلامییە. ئەگەر کۆماری ئیسلامی ویست و داخوازییەکانی ئێمە مسۆگەر بکات ئێمە لە چوارچێوەی کۆماری ئیسلامیدا دەمێنینەوە. ئەوەی دوێنێ ئێمە لە قسەکانی ئیمام تێگەیشتین و خۆمانیش لەسەر ئەو باوەڕەین ئەوەیە کە ناکۆکییەک لە نێوان پرسی خودموختاری و رەژیمی کۆماری ئیسلامیدا نییە."[2] ئەو لە وتەبێژییەک لە مەهابادیشدا وتبووی: "... هەروەها رێگە بدەن لێرەدا رابگەیەنم کە پێرێ، دوو رۆژ پێش، لەلایەن 'عەللامە نووری'یەوە – کە لەلایەن بەنی سەدرەوە وەک نوێنەری تەواو دەسەڵاتدار بۆ وتووێژ لە کوردستان هەڵبژێردرابوو – پەیامێک بۆ ئێمە نێردرا، لەو پەیامەدا دەڵێن: ئاخۆ ئەگەر وشەی ئیسلامیش بلکێنین بە وشەی خودموختارییەوە کە گەلی کورد زۆر ئۆگرییان پێیەتی، رای ئێوە چییە؟ ئێمە لێرەوە رادەگەیەنین کە گەلی کورد زۆرینەی موسڵمانە و ئەگەر خودموختاری ئیسلامی بە گەلی کورد بدرێت، قەبووڵی دەکات و خۆشحاڵیش دەبێت."[3] قاسملوو لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە بۆ پاکژکردنەوە و ئاوەدانکردنەوە، دەبێت هەموو هێزە دژە ئیمپریالیستییەکان لە ئێراندا، هێزە سەرەکییە شۆڕشگێڕەکان - ئایینی و نائایینی – بەراستی یەکگرن.[4]

بەوشەوە، کردەی سیاسی ئایین و بەتایبەت لایەنی بان نەتەوەیی ئەوە لەم وتانەی دکتۆر قاسملوودا زیاتر دەردەکەوێت: "دەبێت لە رۆژهەڵاتی ناوین هاوپەیمانمان هەبێت. ئەم هاوپەیمانانە تەنیا نەتەوە نەبن بەڵکو دەوڵەتیش بن. بەڵام ئەمە ئەوڕۆکە بۆی نییە. بۆ نموونە ئەم هاوپەیمانە ناتوانێت لیبیای قەزافی بێت، بەڵام دەکرێ عەرەبستانی سعوودی پاڵپشتیمان لێ بکات، ئەم وڵاتە تەنیا وڵاتی عەرەبییە کە لەسەر ویلایەتە یەکگرتووەکان کاریگەرە و تەنیا وڵاتێکیشە کە نرخی نەوتی بۆ گرنگ نییە، تەنیا وڵاتی ناوچەکەشە کە کوردی تێدا ناژیێت."[5] ئەم وتەیە پیشاندەری ئەوەیە کە حیزبی دیمۆکرات ئایدۆلۆژیک بیر ناکاتەوە، و بە دوای سیاسەتی هەڤاڵ دۆزینەوە بۆ گەلی کورد بووە. بۆیە قاسملوو سەرنجی بەرەو عەرەبستان رادەکێشرێت، کە ئەمەش یەکێک لە رێگاکانی هاوبەشی ئایینییە. لێرەدا گرنگایەتی ئایین و کەسایەتییە ئایینییەکان دەردەکەوێت و بەو پرسیارەوە رووبەڕوو دەبینەوە کە ئاخۆ عەللامە ئەحمەدی موفتیزادە نەیدەتوانی لە بەرەی کوردستانیدا، ئەم پێوەندییە هەڵکات؟ ئەو کە لە کۆنفرانسی تائیفدا دوو نوێنەری هەبوو و هەروەها لەلایەن حکوومەتی ناوەندییەوە دواتر بوختان و تۆمەتی ئەوەی لێدرا کە شوورای "شمس"ی لە ئاڕاستەی ئامانجەکانی کۆنفرانسی تائیفدا دامەزراندووە (هەرچەند لەلایەن مەکتەب قورئانەوە نکۆڵی لێکراوە و تەنانەت هەندێ کەس کۆچ نەکردنی عەللامە بۆ کرماشان لە جیاتی دەرەوە، بە هۆی ترس لە تۆمەتباربوون بە وەهابییەت دەزانن). بە ئەگەری زۆرەوە هەبوونی رەوتە ئایینییەکان لە پەنای رەوتە میانەڕەوەکاندا و هاسانگرتنی زیاتر لە وەها هەلومەرجێکی هەستیاردا، لەلایەک دەیتوانی بە قازانجی پرسی نەتەوەیی لە کوردستان بێت و لەلایەکی ترەوەش لە دژایەتی ئایدۆلۆژیک کە بە قازانجی حکوومەتی ناوەندی بوو، بەرگیری دەکرد.

---

[1] خوشحالی، *ئەوەی پێشوو*.
[2] هەر ئەوە.
[3] کاوە بەهرامی، **تافگەی هەقیقەت** (بەشێک لە بەرهەمەکانی دوکتور قاسملوو)، ل. 359.
[4] دیمانە لەگەڵ "ایران فردا"، 1358/3/28. وەرگیراو لە: خوشحالی، *ئەوەی پێشوو*.
[5] کریس کوچرا، **چالش جنبش ملت کرد یا رویای شیفتەی استقلال**، ترجمە: عزیز ماملی، کوردستان: سلێمانی، چاپ دوم، 2008، ص 275. و، کۆچێرا، 1999، ل. 112.

مەکتەبی قورئان و پرسە سیاسییەکانی کوردستان

لە کوردستاندا هەندێ گروپ ئایینیان کێشایە ناو گەمەی سیاسییەوە، گەرچی لە کردەی سیاسی ئایین لە ئاڕاستەی مافی نەتەوەی کورددا کەمتر کەڵک وەرگیرا. یەکێک لە یەکەمین و گرنگترین گروپەکان مەکتەبی قورئان، دامەزراو لەلایەن ئەحمەدی موفتیزادەوە، بوو. ئەوان لە کوردستاندا وەک "مەکتەبی" یان "کاک ئەحمەدی" ناسراون. لێرەدا بە کورتی ئاورێک دەدرێتەوە سەر ئەم رەوتە و چالاکی و بیرۆکە سیاسییەکانی.

1- موفتیزادە و دامەزرانی مەکتەبی قورئان

لەم بەشەدا پێش هەر شتێک پێویستە کە ئاماژەیەکی کورتمان بۆ ژیاننامە و چالاکییەکانی ئەحمەدی موفتیزادە ناسراو بە عەللامە موفتیزادە یان کاک ئەحمەد، وەکو دامەزرێنەر و رێبەری ئەم رەوتە، هەبێت. کاک ئەحمەد لە ساڵی 1933 لە سنە و لە بنەماڵەیەکی ئایینی لەدایک بوو. هەر لە منداڵییەوە خەریک بوو بە خوێندنی زانستە ئایینیەکانەوە. لە هاوینی ساڵی 1948 بۆ فێربوونی مەعاریفی ئیسلامی و وێژەی عەرەب دەچێتە مەریوان. لە هاوینی ساڵی دواتردا (1949) دەچێتە کوردستانی باشوور و هەر بەو مەبەستەی پێشوو 2 ساڵ لەوێدا دەمێنێتەوە کە دەبێتە هۆی بەهێزتربوونی نەتەوەخوازیی کوردی لەودا. لە تەمەنی 17 یان 18 ساڵانیدا لەلایەن باوکییەوە وانەوتنەوەی خوێندنگەی "دارالاحسان"ی پێ دەسپێردرێت کە هەموو حەوتەیەکیش پێش نوێژی هەینی زنجیرە باس و وتەبێژیگەلێکی پێشکەش دەکرد. لە 58-1957 دا دەڕواتە تاران. وێرای کار لە رادیۆ کوردی تاران، لەگەڵ چەند هاوڕێیەکی تری قانی رۆژنامەی "کوردستان" وەردەگرن کە لە 1959 دا دەردەچێت و لەسەری کار دەکەن. لە ساڵی 60-1959 خەریکی چالاکی دەبێت بۆ پەسەندی کورسی فیقهی چوار ئایینزاکە لە زانینگەی ماف و یاسا. لە ساڵی 1340ی هەتاوی (1961-1962) راگەیندراوێک بە ناویەوە بۆ وانەوتنەوە لە زانکۆ دەردەچێت کە ساواک بەرگیری لێدەکات، بەڵام بە وتەی خۆی بۆ وتنەوەی بنەماکانی فیقهی ئایینزاکان چووبووە زانینگەی یاسای زانکۆی تاران... و لە پەنای ئەوەدا (1959-1963) لە زانینگەی ئیلاهییات خەریکی وتنەوەی فەلسەفەی ئیسلام ببوو.[1] هەر لەو سەردەمانەدا بووە کە لەگەڵ چالاکانی حیزبی دیمۆکراتی کوردستان لە تاران پێوەندیی دەبێت.

لە ساڵی 1963 بەرنامەی رادیۆ و رۆژنامە کوردییەکەی دادەخرێت. بە روودانی راپەڕینی 15ی جۆزەردان گۆڕانی هزریی لەودا پێکدێت. هەر لەم ساڵەدا، بە هۆی بابەتەکانی پێوەندیدار بە نەتەوەخوازیی کوردی دەگیردرێت و پێنج مانگ دەکەوێتە بەندیخانەی "قزل قلعە". لەم ماوەدا لەگەڵ هەندێ لە مەلایانی شۆڕشگێڕی شێعە دەبێت بە ناسیار. پاش ئازاد بوونی، لە کۆتایی پاییزی 1964دا دەگەڕێتەوە سنە. لە ساڵی 1972 دا وەکو سەرۆکی ئەنجومەنی نووسەرانی رادیۆ سنە دادەمەزرێت. چالاکی رادیۆی لە ساڵی 75-1974 دا هەڵدەوەشێتەوە و خەریک دەبێت بە پیشەی ئازادەوە (گرێبەستکاری و دامەزرانی کۆمپانیای بینا و ماڵکردنەوە لەگەڵ چەند کەس لە هاوڕێیانی). و هەر لەم ساڵانەدا (77-1976) بەرپرسیارێتی مەحکەمەی شەرعی کوردستانیش (بە ئەگەرەوە خەڵکیی و نادەوڵەتی) بە ئەستۆ دەگرێت. لە 1977 دا یەکەمین چڵی مەکتەب قورئان (لە سەرەتاوە مەدرەسەی قورئان) لە مەریوان دادەمەزرێنێت. پاش ئەوە لە 1978 مەکتەب قورئانی سنە دادەمەزرێنێت کە قانەکەی لەلایەن فەرمانگەی فێرکردن و بارهێنانەوە (پەروەردە) دەدرێت بە "بابا مەردۆخی رۆحانی". لە 1979 دا سەرقاڵی پرس و کێشەکانی شۆڕش دەبێت. بە سەرکەوتنی شۆڕشی 1979ی گەلانی ئێران، کۆمیتەی شۆڕش دادەمەزرێنێت کە لە بیناى پارێزگارییی سنەدا جێگیر دەبن. لە 6ی ئازاری 1979 دا حیزبی "موساواتی ئیسلامی" دادەمەزرێنێت. لە 18ی ئازاری 1979 دا لە کۆبوونەوەی رێبەرانی ئایینی کورد لە سەقزدا بەشداریی دەکات. لە 10-12 حوزەیرانی 1979 دا کۆنفرانسی خودموختاری لە سنە بەڕێوە دەبات. لە 2ی ئابی 1979 دا لە خۆپاڵاوتن بۆ هەڵبژاردنەکانی مەجلیسی خێبرەگان پاشگەز دەبێتەوە، گەرچی دواتر تێیدا بەشداریی دەکات. لە ئەیلولی 1979 دا زنجیرەیەک وتەبێژیی لە "حوسەینییەی ئیرشادی" تاران بەڕێوە دەبات (سەرەتای وەرزێکی نوێ لە ژیانی سیاسی). لەگەڵ هەندێ لە بنەماکانی یاسای بنەڕەتی بەتایبەت بنەمای 12 دژایەتی دەکات کە دەبێتە هۆی پێکهاتنی "شوورای مەرکەزی سوننەت" (شمس) و دوابەدوای بانگهێشتنامەی 13ی ئازاری 1981، لە 31ی ئازار و 1ی نیسانی 1981 دا ئەم شوورایە بە بەشداریی مەلا و

[1] دیمانە لەگەڵ رۆژنامەی "اطلاعات"، رێکەوتی 1358/4/4.

کەسایەتییەکانی ئەهلی سوننەت لە تاران پێکدێت کە تێیدا بڕیارنامەیەکی 16 خاڵی پەسەند دەکرێت. لە 5-6ی ئابی 1982 دا ساڵوەگەڕی دامەزراندنی شوورا لە کرماشاندا بەڕێوە دەبات. لە 9ی ئەیلولی 1982 دا لە تاران قۆڵبەست دەکرێت و دەخرێتە بەندیخانە. دەرەنجام پاش 10 ساڵ بەندیخانە لە 4ی ئابی 1992 ئازاد دەبێت و لە 8ی شوباتی 1993 دا کۆچی دوایی دەکات. بێجگە وتەبێژییەکان، وتارەکان و دیوانی هۆنراوەکان و... دوو بەرهەمی لێ بەجێ ماوە: "کورتە باسێک لەسەر حکوومەتی ئیسلامی" و "سەبارەت بە کوردستان".

2- ڕەوتی مەکتەب و بیرۆکەی پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی

بەپێچەوانەی ڕەوتە ئیسلامییەکانی دیکەی ناوچەکان و بۆچوونی ناکۆکی ئەوان لەسەر نەتەوە، بۆ وێنە لە هێندستان لە ژێر کاریگەری هەندێ بیرمەندی موسڵمان وەک ئێقباڵی لاهووری و ئەبوو ئەعلا مەودوودی و دیتران یان لە وڵاتانی عەرەبی لە ژێر کاریگەری کەسانێ وەک ڕەشید ڕەزا بیرمەندی ئیسلامی سووری کە لە سەرەتادا ئیسلامیان لەگەڵ ناسیۆنالیزم تێکەڵ کرد و دواتر دەستیان دایە سەرکۆنە و لۆمەی ناسیۆنالیزم بە ناوی ئیسلامەوە بۆ بەرەنگاربوونەوەی دیکەی ڕەوتە ناسیۆنالیستەکان[1]، ئیسلامخوازانی کوردستان لە بەرانبەر پان ئێرانیزم و شۆڤێنیزمی فارسدا لە کاتێکدا کە پێویست بوو بە کردەوە داکۆکییان لە ناسیۆنالیزمی کورد نەکرد و لایەنی حکوومەتی ناوەندییان گرت لەبەر ئەوەی کە زۆر زووتر لە وادە ڕوویان کردبووە ئیسلامی سیاسی. کە ئەمە خۆی دوو هۆی گرنگی هەبوو: یەکەم، سەردەمی چالاکی ئەمانە لە ژێر کاریگەریی قۆناخی دووەمی ژیانی بیرمەندان و ڕەوتە ئیسلامییەکان واتە ئیسلامخوازیی لەو وڵاتانەیدا بوو کە قۆناخی ناسیۆنالیزمیان تێپەڕاندبوو و ئەوانەش لە ژێر کاریگەری کەشی ئیسلامی ئەو وڵاتانەدا بوون. دووەم، لە ئێرانیشدا کەوتبوونە بەر کاریگەری کەشی ئیسلامی سیاسی باو. وێڕای نەتەوەیی-ئایینی بوونی ڕەوتە ئیسلامییەکانی کوردستان، ئەم هۆیانە ببوونە هۆی زاڵیەتی و هێژمۆنی هزریی ئایینی لەواندا.

لاوازی ڕەوتە ناسیۆنالیستەکانی ناوچەکە لە بەرانبەر هێزی ڕێکخراوەیی و ئایدۆلۆژیکی ڕەوتە مارکسیستییەکان وەک حیزبە کۆمونیستەکان لەوانە حیزبی توودە لە ئێراندا، ئەو داواکارییەی ئیسلامخوازانی بەهێزتر دەکرد کە تەنیا گوتاری ئیسلامی دەتوانێت مارکسیسم وەک ڕەوتێکی دژەئایینی و دژەنەتەوەیی لە گۆڕەپان بخاتە دەرەوە.[2] ئەمە لەسەر ڕەوتی ئایینی کوردستانیش کاریگەریی هەبوو. لە کاتێکدا کە ناسیۆنالیزم لە کوردستاندا بەپێچەوانەی شوێنەکانی تر گرێدرابوو بە ڕەوتە چەپەکانەوە، بەڵام دیسان ڕەوتە ئیسلامییەکان لە ژێر کاریگەری ئیسلامی سیاسی وڵاتدا لە بەرانبەر چەپدا هەڵوێستیان گرت کە لەڕاستیدا هەڵوێستی سیاسی بۆ گەیشتن بە دەسەڵات بوو. بەڵام ئەم زاڵییەتییەی لایەنی ئایینی هەروەها کە کاک حەسەنی ئەمینی لە دیمانەیەکدا لەگەڵ گۆڤاری "چشم انداز" (2006)، سەبارەت بە دۆڕانی سیاسی چالاکییەکانی شوورای "شمس" دەڵێت، کۆتاییەکی باشی نەبوو. ئەو دەڵێت: "... بەڵام بەداخەوە بەرپرسانی ئەو دەم بە جێی گوێدان بەم ویست و داخوازیانە و هەنگاو هەڵێنان بۆ بەدیهێنانی ئەوانە، دەستیان دایە سیاسەتی هەڕەشە و توندوتیژیی...." بەمجۆرە، مەکتەب قورئان لەو کاتەدا بە جێی نزیک بوونەوە لە ناسیۆنالیستە کوردەکان تەنانەت گەر بە شێوەی کاتیش بوایە و لەبۆ پارێزکاریی سیاسی، بڕوای بە حکوومەتی ناوەندیی کرد. بۆیە ئەوان نەیانتوانی لە تەشەنەی خۆیان لە نێو ئاپوورەی خەڵکدا بۆ چارەسەرکردنی ستەمی نەتەوەیی و بە پێڕەوی لەوە ستەمی ئایینی لانیکەم لە ناوچەکەدا، کەڵک وەرگرن.

سەبارەت بە پێوەندیی ئایین و ناسیۆنالیزم دەبێت بوترێت کە: یەکەم، ستەمی ئایینی تەنیا پێوەندیی بە نەتەوەی کوردەوە نییە. دووەم، کوردەکان تەنیا موسڵمان و سوننە نین بەتایبەت کە لە کوردستانی ئێراندا کوردی شێعەش زۆرن. سێهەم، تەنیا پشت بەستن بە سیاسەتێک بۆ بەرابەری ئایینی لە ئێراندا وەڵامدەر نییە. چوارەم، چارەسەری ستەمی ئایینی بێ چارەسەریی ستەمی نەتەوەیی وەک کێشەی سەرەکی، بۆی نییە و ئەم دووانە لە پێوەندیدان بەتایبەت کە ناوچە سوننەنشینەکانی کوردستان خاوەن ئاگایی سیاسی-نەتەوەیین و کەواتە زاڵیەتی سیاسەتی ئایینی بە کردەوە کارامەیی نییە. پێنجەم، چالاکی ناسیۆنالیستی و دواتر پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی عەللامە، ناکرێت لەگەڵ زانایانی ئیسلامی هێند و عەرەبەکان بە یەکێک بزانرێن لەبەر ئەوەی کە ئەوان لە ناسیۆنالیزمدا بە ئاکام دەگەیشتن و پاشان ئەم گۆڕانەیان تێدا پێکدەهات، بەڵام بزووتنەوەی ناسیۆنالیستی

---

[1] احمدی، 1383، صص 60-58.
[2] هەر ئەوە، ل. 80.

کوردستان هێشتا ئاکامەکەی دیار نەبوو. کەواتە، بە لەبەرچاوگرتنی ئەو خاڵانەی سەرەوە، لێرەدا پێویستە زاڵیەتی ئایدۆلۆژی ئایینی لە بیری عەللامە موفتیزادە وەکو نوێنگەیەک لەم زاڵیەتییە لە رەوتی مەکتەبدا بە گشتی، لێکبدرێتەوە. لەڕاستیدا، کاک ئەحمەد زۆر زوو ناسیۆنالیزمی پێش شەستەکانی (دەیەی 1960ی) خۆی نایە لاوە، لە کاتێکدا ئەم بابەتە دەبوا بخرایەتە پاش چارەسەریی پرسی کورد. لایەنی نەتەوەخوازیی عەللامە تا ساڵی 1963 و کەوتنە گرتنگە و پێوەندیی لەگەڵ راپەڕینی 15 جۆزەردان و هەندێ لە مەلایانی شێعە درێژەی هەبوو. هەڵبەت لەم ساڵانەدا هاوکات لەگەڵ پرسی نەتەوەیی کوردیی بۆ سڕینەوەی کۆنەپارێزیی و لادانەکان لە شێعە و سوننەدا هەوڵی دەدا بەڵام گرنگایەتی زیاتری بە پرسی نەتەوەیی دەدا. لەم پێوەندییەدا دەڵێت: "بە ئاوات بووم کە هەم لە رێگای وتەبێژیی و باسە ئایینی و وێژەییەکان لە رادیۆ و هەم لە رێگای بڵاوکراوەیەکی کوردییەوە خزمەت بکەم بە زمان و وێژەی سەرکوتکراوی کورد."[1] لە ساڵی 1963 بە دواوە، رێبازەکەی دەگۆڕدرێت بۆ ئارمانخوازیی ئیسلامی. لەمبارەوە خۆی دەڵێت: "کاتێ کە ئاگری شۆڕش لە جۆزەردانی (حوزەیرانی) 1963 دا گڕی هەڵسا، لە شەقامی ناسر خەسرەودا بووم، بوێری خەڵک و جەنایەتی رەژیمی پاشایەتیم لە نزیکەوە دیت. سۆزێ کە دیمەنەکانی ئەو رۆژە خستییە دڵمەوە، گۆڕانێکی گشتی لە شێوازمدا پێکهێنا، بەر لەوە هەوڵ و تێکۆشانم زۆرتر لە بەرەنگاربوونەوەی کۆنەپارێزیی ئایینی و بە بۆنەی ستەمی نەتەوەیی و لە خزمەت کردن بە کەلەپووری کوردیدا کورت دەبووەوە و پێوەندییەکم بە خەباتی ئێرانەوە نەبوو."[2] ئەو سەبارەت بە گۆڕانە هزرییەکەی لە راگەیندراوی 12ی ئابی 1980 وەها دەڵێت: "و دیسانەوە سوپاس بۆ خوا کە پاش ساڵانێک، هەلومەرجێک دابین بوو کە پەیم برد بە رواڵەتی و ئاستیی بوون و بێ ناوەڕۆک بوونی کردەوەکانی رابردووم و لە ساڵی 1964 بەملاوە بڕیامدا کە هەر ئەو هێڵەی رێگای سەرەکی شۆڕشی ئیسلامی کە حەزرەتی محەمەد (د.خ) کێشابووی بگرمە بەر... و هەر لەو ساڵەوە، بەرنامەی خۆمم لەگەڵ ئەو هێڵەی رۆشتن گونجاند و کارم سنووردار کردەوە بە رۆشتن لە ئاراستەی بارهێنانی موسڵمانانی مەکتەبی و بانگهێشتی ئیسلامی راستەقینە و گەیاندنی پەیامی قورئان بە موسڵمانانی نامۆبوو لە قورئان."[3] دیسان لە دیمانەیەکدا لەگەڵ رۆژنامەی "ئیتلاعات"، رێکەوتی 25ی حوزەیرانی 1979، گۆڕانە هزرییەکانی وەها شرۆڤە دەکات: "لە ساڵی 1963 دا پاش داخستنی رۆژنامەی "کوردستان" زیاتر لە پێنج مانگ کەوتمە بەندیخانەی قزل قەلعە و پاش تێپەڕانی ماوەیەک کە بۆم بڕابووەوە بۆ درێژەی خەبات گەڕامەوە سنە. هەر لەم کاتەدا تێگەیشتم کە ئیسلام و نەتەوایەتی لەگەڵ یەکتر ناکۆک نین و خەباتەکەم لەسەر هەر ئەم بناخەیە دانا."[4] هەروەها لە دیمانەیەکی تردا لەگەڵ رۆژنامەی کەیهان، 15ی حوزەیرانی 1979، لە وەڵامی پرسیارێکدا سەبارەت بە هەڵوێستی لە بەرانبەر حیزبی دێمۆکراتدا دەڵێت: "هەڵوێستی من لە ساڵانی پێشەوە تەنانەت پێش ساڵی 1963 روون بوو، هەموو هەوڵی من بۆ بووژاندنەوەی ئیسلامی راستەقینە چ لە ئێران و چ لە دەرەوەیە...."[5]

لە مەرامنامەی حیزبی موساواتی ئیسلامی (6ی ئازاری 1979) کە بریتی لە 6 خاڵ بوو و لەلایەن کاک ئەحمەدەوە نووسرابوو، لە خاڵی دووەمدا وەها نووسراوە کە: "لە کۆمەڵگای ئیسلامی ئێراندا، دەبێت مافە جۆراوجۆرەکانی سیاسی، کەلەپووریی و کۆمەڵایەتی بۆ هەموو نەتەوە موسڵمانەکانی ئێرانی، بە شێوەی بەرابەر مسۆگەر ببێت و هەموو بە مەرجی جێبەجێکردنی رێکی یاسا و رێسا ئیسلامییەکان، ئازادی و دەسەڵاتی تەواویان لە چوارچێوەی ئێرانی یەکپارچەدا هەبێت (ئەم بابەتە دیکەی نەتەوە موسڵمانەکانیش لە چوارچێوەی وڵاتانی تردا لەبەردەگرێت). بەپێی ئەم بنەمایە هیچ نەتەوەیەکی موسڵمان لە هیچ بارێکەوە بە سەر ئەوانی تردا پێشترێتی نییە...." و لە خاڵی 5 دا وەها هاتووە کە: "ئەندامەتی لە حیزبی موساواتی ئیسلامیدا، تایبەت بە یەک نەتەوە یان شوێن نییە، بەڵکو هەر کەسێک لە هەر شوێنێکی جیهانەوە و بە هەر نەتەوایەتییەکەوە کە پێبەندی ئەم بنەمایانە بێت و بیەوێت لە رێگای جێبەجێکردنیاندا خەبات بکات، دەتوانێت ببێتە ئەندامی ئەم حیزبە."[6] لەم مەرامنامەیەدا هەرچەند ئاماژە بە مافی نەتەوەکان دەکرێت بەڵام ئارمانخوازیی ئیسلامی و جیهانی و گشتگیر بوون تێیدا بە روونی زەق بووەتەوە کە ئەمەش بۆ حیزبێکی ئیسلامی جێی سەرسووڕمان نییە و لێرەشدا باسی چاکە یان خراپە بوونی وەها

[1] «من و انقلاب»، دەسنووسی ئەحمەدی موفتیزادە لە پاییزی 1358. بڕوانە: کنکاشی در زندگی سیاسی مفتیزادە، ص 120.
[2] احمد مفتیزادە، *دربارە کردستان*، ص 158.
[3] "کنکاشی در ..."، ص 30.
[4] هەر ئەوە، ل. 31.
[5] وەرگیراو لە: خوشحالی، *ئەوەی پێشوو*.
[6] "مرامنامە حزب مساوات اسلامی"، 57/12/15. چاولێکەن: کنکاشی در ...، بخش ضمائم، ص 21.

بیرۆکەیەک نییە، بەڵکو باسی ئارمانخوازانە یان واقیعخوازانە بوونە و هەروەها ئەوەی کە چەندە ئایین و بە پێڕەوی لەوە وەها رەوتگەلێکی ئیسلامی لە پرسەکانی پێوەندیدار بە کوردستاندا کاریگەرییان هەبووە و ئەم کاریگەرییە چۆن بووە. هەر لەم ئاراستەیەدا دەبێت بوترێت کە کاک ئەحمەد زیاتر سەرنجی ستەمی ئایینی دەدا (لە نێوان سێ ستەمی ئایینی، نەتەوەیی و چینایەتی کە ناوی دەبات) و لووتکەی ئەوە لە نارەزایەتی دەربڕین و رەخنە لە بنەمای 12ی یاسای بنەرەتی بوو کە دەڵێت: "ئایینی فەرمی ئێران، ئیسلام و ئایینزای جەعفەری ئەسنا عەشەرییە و ئەم بنەمایە هەتاهەتایە ناگۆڕدرێت و...." بۆیە هەقیقەتخوازیی ئەو و نەبوونی واقیعخوازیی سیاسی بە کردەوە بووە هۆی ئەوەی کە تەنیا بە قازانجی ئایین (لە بەرانبەر نەتەوایەتی) و بە شێوەی نەخوازراو لە ئاراستەی ئامانجە سیاسییەکانی ناوەندا هەنگاو هەڵێنێت. زاڵیەتی لایەنی ئایینی لە بیری کاک ئەحمەدا لەم وتەی شێخ عێزەدینڕا زیاتر دەردەکەوێت کە سەبارەت بەو وتبووی: "جیاوازیی من و کاک ئەحمەد لەوەدایە کە کاک ئەحمەد ئایینییەکی کوردە و من کوردێکی ئایینی."[1] وتەیەک وەک وتەکەی ئەندازیار بازرگان کە وتبووی: "جیاوازیی من و ئیمام [خومەینی] لەوەدایە کە ئەو دەیەوێت لە رێگای ئێرانەوە خزمەتی ئیسلام بکات و من دەمەوێت لە رێگای ئیسلامەوە خزمەتی ئێران بکەم."

هێژمۆنی باری ئایینی لە رەوتی مەکتەبدا (لە بەرانبەر باری نەتەوەییدا) لە هەوڵی کاک ئەحمەد بۆ پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامیدا زیاتر دەردەکەوێت. بیروڕاکانی لەسەر پێکهاتنی وەها حکوومەتێک لە پەرتووکی "کورتە باسێک لەسەر حکوومەتی ئیسلامی"دا هێنراون. هەرچەند لە سەرەتاوە، رەوتی مەکتەب هەندێ سەرکەوتنی لە سنەدا دەستەبەر کرد بەڵام وەها بیرێک بە کردەوە لە کەشی کوردستاندا وێڕای زاڵیەتی هزریی چەپ و سێکیولار بە سەر گروپە سیاسییەکاندا، نەیدەتوانی شیاو بێت. کەواتە بە کردەوە دەکەوتە بەرانبەر گروپە سیاسییەکانی کوردستانەوە و لانیکەم لە کوردستاندا نەیدەتوانی سەرکەوێت. لە پەرتووکی ئاماژەپێکراودا، روانگەکانی خۆی سەبارەت بە حکوومەتی ئیسلامی و بنەما و تایبەتمەندییەکانی ئەو حکوومەتە لەبەرچاوگیراوەی دەردەبڕێت. بەتایبەت دژایەتی خۆی لەگەڵ سێکیولاریزم واتە بیری نزیکەو زاڵ لە گۆڕەپانی سیاسی کوردستاندا، پیشان دەدات. لەمبارەوە وەها دەڵێت: "... بەڵام هەر ئەم سیاسەتە دژەگەلییەی جیاکردنەوەی ئایین لە سیاسەت رۆژ بە رۆژ کۆمەڵگای مەزن و پۆڵایینی تەوحیدیی بەرەو سستی و بت پەرستی دەبات... لەم چەند سەدەی دواییدا واتە لە کاتی کوژاندنەوەی تۆپز و مەشخەڵەکانی شارستانییەتی ئیسلامی لە ئەندەلوس و لە کاتی هێرشی خاچییەکان لە رۆژئاوا و مەغۆلەکان لە رۆژهەڵاتەوە... راگەیاندنی ئەم رستە بەوپەڕی روونێتی و بێ ئابڕوییەوە کە "ئایین لە سیاسەت جیایە" و پاساوی ئەم خەیانەتە بە کەڵکوەرگرتن لە شێوازەکانی فریو و فڕوفێڵ – نەک بە لۆژیکی زۆر و ملهوڕی وەک رابردوو – بەرهەمی ئەم سەردەمەی دواییە." ئەو ئاماژە دەکات کە "حکوومەتیش یەکێک لە پرسە مرۆییەکانە کە ئیسلام بۆ ئەوە بنەما و رێساگەلێکی گشتی داناوە کە قەت کۆن و بێ کەڵک نابێت و مرۆڤایەتی بۆ هەمیشە پێویستیەتی کە یاساکانی حکوومەت لە هەر شوێن و هەر کاتێکدا لەوە دەربهێنێت... لەم حکوومەتەدا هێزی پرژوبڵاوی خەڵک دەگوێزرێتەوە بۆ تەنیا یەک دامەزراوە یان "هێز" بە ناوی "شوورا" کە وەکو پەرلەمانە لە حکوومەتە دێمۆکراتیکەکاندا. بەڵام بە قان و ئیمتیازاتێکەوە کە هەیەتی تایبەتمەندی "خەڵکی بوون" لە دەسەڵاتی ئیسلامیدا دەکات بە لەسەدا سەد، لە کاتێکدا کە هیچکام لە پارلەمانەکانی سیستەمە جۆراوجۆرەکان، ئەم دەسەڵاتەیان نییە."[2]

کاک ئەحمەد سەبارەت بە پرسی نەتەوەخوازیی باوەڕی بە میانەڕەویی هەبوو و وەها دەڵێت: "ناسیۆنالیزمی کوردی یەکێک لە پرسە گرنگە سیاسییەکانی ناوچە لەم سەدەی دواییەدایە. سیاسییەکانی ئێران (و هەروەها وڵاتانی تری دەرگیری پرسەکە)، لە هەڵوێست گرتنی خۆیان لەسەر ئەم پرسە، هەموو کات لایەنی تەفریتیان گرتووە و خاوەنەکانی ئەم هەستەیان ئیدانە کردووە. لە کاتێکدا کە هەر ئەم دیپلۆماتانە، کاتێک ناسیۆنالیزم لە باری ئێرانچییەتییەوە دێتە ئاراوە هەڵوێست دەگۆڕن و بە شێوەی ئیفراتی و ئەوپەڕگیرانە لایەنگری لێدەکەن. ئەم شێوازە، تایبەت بە فڵان تاقم یان فڵان گروپ نییە. راستی ئەوەیە کە راگرتنی لایەنی "ناوەڕاست و نێوەنجی" لە پرسە مرۆییەکاندا، ئاستەمترین کێشەی مرۆیی بە درێژایی مێژوو بووە و هەیە و دەبێت و هەموو کات مرۆڤایەتی بە هەموو توێژ و گروپ و نەتەوەکانیەوە دەرگیر و تووشیاری ئیفرات و

[1] جنگ *خونین سنندج و دستاورد آن*، *شورای شهر*، دفتر هواداران سازمان چریکهای فدایی خلق ایران (سنندج 1358.)، ص 132.
[2] احمد مفتیزاده، **بحثی کوتاه درباره: حکومت اسلامی** (سنندج 1359)، صص 15-9.

تەفریتە..."[1] ڕاستی ئەم وتانە جێی نکۆڵی نییە بەڵام بۆخۆی بە کردەوە لە بەرانبەر هێزە نەتەوەخوازە کوردەکاندا وێڕای تێگەیشتن لە هەڵوێستی سیاسی شۆڤێنیستە ئێرانییەکان، لایەنی میانەڕەویی ڕەچاو نەکرد و لە هەوڵ و تێکۆشان بۆ پێکهاتنی حکوومەتی ئایدیالی ئیسلامی خۆیدا، ئەوپەڕگیری لەبەرگرت. تەنانەت ناکرێت لە باری سیاسییەوە تێکۆشانی ئەو بۆ ڕاکێشانی هێزە سوننەکانی ناوچەکانی تری ئێران بە هەوڵێک بۆ گوشارخستنەسەر حکوومەتی ناوەندیی ڕەچاوکرێت، لەبەر ئەوەی کە لەلایەکی ترەوە لە هێزە سیاسییە گرنگەکانی کوردستان دوور دەکەوتەوە و لەگەڵیان مەودای قووڵی هەبوو. بۆیە تەنیا دەتوانێت پاساوی ئایدۆلۆژیکی ئیسلامی هەبێت نەک لۆژیکی سیاسی. جگە لە بابەتە ئاماژەپێکراوەکانی سەرەوە دەبێت ئاماژە بکرێت کە ڕەوتی مەکتەب خۆی بووە هۆی پێکهاتنی کەلێکی ناوئایینزایی نوێ لە کوردستاندا کە بە قازانجی ناوەند کۆتایی پێهات. بیروڕا نوێیە فیقهییەکانی کاک ئەحمەد لە بەرانبەر هزریی نەریتی ئایینی لە کوردستاندا جێگیر ببوو و ئەمە خۆی لە وەها دۆخێکی هەستیاردا بەتایبەت بە وەها پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتییەوە کە گرووپە جیاوازە ئایینییەکان بە پۆتانسییەلی تەواو بۆ بزاوتن لە بەرانبەر ڕەوتی مەکتەبدا بوونیان هەبوو، بواری بۆ کەڵک لێوەرگرتنی سیاسی ناوەند خۆش کرد و بە زەقکردنەوەی خاڵەکانی جیاوازیی ئەوان لەگەڵ دیکەی گرووپەکان و ناو و نیتکە و ناتۆرەگەلێک کە پێیاندا دەلکێنرا، ئاگری بەرانبەرکێی ناوئایینزاییان گەش دەکردەوە.

3- ڕەوتی مەکتەب و دژایەتی لەگەڵ چەپ

هەروەها کە لە بەشەکانی پێشوودا ئەم بابەتە ڕاشکاوانە دیار بوو و ئاماژەی پێکرا، قەڵشتی سیاسی-ئایدۆلۆژیکی سەرەکی لە کوردستانی سەردەمی شۆڕشی 1979 لە نێوان ڕەوتی مەکتەب و چەپە ئەوپەڕگیر و توندئاژۆوەکاندا بوو، کە هەڵوێستەکانی مەکتەب و لە سەرەوەیدا کاک ئەحمەد زیاتر ئەم قەڵشتە پیشان دەدەن. ڕێکخراوی چریکە فەداییەکان سەبارەت بە کاک ئەحمەد وەهایان نووسیوە: "... ئەو لە هەموو وتەبێژییەکان، شریت پڕکردنەوەکان و کۆبوونەوەکانیدا دەستی دەکرد بە سووکایەتی کردن بە کۆمونیستەکان و نائیسلامییەکان (بەوجۆرە کە خۆی لە ئیسلام تێدەگات)، و خۆی بە ڕێبەرێکی ئیسلامی دەزانی کە نە چەپ و نە ڕاست، بەڵکو ئیسلامی پەتی قورئانی دەوێت. [لە کاتێکدا کە] ئەو هێشتا نە ڕێبەری ئایینی سنە بوو و نە ڕێبەری ئایینی سوننەکانی ئێران و نە ڕێبەری بزووتنەوەی گەلی کورد."[2] و هەروەها بە تەفسیرباری سەرەکی زانینی کاک ئەحمەد لە پێکهێنانی دژایەتییە ئایدۆلۆژیکییەکاندا، وەها ڕاپۆرت دەکەن:

> دوای کێشەی تێلا و گورز بە دەستەکان لە 8ی گەڵاڕێزاندا (30ی تشرینی یەکەم) و کوشتنی خەڵک لە 9ی گەڵاڕێزان (31ی تشرینی یەکەم) و توندبوونەوەی جووڵەی پێشهاتوو و پاشان قۆڵبەستکردنی چەند کەس و یەکەمین مانگرتنی مزگەوتی جامێعە کە زۆربەیان هێزە چالاک و لاو و چەپەکان بوون، و لە کاتێکدا کە جەنەراڵ ئەزهاری زۆرترین دەسەڵاتی هەبوو و هاوکات دەوڵەت توندترین پڕوپاگەندەی دژە مارکسیستی هەبوو، موفتی لە مزگەوتی جامێعەدا توندترین سووکایەتییەکانی بە مارکسیستەکان کرد و زیانی گەیاند بە هاوکاری و هاوهەنگاوی ڕوو لە زێدەبوونی هێزە ئایینی و چەپەکان و ئەمە دەسپێکی ناکۆکی گرنگ لە ڕیزەکانی گەلدا بوو و بەرە بەرە زیاتر بوو تا ئاستێ کە موفتی [پیاوە] ئایینییە ڕاستەقینە و خەباتگێڕەکانی تاڕادەیەک بەلارێدا برد کە نوێژی جیهادیان خوێند و دەیانویست دەست بەسەر نووسینگەی لایەنگرانی [چریکە فیداییەکاندا] بگرن. لە هەلومەرجێکدا کە زاڵیەتی ئیمپریالیسم و هێزە کۆنەپارێزەکان بە تەواوەتی ڕیشەکەن نەبووە، شەڕی ئایینی-مارکسیستی ڕێک بە واتای لەکیسچوونی هێزی شۆڕشگێڕانەی خەڵک لە دژی هێزە کۆنەپارێزەکان و ئیمپریالیزمە و هەر هێزێ کە بیهەوێت پەرەی پێ بدات، خائین بە گەل و بزووتنەوەی گەلە.[3]

ڕکابەرایەتی لەگەڵ چەپ کە نوێنگەیەک لە تێکۆشان بۆ دەسەڵات پیشان دەدات، لەڕاستیدا دەبێتە کەڵکەڵەی ڕەوتی مەکتەب بە جێی هەوڵ و تێکۆشان بۆ مافە نەتەوەییەکان کە پرسی سەرەکی کوردستان بوو. و لەم ئاڕاستەیەدا هیوا بە ناوەند و هەوڵ بۆ داپۆشینی کەموکورتییەکانی، بۆخۆی کێشەی ڕکابەرایەتی بەهێزتر دەکرد و بە زیانی ڕەوتی مەکتەب و چەپ و بە قازانجی ناوەند تەواو دەبوو. کاک ئەحمەد لە نامەی 18ی ئازاری 1979 دا بۆ ئەندازیار بازرگان وەها دەڵێت:

> ... خوا سەرکەوتن بدات ئەم برایانە سێ کەسی [خەسرەوی بۆ پارێزگار، یەکێک وەک جێگری پارێزگار و زەرینەکەفش وەک قائیم مەقام] بتوانن کارەکانی جێبەجێکاریی وردە وردە لە دیکەی برایان وەرگرن تاکو لەم هەلومەرجە دەگمەنەی پێش ڕێفرادۆم، هێزەکانی ئێمە لە شار و

---

[1] هەر ئەوە، ل. 95.
[2] "جەنگ خونین ..."، ص 36.
[3] هەر ئەوە، ل. 41.

گوندەکان خەریکی پڕوپاگەندە بن، و ورووژاندنەکان و ژەحرپژێنییەکانی چەپەکان و دیکەی دژبەرانی حکوومەتی ئیسلامی، پووچەڵ ببێتەوە... بەداخەوە لێرەدا تەنانەت دەرفەت و هەروەها هێزی نووسینم نییە لەبەر ئەوەی کە هەمیشە [...] سەرقاڵم (و زیاتر بۆ روونکردنەوەی کەموکورتییەکان و هەڵەکانی ئەوانەی کە لە سەرەوەن!)...."[1]

هەر لەم پێوەندییەدا، سارمەدین سادق وەزیری بە ئاماژە بۆ دانیشتنێ کە لە کاتی شەڕی سنە و لە شەوی پێش وتووێژ لەگەڵ لێژنەی نێردراو لە تارانەوە لە سنەدا بە ئامادەبوونی سەرکردەکانی ڕێکخراوەکانی کوردستان (حێزبەکانی دێمۆکرات، زەحمەتکێشان و چریکەکان) و موفتیزادە و شێخ عێزەدین بۆ باس و راوێژ لەسەر بابەتەکانی وتووێژەکە، هەیانبووە لە ئامادەنەبوونی موفتیزادە لە بەیانی ئەو رۆژەدا لە شوێنی کۆبوونەوەکە دەڵێت و ئەوەی کە ئەو هەر لەو رۆژەوە خۆی لەوان جیا کردەوە. ئەو دەڵێت کە دواتریش لە تاران لەگەڵ کۆمەڵێ لە کوردەکان دەچێتە سەردانی موفتیزادە کە داوای لێ بکەن پێکەوە و بە یەکیەتی بۆ چارەسەرکردنی پرسی کورد هەوڵ بدەن بەڵام کاک ئەحمەد لە وەڵامدا خەریکی رەخنە لە مارکسیسم دەبێت و دەڵێت: "من سەد کێشە لە مارکسیزمدا دەدۆزمەوە، ئەگەر ئێوە تەنانەت یەک کێشەتان بە دروستی رەت کردەوە، بەدواتان دەکەوم و بەپێچەوانەوە ئێوەش سەد کێشەی ئیسلام بدۆزنەوە، ئەگەر من تەنانەت نەمتوانی یەکیان رەت بکەمەوە، دیسانەوە بەدواتان دەکەوم." سارمەدین پێی دەڵێت: "ئاغەی موفتیزادە من نوێنەری مارکسیستەکان نیم و بەو ناوەوە نەهاتووم لەگەڵتان قسە بکەم، من کوردێکم و تەنیا سەبارەت بە پرسی کورد لەگەڵتان قسە دەکەم و لە بنەڕەتدا پرسێ وەکو ناکۆکی ئیسلام و مارکسیسم لە ئارادا نییە، تاکو ئەم وتانەی ئێوە لێرەدا جێی باس بێت." بەڵام بە وتەی سارمەدین کاک ئەحمەد دیسانەوە هەڵوێستی خۆی دووپات دەکاتەوە و ئەوان بە بێ ئاکام دانیشتنەکە بەجێ دەهێڵن.[2]

هەرچۆنێک بێت، بەرەبەرە، و بەتایبەت پاش شەڕی نەورۆزی 1979 و پێکهاتنی ئەنجومەنی پێنج کەسی بە ئامادەبوونی هێزە چەپەکان، لە سنەدا بوار خۆش بوو بۆ بە دەسەڵات گەیشتنی هێزە چەپەکان. لەم پێوەندییەدا، لە وتەبێژیی حوسێنییەی ئیرشاد، سەبارەت بە هەڵبژاردنی ئیبراهیم یونسی وەکو پارێزگاری کوردستان وەها دەڵێت:

لەو رۆژانەدا دەوڵەت کەسێکیان بە ناوی پارێزگار بە سەر ئێمەدا سەپاند کە من وتم ئەمە دەناسم. ئەمە لە ئەفسەرانی حێزبی توودەیە و مەترسیدارە بۆ ئێرە... ئەم ئاغەی یونسییە پارێزگاری کوردستان لە ماوەیەکی کورتدا توانی تەنانەت جووڵەی نیمچە خەڵکی کە لە ناوەڕۆکیدا شۆڕشگێڕانەیە، گرووپە مارکسیستەکان لەگەڵ هەموو دژەشۆڕشەکان یەکانگیر بخات... کە ئەفسەرێکی حیزبی توودە دەنێرن، ئەرکی پێ دەسپێرن کە بە هەر نرخێک کارێک بکات کە هێزێک لە بەرانبەر مندا پێکبێت کە هاوریز بێت لە کوردستان و لە جیهانی سوننەکاندا لەگەڵ من! بۆچی؟!...[3]

تەنانەت هەستان بە هەندێ داهێنانیش وەکو بەڕێوەبردنی کۆنفرانسی خودموختاری مانگی جۆزەردانی 1979 نەیتوانی ئەم رەوتە بگۆڕێت. لە کۆنفرانسی خودموختاریدا نە حێزبی دێمۆکرات، نە چریکە فەداییەکان، نە کۆمەڵەی داکۆکی لە ئازادی و شۆڕش، نە حێزبی توودە، نە شێخ عێزەدین و... کە بە گشتی شەبەنگی چەپیان پێکدەهێنا و دوابەدوای شەڕی سنە لەگەڵ دابەزینی رەوتی مەکتەب، خەریک بوو گەشەیان دەسەند، هیچکامیان بەشدارییان نەکرد.[4] کە ئەمانە بەرهەمی دژایەتی ئایدۆلۆژیکی توند لە نێوان دوو لایەنی ئایینی و چەپ بوو. لێرەدایە کە کردەی نەرێنی ئایین وەک پێکهێنەری جیایی و ناکۆکی بەپێچەوانەی کردەی ئەرێنی پێکهێنەری تۆکمەیی، سەر هەڵدەدات.

4- رەوتی مەکتەب و خەباتی چەکدارانە

پێش باسی پێوەندیی لەگەڵ حکوومەتی ناوەندیی پێویستە ئاماژەیەک بە باوەڕی کاک ئەحمەد بە چەکدار بوون و بەڵگەکانی چەکدار بوونی مەکتەب لە سەردەمی شۆڕشدا بکرێت. هەرچەند هەلومەرجی پاش شۆڕش جیاواز بوو لە پێش ئەوە بەڵام

---

[1] هەر ئەوە، ل. 65. و: "کنکاشی در ..."، بەشی پاشکۆکان.
[2] صارم الدین صادق وزیری، "ارتباطات متقابل چپ ایرانی و چپ کردستانی"، **رۆژەڤ**، شماره 4-5، زمستان و بهار 1385-1386، صص 73-98.
[3] ئەحمەدی موفتیزادە، شریتی کاسێتی وتەبێژییەکانی "حوسێنییەی ئیرشاد"، (خەرمانانی 1358/1979).
[4] "کنکاشی در ..."، ص 133 و 168.

باوەڕی کاک ئەحمەد بە خەباتی چەکدارانە دەگەڕێتەوە بۆ پێش شۆڕش. لە وتەکانیدا لە شوورای "شمس"، ڕێکەوتی 31ی ئازار و 1ی نیسانی 1981 دا وەها دەڵێت:

> ... لە قزل قەلعە لەگەڵ هەندێ لە ئاغایان لەوانە دکتۆر جەوادی باهونەر بووین بە هاورێ... لە وتوویژ لەگەڵ دکتۆر باهونەردا وتم حەیفە پانزە هەزار مرۆڤمان لە ڕۆژی 14 و 15ی جۆزەردان[1] لە دەستدا (حوزەیرانی ساڵی 1963) بە بێ ئاکام لەکاتێکدا ئەگەر چەکدارانە خەباتمان دەکرد، بە 14، 15 هەزار کەسەوە دەمانتوانی ڕەژیم سەقەت بکەین و لەمبارەوە چەندە جەختم کرد و وتم مرۆڤی کورد هەن کە لە چەک و شەڕی پارتیزانی دەزانن، ئێوە تاکەکان ئامادە بکەن و منیش کەسانێک لە کوردەکان دەنێرم کە ئەم برایانە فێری شەڕی چەکداری بکەن تاکو ئەم شەڕە ببێت بە شەڕێکی چەکدارانە.[2]

پاش شۆڕشیش بەڵگەکان پیشان دەدەن کە مەکتەب قورئان لە یەک دوو مانگی یەکمدا مەیلی لە چەکدار بوون هەبوو. لە 17ی ئازاری 1979دا کاک ئەحمەد بە نامەیەک لە سەرهەنگ (عەقید) سەفەری فەرماندەی لەشکەری 28ی سنە داوای چەک و تەقەمەنی دەکات. سەفەری وتبووی کە پێدانی چەک دەبێت بە ڕەزامەندی نوێنەری ئیمام واتە سەفدەری، مەلایەکی شێعەی دامەزرێنەری کۆمیتەکەی تری شۆڕش لە سنە، و سەرۆکی ناوەندی فەرماندەرێتی (ستاد) بێت. ئەم وەڵامە بووە هۆی زیز بوونی لایەنگرانی مەکتەب. لەلایەکی ترەوە سەفدەریش بە بیانووی ئەوەی کە بیستوویە پیاوانی موفتیزادە فیشەکەکان دەفرۆشن و لە ترسی ئەوەی کە چەک لە دژی خۆی بەکار بهێنرێت، ئامادە نەبوو کە چەک و تەقەمەنی پێشکەشیان بکات. بۆیە لایەنگرانی مەکتەب بۆ دەربرینی نارەزایەتی و مانگرتن رادەگەینن کە بەرەو بنکەی سەفدەری دەڕۆن. بە دەسپێکردنی تەقە لەلایەن پیاوانی سەفدەرییەوە و لە بەرانبەردا لەلایەن پیاوانی مەکتەب و خەڵکەوە، تەقە هەڵدەستێت کە شەڕی پێنج ڕۆژەی نەورۆزی بە دواوە هەبوو.[3] لە نامەیەکی تردا بۆ سەرهەنگ سەفەری لە ڕێکەوتی 17ی ئازاری 1979دا کاک ئەحمەد وا دەڵێت: "پاسدارانی ئێمە پارێزگارییی لە شار و ناوچەکەیان لە ئەستۆیە. تاکو ئێستا پاسدارانی ئێمە چەکی جۆراوجۆریان بە ڕادەی زۆر لە دەست خەڵکی نەشیاو سەندووە و پێشکەشی لەشکەریان کردووە... و هەنووکە چەند جار بە نووسراوە فیشەک و ئامرازی پێویست داوا دەکەم و ڕادەگەیەنین کە چەک و دەمانچەکان فیشەکیان نییە، و وەڵامی سەیر و سەمەرە دەبیسین..."[4] هەروەها لە شوێنێکی تردا چریکەکان ڕاپۆرت دەکەن کە: "ئێوارەی ڕۆژی 18ی ئازار بە دەسپێکردنی شەڕ لە نێوان هێزەکانی موفتیزادە و سەفدەریدا، چەکدارانی بەندیخانەی موفتی پۆستەکەی خۆیان بەجێ دەهێڵن و بەندکراوەکان هەڵدێن. لە جیاتی، کێشکچییانی بەندیخانە کەوتنە شەڕ لەگەڵ بنکەی سەفدەری... شەوی پێش سەفدەری خۆی چووبووە مۆڵگەی سەربازی (پادگان) و فەرمانی جیهادی لە دژی "کافرەکانی سنە" دەرکردبوو و پاشان بە باڵەفڕ لە سنەوە بەرەو کرماشان هەڵاتبوو."[5]

پاش هەڵبژاردنەکانی شوورای شاری سنەش، فوئاد ڕۆحانی یەکێک لە لایەنگرانی کاک ئەحمەد و کەسی یەکەمی شوورای هەڵبژێردراوی شاری سنە لە وتوویژێک لەگەڵ ڕۆژنامەی کەیهان، 17ی نیسانی 1979، وتبووی کە: "چەککردنی چریکەکان ڕاست نییە. ئێمە پێش هەڵبژاردنەکان، ڕێکەوتین کە پاش دیاریکردنی ئەندامانی شوورای شار، نووسینگەکان چۆڵ کرێن و بە جێی ئەوانە پاسدارانی شوورای شار و هێزەکانی ئاسایش (ئینتزامی) جێگیر بن و ئێستا کە هەستی گشتی ورووژاوە، لە چریکەکان و کۆمەڵەی داکۆکی لە ئازادی و شۆڕش داوامان کرد کە ئەم بڕیارە چەند ڕۆژ زووتر جێبەجێ بکەن."[6] هەر لەم پێوەندییەدا، موفتیزادە بۆخۆی لە وەڵامی پرسیاری هەواڵنێری ناوەندی هەواڵدەری پارس و بە پێی ڕۆژنامەی کەیهان، 5ی تشرینی دووەمی 1979، سەبارەت بە گەڕانەوەی سپاییە پاسدارە ناخۆجێییەکان بۆ ناوچەکانی خۆیان وەک یەکێک لە داخوازییەکانی ڕێپێوەکان و مانگرتووان و خۆپیشاندەران لە شارەکانی ناوچەی ڕۆژئاوا، وتبووی: "زۆربەی کەسانێ کە خوێندنی باڵایان هەیە لە سوپای پاسداران دان بەڵام پیاوانی ساواکیش بێ گومان دزەیان کردووەتە ناو ئەم سپا و

---

[1] هەڵبەت ئەم ئامارە ڕاست نییە و هەروەک دواتر دەرکەوت، دژبەران بۆ پڕوپاگەندە لە دژی ڕەژیمی شا لە پێشکەشکردنی ئەو ئامارانەدا زێدەبێژییان دەکرد.

[2] "کنکاشی در ..."، ص. 68.

[3] "جنگ خونین ..."، ص 43.

[4] هەر ئەوە، ل. 68.

[5] هەر ئەوە، ل. 47.

[6] وەرگیراو لە: خوشحالی، *ئەوەی پێشوو*.

ورده و ورده دەبێت سپاییە پاسداره ناخۆجێیەکان جێی خۆیان بدەن بە سپاییە خۆجێیەکان، بەڵام ئێستاکە دۆخی کوردستان ئاڵۆزە و ئەم کارە دەبێت لە دەرفەتی خۆیدا جێبەجێ ببێت."[1]

ئەو بابەتانەی سەرەوە نیشانەی چەکداربوونی بەرتەسک و ئامادەیی سەرەتایی رەوتی مەکتەب بۆ چەکداربوون بووە. لە کاتێکدا کە چەند مانگ دواتر داکۆکی چەکدارانە و سەپێندراو بە سەر خەڵکی کوردستاندا قەبووڵ ناکەن و رێبازی خەباتی چەکدارانە و دواتر چالاکی سیاسیش دەنێنە لاوە. لێرەدا پێویستە ئاماژە بکرێت کە هەرچەند هەندێ بابەت وەک هەژاری ئابووریی، نەخوێندەواریی و نائاگایی لە بەشداری هەندێ تاکی کورد لە رێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکانی کورد دامەزراو لەلایەن حکوومەتەوە، کاریگەر بوو بە جۆرێ کە کەمتر کەسانی خوێندەوار و تێگەیشتوو لە نێوانیاندا هەبوو، بەپێچەوانەی حێزبە کوردستانییەکان کە زۆربەی خوێندەواران مەیلیان بەرەو لای ئەوان بوو. بەڵام یەکێک لە دەرەنجامەکانی مەیلی سەرەتایی بۆ چەکدار بوون، پێکهێنانی کەشی ئایینی لە کوردستان و دواتر پەراوێزکەوتن و دوورەپەرێزی سیاسی کە بووە هۆی ئەوەی بە جێی ئەوان حکوومەتی ناوەندیی ئەوپەڕی کەڵک لە ئایین لە دژی دیکەی هێزە سیاسییەکانی کوردستان وەرگرێت، بە شێوەی ناڕاستەوخۆ بوار خۆش کردن بۆ پێکهاتنی رێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکان لە ناو سپای پاسدارانی شۆڕشی ئیسلامیدا بوو. نامە و راگەیندراوەکانی کاک ئەحمەد و قسەکانی خۆی ئەوە دەسەلمێنێت. نامەی کاک ئەحمەد بۆ خەڵک لە رێکەوتی 7ی کانونی دووەمی 1980 دا، وێرای ئیدانەکردنی هەرجۆرە پێکدادانێک، پێشاندەری وەها کەشێکی خولقاوە کە لەلایەن حکوومەتەوە کەڵکی لێوەرگیراوە و ئاماژە دەکات کە گوایە بە ناوی ئیسلامەوە و لە رێگای بەکارهێنانی ناو و وێنەی ئەوەوە هەستاون بە هەندێ کار، کە بە درۆی دەخاتەوە. لە نامەی رێکەوتی 1359/8/27 (18ی تشرینی دووەمی 1980) بۆ ئایەتوڵڵا مونتەزریش، گلەیی دەکات کە بۆ راکێشانی خەڵک ئەو هێزە دەوڵەتییە پێوەند دەدەن بە ئەوەوە و لە ناو و وێنەی ئەو بۆ تەشەنەکردن لە کوردستاندا کەڵکی نالەبار وەردەگرن. لە وتووێژێکیشدا لە مانگی سەرماوەزی 1980/1359 لە کرماشان لە وەڵامی پرسیارێک سەبارەت بە پێکهاتنی ئەو رێکخراوە بە روونی پێوەندی ئەوە بە خۆیەوە رەت دەکاتەوە و چوونەناوی بە خەیانەت بە نەتەوەی کورد دەزانێت. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئاماژە دەکات کە چۆن حکوومەت هەندێک لە لایەنگرانی ئەوی هەڵخڵەتاندووە و بە ناوی ئەوەوە بانگەشەی بۆ ئەو رێکخراوە کردووە و هەندێ خەڵکیش لە نائاگایی باوەڕیان کردووە. دیارە ئەم هەڵوێستە راستەوخۆیە کاتێ بوو کە چی تر هیوای بە حکوومەتی ناوەندی نەمابوو و لێی دابڕابوو و تێگەیشتبوو کە ئەو هێزە لە دەرەوەی بازنەی دەسەڵاتی ئەوە و حکوومەت کەڵکی نالەباری لێوەردەگرێت. کاک ئەحمەد خۆی بەم شێوەیە لە وتووێژەکەدا ئاماژە بەو بابەتە دەکات: "هەقیقەتی مەتڵەب ئەوەیە، لە دوای پێنج شەش مانگ کە لە ئینقلاب لایدا، وەختێک تماشام کرد ئەوانە زۆریان پەیدا کردووە و ئەوجار خەریکن ئێتر لابدەن لە رێگای ئەوە وا قەوڵیان داوە و تەعەهودیان کردووە و خەریکن ناڕاستی بنوێنن لەگەڵ میللەتی کورد، کەوتمە بەرهەڵست دانەوەیان."[2] هەر لەم پێوەندییەدا کاک حەسەنی ئەمینیش وێرای رەتکردنەوەی پێوەندیی "پێشمەرگە موسڵمانەکان" بە رەوتی مەکتەبەوە وەها دەڵێت: "... نکۆڵی لەم کارە ناکەم کە رێژەیەکی زۆر لەوانە پێش پێکهاتنی ئەم رێکخراوە لەگەڵ ئێمە هاوکارییان دەکرد بەڵام پاش پەیوەندی کردن بەوانەوە و رووبەڕووبوون لەگەڵ دژایەتی ئێمەدا، چی تر دابڕان و رۆشتن."[3] ئەمانە پیشاندەری دابین بوونی بواری پێویست لە ژێر کاریگەریی کەشی ئایینی پێکهاتوودایە کە بە ساکاری لەلایەن حکوومەتەوە بۆ راکێشانی تاکەکان و رووبەڕووبوونەوەی حێزبە کوردەکان کەڵکی لێوەرگیرابوو. هەرچەند زۆربەی کەسانی راکێشراو بۆ رێکخراوی ناوبراو لە خەڵکی ئاسایی و ئایینییە نەریتییەکان بوون بەڵام رەوتی مەکتەب بە شێوەی ناڕاستەوخۆ لە خۆشکردنی وەها بوارێکدا بێ کاریگەریی نەبوو.

5- رەوتی مەکتەب و حکوومەتی ناوەندیی

وەک باس کراوە لە دوایین مانگەکانی پێش سەرکەوتنی شۆڕشی 1979 دا هەندێ کۆڕی لایەنگری ئایەتوڵڵا خومەینی لە ژێر کاریگەریی هەندێ نووسراوەی کاک ئەحمەد سەرنجیان بەرەو لای رادەکێشرێت.[4] بەڵام بە وتەی کاک ئەحمەد خۆی، پێش

---

[1] وەرگیراو لە: خوشحالی، *ئەوەی بێشوو*، بەشی "علامه احمد مفتی‌زاده و کردستان".
[2] لە بەشی "حکوومەتی ئێران و بەکارهێنانی سیاسی ئایین لە کوردستان..." دەقی وتووێژەکە هێنراوە. بڕوانە: ل. 81.
[3] امینی، 1384، ص 36.
[4] بڕوانە: صادق وزیری، 1385، ص 96.

شۆڕش ڕێکەوتنێکی ناڕاستەوخۆ لە نێوان ئەو و ئایەتوڵڵا خومەینیدا سەبارەت بە زیاتر هێنانە ئارا و ناولێبردنی وەک ڕێبەری کوردەکان، هەبوو. لە دیمانەیەکدا لەگەڵ ڕۆژنامەی "ئایندگان"، 24ی حوزەیران و 1ی تەموزی 1979، لە وەڵامی پرسیارێکدا سەبارەت بەوەی کە بۆچی لە رادیۆ و تەلەڤیزیۆندا ناوی ئەو زیاتر لە دیکەی ڕێبەرانی کورد دەبیسرێت و ئاخۆ ڕێکەوتنێکی تایبەتی لەگەڵ دەوڵەتدا هەبووە، دەڵێت: "بۆتان بڵێم سەبارەت بە ڕێکەوتن، وەڵامێ کە هەمە ئەوەیە کە لە دۆخی سەرکوت و بێدەنگیدا کاتێ کە ئیمام خومەینی لە نەجەف بوون، ئێمە ڕێکەوتین و ئەم ڕێکەوتنە، درێژەی هەر ئەو ڕێکەوتنانەیە کە لەو کاتەدا هەبووە...."[1] هەروەها لە دیمانە لەگەڵ بڵاڤۆکی "تهران مصور"، 22ی تەموزی 1979، سەبارەت بە پەیوەندی لەگەڵ ئایەتوڵڵا خومەینی دەڵێت: "من لە ڕێگای ئەو مەلایانەی کە هاتوچۆیان بۆ عێراق هەبوو، لەگەڵ ئیمام لە پەیوەندیدا بووم و لە ڕاسپاردە و ڕێنوێنی ئەو کەڵکم وەردەگرت."[2]

وێڕای ئەمانە، لەلایەکەوە، حکوومەتی ناوەندیی متمانە و بڕوای بە کاک ئەحمەد نەبوو. لەم پێوەندییەدا چریکە فەداییەکان وەها ڕاپۆرت دەکەن:

> پاش ڕوخانی ملهوڕیی کاتێ کە خەڵک لە شاردا خەریکی ڕێوڕەسمی ناشتنی شەهیدانی خۆیان بوون، موفتیزادە بنکەی شۆڕشی ئیسلامی خۆی پێکهێنا. لە شەوی 22ی بەفرانباردا [1979/2/11] لە بینای پارێزگاریی جێگیر بوو و ناوەندیی چالاکی ئەو دەستی پێکرد و بە دوای دەستبەرکردنی دەسەڵاتەوە بوو. ئەو سەفەری زۆری بۆ تاران، قوم، سیستان و بەلووچستان، کرماشان کرد کە هەمووی لە پێوەندی لەگەڵ تۆمارکردنی دەسەڵاتی خۆی وەکو ڕێبەری کوردان و ڕێبەری سوننەکان بوو. بەڵام بۆ پتەوکردنی دەسەڵات هەندێ کێشە هەبوو و ئەوەش بێ بڕوایی دەوڵەت و کۆمیتەکانی ئیمام سەبارەت بەو بوو...[3]

لە شوێنێکی تردا دەڵێن:

> لەمپەڕیان دەخستە بەر کارەکانی لەبەر ئەوەی کە دەوڵەت و ئیمام هەرچۆنێک بێت موفتییان کەمتر لە سەفەری پەسەند دەکرد و موفتی وێڕای ئەوەی کە لە ناو خەڵکدا تەشەنەی هەبوو بەڵام زیاتر چاوی لە پشتیوانی دەوڵەت بوو و بەرزەفڕییەکانی ڕێگەی نەدەدا کە هێزێکی نارەها و یان لە پلەی دووەمدا بێت. سەفەری بۆخۆی و موفتی بۆخۆی خەریکی ڕکابەریی لە هەموو بوارەکاندا بوون و هەر بۆیە هەرکامەیان پاسداری جیاواز، چەکداری گەشت و پشکنینی جیاوازیان هەبوو و هەرکامەیان هەوڵیان دەدا ڕێژەیەکی زیاتر هێز دامەزرێنن....[4]

جیا لە ڕاست و ناڕاست بوون و یان هەڵوێستی تایبەتی چریکەکان، دەبێت بوترێت کە ئەم ڕوانگە سەبارەت بە کاک ئەحمەد واتە ئەوەی کە ناوەند متمانەی پێ نەدەکرد لایەنێکی کێشەکەیە و زیاتر پێوەندیی بە سیاسەتی ئایینی و شیکاریی چالاکییە ئایینییەکانی ئەو لەلایەن حکوومەتی ناوەندییەوە هەیە کە لە بەشی دواتردا ئاماژەی پێدەکرێت. بەڵام وێڕای ئەم بێ بڕواییە هەروەها کە پێشتر ئاماژەکرا ناوەند لە ئایین و ڕەوتە ئایینییەکان کەڵکی سیاسی خۆی وەرگرت کە ڕەوتی مەکتەبیش لەبەردەگرێت و ئەمە بەشێک لە داخوازییەکانی حکوومەتی مسۆگەر کرد. ئەم پرسە لە وتەکانی کاک حەسەنی ئەمینیدا زیاتر دەردەکەوێت. ئەو لە گۆڤاری "چشم انداز 2" لە وەڵامی پرسیاری پێوەندیی لەگەڵ دەوڵەتی کاتییدا دەڵێت: "... ئێمەش زوو بەم ڕاستییەمان نەزانی لەبەر ئەوەی کە ئێمەش خەریک بوو دەبووینە قوربانی ئەم سیاسەتە، دەمانەویست لە کەسایەتی ئایینی و شۆڕشگێڕی کاک ئەحمەد و لە دۆخی بەرچاوی مەکتەب قورئان هەر ئەم کەڵکە وەرگرن...."

لەلایەکی ترەوە، کاک ئەحمەد سەرەتا لەڕادەبەدەر بڕوا و متمانەی بە ناوەند هەبوو بەجۆرێ کە هێشتا درێژەی بە هاوکاری لەگەڵ ناوەند دەدا. لە هەڵەکانی کاک ئەحمەد بە وتەی خۆیان، ڕێگەدان بە چالاکی سەفەری بوو کە هۆی زۆرێک لە کێشەکان لە کوردستاندا بوو، لەبەر ئەوەی کە ئەگەر واقیعبینانە دەجووڵایەوە و هەروەها سیاسەتی نەتەوە-تەوەری لە پێش دەگرت بڕوای بە وەها کەسانێک نەدەکرد. لە دیمانە لەگەڵ هەواڵنێری گۆڤاری "جوان" ژمارە 23 و 24 ڕۆژنامەی "ئایندگان"، 6/24/ 1979 و 1979/7/1، سەبارەت بە سەفەری وەها دەڵێت: "کاتێ من دەرەتانم بۆ چالاکی سەفەری ڕەخساند کە زیاتر لە 15 مانگی مابوو بۆ ڕوخانی ڕەژیم و بەڕاستی ئەو لەو کاتەدا خەباتگێڕێکی بوێر و خاوەن ئیمان بوو...

---

[1] وەرگیراو لە: خوشحالی، هەر ئەوە.
[2] وەرگیراو لە: خوشحالی، هەر ئەوە.
[3] "جنگ خونین .."، ص 42.
[4] هەر ئەوە، ل. 130.

کاتێ کە دیتم بە کردەوە نازانێت چی دەکات... بە روونی پێم وت بەڕێز سەفدەری بە هۆی ساڵ و نیوێک خەبات جێی ڕێزی بەڵام ئێستا ئیتر کەڵکێکت نییە و تکایە لێرە بچۆ... بۆیە دواتر چی تر من ڕێگەم پێ نەدەدا."[1] موفتیزادە، بەرپرسیارێتی شەڕی نەورۆزی سنە لە 18 بۆ 22ی ئازاری 1979 دەخاتە ئەستۆی سەفدەری و دەڵێت: "هۆکاری سەرەکی ئەم ڕووداوە کەسێک بوو بە ناوی سەفدەری و شێوازی بێ بنەمای فەرماندەری لەشکەر."[2]

بابەتێکی تر ئەوەیە کە ڕەوتی مەکتەب قورئان بەپێچەوانەی دیکەی حێزبە کوردییەکان (حێزبی دێمۆکرات و...) لە ڕێفراندومی دەنگ بە کۆماری ئیسلامی (1ی نیسانی 1979) بەشداریی کرد و بە ڕاگەیندراوی 25ی ئازاری 1979 خەڵکی بۆ بەشداریی تێیدا بانگهێشت کرد. هەروەها، کاک ئەحمەد پاش چەند مانگ لە درێژەی خۆپیشاندانەکانی سەرشەقامی سنە پەیامێکی تەلەفۆنی لە تاران بۆ سنە دەنێرێت کە لە ڕادیۆ سنەوە بڵاو دەبێتەوە و خەڵکی سنە ئاگادار دەکاتەوە کە لە هەر جۆرە ڕێپێوان و خۆپیشاندان خۆبپارێزن، لەبەر ئەوەی کە دژەشۆڕش خۆنوێنی دەکات. ئەو دەنگۆی نیشتەجێبوونی خۆی لە تاران بە درۆ خستبووەوە و ڕایگەیاندبوو کە لە ماوەی 20 ڕۆژ لە تاراندا، لە کۆمیسیۆنی ژمارە 7ی "مەجلیسی خێبرەگان" سەرقاڵی تاوتوێکردنی کاروباری ئابووریی بووە و لە ڕۆژانی داهاتوودا دەگەڕێتەوە سنە.[3] ئەوە لەکاتێکدا بوو کە لەلایەکەوە، ئەو ئابووریزان نەبوو و لەلایەکی تریشەوە لە چوونی هەندێ لە نوێنەرانی هەڵبژێردراوی خەڵکی کوردستان وەک دکتۆر قاسملوو بۆ ئەو مەجلیسە بەرگیری کرابوو و هەروەها لە وتەبێژییەکانی ئەوێدا بە توندی هێرش کرابووە سەر خەڵکی کوردستان. بەڵام ئەو پاش پێکهاتنی مەجلیسی خێبرەگان بە بێ هەڵبژاردن (لە خۆپاڵاوتن دەستی کێشابووەوە) و لەسەر بانگهێشتی ئایەتوڵڵا مونتەزری سەرۆکی مەجلیسی خێبرەگان وەکو تەنیا کەسی داوەتکراو لەو مەجلیسەدا بەشداریی کردبوو. کە ئەمە لایەنێکی تری پێوەندیی ئەو لەگەڵ ناوەند پیشان دەدات تاڕادەیەک کە هەندێ وەک نادری ئینتسار ئەو بە لایەنگری کۆماری ئیسلامی و دڵسۆزی تیۆکراسی ئێرانی دەزانن.[4]

لە وتەکانی کاک حەسەنی ئەمینیشدا نیشانەیەک لە بڕوا و متمانەی لەڕادەبەدەری کاک ئەحمەد بە ناوەند دەبینرێت. ئەو لە وەڵامی پرسیار سەبارەت بە هەڵبژاردنی یونسی وەکو پارێزگاری کوردستان، دەڵێت: "وەکو ڕاستییەک چاکە هەمووان بزانن کە بەڕێز موفتیزادە بەپێی ئۆگری توندی ئایینی و ڕەنج و ئێشگەلێک کە [نە تەنیا] خۆی و هاوشارییەکانی، بەڵکو هاونیشتمانییەکانی لە دەس ڕەژیمی پاشایەتی ئێران بینیبوویان، لە دەرەوەی خەیاڵ و وێنا دڵی بە شۆڕش لە ژێر ناوی ئیسلامی خۆش کردبوو. تاڕادەیەک کە ئامادەبوو بێجگە ئیسلام و نەتەوەی کورد، هەموو شتێک بۆ ئەوە بنێتە لاوە. بۆیە بە هیچ جۆرێک نەیدەویست بە شێوەیەک کار بکات کە کەمترین زیانێک بە شۆڕش و ئابڕووی ئەوە بگات. کەواتە هەڵبژاردنی بەڕێز یونسی... وەکو یەکەمین پارێزگاری کۆماری ئیسلامی لە کوردستان هەمووانی تووشی سەرسووڕمان کرد."[5] ئەم متمانە لەڕادەبەدەرە لەسەر پێرەوانی ئەو و دەرەتانی سیاسی کوردستانیش کاریگەریی نەرێنی هەبوو و بووە هۆی هەندێ کەڵکی نالەبار بە جۆرێ کە شوورای ڕێکخستنی کۆمەڵە ئیسلامییەکانی سنە، لە تێلگەرافێکدا بۆ ئایەتوڵڵا خومەینی، بە پێی ڕۆژنامەی "جمهوری اسلامی"، 21ی ئابی 1979، لە هێرشی ئەو بۆ سەر کوردستان پشتگیری دەکات و وێرای ڕاگەیاندنی موفتیزادە وەک ڕێبەری خۆیان لە کوردستاندا و پێرەوی لە ئایەتوڵڵا خومەینی وەک ڕێبەری گشتی شۆڕشی ئیسلامی، کوردستان بە دیل لە چنگی ناپاکی ساواک، فیدایی، فیوداڵ و دێمۆکرات دێننە ئەژمێر کە بەم هێرشە ڕزگار دەبێت.[6]

بێ هیوایی هەڵقوڵاو لە بڕوا و متمانەی لەڕادەبەدەری کاک ئەحمەد و کەڵک لێوەرگرتنی ناوەند، کاتێک زیاتر دەردەکەوێت کە کاک ئەحمەد لە وتەبێژیی "حوسێنییەی ئیرشاد " لە ساڵی 1979 دا وەها دەڵێت: "... ڕەنگە بشزانن کە تەنیا

---

[1] "کنکاشی در ..."، ص 89.

[2] هەر ئەوە، ل. 91.

[3] بەپێی ڕاپۆرتی هەواڵدەری پارس و وەرگیراو لە ڕۆژنامەی: "کیهان"، 16 مهرماه 1358، ص 11. چاولێکەن: منصور بلوری، مقاله اینترنتی: "فرمان یورش به کردستان به دستور شخص خمینی، جنگ سه ماهه در کردستان (27 مردادماه - 26 آبان 1358)"، بخش دوم، مهرماه 1383. وەرگیراو لە: www.kurdstansite.com بەهاری 1384.

[4] نادر ئینتسار، **ئیتنۆنەتەوایەتی کوردی**، وەرگێرانی، عەتا قەرەداغی (سلێمانی چاپخانەی قانع 2003)، ل. 12.

[5] امینی، 1384، ص 37.

[6] دەقی تێلگەرافەکە چاولێکەن لە: خوشحالی، *ئەوەی پێشوو*، بەشی "احزاب و کردستان".

ئێمە بووین کە کوردستانمان پاراست." کەواتە لایەنێکی کێشەی پێوەندیی لەگەڵ ناوەند، بێ متمانەیی ناوەند بە رەوتی مەکتەب و لە سەروەیدا کاک ئەحمەد بوو و لایەنەکەی تری متمانە و بڕوای گەشبینانەی ئەم رەوتە بە ناوەند بوو، کە یەکێک کەڵکی پێویست وەردەگرێت و ئەوی تر هیوایەکی نامێنێت بۆ گەیشتن بە ئایدیالە زەینی و ناڕاستەقینەکان.

6- مەکتەب و پەڕاوێزکەوتنی سیاسی

بەڵام چ بوو کە وێڕای سەرکەوتنی مەکتەب لە هەڵبژاردنەکانی شوورای شاری سنە لە رێکەوتی 13ی نیسانی 1979 (کە 3 کەسی چەپ و 8 کەس لە ئایینییەکان هەڵبژێردران) و چالاکییەکانی دواتری ئەوان، رەوتی مەکتەب کەوتە پەڕاوێزەوە. رەوتی ئیسلامی مەکتەب لەڕاستیدا ستراتێژییەکی تایبەتی بۆ کوردستان نەبوو و بە کردەوەش تاکتیکیان نەبوو. بە بوونی ستراتێژی، ئاکار و کردەوە دەبێت رەنگێکی لەوە هەبێت و بە شێوازێکی لۆژیکی توانستی راڤەکردن و گونجاندنی لەگەڵ بەرنامەیەکی دیاردا هەبێت. کردەوە و ئاکاری ئەوان زیاتر زنجیرە پەرچەکردارگەلێک و هەندێ دژکردەوەی رۆژانە بوو. هەرچەند بانتر لە پرسەکانی پێوەندیدار بە کوردستان ستراتێژی و بەرنامەی سەرەکی کاک ئەحمەد بە وتەی خۆیان بڕیار وابوو تا ساڵانێک درێژەی هەبێت و بە کردەوە جێبەجێ نەکرێت، بەڵام رەوتی شۆڕش بەرنامەکەی هەڵوەشانەوە و پێش وادەی دیاریکراو دەستیان دایە هەوڵ و تێکۆشان بۆ پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی لە ئێراندا.

ئیسلامخوازان لە پرسە سیاسییەکاندا زۆرتر خۆیان بە لەمپەرێک لە بەرانبەر چەپدا دەزانی و سەرنجی لایەنی هاوبەشی "نەتەوایەتی کوردی"یان لە نێوان خۆیان و هێزە کوردە چەپەکان نەدەدا، کەچی بزووتنەوەی سیاسی نوێی کورد زیاتر لە بوارێکی چەپدا گەشەی سەندبوو. بەڵام کوردە چەپەکان زۆربەی کات رەچاوی "نەتەوایەتی"یان دەکرد. بە تاک چوونەکانی کاک ئەحمەد و نەکەوتنە تەک دیکەی هێزە کوردەکان بە جۆرێ رەچاونەکردنی پرسی نەتەوەیی لەو دۆخەدا بوو. بۆ وێنە، هەروەها کە پێشتریش ئاماژە کرا، کاتێ کە شێخ عێزەدین لە سنە وەکو وتەبێژی شوورای کاتیی شۆڕش لە 20ی ئازاری 1979 هەڵبژێردرا و بڕیارنامەیەکی 5 خاڵی بۆ راگرتنی شەڕ رێکخرا، کاک ئەحمەدیش ئەوەی واژۆ کرد و هەر لە نیوەشەوی پاش ئەوەدا دانیشتنێک بە ئامادەبوونی شێخ عێزەدین، شوورای کاتیی شۆڕشگێڕ، سارمەدین سادق وەزیری و موفتیزادە بەڕێوەچوو. بەڵام لەو دانیشتنەدا کاک ئەحمەد گەڵاڵەی 3 خاڵی سەقزی بە باشتر لە گەڵاڵەی 8 خاڵی مەهاباد دەزانێ و رێناکەوێت لەگەڵ شوورای کاتیی شۆڕشگێڕ بۆ پێشکەشکردنی گەڵاڵەی هاوبەش بە دەوڵەت و لیژنەی ئایەتوڵڵا تاڵقانی و لە کاتژمێری 4ی بەیانی دانیشتنەکە بەجێ دەهێڵێت و بەیانی بە تەنیایی دەچێتە لای ئایەتوڵڵا تاڵقانی.[1] یەکێک لە هۆیەکانی دژایەتی کردنی کاک ئەحمەد لەگەڵ گەڵاڵەی 8 خاڵی، ئەوە بووە کە بە وتەی خۆی "لەم هەشت ماددەدا کەمترین رەنگی ئیسلامی دەکەوێتە بەر چاو."[2] بەڵام بەپێچەوانەوە، بۆ نموونە لە کاتی شەڕی نەورۆزی 1979ی سنەدا سدێق کەمانگەر و مزەفەر محەمەدی (لە سەرکردەکانی کۆمەڵی داکۆکی لە ئازادی و شۆڕش لەو کاتەدا) لەگەڵ کاک ئەحمەد رێدەکەون و راگەیندراوێک لە 20ی ئازاری 1979 دا دەردەکەن و سەفدرەی بە هۆکاری کوشتوبڕی نەورۆز رادەگەیەنن.[3] لەڕاستیدا رەوتی مەکتەب نەیدەتوانی قەبووڵ بکات کە هاوریز بێت لەگەڵ چەپ و بە برانی هیوای لە ناوەندیش، وێڕای گرێدراوێتی سەرەتایی، هاندەرێتی و هێزی بەرەنگاربوونەوەی گروپە سیاسییەکانی نەبوو، بۆیە لە گۆڕەپانی سیاسەتدا پاشەکشێ کرد. بێ بەرنامە بوونیان و تێنەگەیشتوویی سیاسی و پشت بەستن بە تەنیا سیاسەتی ئایینی-پۆپولیستی بە بەراورد لەگەڵ رێکخستنی باشتری نوێنەرانی چەپ، و هەروەها هەبوونی پارێزگاری چەپ، ئیبراهیم یونسی، بە ئەگەرەوە وەک هێزی پاڵپشتی گروپە سیاسییە چەپەکان، بووە هۆی کەوتنە تەنگانەی کاک ئەحمەد و لایەنگرانی.

هەر لەم پێوەندییەدا و لە شرۆڤەی چییەتی دەرگیرییە سیاسییەکانی سنە لە ئازاری 1979 دا، حەسەنی ئەمینی دەڵێت: "... یەکێک لە هۆکارە گرنگەکان هەر ئەو سپاردنەی مۆڵگەی سەربازی (پادگان) و دیکەی هێزە چەکدارەکانی فەرمی و کۆن بە ئاغەی سەفدەری مەلایەکی ناکورد و ناسوننە بوو... جیهادکاران و جیهادخوازانتان رەچاو ناکەن و کەسانێکی راست و خاوەن ماف وەک موفتیزادە بەو هەموو خەبات و تێکۆشانە کە بۆ سەرکەوتنی شۆڕش هەیانە، وەلا دەنێن، لە پرسە گرنگ و

---

[1] "جنگ خونین ..."، ص 51.

[2] روزنامه اطلاعات، ۱۰ اسفند ۱۳۵۷ (۱۹۷۹/۳/۱)، ص 2.

[3] "کنکاشی در ..."، ص 93.

سەرەکییەکاندا تەنانەت لە کوردستان، گرنگایەتییەکی پێ نادەن و سەرنجی بیروڕاکانی نادەن." کە ئەمە خۆی نیشانەیەکی تر لە بێ متمانەیی ناوەندە. بۆیە ڕەوتی مەکتەب بە ئاگاداریی لەسەر ئەم بابەتە دەبوا دەستی لە بەرانبەرکێ بکێشایە و لە هێزە کوردییەکان نزیک ببایەتەوە، لە کاتێکدا کە گرنگایەتی دانی زیاتر بە پرسە ئایینییەکان بووە هۆی پەراوێزکەوتنی لە هەردوو لا، هەم لە ناوەند و هەم لە هێزە کوردەکان. هەر لەم پێوەندییەدا ئەمینی ئاماژە دەکات کە: "... هۆکاری تر، ترسی هێزە نائایینییەکان لە جێگیربوونی سەروەریی ئایین بوو کە لە هەر ئامرازێک بۆ بەدناو کردنی ئایین و نارازی کردنی خەڵک کەڵکیان لێوەردەگرت. لە کوردستاندا زیاتر لە دوژمنان، لەلایەن هاوڕێیانەوە ئەم بوارە دابین بوو!..."[1] هەروەها ئەو لە شرۆڤەی تێرۆرەکان و چەکداربوونی حیزبەکاندا دەڵێت: "... گرنگترین هۆی بەجێهێشتنی کوردستان [پارێزگای سنە] و کۆچ بۆ کرماشان پرسی چەکداربوونی حیزبەکان و گروپە نائیسلامییەکان لە کوردستاندا بوو، چۆن بەداخەوە ئەوان زیاتر و لە پێشدا ئێمەیان کردبووە نیشانە... لە دوایین وتاری هەینی پێش بەجێهێشتنی کوردستان کە خۆی [کاک ئەحمەد] وتاربێژ بوو، ڕێک بەم بابەت و هۆیە ئاماژەی کردبوو: "بە هۆی ئەوەی کە لە نێو خەڵکی کورددا و بە ناوی ئیسلام و نائیسلامەوە براکوژی روونەدا و لە کاتێکدا کە گروپ و کەسایەتییە کوردەکان ناموسڵمان و لایەنی ئێمە موسڵمانان، هێشتا بە تەواوی بۆیان دەرنەکەوتووە (هێشتا حوججەت بۆیان تەواو نەبووە) کە ئێمە ناچار بین لەگەڵیان شەڕ بکەین، ئەوەتە من کوردستان بەجێدەهێڵم و هەرکەسێک هاوڕێگای منە ئەو کارە بکات، چۆن هەرچەند ئێمە نەمانەوێت ئەوان بکوژین، ئەوان ئێمە دەکوژن."[2] بەڵام وەک ئاماژە کرا بەڵگەکان پیشاندەری ئەوەن کە دژایەتی ئایدۆلۆژیک لەگەڵ چەپ بوو کە ئەوانی خستبووە بەرانبەر یەکتر. سەبارەت بە چەکدار بوونیش وەک ئاماژە کرا سەرەتا لەلایەن مەکتەبیشەوە هەندێ هەوڵ بۆ چەکداربوون درابوو و کەسانی چەکداریان هەبوو. بۆیە جۆرێ شەڕی دەسەڵات لە نێوان ئایینی و نائایینییەکان و کەڵکوەرگرتنی حکوومەت لەو قەڵشتە کۆمەڵایەتییە بوو کە بووە هۆی ئەوەی مەکتەب دەرەنجام پاشەکشێ و دوورەپەرێزی و کەوتنەپەراوێز بە چاکتر بزانێت. لە ئارادابوونی هێزخوازیی و هەروەها ناکۆکی نانەوەی ناوەند لە نامەی کاک ئەحمەد بۆ بازرگان لە ڕێکەوتی 8ی نیسانی 1979دا زیاتر دەردەکەوێت کە وەها دەنووسێت: "... ئێمە هێزی ڕەهای چەکداری و سیاسی ناوچەکە بووین، بەڵام دەزگای ڕێبەریی بە سیاسەتە چەوتەکانییەوە، وەها دوژمنی گەیاندووە بە هێزی سیاسی و چەکداریی کە تاڕادەیەکی زۆر ئێمەی خستووەتە پەراوێزەوە و ئەمە کارێک بوو کە دەوڵەت کردی، ئەگینە هیچ دوژمنێک نەیدەتوانی بیکات (ڕەنگە هەڵێک بڕەخسێت و گەر ویستتان بەسەرهاتەکەتان بۆ بگێڕمەوە) ...."[3]

لە وتەکانی "حوسێنییەی ئیرشاد" لە ناوەڕاستی خەرمانانی (ئەیلولی) 1979 دا کاک ئەحمەد دەڵێت: "... وتم ئیمام، ئەم شۆڕشە ئێستا ئیتر ڕێگای کۆنەپارێزیی و بەدواداچوون تێدەپەڕێنێت، بە ڕاستوێژییەوە لە خزمەتیاندا وتم – شۆڕش چی تر ئیسلامی نییە، کۆنەپارێزییە، ئەدی ڕوخا، وتم پێویستە کە من بەرەنگاری ئەم شۆڕشە ببمەوە [بەڵام] بە بۆنەی ئەم گەلە موسڵمانەوە واناکەم...."[4] ئەمانە پیشان دەدەن کە لایەنی ئیسلامی و موسڵمان بوون بۆ ئەو زیاتر گرنگ بوو و هەر بەم بۆنەوەش دەکەونە پەراوێزەوە. لە کاتێکدا کە لە باری سیاسەتی نەتەوە-تەوەرەوە ڕەنگە چاکتر دەبوو ئەگەر دەچوونە پاڵ دیکەی گروپ و ڕێکخراوە سیاسییە کوردەکان و لانیکەم وەک گروپێکی سەربەخۆ لە سیاسەتە نەتەوەخوازانەکاندا دەبوونە پاڵپشتی یەکتر. لەم پێوەندییەدا، لە بەشێک لە ڕاگەیندراوی کاک ئەحمەد سەبارەت بە هاندەرێتی بەجێهێشتنی سنە لە 12ی ئابی 1980 دا وتراوە کە: "ئەم جارەش بۆ بەرگیری لە ڕژانی خوێنی هەزاران موسڵمان و هەڵگیرسانی شەڕی ناوخۆیی لە کوردستاندا، لە ڕێگاچارەیەک بیرمان کردەوە و ئەو موسڵمانانەی کە بە هۆی خەباتیان لە سەردەمی ڕەژیمی پێشوودا ناسرابوون و کەوتبوونە بەر رقی بەکرێگیراوان و نەیاندەتوانی لە بەرانبەر دوژمنانی گەلدا بێلایەن و خەمسارد دانیشن، ڕامانسپاردن کە کوردستان [پارێزگای سنە] بەجێ بهێڵن."[5] کاک ئەحمەد لە وتووێژی سەرماوەزی 1980 کە لەو کاتەدا لە حکوومەتیش دابڕابوو، دیسانەوە درێژە بەو بەرانبەرکێیە دەدات و بە توندی لە دژی هێزە کوردییەکان ڕادەوەستێت و ئەوانە بە ئەمریکایی و ڕووسی دەزانێت کە بە فەرمانی ئەوانە شەڕ دەکەن و ڕاشکاوانە دەڵێت ئەو نەیدەهێشت کوردستان ببێتە

[1] امینی، 1384، ص 35.
[2] هەر ئەوە، ل. 37.
[3] "جنگ خونین..."، ص 209.
[4] موفتیزادە، شریتی وتەبێژییەکانی "حوسێنییەی ئیرشاد".
[5] "کنکاشی در ..."، ص 120.

ژێرچەپۆکەی ئەو دوو وڵاتە. بەڵام وەک دەرکەوت دەرەنجامەکەشی مانەوە لە ژێر چەپۆکەی کۆماری ئیسلامیدا بوو کە هەموو لایەنەکانی بە خۆشیانەوە سەرکوت کرد.

لە کۆتاییدا، گرتن و سەرکوتی هێزەکانی مەکتەبیش زیاتر بە هۆی سیاسی-ئایینی بوو نەک سیاسی-نەتەوەیی. هەرچەند بەڵگەیەکی پیشاندەری گرێدراوی "شوورای مەرکەزی سوننەت" (شمس) بە عەرەبستانی سعوودی و پێڕەوی کاک ئەحمەد لە پەسەندکراوەکانی کۆنفرانسی تائیف و... (بێجگە بەشداری چەند کەسێک لەوێدا) پێشکەش نەکراوە و کاک ئەحمەد لە نامەیەکدا بۆ ئایەتوڵڵا خومەینی رەتی دەکاتەوە و داوا دەکات کە لەسەری ئامادەیە بۆ وتوویژ و باسی راشکاوانە[1]، بەڵام یەکێک لە هۆیە تایبەتەکانی گرتنی ئەو و کۆمەڵێک لە هاوڕێیەکانی دەگەڕایەوە سەر دامەزرانی ئەو شوورایە و چۆنیەتی شیکاریی بەرپرسانی حکومی ئەو کات. حکوومەت کە بۆ بیانوو دەگەڕا، ئەو شوورایەی بە باسکی جێبەجێکاری کۆنفرانسی تائیف لە ئێراندا دەزانی و فەلسەفەی هەبوونی ئەوەی بە پێڕەوکردنی مەبەستەکانی کۆنەپارێزیی عەرەب لە ئاراستەپێدانی جیاوازیی ئایینیدا شی دەکردەوە.[2] بۆیە گرتنی ئەندامانی مەکتەب کە بووە هۆی راوەستانی چالاکییە راشکاوانەکانی ئەوان نەک بە هۆی پرسە نەتەوەییەکان بەڵکو بە هۆی چالاکییە ئایینییەکان بوو. ئەمە سەرنەکەوتنی سیاسەتی ئایین-تەوەر لە کوردستانی ئەو دەمەدا پیشان دەدات کە دەرەنجامەکەی پەراوێزکەوتنی سیاسی بوو.

دەرەنجام:

روانینی یەک لایەنە بۆ شوناسی نەتەوەیی و جەختی نارێک و ناهاوسەنگ لەسەر لایەنی مەعنەوی و ئایینی بە زیانی لایەنی نەتەوەیی، دواهاتی ناخۆشی پێوەندیدار بە شوناس، سیاسی و کەلەپووریی دەبێت و کۆمەڵگا نەرێتییەکان تووشیاری مەترسی دەکات، ئەو شتەی کە لە کوردستانی سەرەتای شۆڕشی 1979 دا ئەزموون کرا. گەشە و پەرەسەندنی رەوتی ئیسلامی سیاسی لە رۆژهەڵاتی ناوین و تەشەنەی ئەم گوتارە لە ئێران و بە پێڕەوی لەوە لە کوردستاندا، و لە ئاکامدا پەرەسەندنی دژایەتی ئایدۆلۆژیک لە نێوان ئیسلام و مارکسیزم بە گشتی لە ناوچەکەدا و بەتایبەتی و بە توندی لە کوردستاندا، بووە هۆی پەرەسەندنی بە ئایدۆلۆژیک بوونی ئیسلام و گوتاری ئایینی و بە شێوەی راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ دژایەتی نێوان پارێزانانی سیاسی لە کوردستاندا. کە ئەمە خۆی زیاتر لە هەر شتێک بە زیانی نەتەوەخوازیی کوردی بوو، لەبەر ئەوەی کە لە کورستاندا سیاسەت زیاتر لە هەر شتێک پێوەندیی بە نەتەوەخوازییەوە هەیە. بۆیە دەبێت سەرنج بدرێت کە لە کوردستاندا نەتەوەخوازیی زیاتر لە ئایین و ئایدۆلۆژی چەپ بۆ یەکیەتی و تۆکمەیی بەخشین گرنگ بووە. بەڵام لە کۆتاییدا هەرکام لەو دووانەش بە جۆرێ کەسانێکیان لێکتر گرێدا کە دەکرا دیسان لە ئاڕاستەی نەتەوەخوازیدا بەکار بهێنرێن، شتێ کە روویندا.

ئەوەی کە لە تاوتوێکردنی رووداوەکانی پاش شۆڕشی 1979ی گەلانی ئێران دەردەکەوێت ئەوەیە کە کردە سیاسییەکانی ئایین لە باری ئەرێنییەکەیدا وەک راهاتن لەگەڵ ئایین و کەڵکی سیاسی ئەرێنی لە کردەی تۆکمەبەخشی ئەوە لەلایەن هەندێ حیزبی میانەڕەو، و لە باری نەرێنییەکەیەوە وەک بە ئامراز بوون، بەتایبەت وەک ئامرازی سیاسی لە دەستی حکوومەتدا، کەڵکوەرگرتن لە ئایین بۆ خراپ کردنی گروپە دژبەرەکان لەلایەن هەندێ گروپی توندئاژۆ، بە ئامراز بوونی ئایین بۆ دەستەبەرکردنی هێز و دەسەڵات و هەروەها زیاتر لە هەمووان کردەی نەرێنی هۆکاری ناکۆکی بوون و جیاوازیی خستنەنێو گروپە سیاسییەکان بە هۆی بەرانبەرکێ لەگەڵ ئایدۆلۆژی چەپ و... بە چاکی لە کوردستانی ئەو سەردەمەدا بینراوە تا شوێنێ کە دەکرێ بوترێت کوردستان بوو بە قوربانی ناکۆکی و دژایەتی ئایدۆلۆژیک. بۆیە بە گشتی دەبێت بگوترێت کە

[1] لەم نامەیەدا کە لە تاران و لە رێکەوتی 1360/2/30 (23 نیسانی 1981) و لە وەڵامی ئایەتوڵڵا خومەینیدا نووسراوە کە کارەکانی "شوورای مەرکەزی سوننەتی" بە پیلانگێڕی هێنابووە ئەژمێر و هەڕەشەی دەرخستنی کردبوو، هاتووە کە: "... بۆ سەلماندنی راستی ئەوەی کە وتوومە، و سەلماندنی درۆزنی و ناموسڵمانی شۆڕشخۆرەکان، بە تەواوی ئامادەم بۆ بەشداری لە وتوویژ و باسی رووبەڕووی راشکاوانە، و بەتایبەت لەسەر دوو بابەت بە توندی جەخت دەکەم: 1- سەبارەت بە شوورای مەرکەزی سوننەت کە ریاکارانی موفتەری دونیاپەرست و خوانەپەرست، ئەوە بە کونفرانسی تائیف و ئێرە و ئەوێ پێوەند دەدەن، "راستی: کافر وادەزانێت هەمووان وەکوو خۆین!" 2- سەبارەت بە یاسای بنەڕەتی، تاکو دەرکەوێت کە ئەم شلە تێکەڵاوە! تەنانەت راهاتوو نییە لەگەڵ فیقهی جەعفەریشدا!...."

[2] هەر ئەوە، ل. 182.

بزووتنەوەی نەتەوەیی نوێی کورد هیچ کات نەیتوانی وەک نەتەوەکانی تر ئەو جۆرە کە پێویستە لە ئایین بە قازانجی تۆکمەیی نەتەوەیی کەڵک وەرگرێت و رەنگە نەتەوەی کورد تەنیا نەتەوەیەک بێت کە لە ئایین بۆ سەرکوت کردنی بە تەواوی کەڵک وەرگیراوە، ئێستا بە شێوەی بەکارهێنانی وەک ئامراز، ئەنفالی سەدامی یان یارمەتی بۆ ژینۆسایدی سپی و....

ئایین لە کوردستاندا نەتەنیا نەیتوانی ببێتە هۆی تۆکمەیی و یەکیەتی لە نێوان ئایینییەکاندا بۆخۆیان، بەڵکو لەوە بۆ بەرەنگاربوونەوەی تۆکمەبەخشیی دیکەی توخم و فاکتەرە کۆمەڵایەتییەکان بەتایبەت نەتەوە و نەتەوەخوازیی کەڵک وەرگیرا. هەڵبەت دەبێت ئاماژە بکرێت کە ئایدۆلۆژی کۆمونیستیش بە شێوازێکی تر هەر ئەم رۆڵەی گێرا واتە لەڕاستیدا هەردووکیان رۆڵی پێکهێنانی ناکۆکی و جیاوازییان گێرا. ئەوە لە کاتێکدایە کە هەڵگرانی هەردووکی ئەم ئایدۆلۆژییانە و کردەکانیان، خوازراو و نەخوازراو، ئاگایانە یان نائاگایانە، بە جێی خزمەت بە خۆیان، بە قازانجی حکوومەتی ناوەندیی هەنگاویان هەڵدەهێنا. لەم نێوانەدا ئەوەی کە دەیتوانی رۆڵی تۆکمەبەخش بۆ هێزە جیاوازە سیاسییەکانی هەبێت، ناسیۆنالیزمی کورد بوو کە وێرای هاوبەش بوونی لە نێوان سێ یاریزانی سیاسیدا، بوو بە فیدای دژایەتی ئایدۆلۆژیک.

هەر لەم پێوەندییەدا، رەوتی مەکتەبی قورئان وەکو گرنگترین رەوتی کاریگەر و نوێنەری ئیسلامی سیاسی لە کوردستان بە چاکی کەوتە داوە سیاسییەکانەوە. وێرای هەبوونی ئایدیال و ستراتیژی کۆتایی، پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی بۆ ئێران بە بێ رەچاوکردنی ئایینزایەکی تایبەت، بەڵام لەڕاستیدا ستراتیژی و تاکتیکی سیاسی پێویست و شیاوی هەلومەرجی پێوەندیدار بە کات و شوێنی بۆ کوردستان نەبوو. وێرای بوونی هەندێ رەگی نەتەوەخوازیی، ئایین لایەنی زاڵ لەم رەوتەدا بوو و ئاکاری ئایدۆلۆژیکی ئەوان بووە هۆی ئەوەی کە تێگەیشتن لە دۆخی سیاسی خۆیان لە بیر بکەن. کە ئەمە خۆی لە ژێر کاریگەریی ئەو رەوتە ئیسلامییانەدا بوو کە قۆناخی ناسیۆنالیزمیان تێپەڕاندبوو. کەواتە لەلایەک پێوەندیی گەشبینانە و متمانەی ناهاوسەنگ و یەک لایەنەی ئەوان بە ناوەند لە سەرەتاوە و لەلایەکی ترەوە هەڵوێستی بە توندی ئایدۆلۆژیک و سیاسی ئەوان لە بەرانبەر چەپ و دواتریش دابڕان لە ناوەند و نەچوونە پاڵ دیکەی هێزە سیاسییەکانی کوردستان (لانیکەم میانەڕەوەکان)، نەتەنیا بووە هۆی پەراوێزکەوتنی سیاسی و سڕینەوەیان وەکو یاریزانی سیاسی، بەڵکو بووە هۆی کەڵک وەرگرتنی سیاسی ناوەند لە ئایین لە دژی دیکەی هێزەکانیش لە نەبوونی ئەواندا. لە کاتێکدا کە دەیانتوانی رۆڵێکی چاکتر لەوە بگێڕن.

ئەوەی کە پێشکەش کرا وێنە و شیکردنەوەی بەشێک لە رووداوە سیاسییەکانی کوردستان بوو کە هەبوون و تێپەڕیون و ئەگەری نادروست بوون و هەروەها هەڵەی نووسەریش بە دوور نییە، بەڵام گرنگ وانە وەرگرتن لە وەها رووداوگەلێکە. هەوڵ بۆ تێگەیشتن لە رووداوە سیاسییەکان و هەروەها رەچاوکردنی کەڵکەڵەی سەرەکی بۆ لە پێشگرتنی رێبازی شیاو و واقیبینانە و کەڵکوەرگرتنی پێویست لە هەموو ئیمکاناتی ماددی و مەعنەوی لە سیاسەتدا و دوورەپەرێزی لە ئارمانخوازیی لانیکەم لە هەلومەرجی هەستیاردا، پێویستە بۆ چوونەناو گۆڕەپانی سیاسی وەک یارزانێکی سیاسی.

لاپەڕەیەک لە ڕۆژنامەی کوردستانی سەردەمی پالەوی دووەم کە لە تاران دەردەچوو و کاک ئەحمەد لە ناو دەستەی نووسەرانیدا بوو (ژمارەی 1ی ساڵی دووەم / ژمارەی شوێن یەکی 52، ڕێکەوتی 4ی ئایاری 1960)

ئەمرو شاهەنشا تەشریفیان برد بو ئورووپا

ژمارەی ـ ١ ـ ساڵی دووەم

ژمارەی شوێن یەکی ٥٢

کوردستان

کوردستان

سیاسی ـ زانیاری ـ ویژەیی ـ کۆمەڵایەتی

تلیفوون ٣٠٤٥٦٣

چووارشەمە ١٤ گوڵانی ٢٥٧٢ ک ـ ١٤ی ئوردیبەهیشتی ١٣٣٩ ش ـ ٧ی زیلقەعیدە ١٣٧٩ ق ـ ٤ی مەی ١٩٦٠ م

شاهەنشا سەریان دا، لە شاری خاپووری ((لار)) وەشوینە بوومەلەرزەدیوەکانی ناوچەی لارستان؛ وەفەرمانیان دا، کە: هەموشتی پیویست لە پەسابولی قەوماوەکان بنیررێ. گەلانی دنیا لەم یارمەتی یەدا، هاوبەش بوون

عبدالحمید ـ بدیع الزمانی

محمد صدیق مفتی زادە: سەرنووسەر

«احمد مفتی زادە»

دکتور عبدالرحمن مفتی زادە

خسرو شیخکانلو میلانی

محمد عابد ـ سراج الدینی

شکر الله بابان

ریزەکاریی

نامەی کاک ئەحمەد لە ڕێکەوتی 18ی ئازاری (مارسی) 1979دا بۆ ئەندازیار بازرگان

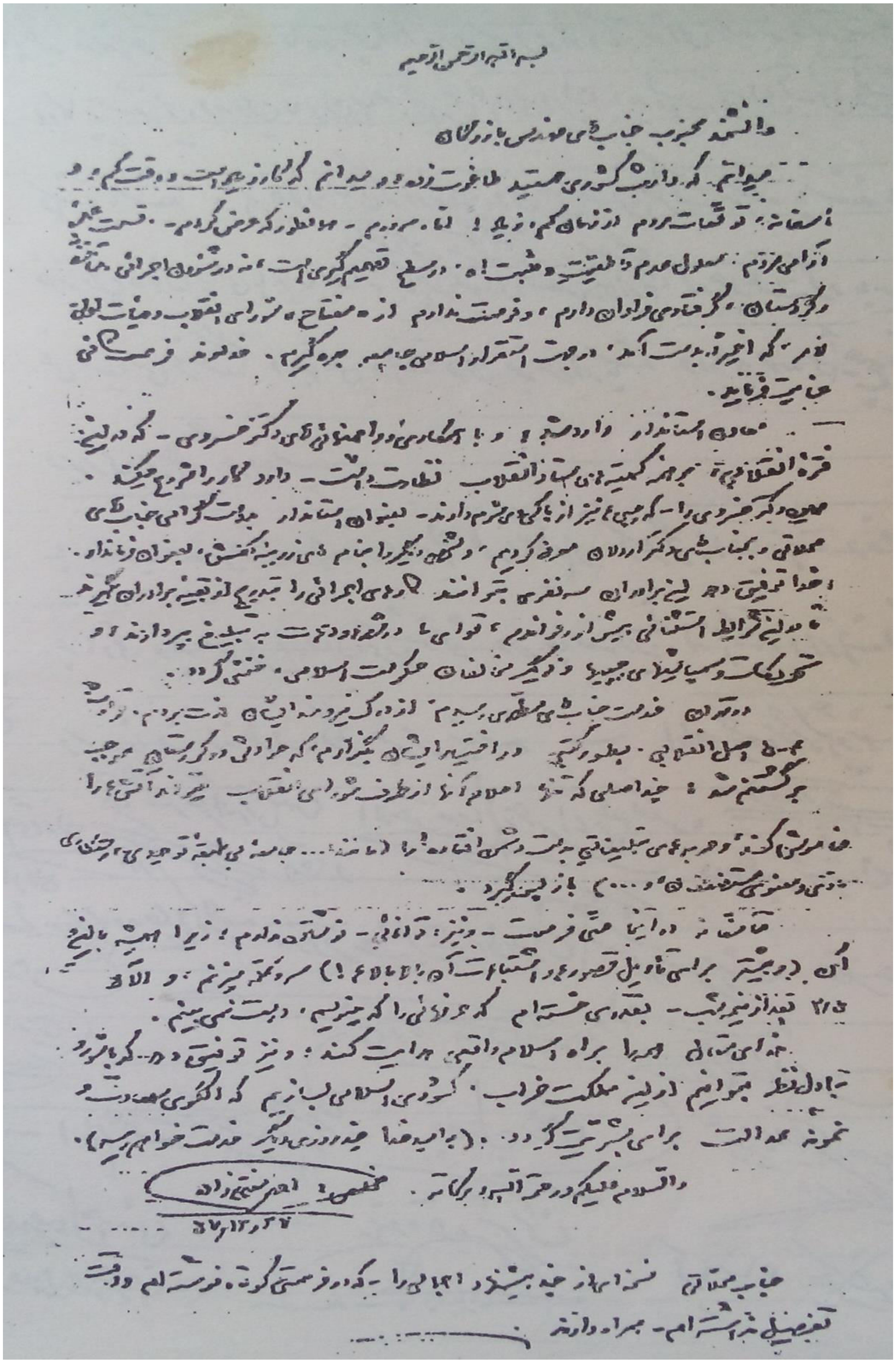
بسم الله الرحمن الرحیم

دانشمند محترم جناب آقای مهندس بازرگان

میخواستم که درباره کشوری جدید طاغوت زده و میدانم که کار و حوصله و وقت کم و [illegible] استفاده [illegible] توقعات مردم از ایشان کم [illegible] لذا [illegible] موفق [illegible] عرض کردم. قسمت عمده [illegible] انرژی مردم [illegible] معلول عدم قاطعیت و [illegible] در سطح تصمیم گیری است [illegible] در شئون اجرائی [illegible] در کردستان [illegible] اگر [illegible] فراوان دارم [illegible] فرصت ندارم [illegible] مفتاح [illegible] انقلاب [illegible] که اخیرا بدست آمد [illegible] در جهت استقرار اسلامی [illegible] جبره گیرم. خداوند فرصت [illegible] جنابعالی فرمایید.

[illegible] داود [illegible] دکتر [illegible] که در [illegible] فرقه [illegible] کمیته [illegible] انقلاب [illegible] داود [illegible] دکتر [illegible] نیز از [illegible] داوند [illegible] بعنوان [illegible] جناب آقای [illegible] معرفی کردیم [illegible] [illegible] خدا توفیق [illegible] برادران [illegible] ایرانی را [illegible] برادران [illegible] شرایط [illegible] بیش از [illegible] [illegible] حکومت اسلامی [illegible]

[illegible] خدمت جناب آقای [illegible] [illegible] [illegible] انقلابی [illegible] در اختیار [illegible] که [illegible] کردستان [illegible] [illegible] چند اصلی که [illegible] انقلاب [illegible]

[illegible] جامعه [illegible] توحیدی [illegible] باز [illegible] گردد.

[illegible] فرصت [illegible] زیرا [illegible] [illegible] برای [illegible] 2/5 [illegible] خسته ام [illegible] نمی بینم.

خدای متعال همه را براه اسلام واقعی هدایت کند؛ و نیز توفیق دهد [illegible] بتوانیم [illegible] مملکت خراب [illegible] اسلامی بسازیم که الگوی [illegible] و نمونه عدالت برای بشریت گردد. (با امید خدا چند روز دیگر خدمت خواهم رسید).

والسلام علیکم و رحمة الله و برکاته. مخلص احمد مفتی زاده

57/12/27

جناب [illegible] نسخه [illegible] را [illegible] فرستاده ام [illegible] تفصیل [illegible] ام [illegible]

کاریگەرییەکانی بزاڤی ئیسلامی نوێ لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا[1]

پێشتر لە وتاری "سیاسەتی مەعنەوی لە خەباتی کوردستان"دا هەوڵدرا کاریگەریی ئایین لە سیاسەت و خەباتی کوردستانی پێش مۆدێرندا پیشان بدرێت. لەو وتارەدا دەرکەوت کە بەشداریی ئایین لە سیاسەت و خەباتی کوردستاندا زیاتر لە پێناو مافی نەتەوەییدا بوو و ڕەنگ و بۆنی کوردی هەبوو. هەر لەم پێوەندییەدا عەلی عززەتیاریش لە پەرتووکەکەیدا، "دوایین موفتی کوردستانی ئێران"، ئاماژە دەکات کە "پێش و لە کاتی پەرەسەندنی بیرۆکە و دامەزراوە نەتەوەخوازە پان-کوردەکان، شوناسی ئیسلامی بە ڕەنگ و بۆنی کوردی بێ وێنەوە ئامێرێک بوو بۆ یەکگرتوویی لە کوردستاندا."[2] بەڵام، هەوڵ بۆ پاڵاوتنی بیری ئایینی لەلایەن بزاڤە ئیسلامەییە نوێیەکانی سەردەمەوە، ڕۆژ بە ڕۆژ لەو ڕەنگ و ڕواڵەتە کوردییەی شوناسی ئیسلامی کەم کردەوە. ئەگەرچی لەلایەن زۆربەیانەوە نکۆڵی لە مافی نەتەوەیی نەکراوە و دەڵێن بەدیهاتنی بیرۆکەی ئەوان بریتی دەبێت لە بەدیهاتنی ئاواتی نەتەوەییش، بەڵام لە باری سیاسییەوە بە کردەوە ئەوەندە قازانجی نەتەوەیی تێدا نەبووە. ئەگەر بزووتنەوە کوردییەکانی پێشتر لەسەر بنەمای سیاسەتی مەعنەوی (واتاوی) بە دوای مافی نەتەوەییەوە بوون بە جۆرێ کە هەندێ جار ڕەوتە سیاسییەکانی کوردستانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیست وەک "سێکیولار-ئایینی" ناوبراون، بزووتنەوە ئایینییەکانی سەردەم زیاتر ئامانجە بەرینەکانی ئیسلام و بووژاندنەوەی ئیسلامییان کردە مەبەست و پێشترێتییان بە لایەنی ئایینی دا. بۆ وێنە تەنانەت شۆڕشی کەسێ وەک 'مەلا خەلیل'یش لە 1307ی هەتاوی لە موکریاندا، وێرای نەریتی بوون لە دژی وەکیەکلێکردن بوو و پاراستنی جلوبەرگ و دابونەریتی کوردی کردبووە ئامانج. بەپێچەوانەی بزاڤە ئیسلامییەکانی سەردەم کە سەرچاوەیان کۆمەڵگای کوردی نەبووە. ئەمە پیشان دەدات کە ڕۆڵی ئیسلام لە بزووتنەوە

[1] ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە ڕێکەوتی 08/11/2016، لە ماڵپەڕی "میللەت پرێس"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:

http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=27091&T=

[2] Ali Ezzatyar, *The Last Mufti of Iranian Kurdistan; Ethnic and Religious Implications in the Greater Middle East*, New York, Palgrave Macmillan, 2016, p. 9.

سیاسییەکانی کوردستاندا لە بەراوردی مێژووییدا پارادۆکسیکاڵ و ناکۆک بووە و کاریگەریی جیاوازیی لە کۆمەڵگای کوردیدا لێکەوتووەتەوە. چۆنیەتی ئەم کاریگەرییانە، ئەو پرسەی دەبێت کە لەم وتارەدا هەوڵ دەدرێت شی بکرێتەوە. روانینێک بە سەر بزاڤە نوێیە ئیسلامییەکانی کوردستانی رۆژهەڵات بەتایبەت "مەکتەبی قورئان" و "کۆمەڵی (جەماعەتی) دەعوەت و ئیسلاحی ئێران" تارادەیەک کاریگەرییە کۆمەڵایەتییەکانی ئەم بزاڤانە و جیاوازیی رۆڵ و بیرۆکەی ئەوان لەگەڵ ئایینی نەریتی لە کوردستاندا پیشان دەدات.

ئایین و گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی

بزاڤە ئیسلامییە نوێیەکان لە ئاراستەی پێکهێنانی کەلەپووریی هاوبەشی ئیسلامیدا، کردەی کۆمەڵایەتی گۆڕان و وەکیەکلێکردنیان هەبووە کە بۆخۆی هۆی پێکهاتنی قەڵشتی کۆمەڵایەتی زیاتر و بەتایبەت نێوان ئایین و کەلەپووریی نەتەوەیی بووە.[1] ئەم کردەوەیە رێخەی مێژوویی هەیە کە بە هەندێ جیاوازییەوە شێوازێکی نوێی بەخۆوە گرتووە. هەناردەکردنی ئایینەکان بۆ کۆمەڵگاکانی تر بە شێوەی ئاسایی لەگەڵ جۆرێ وەکیەکلێکردن بووە. وێرای لەنێوبردنی ئایینەکانی پێشتر و بەرتەسککردنەوەیان، بەشێک لە کەلەپووریی کۆمەڵایەتی ئەو نەتەوە و کۆمەڵگایەی کە ئایینەکەی لێهەڵقولاوە و هەروەها کەلەپووریی تایبەت بەو ئایینەش وەک لایەنی هاوبەش برەو دەدا و هەندێ جاریش بە کردەوە لەگەڵ هێما کەلەپووریی و نەتەوەییەکانی نەتەوەکانی تر ناکۆک بووە. بەڵام ئاستی ئەم کردە و فانکسیۆنە بە گوێرەی سەردەم کەمتر بووە، بە جۆرێ کە لە سەردەمی پێش مۆدێرندا، پاش قۆناخە سەرەتاییەکانی چوونە ناو کۆمەڵگای نوێ، بەرەبەرە جۆرێ کۆک بوون و پێکەوەژیان لە نێوان ئایینەکان و کەلەپووریی کۆمەڵگادا پێکهاتووە.

جێی ئاماژەیە کە ئەم کردەیە هەندێ جاریش بە زۆرەملێ نەبووە و بەشێکی گەڕاوەتەوە بۆ روانگەی هەڵەی خەڵکێ کە تازە ئیمانیان هێناوە بەو ئایینە یان سیستەمی زاڵی فێرکردن و بارهێنانی سەردەم. جار وابووە کە ئایینێک لانیکەم لە باری کەلەپووریی و نەتەوەییەوە فرەچەشنی قبووڵ بووە بەڵام خەڵک نائاگایانە خۆیان بەرەو گۆڕان چوون. لە مێژوودا و ئێستاش هەندێ کەس کەلەپوور گۆڕین، زمان گۆڕین و جلوبەرگ گۆڕین و... بە نیشانەی موسوڵمان بوون دەزانن. کەچی برێکی زۆری ئەو گۆڕانانە پێویست نەبوون و پێوەندییان بە ئایینەوە نەبووە کە بە گۆڕینی ئایین حەتم بە تەواوی بگۆڕدرێن. کابرا کە بوو بە موسوڵمان، ناو و جلوبەرگ و بەشێک لە زمانی دەگۆڕێت، وادەزانێت وانەکات نابێتە موسوڵمانێکی راستەقینە، کەچی بوون بە موسوڵمان پێویستی بەو گۆڕانە نییە. بۆ وێنە جەختی ئیسلام لەسەر داپۆشراوی جەستەی مرۆڤ یان خۆش ناو بوون بە واتای ئەوە نییە کە مرۆڤ وێرای هەبوونی جلوبەرگی نەریتی نەتەوەیی شیاو یان خۆش ناو بوون، ئەوانە بگۆڕیت. ئیسلام دیاریی نەکردووە کە دەبێت جلوبەرگ و زمانی نەتەوەیەک ببێتە هی هەموو موسوڵمانان. کابرا ناوی جوانی بە زمانی خۆی هەبووە بەڵام پاش گۆڕینی ئایینەکەی بۆ سەر ئیسلام، دەیکات بە ناوێکی عەرەبی. رەنگە ئەمانە بەشێکی لەبەر خۆشەویستی رێبەرانی سەرەتایی ئیسلام بێت، بەڵام بە گشتی کارێکی پێویست نییە و کاریگەریی نەرێنی کەلەپووریی-نەتەوەیی هەیە.[2] ئەم جۆرە گۆڕانکارییە ناپێویستانە بەپێچەوانەوە خۆخڵنجانە بە رواڵەت و دوورکەوتنەوەیە لە

---

[1] دیارە وەکیەکلێکردنی کۆمەڵگا شێواز و هۆکاری جۆراوجۆری هەیە بۆ وێنە مۆدێرنیتەش بە جۆرێکی تر ئەو کاریگەرییانەی هەبووە، بەڵام لێرەدا چۆن باسەکە لەسەر ئایینە تەنیا کاریگەرییەکانی ئایین باس کراون.

[2] لەم پێوەندییەدا مامۆستا مەسعوود محەمەد دەڵێت: "زانست و باوەڕ و ئایین کە وا کاکڵی ژیانی "مەعنەوی" کورد پێکدێنن یەک دێڕ و وشە و پیتی لە سەرچاوەی کورد و کوردستانەوە هەڵنەقوڵیوە، هیچیان ئاوێنەی ژیانی مادی و ئابووری کوردی نین و هەموویان دەرەکین، ژیانی مادی و ئابووری کوردی کرد بە کۆیلەی خۆی، بە "حقلی تجربە"، بە پێچەوانەی چاوەنۆڕکردنی رواڵەتی تیۆریەکانی مادی، ژیانی کورد بوو بە ئاوێنە بۆ زانست و باوەڕێکی مێوان. لەو ساتەی منداڵ بە زگی داکی دەکەوێ تا ئەو کاتەی دەچێتە قەبرەوە هەموو چرکە کاژێرێکی تەمەنی مەحکومە بە "قورئان و شەرع" و زیکر و فیکری پیاوچاک و شێخ و مەلا و هێزی نهێنی سەر بە بەهەشت و جەهەننەم: مەڕەکەی، دەغڵەکەی، باخەکەی، زەوی و ئاوەکەی، پەرژین و نێوانەکەی، سەلەم و ربێدەکەی، زەکات و سەرفیترەکەی، نوێژ و حەجەکەی، ژن هێنان و تەڵاق دانەکەی، تیجارەتەکەی.. مەڕ سەربڕینەکەی و "بسم الله" لێ هێنانەکەی، غەزا و خۆ بە کوشت دانەکەی، خەون و خەیاڵ و شەونخۆنی و "تهجد" و رۆژیەکەی... ئەمانە و هەرچی هەیەتی لە لەش و ماڵ و ژن و خێزان لە نێو ئەو جغزانەدا دەخولێتەوە کە ئایینی ئیسلام لە مەککە و مەدینەڕا بە دیاریی بۆی ناردووە و هیچ پێوەندییەکی نییە لەگەڵ کوردستانی پێش ئیسلام، تەنانەت چەند ناوێکی وەک بەسێ و گوڵێ و پیرۆت و سوارە نەبێ هەرچی ناوی کوردیش بوو گۆڕا بە ناوی پیاوە ئایینیەکانی عەرەب یا خود هەر عەرەبی ئاسایی بە عادەتی. خولاسە، ژیانی "عقلی و معنوی" کورد لە هەزار ساڵ زیاترە زادەی

ناوەڕۆک. یان بەرەبەرە بە هۆی برەودانی ئایین لەلایەن کەسانێکی بیانییەوە یان کەسانی خۆجێیی کە بە هۆی خوێندنی ئایینی و دوورکەوتنەوە لە ناخی کۆمەڵگا زمانەکەی تاڕادەیەک گۆڕاوە، زەبر لە زمانی نەتەوەیی دەدرێت. ئەوە لەکاتێکدایە کە لەبەرچاونەگرتن و گرنگی نەدان بەمانە رەنگە لە بنەڕەتدا لە دژی سروشتی ئایینەکە بێت. وەک چۆن لە ئیسلامدا لەسەر جۆراوجۆریی نەتەوەیی جەخت کراوە بەڵام سیاسەتوانانی موسوڵمان بە کردەوە پێچەوانەکەیان جێبەجێ کردووە.

ڕێخەی بزاڤە ئایینیە نوێیەکانی کوردستان: بەیەکگەیشتنی ئیخوان و جەماعەت

ڕێخەی بزاڤە ئایینییە نوێیەکان لە کوردستاندا دەگەڕێتەوە سەر دوو بزووتنەوەی سەرەکی جیهانی ئیسلام واتە ئیخوان موسلمینی میسر و جەماعەتی ئیسلامی هێند و پاکستان. لە دوو دەیەی رابردووشدا هەندێ لایەنی توندڕەوی ئیسلامیش لە ژێر کاریگەریی بزاڤگەلێک وەک ئەلقاعدە، تاڵبان و لەم دواییانەدا "داعش" لە کوردستاندا پەرەیان سەندووە کە بە جۆرێک ئەمانەش ڕێخەیان دەگەڕێتەوە سەر ئەو دوو بزووتنەوە سەرەکییە و بزووتنەوەی وەهابییەت لە عەرەبستان یان بە گشتی بزووتنەوەی سەلەفییەت بە هەموو چڵ و لقەکانییەوە. بەڵام لێرەدا زیاتر تیشک دەخرێتە سەر ئەوانەی بیریان نزیکە لەو دوو بزووتنەوە سەرەکییە یان گرێدراون بەوانەوە. ئەو دوو بزووتنەوە لە ڕێگای جۆراوجۆرەوە گەیشتوونەتە کوردستان و کاریگەرییان هەبووە، بەتایبەت لە ڕێگای حیزبی ئیسلامی عێراق، بزووتنەوەی ئیسلامی ئێران و هەروەها لە ڕێگای پێوەندیی چالاکانی ئایینی-سیاسی کوردستان لەگەڵ وڵاتانی سەرچاوکەی ئەوانەوە.

بیری ئیخوان لە ساڵی 1975/1353 هەتاوییەوە و لە ڕێگای کوردستانی باشوورەوە گەیشتە کوردستانی ڕۆژهەڵات و لە ساڵانی 1356 و 1357ی هەتاویدا (1979 ز) وەکو ڕێکخراوێک کە ئەوڕۆکە پێی دەگوترێت "جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاح" دەستی بە چالاکی کرد. لە کاتی شۆڕشی 1979ی گەلانی ئێراندا، مامۆستا ئەحمەدی موفتیزادە هەوڵی دابوو بۆ ڕاکێشانی لایەنگرانی ئیخوان بۆ لای خۆی و حیزبی "موساواتی ئیسلامی"، بەڵام ئەوان وێرای هاوکاری، سەربەخۆیی ڕێکخراوەیی و بیری خۆیان پاراست. لە پاش 1980 لایەنی ئیخوان چی تر بڕوای نەما بە حکوومەتی ناوەندیی و ئەوەی کە لەو چوارچێوەدا ئامانجەکانیان بەدی بێت. ئەگەرچی لە باری بیر و ڕێکخراوەییەوە ئەم بزاڤە وەک ئیخوانن و لەوان پێڕەوی دەکەن، بەڵام لە ژێر کاریگەریی "جەماعەتی ئیسلامی" پاکستانیش بوون و جگە لە سەرچاوەکانی ئیخوان و ڕێبەرانی وەک "بنەما بیستێنەکان"ی حەسەن بەننا، لە هی جەماعەتیش بەتایبەت پەرتووکەکانی خودی ئەبوو ئەعەلا مەودوودی بۆ نموونە پەرتووکەکانی "بنەماکانی ئیسلام" و "وتارەکانی نوێژی هەینی" و... لە نێو پۆلەکانی جەماعەتدا وەکو بنەمای لایەنی باوەڕی ئەندامەکانیان، کەڵک وەرگیراوە. هەرچۆنێک بێت، بە شێوەی بەرچاو خاڵی بە یەکترگەیشتنی ئەو دوو بزاڤە سەرتاسەرییەی جیهانی ئیسلام لە کوردستاندا لە بیرۆکەی خوالێخۆشبوو ئەحمەدی موفتیزادە و ناسری سوبحانیدا دەردەکەوێت. لەم دوو کەسایەتییە و ڕەوتی ئیسلامی سیاسی پێوەندیدار بەوان واتە "مەکتەبی قورئان" و "جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاحی ئێران"، ئەو دوو بزووتنەوە بە یەک دەگەن کە لە مەکتەبدا لایەنی سەربەخۆیی بیر و ڕێکخراوە زیاتر پارێزراوە بەڵام لە جەماعەتدا ڕاشکاوانە ڕەنگدانەوەیان هەبووە و وەک لقێکی ئیخوان چالاکییان نواندووە. لە چاپەمەنییەکانیاندا گرنگایەتی تایبەت بە بیر و هزری ڕێبەرانی هەردوو بزاڤی ئیخوان و جەماعەتی ئیسلامی وەک سەید قوتب و مەودوودی دەدەن و ئەمانە کاریگەریی بەرچاو و زاڵیان لەسەر جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاح هەبووە. لەم ئاڕاستەیەدا ئاوردانەوەیەک بە سەر کاریگەریی ئەو دوو بزووتنەوە لەسەر دوو کەسایەتی ناوبراو پێویستە:

ئەحمەد موفتیزادە

مامۆستا ئەحمەدی موفتیزادە پاش پەشیمان بوونەوە لە ڕابردووی خۆی، کە لایەنگری بزووتنەوەی نەتەوەخوازیی کوردی و حیزبی دێمۆکراتی کوردستان بوو، بە وتەی خۆی ڕێگای ڕاست لەبەر دەگرێت و بۆ پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی لە

کوردستان نییە و تێکەڵ بە ژیانێکی یەکجار فراوانتر بووە لە کوردستان، بە مادە و مەعنایەوە"(بڕواننە: مەسعوود محەمەد، **حاجی قادری کۆیی**، بەشی یەکەم، بەغدا: کۆڕی زانیاریی کورد، 1973، لل 292-293).

ئێران هەوڵ دەدات. بەڵام دوابینییەکەی و گۆڕانی ڕێگا و بیرۆکەی نوێی لە ڕوانگەی سیاسییەوە چەندان بەڕاست دەرنەچوو و لە کۆتاییدا نە بە قازانجی خۆی بوو و نە گەلەکەی. لەڕاستیدا، بە هەڵی زانیبوو و بە دیتنی بارودۆخی ئێران و ناسیاوی لەگەڵ هەندێ مەلای شێعە سیاسەتی ئایینی گرتە بەر. کەچی ڕەنگە لە ڕێگای درێژەدانی بە خەبات لە ڕیزی هێزە نەتەوەخوازەکاندا وەک حیزبی دێمۆکرات زیاتر دەیتوانی خزمەتی نەتەوەکەی بکات و لە پێناو بەدیهاتنی دروشمەکەی خۆی واتە نەهێشتنی سێ ستەمی "نەتەوەیی، ئایینزایی و چینایەتی" باشتر هەنگاو هەڵێنێت.

کاک ئەحمەد، پاش وەرگەڕانی لە سیاسەتی ناسیۆنالیستی، بە بەراورد لەگەڵ مامۆستا ناسری سوبحانی زیاتر لە ژێر کاریگەریی بزاڤی سیاسی-ئیسلامی ئێراندا بووە، هەم بە هۆی ناسیاوی لەگەڵ هەندێ لە چالاکان و سەرکردە ئایینییەکانی شۆڕشی ئێران و هاوکاری لەگەڵیان و هەم بە هۆی ژیانی لە تاران و لە نزیکەوە لە پێوەندیدا بوون لەگەڵ شۆڕشی ئیسلامی ئێران. لە باری سیاسییەوە لە ژێر کاریگەریی ڕێبەری شۆڕشی ئێران و لە باری هزر و بیرەوە زیاتر لە عەلی شەریعەتی، یەکێک لە ئیدئۆلۆگەکانی شۆڕشی ئیسلامی شێعەی ئێران، نزیک و لە ژێر کاریگەریی ئەودا بووە، بەتایبەت تێزی "ئیسلامی بێ ڕۆحانییەت"ی شەریعەتی و ئەوەی کە وشەی "ڕۆحانی" کە لە نێو شێعەدا بە مەلاکان دەگوترێت و لایەنی پیرۆزییان پێ دەبەخشێت، لە مەسیحییەت وەرگیراوە و ئیسلامی نییە. شەریعەتی لەو ڕێگایەوە ئیسلامێکی سیاسی بارهێنا تاکو ئاپوورەی خەڵک بە ناوی ئایین بکێشێتە گۆڕەپانی سیاسی و ئیسلامیش لە ژێر ڕکێفی "ڕۆحانییەت" بهێنێتە دەرەوە کە ئاکامەکەی پێچەوانە بوو و لەگەڵ شۆڕشی ئیسلامی ئێران، نەتەنیا لە باری ئایینییەوە بەڵکو لە باری سیاسیشەوە خەڵک بە تەواوی کەوتنە ژێر ڕکێفی ئەوان. سیاسەت و بیرۆکەی ڕێبەرانی شۆڕش لە ئاڕاستەی بیری هەردووکی شێعەچییەتی و ئێرانچییەتیدا بوو و ئایینزای نەریتی شێعەیان کرد بە سیاسی و وەک ئامرازێک بۆ هێنانە گۆڕەپانی ئاپوورەی خەڵک لە دژی پاشای ئێران کەڵکیان لێوەرگرت. کەواتە، بڕوا بە مافی نەتەوەکانی ئێران لە بیری سەرکردە و ئیدئۆلۆگەکانی شۆڕشی 1979 ئێراندا جێگایەکی بۆ نەبوو و لەبەرگرتنی سیاسەت و ڕێگای ئەوان قازانجی کوردی تێدا نەبوو. بەوەشەوە، ئەم سیاسەتە بە هۆی ئەوەی کە هێشتاکو نەهاتبووە گۆڕەپانی کردەوەوە، لەسەر موفتیزادە کاریگەریی هەبوو و هیوای پێ بوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەش ناسیاوی هەبوو لەگەڵ بزووتنەوە سەرانسەرییەکانی جیهانی ئیسلام و لە ژێر کاریگەریی ئەوانیشدا بوو بەتایبەت لە پێوەندیی لەگەڵ بیرۆکەی پێکهێنانی "حکوومەتی ئیسلامی" کە دواتر ئاماژەی پێ دەکرێت.

ناسر سوبحانی

بیری "جەماعەتی ئیسلامی پاکستان" زیاتر لە ڕێگای مامۆستا ناسری سوبحانییەوە گوێزراوەتەوە ناو ڕەوتی ئیخوانی کوردستان. گەرچی مورشید و ڕێبەری ئیخوانەکان و "جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاح" بووە، هاوکات وەک یەکێک لە کەسانی بەر کاریگەریی بیری مەودوودی ناوی لێبراوە. بە وتەی خۆی، پەرتووکی "دەستەواژە چوارینەکان"ی مەودوودی لەسەر گۆڕینی بیری و دابڕانی لە ڕێچکەی "تەسەووف" کاریگەریی هەبووە[1]، هەرچەند دواتر لە هەندێ بوارەوە ڕەخنەی لەسەر ئەو پەرتووکە هەبووە. مامۆستا سوبحانی دوو جار سەردانی پاکستانی کردبوو، هەڵبەت پاش تیاچوونی مەودوودی. لەگەڵ زۆرێک لە کەسایەتی و ناودارانی سەر بە بیری نوێی ئیسلامی و هەردوو بزووتنەوەی ئیسلامی هاوچەرخ چاوپێکەوتنی هەبوو.

کاریگەرییەکانی بزاڤی نوێی ئیسلامی

لە بەشی "ئایین و گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتیدا" ئاماژە بە هەندێ بابەت لە پێوەندیی لەگەڵ کاریگەریی کۆمەڵایەتی ئایین کرا. لێرەدا لە بوارە جیاوازەکانەوە ئاورێک دەدرێتەوە سەر ئەو کاریگەرییانە لە کوردستاندا:

---

[1] نووسەر ئەمەی لە زاری مامۆستا 'عەلی ڕەحمانی'یەوە بیستووە.

1- کاریگەرییە کۆمەڵایەتی و کەلەپوورییەکان

وەک دیکەی کۆمەڵگاکان، لە کوردستانیشدا سەرهەڵدانی بیری نوێی ئایینی لە ژێر کارتێکردنی ڕەوتە ئیسلامییەکانی سەردەمدا، کاریگەریی کۆمەڵایەتی بەتایبەت لەسەر کەلەپووریی نەتەوەیی هەبووە. پێش دەرکەوتنی ئەم ڕەوتانە، ئایین و کەلەپووریی کوردی وەها لەگەڵ یەکتر ڕاهاتبوون کە بە دوای سڕینەوە و لاوازکردنی یەکتری نەبوون. کەلەپووریی کوردیی بۆخۆی کەلەپوورێکی خاوێن و دەوڵەمەند بوو و ڕێزی لە ئیمانداران و لە سەرەوەی هەموویانەوە زانایانی ئایینی دەگرت و لە بەرانبەردا ئەوانیش بەوپەڕی لێبوردەییەوە لەو کەلەپوورەدا دەژیان و ڕێزیان لێدەگرت و خۆیان بە بەشێک لەوە دەزانی و تێیدا بەشدارییان دەکرد. هەروەها کە خەڵک بە بیستنی دەنگی بانگ، کۆڕی شایی خۆیان ڕادەگرت و ئەوانەیان دەیانویست دەچوونە مزگەوت و پاشان درێژەیان دەدا، ئاییندارانیش و جاری واش بووە زانایانی ئایینی خۆشیان لەو کۆڕە شاییانەدا بەشدار بوون و ئەم دووانەیان بە دژی یەکتر نەدەزانی و هەرکام لەمانە لە جێی خۆیدا ڕێزی هەبوو.

بەڵام بە سەرهەڵدانی ڕەوتە نوێیە ئایینیەکان قەڵشتی ئایین و کەلەپووریی نەتەوەیی و ناکۆکی ئەوانە زیاتر لە پێش دەرکەوت. ڕواڵەت، جلوبەرگ، شێوازی هەڵسوکەوت و قسەکردن و بەشداریی کۆمەڵایەتی لە کۆڕ و بۆنە و ڕێوڕەسمەکاندا لەلایەن کۆمەڵانی ڕاکێشراو بەرەو ئەم بزاڤانە گۆڕدرا و بە جۆرێ دابڕانێکی کۆمەڵایەتی لە وەچەی پێش و ناهاوسەنگییەکی کۆمەڵایەتی پێکهات و شتەکان لە جێی خۆیاندا نەمان، بەجۆرێ کە جار وابووە کۆڕی شایی و زەماوەند بووەتە جێی وتەبێژی زانایانی ئایینی.[1] بەراوردی چەند وەچەی کۆمەڵگای کوردی پێوەندیدار بەم بزاڤانە، بە جوانی ئەم دابڕانە پیشان دەدات. لە کۆمەڵگای کوردیدا بینراوە کە وەچەی کۆنتر بە زانایانی ئایینیشەوە لە زەماوەندی خۆیاندا شایی و هەڵپەرکێیان هەبووە و ئەوە بە کێشە نەزانراوە بەڵام پاش گۆڕانی بیریان بۆ وەچەی دواتر و منداڵانی خۆیان بوونی ئەو شتانەیان بە باش نەزانیوە یان لە شایی نزیکترین کەسانی خۆیاندا بە بیانووی ئایینی بەشدارییان نەکردووە. ئەمە لە وەچەکانی دواتریاندا ڕەنگدانەوەی جیاوازیی هەبووە و هۆی جۆرێ دابڕانی وەچەیی لە کۆمەڵگاش بەتایبەت دابڕانی وەچەی نوێی سەردەم لەوەی پێشوو بووە و بەرەی نوێ کە بەپێی دۆخی سەردەم ناتوانن وەک پێشترەکانیان بن و پێویستییان بە شادبوون هەیە، لەوان دوور دەکەونەوە. ئەمە لە پلەی یەکەمدا ڕەنگە سادە بێتە بەرچاو بەڵام ئەگەر بە قووڵی سەیر بکرێت لە درێژخایەندا کاریگەریی نەرێنییان لەسەر کۆمەڵگا و هەڵسوکەوتی کۆمەڵایەتی دەبێت. لە کاتێکدا کە بەشداریی ئەم کەسانە دەیتوانی کاریگەریی ئەرێنی و هۆی هاوسەنگی لە بنەماڵە و کۆمەڵگا بێت. ئەمە لە خۆیدا جۆرێ ناکۆکی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگای کوردیدا پیشان دەدات.

دابڕان، خۆجیاکردنەوە و لە جێ خۆدا نەمانی دابونەریتەکان، لەلایەکەوە دەرەتانی ڕەخساند کە ڕوانگەیەکی نەرێنی لەسەر شادیی پێکبێت و کۆڕی شایی وەک جێی کەسانێ کە چەندان ڕەوشت بەرز نین و پێگەی کۆمەڵایەتی نزمتریان هەیە ڕەچاو بکرێت و بەمجۆرە بە خۆپاراستنی هەندێ لە ئایینیەکان لە بەشداریی کردن لەو کۆڕ و ڕێوڕەسمانە لە کاریگەریی ئەم چینە لەسەر دیتران و هاوسەنگی لە شایی کردندا بەرگیری بکرێت و بە گشتی شادبوونی کۆمەڵگا بە نزم بنرخێندرێت و کەشوهەوای شادی کۆمەڵگا و ڕادەی شادبوونی کۆمەڵگا دابەزێت و بەوجۆرەش گۆڕەپان بۆ تاقمێ ڕەوشت نزم چۆڵ بکرێت و دەرەتانیان بۆ بڕەخسێت کە بەشێک لە لاوان بەرەو خۆ بکێشن و لەوبارەوە تووشی توندڕەوی ببن و لە ئاکامدا هەندێ دیاردەی دزێوی کۆمەڵایەتی وەک بەکارهێنانی مادە سڕووڕکەرەکان، موزاحەمەتی کۆمەڵایەتی، لەدەسچوونی هەندێ کەلەپووری کۆمەڵایەتی نەریتی بەبێ گەیشتن بە کەلەپوورێکی نوێ و شیاو و... سەرهەڵبدات یان ڕادەیان بچێتە سەرەوە.

لەلایەکی تریشەوە لە کاریگەریی کەشوهەوای نەرمونیان و شادی کۆمەڵگا لەسەر تاقمی ئایینی کەم بووەوە و دەرەتانێ بۆ ڕۆشتن بەرەو توندڕەوی ئایینی، توندوتیژیی کۆمەڵایەتی و دابەزینی ڕۆحی پێکەوەژیان ڕەخسا. بۆ وێنە، لە هەندێ ڕووەوە، لە پەنای گوشاری کۆمەڵگای نەریتیدا، گوشاری ئایینی لەسەر هەندێ چین و توێژ وەک ژنان بەتایبەت لەلایەن

---

[1] دەگێڕنەوە کە لە زەماوەندێکی ناوچەیەکی کوردستاندا، مایکرۆفۆن لە بەردەم مامۆستایەک کە جلوبەرگی کوردی و جامانەی دەبێت، دادەنێن. هەندێ لە بەشداربووان وادەزانن گۆرانیبێژە، قوت دەبنەوە و کەمێ دێنە پێشەوە، بەڵام پاش ئەوەی کە دەست دەکات بە قسەکردن، ئەو کەسانە شل دەبنەوە و دەکشێنە دواوە لەبەر ئەوەی کە بە پێی نەریتی باو چاوەڕوانی ئەوان لەوەها کۆڕێکی شایی جیاواز بووە.

بزاڤە توندڕەوەکانەوە، زیاتر بووەوە. بەجێی هەوڵ بۆ بەرزکردنەوەی کەلەپووریی دانوستان و ڕێزگرتن لە پێگەی کۆمەڵایەتی ژن و چاکسازیی لە کەلەپووریی نەریتیدا، بۆ دابەزینی دانوستانی ژن و پیاو لە کۆمەڵگا تا کەمترین ئاستی خۆی هەوڵ درا و کوڕ و کۆمەڵی ژن و پیاو تا کرا لە یەکتر جیا کرایەوە. کە ئەمە لە ڕوانگەی تیۆری فمێنیستییەوە خۆی هۆی تێنەگەیشتنی ئەو دوو چینە گەورەی کۆمەڵگا لە یەکتر و دابەزینی کاریگەریی ڕۆحی ژنانە لەسەر کۆمەڵگا و لە ئاکامدا خولقاندنی زیاتری توندوتیژیی لە کۆمەڵگا بووە. بەوجۆرە، ناکۆکی و دووبەرەکی بەکۆمەڵی زیاتر، لە کۆمەڵگای کوردیدا سەریهەڵدا.

هەروەها، پەرەسەندنی بیرۆکە نوێیەکانی گرێدراو بە بیری نوێی ئیسلامییەوە، هەندێ بابەت وەک پشت گوێ خستنی دابونەریتی ڕەسەنی کوردی کە زۆرێکیشیان لەگەڵ ئایین ناکۆک نەبوون، گرنگایەتی نەدان بە هەندێ لایەنی نەتەوەیی و... لەلایەن ئەم کۆمەڵانەی بەدواوە هەبووە. ئەمەش جگە لە پێکهێنانی زیاتری دووبەرەکی و ناکۆکی کۆمەڵایەتی، لەسەر لاواز بوونی ڕەسەنایەتی نەریت و کەلەپووریی کوردی کاریگەریی هەبووە کە بۆخۆی لە باری سیاسەتی تووریستی و لە ئاکامدا باری ئابووریی خەڵک کاریگەریی هەبووە و دەبێت.[1] هەر لەم پێوەندییەدا، بۆ وێنە لە ئیسلامدا نەگوتراوە کە کوردێکی موسوڵمان لە جێی تەقیلە، ڕەشتی، جامانە، سەروێن و سوخمە و سەڵتەو کەوا، بە گشتی جلوبەرگی کوردی، کڵاوی حاجییانە و میسری و کەوا (عابا) و سەروێنی عەرەبی و پاکستانی لەبەر بکات. کەچی هەندێ کەس، وێڕای شیاو بوونی جلوبەرگی کوردی لە باری ئایینیشەوە، وادەزانن دەبێت بیگۆڕن. یان، هەندێ لە ئیسلامخوازانی نوێ و زانایانی ئایینی بە نەریتییەکانیشەوە زۆر جار لە دژی ناوە کوردییەکان بوون و بە واتەی خۆیان بە "شەرعی"یان نەزانیوە.

هەرچۆنیک بێت، گەرچی لە بەرانبەری ئەم ڕوانگە ڕەخنەگرانە لەسەر کاریگەریی ئایین لە کۆمەڵگای کوردیدا، هەندێ لەم بزاڤانە هەندێ کاریگەریی ئەرێنییان هەبووە وەک هەوڵ بۆ ڕەوشت بەرزیی لە کۆمەڵگا، برەودانی ڕووناکبیریی ئایینی، وەجووڵەخستنی بەشێک لە ژنان لە چوارچێوەی بیری ئایینیدا و.... بەڵام بە گشتی گەیشتنی بیری نوێی ئیسلامی بە کوردستان، هەندێ گۆڕانی کۆمەڵایەتی بەدواوە هەبوو و بووە هۆی پێکهاتنی قەڵشتی کۆمەڵایەتی زیاتر لە هەندێ بواردا.

لە ئاراستەی ئەو گۆڕانەدا دەکرێ بۆ وێنە بە لایەنگرانی ڕەوتی مەکتەب ئاماژە بکرێت. ڕەوتی مەکتەب، جگە لە بەرانبەرکێ و دووبەرەکی لەگەڵ بزاڤی چەپی توندڕەو لە کاتی شۆڕشی 1979ی گەلانی ئێراندا، قەڵشتێکی کۆمەڵایەتی تری لەگەڵ بزاڤی ئایینی نەریتی وەک لایەنگرانی تەریقەت پێکهێنا کە هەندێ پێکدادان و ناکۆکی لە نێوانیاندا پێشهات. لە یەکەمینی ئەم پێکدادانانەدا دەکرێ بە کێشەی پێشهاتوو لە کاتی کرانەوەی خوێندنگەی قورئانی مەریوان لە 1978 دا ئاماژە بکرێت کە کاک ئەحمەد بۆخۆی بەرانبەرەکانی بە "جەماعەتی مەشایخ و مەلا دەوڵەتییەکان" ناو دەبات.[2] بەڵام ئەو ناکۆکییە هەر بەوەوە بەرتەسک نابێتەوە و لە باری ئایینیشەوە، بیری ئایینی نوێی ئەمان و دژایەتییان لەگەڵ مەلایانی نەریتی لە هەندێ بواری ئایینی و فیقهییەوە جۆرێ کەلێن و ناکۆکی ئایینی پێکهێنا کە بووە هۆی قەڵشتێکی کۆمەڵایەتی لە ناو کۆمەڵگای کوردی و لە باری سیاسییەوە لەو کاتە هەستیارەدا هەلی ڕەخساند بۆ دوورکەوتنەوەی مەلایانی نەریتی و کەڵک وەرگرتنی سیاسی حکوومەتی ناوەندی لەو قەڵشتانە کە تاکو ئێستاش درێژەی هەیە. هەروەها گەرچی کاک ئەحمەد بە پێڕەوی لە عەلی شەریعەتی لە دژی جلوبەرگی جیاوازی مەلا و زانایانی ئایینی بوو، بەڵام بۆخۆی و لایەنگرانیشی بە شێوازێکی تر لە نێو خەڵکدا دەرکەوتن و خۆیان لە خەڵکی تر جیا کردەوە و بەرەبەرەش کوڕ و کۆمەڵی خۆیان بە جیا بەڕێوە دەبرد. زۆربەی کات مەکتەبییەکان بە شێوەزار و ڕواڵەتیاندا کە هەوڵ دەدەن وەک کاک ئەحمەد بن بە لەبەرکردنی کۆتێکی ڕۆژئاوایی و پانتۆڵێکی کوردی کەمێ کوڵ و سمێڵێکی کورت و ڕیشی تراشراو دەناسرێنەوە. هەروەها زۆرێک لە خێزانە مەکتەبییەکان هەوڵ دەدەن کە ناوی کوڕەکانیان "ئەحمەد" یان یەکێکی تر لە ڕێبەرانی مەکتەب بێت. بە گشتی، ئەمە

[1] بۆ وێنە یەکێک لە بنەما ئابووری و تووریستییەکانی هەندێ وڵات وەک هێندستان، پاراستنی دابونەریتە. تەنانەت یەکێک لە هۆیەکانی دژایەتی ناسیۆنالیستە هێندووەکان لەگەڵ گۆڕینی ئایین بە ئیسلام و مەسیحییەت، زیانگەیشتن بە ڕەسەنایەتی نەریتی هێندی بوو. ئێستا مانەوەی ئەو نەریت و کەلەپوورە لە هۆکارەکانی ڕاکێشانی ڕادەی زۆری گەشتیار بۆ ئەو وڵاتەیە.

[2] احمد مفتی‌زاده، **بحثی کوتاه دربارەی حکومت اسلامی**، تدوین: شورای مدیریت مکتب قرآن، 1357/1979، ل. 62.

پێکهێنانی کەلەپوورێکی هاوبەش لە نێوان خۆیان و هەر لەو کاتەشدا جیاکردنەوەی خۆ لە کەلەپووریی بەرینتری کوردی بوو.

جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاحیش بە شێوەیەکی تر کۆڕ و کۆمەڵی خۆیان جیاکردووەتەوە و کاریگەریی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییان لەسەر کورد هەبووە. ئەمان بەجۆرێ لە مەودای نێوان مەکتەب و زانایانی ئایینی نەریتی دان و وێرای رووناکبیریی ئایینی، بە تەواوەتی لە زانا نەریتییەکان دانەبڕاون. زۆربەی چالاکی کۆمەڵایەتی ئەو رێکخراوەیە بریتی لە بەڕێوەبردنی هەندێ پۆل و کۆڕ و کۆبوونەوەی ناوخۆیی و وتنەوەی وانەکانی ئیخوان و جەماعەت و وەرگێڕانی پەرتووکەکانی رێبەرانی ئەوانە بووە. ئەگەرچی بە راشکاوانە و توند دژایەتی لایەنە کەلەپوورییەکانی کۆمەڵگای کوردی ناکەن و هەندێ لایەن و کەسایەتی ناو ئەم رێکخراوە بە شێوەی تاکەکەسی گرنگایەتی بە کورد و پرسی کورد و زمان دەدەن بەڵام بە گشتی رێکخراوەکە خۆی وەها نییە و بیرۆکەی ئەمانیش دیسان ئاڕادەیەک لە ئاراستەی بیر و کەلەپووریی ئایینی ناکۆک لەگەڵ کەلەپووری نەتەوەیی بووە و بەستێن و بوارێکی بۆ دوورکەوتنەوە لە دابونەریتی کوردەواری پێکهێناوە.

2- کاریگەرییە سیاسییەکان

لە باری سیاسییەوە رەوتە ئیسلامییە نوێیەکان کە لە سیاسەتی سێکیولاری کوردی دوورکەوتنەوە و سیاسەتی ئایینییان پەرە پێ دەدا، بە هۆی پێکهێنانی قەڵشتی کۆمەڵایەتی-سیاسی نوێ لە کۆمەڵگای کوردستاندا و دژایەتی لەگەڵ هێزە ناسیۆنالیستەکانی کوردستان و پاڵدان بە حکوومەتەوە لە ژێر ئاڵای ئایینیدا بە هیوای پێکهێنانی حکوومەتێکی دادپەروەر کە مافی هەمووان لەبەرچاو بگرێت، کاریگەریی نەرێنییان لەسەر سیاسەتی کوردی هەبوو. پەرەسەندنی بیری نوێی ئیسلامی بریتی لە جەماعەت، مەکتەب و... راوەستانێک بوو لە بەرانبەر سیاسەتی مەعنەوی و هەروەها سێکیولاری زاڵ بە سەر کەشوهەوای سیاسی کوردستان بەتایبەت حێزبی دێمۆکراتدا کە گۆڕەپانێک بوو بۆ خەباتی کورد بە هەموو لایەنێکەوە بریتی لە چەپ، ئایینی و.... بۆ وێنە هەندێ لە رێبەرانی ئەم رەوتە ئایینیانە وەک مامۆستا ئەحمەدی موفتی‌زادە، کە ئاماژە کرا، بۆخۆیان پێشتر ئەزموونی چالاکی لەم کەشوهەوایانەیان هەبوو. بە لادان لە رێبازی دێمۆکرات و سێکولاریزم و سەرهەڵدانی ئەم رەوتانە، بەرەبەرە سیاسەتی ئایینی لە کوردستاندا لە ژێر کاریگەریی بزاڤە ئیسلامییە گشتییەکان پەرەی سەند. بەڵام بە دەرکەوتنی روخساری راستەقینەی حکوومەت و ئەوەی کە بەتەنیا وەکو ئامرازی سیاسی لە هێزە ئایینییە کورد و سوننەکان و قەڵشتە کۆمەڵایەتییەکان کەڵکی وەردەگرت و ئامادە نییە لە حکوومەتدا بەشدارییان بدات و مافی ئایینی و نەتەوەیی دیکەی ئایین و ئایینزاکان بپارێزێت، هەندێ لەوانە وەک جەماعەت و مەکتەب تاڕادەیەک بەخۆهاتنەوە و سیاسەتی دوورەپەرێزی و پارێزکارانەی مەیلەو ئایینی-نەتەوەییان گرتە بەر.

هەر لەو پێوەندییەدا، ئەگەرچی رێبەرانی سەرەکی هەندێ لەم بزووتنەوە نوێیانە بڕوایان بە پرسی کورد هەبووە، بۆ وێنە هەوڵەکانی کاک ئەحمەد و کاک ناسر لە سەرەتای سەرکەوتنی شۆڕشی ئێراندا، بەڵام لە چالاکییەکانی دواتردا ئەم رەوتانە بە کردەوە کەمتر توانیویانە لەو پێناوەدا هەنگاو هەڵێنن. بۆ وێنە، کاک ناسر لەگەڵ چەند هاوڕێیەکی لە کاتێکدا لە پاکستان دەبن لەسەر "پرسی کورد" زنجیرە وتارێک دەنووسن و هەوڵ دەدەن لەو رێگایەوە دەنگی کورد بە جیهان بگەیەنن کە ئەمە یەکێک لە هۆکارەکانی مەحکوم کردنی بە سێدارە لە بەندیخانەدا بووە. کاک ناسر بە جوانی پرسی نەتەوەیی و چەمکە ئیسلامییەکانی لێکتر گرێ دەدا و زۆر پەرۆشی کێشەی کوردی هەبووە و لەسەر ئەو زوڵم و ستەمانەی دژ بە کورد کرا وەک کیمیابارانی هەڵەبجە و ئەنفال و ئاوارەیی بابەتی گرنگی نووسیبوو.[1] بەڵام، بەپێچەوانەی سیاسەتی سەرەتایی "جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاح" و خۆ دوورخستنەوە لە حکوومەت کە ئامانجەکانی تێدا بەدی نەدەهات، بەرەبەرە لایەنگرانی چالاکی سیاسی لە چوارچێوەی سیستەمی سیاسی ئێراندا تێیدا گەشەی سەند بە جۆرێ کە لەو یەک دوو دەیەی دواییدا بە راشکاوانە لە ئێران نووسینگەی کردووەتەوە و چالاکی سیاسییان هەبووە و تەنانەت بەپێچەوانەی زۆربەی لایەنە

[1] ناسر سوبحانی، **بەندایەتی**، چاپی دووەم، دەزگای بەرهەم، 2006، ل 10.

سیاسییە کوردەکان لە هەڵبژاردنەکاندا بەشدارییان کردووە (بێ ڕێگەدان بە هەبوونی پاڵێوراو لەلایەن خۆیانەوە) و خەڵکیان بۆ بەشداریی هان داوە لە کاتێکدا کە جگە لە پڕوپاگەندەی هەڵبژاردن و بەڵێنی درۆینەی سیاسەتوانانی ناوەند و لەو ڕێگایەوە دەستەبەرکردنی ڕەوایی (شەرعییەت) بۆ سیستەمی سیاسی، ئەو هەڵبژاردنانە هیچ دەسکەوتێکی بۆ کورد و خەڵکی سوننەی ئێران نەبووە.

کاک ئەحمەدیش، هەڵگری دروشمی نەهێشتنی سێ ستەمی "نەتەوەیی، ئاینزایی و چینایەتی" بوو، بەڵام بە کردەوە ستەمی ئاینزایی (مەزهەبی) زەق کردبووەوە. ئەو یەکێک لە سادەترین و هەر لەو کاتەشدا بنەماییترین واتاکانی وشەی "ئایین" بە سیاسەت و دەسەڵاتداری دەزانێت[1] و چەمکە ڕۆژئاواییەکانی، وەک دیمۆکراسی و سێکیولاریزم، لە ڕوانگەی ئیسلامییەوە دەدیت. کاک ئەحمەد گرنگترین و مەترسیدارترین فێڵ و فریوی دژمنانی خەڵک بە کورتکردنەوەی دەستی ئایین لە دەسەڵاتداریی و سیاسەتی کۆمەڵگا دەزانێت و بەمجۆرە خۆی لە ڕەوتی زاڵی سیاسەتی کوردی جیا کردەوە و حیزبی "موساواتی ئیسلامی" لە 1979/1357 دا و لەڕاستیدا وەک لقی سیاسی مەکتەب قورئان و بۆ کار و چالاکی سیاسی دامەزراند. بیرۆکەی پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی ئەو بە جۆرێ درێژەی باسی پێکهێنانی "دەوڵەتی ئیسلامی" بوو کە لە پێشدا لەلایەن بزاڤی ئیخوان و جەماعەتی ئیسلامی هاتبوونە ئاراوە. هەروەها کە لە پێشەکی پەرتووکەکەیدا، "کورتە باسێک لەسەر حکوومەتی ئیسلامی" ئاماژە بە پەرتووکەکەی ئەبوو ئەعەلا مەودوودی دەکات. هەر لەو ئاراستەیەدا هەندێ باسی سیاسی هێنایە ئاراوە، بێ لەبەرچاوگرتنی بیروڕای پسپۆڕانی سیاسی، کە نە کردەوەیی بوون و نە شیاو بۆ کوردستان.

بۆ وێنە لە باسی "شوورا"دا دیمۆکراسی ڕێژەیی کە پشکی ناوچە و نەتەوەکان تێیدا دیاریی دەکرێن، ڕەت دەکاتەوە و دەڵێت "لە شووڕای ئیسلامیدا ڕێژەی ئەندامان، نە لە ئاستی وڵات و نە لە ئاستی ناوچەیەکدا لە ئارادا نییە، تەنیا شیاویەتی گرنگە و ڕەنگە ناوچەیەک بە یەک میلیۆن کەسەوە، سەد کەسی شیاوی هەبێت و ناوچەیەکی تر هەر بەو ڕادەی حەشیمەتەوە دوو کەسی هەبێت."[2] هەروەها پارلەمانی وڵاتانی دیمۆکراتیک دەخاتە ژێر پرسیارەوە کە ڕێژەی دیاریان هەیە. ئەوە لە کاتێکدایە کە هەروەک هەندێ لە بیرمەندانی ئیسلامی سەردەمیش وەک نەسر حامید ئەبوو زەید و دیتران وتوویانە، دیمۆکراسی لە دڵی ئیسلامەوە دەرناکەوێت و ئەوانە دوو چەمکی جیاوازن و شووڕای ئیسلامیش ناتوانێت هاوتای دیمۆکراسی بێت لەبەر ئەوەی کە بۆ نموونە پێش مەرجەکانی هەڵبژاردن وەک ئازادی تێدا نییە و شیاویەتی پاڵێوراوان بەرتەسک بووەتەوە بە پیاوانی ئایینی و پاش هەڵبژاردنی ڕێبەری ئیسلامیش (خەلیفە، میر و...) زیاتر پێوەندییەکی ئەستوونی لە نێوان ڕێبەر و شوورا و خەڵکدا هەیە تاکو ئاسۆیی و دوولایەنە. بۆیە ئەو باسانەی کاک ئەحمەد نە باسێکی پسپۆڕانە و کردەوەیی بوون و نە تەنانەت بە کردەوەیی بوونیش لە ئێراندا بە قازانجی نەتەوەکان دەبوو. چۆن هەم دەبووە ئامرازێکی سیاسی حکوومەت و بەو بیانووەوە لە کوردستاندا هیچ کەسیان بە شیاو نەدەزانی، هەروەها کە دواییش وایان کرد و ئێستاش درێژەی هەیە، و هەم بەو شێوە حکوومەتێکی هاوبەش کە پشکی نەتەوەکانی تێدا دیار بێت، پێکنەدەهات. کاک ئەحمەد بۆخۆیشی لەم باسەدا تووشیاری ناکۆکی و دژایەتی دەبێت و لە چەند لاپەڕەی دواتردا باس لە پێویستی شوورا بۆ ناوچە و نەتەوە جیاوازەکان دەکات[3] و ئەم جارەیان لەڕاستیدا گەڵاڵەکەی بەجۆرێ وەک گەڵاڵەی فێدرالیزمی ناوچەیی-نەتەوەیی دەبێت کە لە ژێر ناوی شوورادا باسی دەکات. کە کۆکردنەوەی ئەو دوو بیرۆکە بێ قەبووڵکردنی پشکی تایبەت و شیاو و ڕێژیی بوون، ناکرێت. بە کردەوەش بۆخۆی لە ئاستی ناوچەییدا ئامادە نەبوو بۆ هاوکاری لەگەڵ نوێنەرانی تری ناوچە و لایەنە کوردییەکان کە نوێنەری خەڵک بوون، و یەکێک لە هۆکارەکانی هەر باسی شیاویەتی بوو کە لەو ڕوانگەیەوە کە خۆی دەیزانی کەسی تری بە شیاو نەدەزانی. بە گشتی ئەوەندە پسپۆڕانە لەسەر ئەم بیرۆکەی کاری نەکردبوو و لەڕاستیشدا ئەوە کاری ئەو نەبوو، بەڵام لە هەموو بوارێکدا دەستێوەردانی تاکەکەسیانەی هەبوو هەروەها کە لە ئابووریشدا، بە بێ پسپۆڕ بوون لە بواری ئابووریدا و لە کاتێکدا کە لە پاڵاوتنی خۆی بۆ "مەجلیسی خێبرگان" پاشگەز ببوەوە، بەڵام وەک تەنیا کەسی داوەتکراو، بانگهێشتی ئەوێ کرا و لە کۆمیسیۆنی ژمارە 7 دا وەک خۆی گوتبووی خەریکی لێکدانەوەی کاروباری ئابووریی ببوو. کەچی دەبا ئەگەریش قبووڵی کرد لە کۆمیسیۆنی تردا و لە بوارێکدا کە

[1] مفتی‌زاده، 1357/1979، ص. 65.
[2] هەر ئەوە، ل. 31.
[3] هەر ئەوە، ل. 36.

شارەزا بوایە، بەشداریی کردایە. بانگهێشت کردنی ئەو بەس بۆ کەڵکی سیاسی ناوەند بوو کە بڵێن نوێنەری سوننە و کوردەکان لە مەجلیسدا هەیە، کەچی پاڵێوراوە سەرەکی و هەڵبژێردراوەکانی کوردیان لە چوون بۆ ئەوێ قەدەغەن کردبوو.

ئەم جۆرە سیاسەت کردنە لە روانگەی سیاسەتێکی ئایینییەوە هەڵقوڵا کە بڕوای بە پسپۆڕایەتی بەتایبەت لە بواری سیاسی-کۆمەڵایەتیدا نییە و پێشترێتی دەداتە بەڵێندارێتی ئایینی. ئەم سیاسەتە دواتر بە سەر سیستەمی سیاسی ئێراندا زاڵ بوو و تا ئێستاش درێژەی هەیە. کاک ئەحمەد گەرچی جاروبار دەیهەوێت بڕوا بە پسپۆڕایەتی پیشان بدات بەڵام هەمووی لە ژێر ناوی "مەعاریفی ئیسلامی"دا کۆ دەکاتەوە، وەک دەڵێت: "کەسانی ئاگا لە بوارە جۆراوجۆرەکانی مەعاریفی ئیسلامیدا بریتی لە سیاسی، ئابووریی، کۆمەڵایەتی و فیقهی و...." بەوجۆرە خۆی لە هەموو بوارێکدا بە شارەزا و کەواتە شیاوی سەرکردایەتی شوورای باڵای شۆڕش دەزانی. ئەو نموونانەی سەرەوە نموونەگەلێک لە کاریگەری سیاسی بیرۆکەی بزاڤی ئیسلامی نوێ لە کوردستان بوون. ئەم بیرۆکە بەپێچەوانەی سێکیولاریزم، پسپۆڕایەتی و شارەزایی ناناسێت و کار بە کارزان ناسپێرێت بەڵکو بەڵێندرائێتی ئایینی بۆ گرنگە و شارەزای ئایینی بە شارەزای هەموو بوارێکی کۆمەڵایەتی دەزانێت. بۆیە لەڕاستیدا مرۆڤی ئایدیال و دەرکەوتەی ئەو بیرۆکە بە جۆرێ مۆدێلی نوێی هەر ئەو مەلا "دوانزە عیلم"ەی سەردەمی پێش مۆدێرن بوو کە لە هەموو بوارێکدا شارەزا بوو. کێشەیەک کە کاریگەرییەکی قووڵی سیاسی لە کوردستاندا هەبوو.

وێڕای ئەو بابەتانەی سەرەوە، بە بەراورد لەگەڵ جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاح، گرنگایەتی بە شوناسی سیاسی کوردی بە رواڵەت لە نێو لایەنگرانی مەکتەبدا زیاتر بەرچاوە. مەکتەب رەنگ و بۆنی کوردی تری پێوە دیارە و ئەگەرچی پێوەندیی لەگەڵ دیکەی سوننەکانی تردا و پێشینەی پێکهێنانی حیزبی ئیسلامی گشتی (حیزبی موساوات ئیسلامی کە تەنیا تایبەت بە کورد نەبوو) هەبووە بەڵام بەتایبەت لە ئێستادا سەربەخۆ و لە بازنەی کوردستاندا کار دەکات. کەچی جەماعەت بە راشکاوی لە ئاستی ئێران و بۆ هەموو سوننەکان کار دەکات و هەمووشیان تێیدا بەشدارن. بۆیە زیاتر باری ئایینی تێدا زەق بووەتەوە و کەمتر بە تایبەتی سەرنجی کوردستانی داوە و لەڕاستیدا لقی کوردستانیان هەیە نەک ئەوەی کە وەک حیزب یان رێکخراوێکی کوردی بن، گەرچی زۆرینەی ئەو رێکخراوە کوردن. وەک چۆن دیکەی حیزبە ئێرانییەکانیش رێکخراوی کوردستانیان هەبووە و هەیە.

بە گشتی بڕوا بە سێکیولاریزم واتە بڕوا بە ئازادی، برایەتی و دادپەروەریی لە نێوان هەموو بیر و باوەڕەکان، بێ لایەنی حکوومەت و گرنگایەتی بە پسپۆڕایەتی و شارەزایی، لەم بزاڤانەدا نابینرێت. بۆیە لە بەر ئەوەی کە کورد بوون تەنیا لە زمان و جلوبەرگدا کورت نابێتەوە و بەشێکی زۆری لایەنی فەرهەنگی نەتەوەیی و فرەچەشنی کۆمەڵگای کوردییە، بوونی بیرۆکەی بنەڕەتی پێکهێنانی "دەوڵەتی ئیسلامی" و سیاسەتی ئایینی کە بە دوایەوە بوون بەجۆرێ ناکۆکی لێبووەتەوە و لە کۆتاییدا لە راستای "وەکیەکلێکردن"دا بووە.

3- کاریگەریی ئابووریی

وەک هەندێ لێکۆڵینەوە پیشان دەدەن یەکێک لە هۆکارەکانی کۆبوونەوەی خەڵک لە دەوری ئایینێکی نوێ هۆکاری ئابووری بووە. گروپە ئایینیەکان دەبنە هۆی پاڵپشتی کردنی ئابووریی و گرێدراوی و لێک نزیکبوونەوە. لە مێژوودا، زۆربەی ئایین و ئایینزاکان لە سەرەتاوە بۆ راکێشانی خەڵک، لە باری ئابوورییەوە هەستێکی هاریکارانە و یارمەتیدەرانەیان لە نێو خۆیاندا برەو داوە و بوونەتە پاڵپشتی هەژار و بێ دەسەڵاتەکان و ئەمە کاریگەریی زۆری هەبووە لەسەر برەودان و تۆکمەیی ئەو ئایینە نوێیانە.[1]

شێوازی پەرەسەندنی رەوتە نوێیە ئیسلامییەکان لە کوردستانی رۆژهەڵاتیشدا تاڕادەیەک وەها بووە. رەوتە کۆنەکان وەک مەکتەبی قورئان و جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاحی ئێران، کەش و هەوای شۆڕشی ئێران لە سەرەتاوە دەرەتان و

---

[1] لەم بوارەدا بڕوانە:
Jeffrey Schloss and Michael Murray (eds.). *The Believing Primate: Scientific, Philosophical and Theological Perspectives on the Evolution of Religion*, Oxford University Press, 2009.

هەلی بۆ رەخساندن و پاش ئەوەش لە ناو خۆیاندا تۆڕ و رایەڵەگەلێکی ئابووریيان بۆ یارمەتیدانی ئەندامان و لایەنگرانی خۆیان و کاری خێرخوازانە پێکهێنا کە لەو رێگایەوە هەم بوونە پاڵپشت بۆ ئەندامەکانیان و هەم لە گرێدراوی بە حکوومەتەوە خۆیان دوور خستەوە و تەنانەت بەرەبەرە هەندێ کەرتی ئابووری بازاڕیان گرتە دەستەوە و تاقمێکی دەوڵەمەندیشیان لێدەرکەوتووە. بۆ وێنە لە شاری سنە و دەوروبەری رەوتی مەکتەب لە ساڵانی رابردوودا زۆر لە باری ئابوورییەوە چالاک بوون و بەتایبەت لە بازاڕ و کەرتی خانوبەرە و ماڵکردنەوەدا بەرچاو بوون. ئەمە کردەی ئەرێنی سەربەخۆیی هەبووە و ئەوانی بە دوور لە حکومت پاراستووە. لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا یەکێک لە هۆکارەکانی راکێشانی خەڵک بەرەو دامەزراوە حکومییەکان باری ئابووریی بووە و بەمجۆرە خەڵک بە حکوومەتەوە بەستراونەتەوە و لە جموجووڵی سیاسی کەوتوون ئێستا یان بە هۆی دەسکورتی بۆ سووکە یارمەتییەک یان بۆ بەدەستهێنانی پیشە و بەرگیری لە لەدەستدانی پیشەی حکومی. هەوڵەکانی مەکتەب و جەماعەت لانیکەم لەمبارەوە بەرچاو بووە و لەسەر لایەنگرانیان کاریگەریی هەبووە و تارادەیەک ئەوانی لە گرێدراوی بە حکوومەتەوە پاراستووە. هەروەها، ئەم چالاکییانە هەلی پێوەندیی ناوخۆیی زیاتری بۆ ئەندامانیان رەخساندووە.

بزاڤە توندڕەوە نوێیەکانیش بریتی لە سەلەفییە توندڕەوەکان و لایەنگرانی "داعش" و... زیاتر لە گەڕەکە هەژارەکانی شارەکانی کوردستاندا پەرەیان سەندووە و لە هەژاری، نەخوێندەواری و لاوازی کەلەپووریی ئەو خەڵکە بۆ راکێشانی لاوان بەرەو خۆیان کەڵکیان وەرگرتووە و زیاترین دزەو تەشەنەیان لەو ناوچانەدا هەبووە کە لە باری ئابوورییەوە لاوازن و ئەمە بە روونی لە هەندێ باژێردا وەک سنە دەبینرێت و پەرەسەندنی ئەمانە بووەتە هۆی لەدەستدانی رۆڵەی هەندێ خێزانی هەژار و کەم دەسەڵاتی کورد. کاریگەریی ئەمانە لە روانگەی سیاسییەوە لە چەشنی ئەوەی حکوومەت واتە کەڵکی نالەبار وەرگرتن لە دۆخی ئابووریی لاوازی خەڵک بووە بۆ راکێشان و پێبەستەبوونیان. کز و لاواز راگرتنی خەڵک لە باری ئابوورییەوە هەم کۆنترۆڵی حکوومەتی زیاتر کردووە و هەم هەلی بۆ بزاڤە توندڕەوەکانیش رەخساندووە. ئەم بزاڤانە بەمجۆرە دووبەرەکی ئایینیان ناوەتەوە و بە خۆ جیاکردنەوە چ لە رواڵەتدا و چ لە کردەوە و هەڵسوکەوتدا هەندێ قەڵشتی کۆمەڵایەتی تریان لە کۆمەڵگای کوردیدا پێکهێناوە. تەنانەت جاروبار لە جلوبەرگی بیانیدا وەک پاکستانی و عەرەبی بینراون و ژنانیان بە سەرپۆشی تەواوەوە دەرکەوتوون.

زمان

یەکێکی تر لە کاریگەرییە کۆمەڵایەتییەکانی بزاڤە ئیسلامییە نوێیەکان پێکهێنانی کەشوهەوایەک بووە کە تێیدا گرنگایەتی کەمتر بە زمانی نەتەوەیی دراوە و کەمترخەمی و سەرنجنەدان بەم لایەنە بینراوە. لەم پێوەندییەدا دەکرێ بە هەندێ نموونە لە سڕینەوەی لایەنی کوردی وانەگوتنەوەی ئایینی، کەمترخەمی و لەبەرچاونەگرتنی لایەنی پسپۆڕانە و رێنووس و رێزمانی کوردی و تێکەڵکردنی وشەی بیانی ئاماژە بکرێت. بۆ وێنە لە حوجرە کۆنەکانی کوردستاندا تەنانەت شێوازی گوتنەوەی پەرتووکی پیرۆزی "قورئان" لە سەرەتاوە واتە "حونجە کردن" بە کوردی فێر دەکرا و رێچکەیەکی کوردی هەبوو وەک: "سەرە، ژێرە و بۆرە"... "ئەلف سەر ئە، ب سەر بە....لام ئەلف لا... ئەلف دوو سەر ئەن...ئەلف دوو ژێر ئین... ئەلف دوو بۆر ئۆن..." و.... کەچی بە سەرهەڵدانی بزووتنەوە نوێیەکان و هەروەها لە خوێندنگە حکومیەکانیشدا شێوازێکی نوێی فێرکردن هاتە ئاراوە کە وێرای سانایی، رەنگ و بۆنی کوردی پێوە نەبوو و ئەمە لەلایەن حکوومەتەوە ئامانجی سڕینەوەی ئەو رەنگ و بۆنە کوردییەشی لە پشت بوو بەڵام لەلایەن بزاڤە نوێیەکانەوە زیاتر بە هاسانی فێرکردنی قورئانی کردبووە ئامانج کە ناڕاستەوخۆ لە ئاراستەی ئەو سڕینەوەدا بوو، کەچی دەکرا هەندێ لایەنی وەک ناوی بزوێنەکان هەر بە کوردی بمێنێتەوە و خوێنەری کوردی پێ گۆچ بکرێت. لە پێوەندیی لەگەڵ لەبەرچاونەگرتنی رێنووس و زمانی یەکگرتووی کوردیش جێی ئاماژەیە کە لە چاپ و بڵاوکردنەوەی بەرهەمە کوردییە ئایینییەکاندا ئەوەندە خەمی ناوەڕۆکە ئایینییەکە هەیە، خەمی نەتەوەیی نابینرێت و ستاندارد و رێنووسی باوی زمانی کوردی رەچاو ناکرێت و جار وایە لە رێنووسی باوی زمانی یەکگرتوو و کاری پسپۆڕانەی کۆڕی زانیاریی و پسپۆڕانی زمانی کوردی بە هەندێ پاساو پێرەوی

ناکەن. لەگەڵ ئەوەشدا، پڕن لە وشەی بیانی بەتایبەت فارسی و عەرەبی کە بە شێوەی ناوێژئاگا کاریگەریی لەسەر گۆڕانی زمانی کوردی و زاڵیەتی زمانەکانی تر دەبێت.[1]

ئەم رەوتە ئیسلامییانە لە بەرنامە ناوخۆییەکانی خۆیان و لەسەر تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانیشیاندا بایەخی ئەوتۆ بە زمانی کوردی نادەن. بۆ وێنە جەماعەتی دەعوەت و ئیسلاح بۆ کۆبوونەوە ناوخۆییەکانی ئەندامانی کوردیان لە شارە کوردەکانیشدا ئاگاداری و... بە فارسی دەنووسن، ئەوە لە کاتێکدایە کە دەکرێ بە کوردی یان هەردوو زمانەکە بن. لەسەر ماڵپەڕ و تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانی پێوەندیدار بە جەماعەتیش ئەم کەمترخەمییە سەبارەت بە زمانی کوردی و زمانی دیکەی نەتەوەکانی ئێران دەبینرێت، چۆن ئامانجیان زیاتر لایەنی ئایینی هەیە. جەماعەت بە کردەوە زیاتر بیری ئایینی سوننە و ئێرانی بۆ گرنگە و لەسەری زاڵە و لە هێما و کارەکانیاندا رەنگ و بۆنی کوردی نابینرێت، تاڕادەیەک کە لە دوایین کۆنگرەیان لە ساڵی 1394ی هەتاویدا "کەرامەتی مرۆیی، مەعنەوییەتی ئیسلامی و شوناسی ئێرانی"یان وەک دروشمی خۆیان دیاریی کرد. هەرچەند ئەو داواکارییەیان هەیە کە لە چوارچێوەی دروشم و داواکاریەکانیاندا مافی نەتەوە جۆراوجۆرەکان رەچاو دەکرێت و بەدی دێن. هەروەها، لەم بوارانەوە مەکتەبیش تاڕادەیەک لاواز بووە بەجۆرێ کە زۆرێک لە کارەکانیان لە ماڵپەڕ و بڵاوکراوەکانیاندا بە فارسییە و بەشێکی کەم بۆ کوردی تەرخان کراوە.

هەرچۆنێک بێت، بەپێچەوانەی کاری زانا ئایینییە نەریتییەکان وەک مەلا عەبدولکەریم مودەڕڕس و... کە خزمەتی زمانی کوردییان کردووە، ئەم رێکخراوانە چەندان پاراستنی زمانیان بۆ گرنگ نەبووە. ئەو گرنگایەتی و بەرپرسیارێتییە بۆ پاراستنی ناوەڕۆکی ئایینی بە وردی هەیانە و هەستی دەکەن، لە پاراستنی لایەنی نەتەوەییاندا بە کردەوە سەرنجی نادەن و کەمتر بەرپرسیارێتی نەتەوەیی هەست پێ دەکەن. ئەوە لە کاتێکدایە کە ئەم کەمترخەمیانە لە دژی ئەو جۆراوجۆرییەیە کە قورئان باسی دەکات. کەسێک وەک مامۆستا ناسر سوبحانی بۆخۆی بە پشت بەستن بە دوو ئایەتی قورئان بڕوای تەواوی هەبوو کە هەموو نەتەوە رەسەنەکان بە زمانی خۆیان پەیامی ئاسمانییان بۆ هاتووە و پێغەمبەریان بووە.[2] لە باری نەتەوەییشەوە، ئەو کەمترخەمییە بەپێچەوانەی کاری سەرکردە سەرەتاییەکانی ئیخوان بۆ وێنە کەسێک وەک "حەسەن بەننا"یە کە باری نەتەوەیی خۆیان لا گرنگ بووە.

دەرەنجام

کەواتە کاریگەریی بزاڤی نوێی ئیسلامی لە باری کۆمەڵایەتییەوە پێکهێنانی قەڵشتی کۆمەڵایەتی-کەلەپووریی و لە باری سیاسییەوە، برەودانی سیاسەتی ئایینی بووە کە بە کردەوە قازاجی نەتەوەیی تێدا نەبوو و بووە هۆی ناکۆکی و تێکدانی یەکریزی نەتەوەیی و ئەمە راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ خزمەتی ئامانجە سیاسییەکانی حکوومەت لە دژی بزووتنەوەی نەتەوەیی کوردی کرد. بە گشتی لە کاریگەرییە نەرێنییەکانی سەرهەڵدانی ئەم بزاڤانە دەکرێ ئاماژە بکرێت بە: زیانگەیاندن بە سیاسەتی سێکیولار-مەعنەوی-نەتەوەیی و بزووتنەوەی کوردیی، گرنگینەدان بە ماف و ئازادیی بیرە جیاوازەکان، بوار خۆشکردن بۆ کەڵکی نالەباری سیاسی حکوومەتی ناوەندیی لە قەڵشتە کۆمەڵایەتییەکان لە دژی بزووتنەوەی کورد، تێکدانی یەکیەتی سیاسی هێزە کوردییەکان، گرنگینەدان بە پسپۆڕایەتی لە بواری کۆمەڵایەتی-سیاسییەوە، کەمترخەمی لە بواری زمان و کەلەپووریی کوردی، پێکهێنانی دابڕانی کۆمەڵایەتی و وەچەیی، دابەزینی ئاستی شادبوونی کۆمەڵگا و برەوی توندوتیژیی، و توندبوونەوەی گوشاری کۆمەڵایەتی لەسەر هەندێ چین و توێژ. لە باری ئەرێنیشەوە دەکرێ بەم کاریگەرییانە ئاماژە بکرێت: پەرەپێدانی رووناکبیریی ئایینی و دووری لە بەشێکی کۆنەپارێزیی، تۆکمەیی ناوخۆیی لایەنە ئایینییەکان، یارمەتیدانی ئابووری ناوخۆیی، پەرەپێدانی کاری خێرخوازانە، سەربەخۆیی ئابووریی و گرێنەدراوی بە

---

[1] بۆ وێنە بڕواننە دوو پەرتووکی: ئەحمەد موفتیزادە، **دیوانی شێعری "دیاریێ بۆ یاران"**، چاپ و بڵاوکردنەوەی مەکتەب قورئانی کوردستان، 1386. و: ناسر سوبحانی، **بەندایەتی**، چاپی دووەم، دەزگای بەرهەم، 2006.

[2] سوبحانی، 2006، ل. 266.

حکوومەتەوە، گرنگیدان بە رەوشت بەرزیی و دووری لە خراپە، وەجووڵەخستنی بەشێک لە ژنان لە چوارچێوەی بیری ئایینیدا.

حکوومەتی ئێران و بەکارهێنانی سیاسی ئایین لە کوردستان[1]

(ڕێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکان بە نموونە)

ئایین چ وەک پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی یان بەشێک لە کەلەپوور کردەی سیاسی-کۆمەڵایەتی زۆری هەیە و حکوومەت و سیاسەتوانانیش هەم بۆ تۆکمە و یەکڕیز کردنی خەڵک و هەم بۆ کەڵک وەرگرتن لە قەڵشتی ئایینی لە پێناو سیاسەتەکانی خۆیاندا کەڵکیان لێوەرگرتووە. لەم پێوەندییەدا، بۆ بەرەنگاربوونەوەی داواکارییەکانی گەلی کورد لە پاش شۆڕشی گەلانی ئێران، 1979، حکوومەتی ئێران بە شێوەی جۆراوجۆر پەنای بردە بەر سیاسەتی ئایینی. لەلایەکەوە بە ناساندنی هێزە کوردییەکان وەک دژە ئایین و "کافر" و بانگەشەی شۆڕشی ئیسلامی، قەڵشتی لە نێوان کۆمەڵگای کوردیدا پێکهێنا و ئایینی بۆ هەڵخڕاندنی هەستی ئایینی خەڵک لە دژی ئەوان بەکارهێنا و لەلایەکی تریشەوە لە قەڵشتە نێو ئایینییەکان وەک شێعە-سوننە و نەریتی- نوێ و پێکهێنانی پێکدادانەکان بە قازانجی خۆی کەڵکی وەرگرت.

پێشینەی ئەم سیاسەتەی حکوومەتی ئێران و مێژووی بەکارهێنانی ئایین لە شێوەی ڕێکخراوەیی لە کوردستاندا بۆ بەرەنگاربوونەوەی بزووتنەوەی کوردی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی شا و پاش روخانی کۆماری کوردستان. بە سەرهەڵدانەوەی بزووتنەوەی نەتەوەی کورد و هەروەها کەم کەم بەرەو دووربوونەوەی بزووتنەوە کوردستان لە زاڵیەتی سیاسەتی مەعنەوی، حکوومەتی تاران بە ناسینی کۆمەڵگای نەریتی کوردستان و تەشەنەی ئایین لەم کۆمەڵگایەدا، کەوتە بیری بەکارهێنانی ئایین و پێکهێنانی ڕێکخراوی سیاسی لەسەر بنەمای ئایین لە دژی بزووتنەوەی کوردی بۆ لاوازکردنی هەستی نەتەوەیی و بەلاڕێدابردنی بیر و هەستی خەڵک، و لەو پێناوەدا "حیزبی سادات" دادەمەزرێنێت. لەم پێوەندییەدا،

[1] ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە ڕێکەوتی 15/12/2016، لە ماڵپەڕی "میللەت پرێس"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:

http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=29974&T=

غەنی بلوریان دەڵێت: 'روکنی ٢ی تیپی ئەرتەشی مەهاباد بۆ هاندان و جیاکردنەوەی خەڵک لە حیزبی دێمۆکراتی کوردستان لە ڕێگای چەند سەید و مەلای ساویلکەوە حیزبی ساداتی دروست کردبوو. ئەندامانی ئەو ڕێکخراوە لە کۆڕ و کۆبوونەوەی خۆیاندا لە دژی حیزبی دێمۆکرات قسەیان دەکرد و ئەوانیان بە لە ئایین وەرگەڕاو دەزانی. ئەو ڕێکخراوە دەسکردە دواتر بە هۆی کردەوەی چاک و بەجێی ئەندامانی حیزب[ی دێمۆکراتی کوردستان] و ناکارامەیی خۆی هەڵوەشایەوە'.[1] ئەم شێوازە کارکردنەی حکوومەتەکانی ئێران لە دژی بزووتنەوەی کوردی بە شێوەی جۆراوجۆر درێژەی هەبووە. لە پاش شۆڕشی 1979ی گەلانی ئێرانیش وێڕای گۆڕینی جۆری ڕەژیم، سیاسەتەکان لە دژی بزووتنەوەی کوردی نەگۆڕدران و لەگەڵ هەڵگیرسانەوەی خەباتی نەتەوەی کورد و بەهێزبوون و زاڵبوونی حیزبە کوردیەکان لە کوردستاندا، حکوومەت دیسانەوە پەنای بردە بەر ئەو سیاسەتە و بۆ بەرەنگاربوونەوەی بزووتنەوەی کوردی، ڕێکخراوێکی لە ژێر ناوی "پێشمەرگە موسڵمانەکانی کورد" لە نێو "سپای پاسداران"دا پێکهێنا کە لێرەدا ئاورێک دەدرێتەوە سەری.

کۆمیتەکانی شۆڕشی ئیسلامی

لە کاتی سەرکەوتنی شۆڕشی 1979 دا سێ کۆمیتەی شۆڕشی ئیسلامی لە سنە پێکدێت: یەکیان سەر بە هەندێ کەسی شێعە کە هاتبوونە کوردستان یان پێش شۆڕش لەلایەن حکوومەتەوە دوور خرابوونەوە بۆ ئەوێ دەبێت و لە ژێر چاوەدێری و سەرپەرشتی مەلایەکی شێعە بە ناوی "سەفدەری" دا بوو و کابرایەکی شێعەی خەڵکی کرماشانیش بە ناوی "شاتر محەمەد" بەرپرسی کۆمیتەکە دەبێت. دووەمیان کۆمیتەی سەر بە سوننەکان بە بەرپرسایەتی کەسێک بە ناوی ماشەڵڵا بەختیاری و لە ژێر ڕێبەرایەتی مامۆستا ئەحمەدی موفتیزادەدا دەبێت. کۆمیتەیەکیش لە بازاڕدا لە ژێر بەرپرسایەتی کابرایەکی بازاڕی بە ناوی "حاجی مەسعود غەمیان" پێکدێت.[2] بە تێکچوونی کۆمیتەکان و ڕۆشتنی هەندێ لەو کەسانەی پێوەندییان بەوانەوە هەبوو بۆ کرماشان، هەلی پێویست بۆ پێکهاتنی ڕێکخراوی "پێشمەرگە موسڵمانەکان" لەلایەن حکوومەتەوە دەرەخسێت.

کۆچی ئیسلامییەکان

بە هۆی کەشوهەوای ئاڵۆز و ناکۆکی نێوان هێزە جۆراوجۆرەکان هەم لەگەڵ یەکتر و هەم لەگەڵ حکوومەت لە کوردستاندا، هەندێ لە خەڵک بەتایبەت ئەوانەی سەر بە کۆمیتە ئیسلامییەکان، لە ژێر کارتێکەری سپا و حکوومەت و هەندێ لە هێز و سەرکردە ئیسلامییەکان، لەوانە مەکتەبی قورئان بە سەرکردایەتی مامۆستا ئەحمەدی موفتیزادە، لە شارەکانی پارێزگای سنەوە وەک مەریوان، سنە، دێولان و... بە لاسایی کردنەوەی کۆچی موسڵمانانی سەرەتای ئیسلام بۆ مەدینە و بەوجۆرە پێناسەکردنی بەرانبەرەکانیان واتە هێزە کوردییەکان بە کافر، دەستیان دایە کۆچ کردن و بەجێهێشتنی پارێزگای سنە و پەنایان برد بۆ برا بە ناو ئایینییەکانیان. هەر لەو پێوەندییەدا، ئایەتوڵڵا خومەینی لە چاوپێکەوتنی لەگەڵ چەند کەسێکی خەڵکی مەریوان کە دواتر دەبنە پێشمەرگە موسڵمان، پێیان دەڵێت: "پێغەمبەر (د.) لە مەککەوە بۆ مەدینە کۆچی کرد و ئێوەش هەر بەو ڕێگادا بڕۆن، ئێوە یارانی ڕەسوولەڵڵان..."[3] وەک پێشتر ئاماژە کرا، کاک ئەحمەدیش بە جیاکردنەوەی کوردی موسڵمان و ناموسڵمان، لەسەر ئەو کەلێنە جەخت دەکات و ناکۆکی نێوان ئەو دوو لایەنە و بەرگیری لە شەڕی ناوخۆیی بە هۆی کۆچکردنیان بۆ کرماشان دەزانێت.[4] هەرچۆنێک بێت، هەندێ لە کۆچبەران بە هۆی دۆخی تایبەتی کرماشان بۆ جێبەجێ کردنی پلانی حکوومەت و بە هیوای دیسان خۆڕێکخستنەوە و گەڕانەوە بۆ گرتنەوەی ناوچەکە، و هەروەها هەندێکیشیان لەسەر ڕاسپاردەی کاک ئەحمەد بەرەو ئەو شارە دەڕۆن و بە پاڵپشتی سپای پاسداران و

---

[1] غەنی بلوریان، **ئاڵەکۆک (بەسەرهاتەکانی سیاسی ژیانم)**، ستۆکهۆڵم، 1997، ل 118.

[2] علی کلوندی، **فریاد آزادی پیشمرگ مسلمان کرد**، تهران: انتشارات فاتحان، بهار 1394، ص 106.

[3] هەر ئەوە، ل. 185.

[4] بڕواننە وتاری "کردەی سیاسی ئایین لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا (بە تیشک خستنەسەر ڕەوتی مەکتەب قورئان)"، هەر لەم پەرتووکەدا.

حکوومەت لەوێ نیشتەجێ دەبن. هەندێکیش بەرەو تاران، هەمەدان، ئەسفەهان و هەروەها بیجار رۆشتبوون کە دواتر بڕێکیان دەگەڕێنەوە کرماشان.

پێکهێنانی رێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکان

رێکخراوەی سپا لە دۆخی پێکهاتوو کەڵکی وەرگرت و هاوکات دەستی دایە پێکهێنانی رێکخراوی "پێشمەرگە موسوڵمانەکانی کورد" لە کرماشان و هەندێ لە کۆچبەران و دواتریش خەڵکی تری بەرەو ئەو رێکخراوە راکێشا. لە ماوەی مانەوەی کۆچبەران لە کرماشاندا لە نێوان هەندێ لەوانە و دامەزراوەی سپا هاتوچۆ زیاتر دەبێت و ئەم دامەزراوە لە نێویاندا تەشەنە دەکات و گرووپێک لەو کوردانە و هەندێ لە کوردانی پاوە لە ژێر کاریگەری "بروجردی" فەرماندەری سپای رۆژئاوای ئێران، لەوێ گەڵاڵەی رێکخراوی "پێشمەرگە موسڵمانەکانی کورد" دادەڕێژن.

دیارە ئەمە پلانی حکوومەت دەبێت و لە تاران دەسەڵاتدارانی حکوومەت لەوانە "بەهەشتی" خەریکی پێکهێنان و رێکخستنی رێکخراوێک بۆ بە وتەی خۆیان کوردە موسڵمانەکان (کە پاشماوەی کوردیان بە موسڵمان نەدەزانی) و لایەنگرانی حکوومەت دەبن و بۆ ئەم مەبەستە "بروجردی" دەچێتە کرماشان و دەست دەکات بە رێکخستنی ئەو کۆچبەرانەی کە چووبوونە ئەوێ. هەر لەو ماوەیەدا گەڵاڵەی پێکهاتنی رێکخراوی "پێشمەرگە موسڵمانەکانی کورد" لەلایەن ئایەتوڵڵا "خومەینی"یەوە رەزامەندیی لەسەر دەدرێت و لە شوورای باڵای سپا و هەروەها شوورای باڵای شۆڕش پەسەند دەکرێت و بەرپرسیارێتییەکەی لەلایەن "بەهەشتی"یەوە بە "بروجردی" دەسپێردرێت. بۆ ناوی رێکخراوەکەش جەخت کرابوو کە وشەی "موسڵمان" لە پێش "کورد" بێت بە هۆی ئەوەی کە بە رای ئەوان پێشترێتی بە ئیسلامە. ئەمە لە بەرانبەر پێشمەرگەی دێمۆکرات یان کۆمەڵە یان بە گشتی پێشمەرگەی کوردستاندا بوو. هەروەها رەنگە لە ژێر کاریگەریی کەشی خولقاو لەلایەن ئیسلامییە کوردەکان و کاک ئەحمەدیشدا بووبێت کە پێیان وابوو لە پێشدا موسڵمانن، پاشان کوردن. یان بە واتایەکی تر حکوومەت لە گوتاری پێکهاتوو لەلایەن ئەوانەوە کەڵکی وەرگرت.

کەواتە، ئەو رێکخراوە سەرەتا بە نهێنی چالاکی دەنوێنێت و خۆ رێکدەخات و پاشان راشکاوانە رادەگەیندرێت. ناوەندی ئەم رێکخراوە بۆ رێکخستنی کوردە موسڵمانەکان بۆ خەبات لە دژی هێزە کوردییەکان هەر لە ساڵی 1979 بەملاوە لە کرماشان پێکدێت و پاش ماوەیەکی کورت هەندێ لەو کۆچبەرانە و هەندێکی تر کە بە هۆی هاوکاری و پێوەندییان لەگەڵ سپا لە ترسدا لەگەڵ پاسدارە ناکوردەکان کە داواکرابوو کوردستان بەجێ بهێڵن، هاتبوونە دەرەوە، دەکرێنە چەکدار و لە هەندێ بنکەی سەربازی نزیکی ئەو شارە راهێنانیان پێ دەکرێت و لەوێوە بۆ شەڕ روانەی شارەکانی کوردستان دەکرێن. بە پەرەسەندنی رێکخراوەکە لە هەموو شارە کوردییەکاندا لقی دادەمەزرێت و لەم هێزە خۆجێییانە بۆ ناسینی ناوچە و کەوتنە بەر هێزەکانی تر بۆ شەڕی پێشمەرگەی کوردستان کەڵک وەردەگیردرێت. واتە لە راستیدا شەڕی کوردیان بە خودی کورد دەکرد و لە بەرانبەر پێشمەرگەی کوردستاندا بە گوتەی "بروجردی" کوردستانیان بەوانە سپارد کە "هەم کورد بوون و هەم موسڵمان!" کەسانی وەرگیراو جگە لە ئامادەبوون لە یەکینەکانی شەڕدا، پاراستنی ناوچەکانی خۆیانیان پێ دەسپێردرا. یەکەم هەڵمەتی سەربازییان هێرش بۆ سەر شاری کامیاران دەبێت و لە ژێر دەستی پێشمەرگەی کوردستانی دەریدێنن.[1]

ئامانجی رێکخراوەکە

هەرچۆنێک بێت، ئەم رێکخراوە لە پاش شۆڕشی 1979ی ئێران لەلایەن "سپای پاسدارانی شۆڕشی ئیسلامی ئێران"ەوە پێکهات و دەورێکی گرنگی لە سەرکوت و پاکتاوکردنی هێزە کوردییەکاندا گێرا. پێکهێنانی ئەم رێکخراوە بە پێی بەرنامە و پلانی حکوومەت بۆ بەرەنگاربوونەوەی هێزە کوردییەکان و راکێشانی خەڵکی ئاسایی و نەخوێندەواری کوردستان بۆ شەڕ

[1] لەسەر باسەکانی ئەم بەشە بڕوانە: کلوندی، 1394، صص 211-200.

لە دژی ئەوان لە ژێر ناوی ئاییندا بوو و لەم ئاڕاستەیەشدا لە ئایین و دژایەتی ئایدیۆلۆژیکی نێوان ئیسلام و دیکەی ئایدیۆلۆژیەکان بە باشترین شێواز کەڵکی وەرگرت. لەم نێوانەشدا بزاڤی ئیسلامی نوێ لە کوردستان و کاریگەریەکانی – هەڵبەت زیاتر بە شێوەی ناڕاستەوخۆ و نائاگایانە – یارمەتیدەر و ڕێگا خۆشکەر بوو و حکوومەت لە کەشوهەوایەک کە ئەم بزاڤە ڕەخساندبووی باشترین کەڵکی وەرگرت بۆ تەشەنە لە کوردستان و پێکهێنانی ڕێکخراوەی سەر بە خۆی.

لە یەکەمین ڕاگەیەندراوی ئەو ڕێکخراوەدا ئامانجی ڕێکخراوەکە وەها دیاریی دەکرێت: "ڕێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکانی کورد بە مەبەستی سڕینەوەی ناوچەی کوردستان لە کوففار و موناففینی دژە شۆڕش و بانگەشەی ئیسلام و سەلماندنی ڕاستییەتی کۆماری ئیسلامی و پارێزگاری لە دەسکەوتەکانی شۆڕشی ئیسلامی و پێشێل نەبوونی خوێنی شەهیدان ڕادەگەیێنین."[1] کەواتە، ئامانجی سەرەکی ئەو ڕێکخراوە بریتی بوو لە ڕێکخستنی کەسانی ئۆگر، لایەنگر و ئەمەگدار بە حکوومەتی کۆماری ئیسلامی بۆ شەڕ لە دژی بە وتەی خۆیان "دژە شۆڕش".[2] لەم پێناوەدا، بەرپرسیارێتی ناسینی ئەو کەسانە و ڕاکێشان و بەکارهێنانی ئەوان دەگرێتە ئەستۆ و لە پلانێکی ترەنجاودا لە زۆربەی شار و گوندەکانی کوردەواریدا بە شێوەی جۆراوجۆر بەتایبەت بە پێدانی پارە و برینەوەی مووچە بۆ کەسانی ڕاکێشراو دەست بەکار دەبێت.

سیاسەت و شێوازی کار

هەر لە سەرەتاوە "سپای پاسدارانی شۆڕشی ئیسلامی" هەوڵی زۆری داوە کە پیشان بدات پێکهاتنی ڕێکخراوی "پێشمەرگە موسڵمانەکانی کورد" هەڵقوڵاوی ناخی خەڵکی کوردستان و بە هۆی هەستی خاوێنی ئایینی ئەوان لە دژی گروپە کوردییەکانی بە قسەی ئەوان "دژە ئیسلام و شۆڕش" بووە. هەر لەو ئاڕاستەشدا هەوڵی داوە مێژوویەکی درێژ بۆ شۆڕشی ئیسلامی لە کوردستاندا پێناسە بکات و هەندێ کەسایەتی و شەهیدی کوردستان کە هی پێش شۆڕشی ئیسلامی و تەنانەت پێش یەکەمین نیشانەکانی ئەو شۆڕشە بوون و لە دژی شا خەباتیان کردووە و ڕەنگە سەر بە شانە نهێنییەکانی حیزبی دێمۆکراتی کوردستان بووبێتن، وەک شەهیدی شۆڕشی ئیسلامی لە کوردستاندا بهێنێتە ئەژمێر. بۆ نموونە کەسایەتییەک وەک "مەلا محەمەد ڕەشیدی علومی" سەقز کە نزیکەو هاوکات لەگەڵ ڕەشبگیریەکانی ئەندامانی حیزبی دێمۆکرات، لە ساڵی 1961 دا بە بوختانی کۆمونیست بوون قۆڵبەست دەکرێت و لە 1962 دا، واتە پێش هەڵگیرسانی شۆڕشی ئێران لە 1963، لە ژێر ئەشکەنجەدا گیانی لە دەست دەدات، وەک یەکەمین شەهیدی شۆڕشی ئیسلامی لە کوردستان ناودێر کراوە.[3]

هەوڵی ئەم ڕێکخراوە و چاپەمەنییەکانی لە پێناو ئەوەیدا بوو کە بە ناوی ئیسلامەوە بزووتنەوەی کوردی لە ئێراندا سەرکوت بکرێت و هەموو باسیان ئەوە بوو کە "جیاوازییەک لە نێوان فارس، کورد، ترک و... نییە و حکوومەتی ئێمە ئیسلامییە و هەر ئەو حکوومەتەی سەرەتای ئیسلامە کە هەموو هۆزەکان لە بەرانبەر یاسادا بەرابەرن، ئێمە لەگەڵ کورد کێشەمان نییە و ئەمانە کە کێشەی کوردیان پێکهێناوە، تاقمێکن کە لە دەرەوە هان دەدرێن و پاڵپشتی دەکرێن."[4] ئەوە لە کاتێکدایە کە نە ئیسلام بەڵکو حکوومەتی ئایینزای شیعە پێکهاتبوو و دواتریش بزووتنەوەی سوننە و زۆرێک لە زانا ئایینییەکانی سوننە سەرکوت کران و جگە لە نەتەوەی فارسیش هیچ نەتەوەیەکی تری ئەو وڵاتە تاکوو ئێستا مافەکانی دەستەبەر نەکراوە و نەتەوەکان لە هیچ بارێکەوە بەرابەر نەبوون. لەم ڕێگایەوە هەوڵ درا بە گرێدانی کێشەی ناوخۆیی نەتەوەکانی ئێران بە وڵاتانی دەرەوە ئەو کێشەیە داپۆشرێت و بە ناوی ئیسلامەوە هەندێ کەسی سادە و نەخوێندەواری کورد ڕاکێشرێن و لە دژی نەتەوەی خۆیان هان بدەرێن.

---

[1] کلوندی، 1394، ص 223.
[2] هەر ئەوە، ل 297.
[3] هەر ئەوە، ل 72.
[4] هەر ئەوە، ل 60.

لە یەکەمین راگەیندراوی ئەو رێکخراوەدا پاساوی شەڕ لەگەڵ "کوففار" دەهێنرێتەوە و راگەیندراوەکە وەها دەنووسرێت کە گوایە پاش رزگاری کوردستان لە دەستی ئەو کافرانە، کوردە موسڵمانەکان خۆیان کوردستان هەڵدەسووڕێنن. لەو راگەیەندراوەدا هاتووە کە: "...جگە لە شێوازی شۆڕشگێرانەی هەست پێکراو ناکرێ کوردستان لە شەڕی کوففارێ کە پلانیان بۆی هەیە، دەربهێنرێت. یەکەمین کاری شۆڕشگێڕانە کۆکردنەوە و راهێنانی هەموو هێزە موسڵمانەکان لە ناوچە بۆ جیهاد لەگەڵ کوففارە تا بتوانین پاش رزگاری کوردستان، خۆمان کوردستان بەڕێوە ببەین!"[1] لەم ئاراستەیەدا، هەندێ لە پێشمەرگە موسڵمانەکان هەر لە سەرەتاوە دەبردرانە تاران و چاوپێکەوتن لەگەڵ سەرۆک و دەسەڵاتداران بۆیان رێکدەخرا و هان دەدران و بەڵێنی جۆراوجۆریان پێ دەدرا. بەڵام پاش نەمانی هێزە کوردییەکان دەرکەوت کە چەندە ئەو کەسانە کوردستانیان بەڕێوە برد. دیارە مەبەست لە وشەی "خۆمان" حکومەت و دەسەڵاتدارەکانی بووە نەک ئەندامە کوردەکانی ئەو رێکخراوە. ئەو کەسانە خۆیان خوێندەواری وەها نەبوون بەڵام لەلایەن سەرۆکە ناکوردەکانەوە ئامانجدارانە ئەو جۆرە راگەیندراوانە دەنووسران و بە ناوی ئەوانەوە دەردەچوون. بەمجۆرە بەڵێنیانە هەندێ کەسیان تەنانەت برێ لەوانە کە پێشتر سەر بە حیزبە کوردییەکان بوون، بەرەو خۆ راکێشا. لەم پێوەندییەدا، دەگێڕنەوە کە یەکێک لە فەرماندەرە کوردە ناودارەکانی ئەو رێکخراوە (بە ناوی ح. ک.) کە زۆر بە خۆیدا پەرماوە و دەوترێت پێشتر سەر بە حێزبی رزگاری بووە، لە بنکەیەکی سپای پاسداراندا لەگەڵ فەرماندەرێکی باڵادەستی سپا کە فارسێک دەبێت بە ناوی "رەفیعی" لەسەر هەڵنەستان لە بەر فەرماندەرە باڵادەستەکە کاتی هاتنەژوورەوەی، دەمەقرەیان لێ دەبێتەوە و توورە دەبێت بە سەر فارسەکەدا و کورسییەک هەڵدەگرێت و دەیکوتێت بەسەر قەرەوێڵەکەدا و دەڵێت "ئێمە لە کوردستاندا خودموختاریمان هەیە!" ئەمە پیشاندەری ئەوەیە کە هەندێ لەو کەسانە لە بنەڕەتدا ئاگاداری ئامانجەکانی ئەو رێکخراوانە نەبوون و روانگەیەکی جیاوازیان هەبوو. بۆیە فەرماندەرە سەرەکییە فارسەکانیش هیچیان پێ نەدەگوتن و بە رواڵەت لەگەڵیان رادەهاتن چۆن شەڕی سەرەکییان بەوان دەکرد بەجۆرێ کە هەر ئەو فەرماندەرە کوردە لە گوندێکدا بە خەڵکی ئەو گوندە کارەکانی بنکەو مەتەرێزکردنەوە جێبەجێ دەکات، بەڵام دوایی بەجێی پارە دەیانداتە بەر تەقە و دەسڕێژی گولە و ئاگر بەردەداتە گوندەکە و زیانی زۆریان پێ دەگەیەنێت لەبەر ئەوەی کە بە دژە حکوومەتیان دەزانێت، کە ئاکامی ئەو کردەوانەشی کوژرانی خۆی بە دەستی هێزە کوردییەکان دەبێت.

حکوومەت ئەو هەموو نوێنەر و حێزب و گروپ و کەسایەتییە بەناوبانگانەی کوردستانی بە نوێنەری خەڵک نەدەزانی کە هەندێکیان لە هەڵبژاردنەکانیشدا هەڵبژێردرابوون بەڵام ئەم رێکخراوە کە خۆی پێکیهێنابوو وەک نوێنەری خەڵکی کورد پیشان دەدات. بەمجۆرە نوێنەرانی خەڵک نە بە شیاوی وتووێژ بەڵکو شیاوی سەرکوت دەزانێت. بۆ وێنە ئایەتوڵڵا خومەینی لە حوکم و نامەی ناردنی شێخ حوسێن کرمانی وەک نوێنەری خۆی بۆ تاوتوێ کردنی دۆخی کوردستان لە 6ی خەرمانانی 28/1358ی ئابی 1979 دا دەڵێت: "... مەبەست ئەوە نییە کە لەگەڵ جینایەتکاران – کە سەرۆکەکانن- وتووێژ بکەن؛ ئەوان دەبێت سەرکوت بکرێن..."[2] تەنانەت ئەو رێکخراوە هەوڵ دەدات کاک ئەحمەدی موفتیزادەش لە بەرەی خۆیاندا پیشان بدات و لە سەرەتاوە بۆ راکێشانی خەڵک هەوڵیان دەدا بە ناوی کاک ئەحمەدەوە رایبگەینن. بۆ نموونە لە راگەیەندراوی ئەو رێکخراوە سەبارەت بە نوێژی هەینی سنە کە لە رۆژنامەی "جمهوری اسلامی" رێکەوتی یەکی ئازاری 1980دا چاپ دەکرێت، پاش هەڵوێست لە بەرانبەر هێزە کوردییەکاندا و ناساندنیان بە مارکسیستی دژە ئیسلام و کورد دەڵێن: "... سەرکوتکارانی کۆمەڵە، فیداییانی خەلق و پەیکار هێرش دەکەنە سەر مزگەوت، سووکایەتی دەکەن بە پێش نوێژ و پیرۆزییەکان و باوەڕەکانی خەڵک. دروشمی دژە ئیسلام و دژە شۆڕش دەدەن و بێ شەرمانە جەسارەت دەکەن بە رێبەری شۆڕشی ئیسلامی ئیمام خومەینی –کە لە دڵی خەڵکی سنەدا جێی هەیە – و کاک ئەحمەدی موفتیزادە..."[3] کەچی زووتر لەو کاتە و وردە وردە کە پیلانی حکوومەت بۆ کاک ئەحمەد و ئیسلامییەکان دەردەکەوێت، لە پاڵپشتی کردنی ئەو کردەوانەی حکوومەت خۆپارێزی دەکەن و راگەیندراوەکانی لایەنی توندئاژۆی حکوومەت و ئەو رێکخراوە لە دژی لایەنە کوردییەکان، واژۆ ناکەن. بۆ وێنە کاک ئەحمەد پێش ئەو راگەیندراوەی سەرەوە و لە نامەی 1358/10/17 (7ی کانونی

---

[1] هەر ئەوە، ل 222.
[2] صحیفه امام خمینی، جلد 9، ص 355.
[3] کلوندی، 1394، ص 249.

دووەمی 1980)دا هەستان بە هەر کارێکی توندوتیژاوی و هەڵخڕاندنی خەڵکی بۆ پێکدادان بە ناوی ئەوەوە ڕەت کردبووەوە، گەرچی بۆ کەڵکوەرگرتن لە کەشە پێکهاتووەکە لە بڵاوبوونەوەی ئەو نامەیە بەرگیری دەکرێت. لە نامەی ڕێکەوتی 1359/8/27 (18ی تشرینی دووەمی 1980) بۆ ئایەتوڵڵا مونتەزریش، لە دژایەتی توندی خۆی لەگەڵ پێکهاتنی ئەو ڕێکخراوە باس دەکات.[1] هەروەها کاک ئەحمەد بە ڕوونی و ڕاستەوخۆ لە وتووێژێک لە سەرماوەزی 1359 هەتاوی (1980) لە وەڵامی پرسیارێکدا لەسەر ئەوەی کە دەگوترێت ئەم ڕێکخراوە ئەو دایمەزراندووە، بە توندی پێوەندی ئەوە بە خۆیەوە ڕەت دەکاتەوە و چوونەناو ئەوە بە خەیانەت دەزانێت.[2]

[1] لە دەقی نامەکەی کاک ئەحمەد بۆ ئایەتوڵڵا مونتەزری هاتووە کە: "... لە سەرەتای پێکهاتنی سپای پێشمەرگان، بەرپرسانی کاروبارەکە هەوڵیان داوە کە ئەم هێزە حکوومەتییە – وێڕای دژایەتی توندی من لەگەڵ پێکهاتنی ئەوە – بە منەوە پێوەند بدەن تاکو هەم لاوە ئەمەگدارەکان بۆ ئەندامەتی ئەوە هان بدرێن، و هەم بواری خۆشەویستی و تەشەنەی ئەوە لە نێو موسڵمانانی کوردستاندا دابین بکەن. لە بەهاری رابردوودا، کاتێک ئەم سپایە، لەگەڵ دیکەی هێزە حکوومەتییەکان چوونەتە ناو سنە و هەندێکی تر لە شارەکانی کوردستان و گوندەکانی ئەو ناوچەیە، بە درێژەدانی هەر ئەم سیاسەتە فریودەرانەیە و بە هەڵگرتنی وێنەکان و سەردانی هەندێ دروشم بە شێوەی پشتیوانی لە من و لەو کارانە دەچنەناو. بەڵام هەر کە لە سنە و دیکەی شوێنەکاندا وادەزانن کە بە سەر دۆخەکەدا زاڵ بوون، هەڵوێستیان دەگۆڕن. و تەنانەت چەند جار بە ڕوونی تەواو بە پێشمەرگەکان رادەگەیەنن کە:هەرکەس لایەنگری موفتیزادەیە، دەبێت چەک دانێت و لە سپا بچێتە دەرەوە!! (لە کاتێکدا کە پێشتر هەر بەو شێوە فریوکارانە کە ئاماژە کرا، هەندێکی نائاگا لە ناوەڕۆکی بابەتەکە و بێ خەبەر لە دژایەتی من لەگەڵ پێکهاتنی ناهاوردڵانەی ئەم سپایەیان بردووەتە ناو سپا). بەڵام بابەتی زۆر جێی سەرنج ئەوەیە کە: ئێستاکەش لە هەندێ شوێنی تردا وەک هەندێ لە شار و گوندەکانی ئازەربایجان و دەوروبەری ئەو ناوچە، کە خۆیان بە لاواز دەزانن، دیسان هەر بەو سیاسەتەی سەرەتای کار، کار دەکەن و بەوجۆرەی هەواڵ دەگات دەیان و سەدان موسڵمانی خەڵکی گوندەکانیان بەو خەیاڵەی کە دەچنە ناو "سپای موفتیزادە!"، خستووەتە داو! (تا دیسان گەر سبەینێ هەستی "بێ پێویستی"یان کرد، "سەرپێچی" بکەن و ئەمانە ڕێک، هەر بەو هاندەرێتییەی کە ئەمڕۆ مایەی خستنەداویانە، دەربکرێن!!). و سەیرە کە یاریزانانی ئەم سیاسەتە ناشییانەی "بانێک و دوو هەوا" تێناگەن کە دەرەنجام ئەم دووڕوویییە، ئەوەش لە یەک کاتدا، دەردەکەوێت. هەروەها کە بە کردەوە هەندێک بە هاتوچۆی نێوان ناوچە جیاوازەکانی کوردستان، بەو فریوکارییەیان زانیوە و سەریان سووڕ ماوە کە: چلۆن لە یەک شوێن و یەک کاتدا، سپای پێشمەرگان، بە منەوە پێوەند دەدرێت؛ بەڵام لە شوێنێکی تردا، و هەر لەو کاتەدا، گەر کەسێک لایەنگری من بێت، دەردەکرێت!!...".

[2] دەقی دابەزێندراوی ئەو وتووێژە کە بە دەنگ تۆمار کراوە و لە بەردەستە، وەک خۆی بە شێوەی خوارەوەیە کە کاک ئەحمەد لە وەڵامدا دەڵێت: "کاکە گیان ئەوە کە دەڵێن، بەڕاستی کەسێک موقەییدی شەرافەت نەبێت و موقەییدی ڕاستی و درۆیی نەبێت ئەتوانێت هەموو قسەیەک بکات، سەیر نییە هەموو تۆمەتێک بۆ هەموو کەسێک دەکرێ دروست بکرێت. ئەمما هەقیقەتی مەتڵەب ئەوەیە لە دوای پێنج شەش مانگ لە ئینقلاب لایدا، وەختێک تماشام کرد ئەوانە زۆریان پەیدا کردووە و ئەوجار خەریکن ئیتر لابدەن لە ڕێگای ئەوە وا قەوڵیان داوە و تەعەهودیان کردووە و خەریکن ناڕاستی بنوێنن لەگەڵ میللەتی کورد، کەوتمە بەرهەڵست دانەوەیان. هەر ئەوە نەبوو کە لە حوسێنییەی ئیرشاددا قسەم کردووە، "پیام به ملت ایران" کە ئیعلامییەیەکی توولانی بوو، لە چەند جێ بەحسم کردووە کە تەواوی میللەتی ئێران داچڵەکێت بزانێت کە ئەوانە خائینن، ئەوانە خراپن بۆ ئەو ئینقلابە، خەریکن ئیقلابەکە لار دەکەنەوە، مونحەریفی دەکەنەوە، ئەوە لایەک. لەلایەکی تریش ئەو کتێبانە و ئەو ئیعلامییانە تا ئێستا مونتەشر بووە ئەوە هەیە خەڵک ئەتوانێ پێی بگات، لەلایەکی تریش هەر لەو ئەییاما کە خەریک بوون سازمانی پێشمەرگانی موسڵمانیان ساز دەکرد و عیددەیەکی زۆر لەوانە هەر لە کرماشانا بوون، ناردم حدوودی بیست نەفەریان بانگ کرد لەو کەسانە کە خەیاڵیان بوو ئەو سازمانە ساز کەن. موفەسەل بەحسم بۆ کردن، تەوزیحم بۆ دان کە لەو کتێبی "دەربارەی کوردستانا" برێک لەو مەسایلەم حیسابی ڕۆشن کردووەتەوە ئێتر ئێستا بە تەفسیل نایڵێم. پێیانم حاڵی کرد کە ئەوە خەیانەتە بە میللەتی کورد، ئەوە خزمەت نییە، باوەڕ مەکەن کە ئەو حکوومەتە خەریکە سازمانی پێشمەرگان دروست دەکات بۆ نەجاتی میللەتی کوردە، بۆ ئەوەیە شەڕی ناوخۆیی دروست کات، بێن مەرد و مەردانە مەیڵن با ئەم شەڕە ناوخۆییە دروست نەبێت. پێم کوتن، گوتم ئەگەر من حەزم لە شەڕی ناوخۆیی بوای لە کوردستان دەمامەوە، نەدەهاتمە دەرەوە. من وەختێ زانیم ئەگەر لە کوردستان بمێنمەوە دەبێت تووشی شەڕی ناوخۆیی بم لەگەڵ ئەو گرووهە ئەمریکایی و رووسیانە، لەبەر ئەوە مەجبوور هاتمە دەرەوە لە کوردستان. با ئەم ماڵ و ئەو ماڵ نەکەم بە دوشمنی یەک، با ئەم شار و ئەو شار نەکەم بە دوشمنی یەک، با شار و دێ نەکەم بە دوشمنی یەک، با ئەم دێ و ئەو دێ نەکەم بە دوشمنی یەک، برا و برا نەکەمە دوشمنی یەک، ئەوە هەرایەکە سازیان کردووە ئەمریکا و رووس لە کوردستاندا، وردە وردە میللەت وریا دەبێتەوە و دەزانێت ئەو هەرا خەیانەتە، ئەوە دوشمن سازی کردووە، وەک میللەتی کوردی عێراق لەبارەی ئەو حێزبە شیوعییانەوە 30 ساڵی لەمەوبەر شتێکیان نەدەزانی باوەڕیان پێ کردبوون، ئەلان وردە وردە خەریکن وریا دەبنەوە. دەمزانی ئاخری میللەت وریا دەبێتەوە با میللەت دەسی نەچێتە خوێنی خۆیدا، با شەڕی داخلی لێ ساز نەبێت. دەمزانی لەم حکوومەتا دەستەیەکی خائین هەن، ناکەس هەن کە پێیان خۆشە شەڕی داخلی لە ناو میللەتی کوردا دروست بکەن، دەستەیەک بدەنە گژ دەستەیەکی تردا. شەڕی داخڵییان دروست بوو، ئیتر ئەمان بچن دڵنیا دانیشن پاڵی لێبدەنەوە. ئەوە سیاسەتی ئەو دەوڵەتە زلانەش هەروایە، شەڕ لە بەینی ئەم میللەت و ئەو میللەتا دروست بکەن بۆ قازانجی خۆیان. تماشام ئەکرد، ئەمانیش پێیان خۆشە لە ناو کوردەواریدا شەڕ لە بەینی موسڵمان و ئەو کۆمونیستانە دروست بکەن، ئیتر خۆیان دڵنیا دەبن، ئاسوودە دەبن. ئەو کۆچەم کرد لە کوردستان هاتمە دەرەو، بۆ ئەوە کە ئەو شەڕە نەبێت، ئەمن نەمەویست شەڕ بکەم لە کوردستاندا، ئەمزانی ئەو خائینانە شەڕ دەکەن، ئەمریکا و رووس دەستووری پێداون شەڕ بکەن، ئەمریکا و رووس پێیان خۆشە موسەلەت بین بە سەر کوردستاندا، کوردستان کەنە ژێرچەپۆکەی خۆیان، ژێردەستەی خۆیان. منیش نەمدەهێشت. دەمزانی دوشمنی ئەسڵی میللەتی کورد و تەواوی میللەتی دونیا ئەمریکا و رووسن، ئەو هەموو تەجرەبەمان بوو لە خەیانەتی ئەوان. نەمدەهێشت. ئەوانیش شەڕیان دەکرد. دەشمزانی خۆ شەڕەکە خەیانەتە، دەبێتە باعیسی شەڕی داخڵی کە شەڕی داخڵی کەوتە ناو میللەتێ پەنا بە خوا، ئیتر تەواو نوقم دەبێت، ئەچێت بە قوڕا. لەبەر ئەوە هاتمە دەرەوە. حاڵیم کردن پێشمەرگان، وتم برانە ئەگەر شەرعەن دروست بوایە ئەو شەڕە نەدەهاتمە دەرەوە لە کوردستان، بۆ ئەوە هاتوومە دەرەوە کە نەکرێت. وەرن مەرد و مەردانە مەیکەن. جەماعەتێکی زۆریان کشانەوە، وەلێ جەماعەتێک هەر چوون تەشکیلیان دا سپای پێشمەرگە. لەوە دوا هەر لەو ئەییامەدا، چەند جار ئیعلامییەم دا کە ئەمە کارێکی غەڵەتە، ئاوا مەکەن. دووەم، ئەوە ئیعلامییەکانی سازمانی پێشمەرگانە کە چاوت لێیە، ئەوەها چەند نوسخە عەلەیهی من، بەر عەلەیهی من چییان گوتووە، چ توهمەتهایەکی

ئەو ڕێکخراوە لە هێما کوردییەکان کەڵکی وەردەگرت. بۆ وێنە جلوبەرگی کوردی لە چەشنی جلوبەرگی پێشمەرگەی کوردستان، وەکوو جلوبەرگی ڕێکخراوەیی ئەمانە هەڵبژێردرابوو و بەو جلوبەرگەوە لە ناو خەڵکدا دەردەکەوتن. هەروەها چەمکەکانی ناو وێژەی سیاسی کوردستانیان بە قازانجی خۆیان بەکار دەهێنا. بۆ نموونە هەر ئەو ڕاگەیەندراوەی ژمارە یەکیان کە باس لە "خۆبەڕێوەبەری" پاش دەرکردنی هێزە کوردییەکان دەکات، کە دواتر دەرکەوت هیچ وانەبوو. یان لەو ڕاگەیندراوەی سەرەوەدا لەسەر نوێژی هەینی سنە، لە چەمکی "جاش" بۆ هێزە کوردییەکان کەڵک وەردەگرێت: "...بە هیوای بەوپەڕگەیشتنی خەباتی قارەمانانەی خەڵکی موسڵمانی کوردستان بۆ لەنێوبردنی جاشە ئەمریکی، رووسییەکان و بەدیهاتنی ئیسلامی ئازیز لە کوردستاندا."[1] لە ڕاگەیەندراوی دووەم هەر لەسەر نوێژی هەینی سنە بڵاوکراوە لە ڕۆژنامەی "جمهوری اسلامی" ڕێکەوتی 10ی ئازاری 1980دا دەنووسن: "... ئەم جاشانەی بێگانە بە مەبەستی سووکایەتی بە خەڵک پێیان دەڵێن جاش...."[2]

هەروەها ئەم ڕێکخراوە ناوی بڵاوکراوەکەشی نابوو "هاواری ئازادی موسڵمانی کورد" (فریاد آزادی مسلمان کرد) کە لە ساڵانی 1979 و 1980 دا چەند ژمارەیان بڵاو کردووەتەوە. لەو گۆڤارەدا لە ژێر ناوی موسڵمان و کورد و مێژووی کورد و... هەوڵی چەواشەکاری و دەسبەسەرداگرتنی چەمکەکان و مێژوو دەدرێت و لە ژێر ئەو ناوانەدا بۆ سیاسەت و ئامانجی خۆیان بە نازناوی جۆراجۆرەوە کە زۆرێکیان کورد نەبوون بە زمانی فارسی و نیوە کوردی، بانگەشەیان دەکرد و

ناڕەوایان لە من داوە، چەند خراپەیان کوتووە. ڕەئیسی سازمانی پێشمەرگانیش نەوارەکەی هەیە زەبتیان کردووە منداڵەکان، زۆری توهمەت لە من داوە. کوتییە ئەوە خۆی و دارودەستەکەی جەماعەتێکی تێرۆریستن، ئەگەر مام ئەبێت ئەوانە مەحو کەمەوە، نابوودیان بکەم. هەڕەشەیەکی زۆری کردووە، تەوزیحی داوە کە ئەوانە هەر لە ئەوەڵەوە لەگەڵ سپای پێشمەرگانی موسڵمان موخالف بوون، هەر دوشمنیان کردووە لەگەڵ سپای پێشمەرگانی موسڵمان، ئەگەر منیش بمێنم ئەبێ ئەوانە مەحو بکەمەوە. ئەکرێ نوسخەیەک لە نەوارەکەشت بە لاوە بێت و گوێی لێ بگری جوان جوان حاڵیت ببێت هەقیقەتەکە چییە. هەقیقەتی مەتڵەب ئەوەیە کاکە گیان، ڕێگایەکی ڕاستم هەیە خواری ناکەمەوە، ڕێگایەکی سەرڕاست و موستەقیم شک دەبەم تاوەختێک بزانم ڕێگاکەم بەڵەد بم حەتتەلمەقدوور لاری ناکەمەوە، خواری ناکەمەوە نە بە راستا نە بە چەپا. ڕێگای سەرڕاستی خزمەت بە خەڵک کە فەقەت لە ڕێگای ئیسلامەوە هەیە، بە ئومێدی خوا لێ لانادەم. ئەو وەختە ئەمزانی پێشمەرگانی موسڵمان خەیانەتە. دەوڵەتی ئێران بۆ خاتر ئەوە لە ناو کوردەواریدا قسەی بچێتە بەرەوە بڵاوی دەکردەوە بە ناوی خەڵکدا دەیگوت پێشمەرگەی موسڵمان هی ئەحمەدە بۆ ئەوەی موسڵمانەکان باوەڕ بکەن. ئەلئانیش خەبەرم هەیە لە زۆرێک لە شار و دێهاتی کوردەواریدا ئەو میللەتە موسڵمانە مەزڵومە فەقیرە باوەڕیان کردووە کە پێشمەرگانی موسڵمان هی منە. لە حاڵێکدا کە هەر ئەلئان کە خەریکن بە ناوی منەوە لە بانە و لەو شارەکان و ئەو شارەکان شیعار دەدەن، خەبەرت هەیە کە خۆم تەحتی نەزەرم، بازداشتم لە ماڵی خۆم. خەبەرت هەیە چەند لە مناڵە موسلمانەکانمان گیراون کە ئەمشەو گوێت لێ بوو جەرەیان شکەنجە و ئازاری برێ لەو موسڵمانانەیان دەگێڕاوە کە خەڵک لە دوورەوە هاواریان بیستوون. ئاوا خەریکن شکەنجە و ئازاری موسڵمانانی تەرەفداری من دەدەن. لەملاوە ئا بەو نەوعە ڕەفتار دەکەن و لەولاوە ئێستاش هەر خەریکن لە جێگا دوورەکان تەبلیغ دەکەن دەڵێن پێشمەرگەی موسڵمان هی ئەحمەدە. ئومێدم هەیە میللەتی کورد داچڵەکێت، نەچنە ناو ئەو سازمانی پێشمەرگە کە بۆ خەیانەت بە میللەتی کورد دروست کراوە. وریا ببنەوە، زۆرێک لە موسڵمانان هەن لەبەر ئەوەی کە دەنگی من نەگەیشتووەتە گوێیان باوەڕیان کردووە، پێیان وایە کە سازمانی پێشمەرگان هی منە. کاکە وەزیفەتانە خەڵک حاڵی بکەن، ڕایانچڵەکێنن لە نەزانی بێنە دەرەوە با کەم کڵاوی دوشمن چێتە سەریان. ئەو سازمانی پێشمەرگانە سازمانێکی دەوڵەتییە، فەقەت لەبەر ئەوەی کە قسەکەی بچێتە بەرەوە تەبلیغ دەکات کە دەڵێت ئەو سازمانە هی ئەحمەدە. میللەت وریا ببێتەوە ئەوە زیددی ئەحمەد دروست کراوە. هەروەک قسەی ڕەئیسی سازمانی پێشمەرگان لە نەوارەکەدا گوێت لێ دەبێت و هەروەک ئەو ئیعلامییانەی کە داویانە. بەڵام وەک لە ناو قسەکانمدا وتم چوونکە لە کوردەواریدا بڵاویان کردووە، ڕۆژنامەیان بە دەستەوە بووە، ڕادیۆیان بە دەستەوە بووە، کە ئەو سازمانی پێشمەرگانە هی ئەحمەدە، منیش نەمتوانی گەڕم میللەتی کورد حاڵی بکەم کە درۆیە مەخڵەتن. زۆر هەن لە موسڵمانان کە باوەڕیان کردووە ئەو سازمانە هی منە. زۆر موسڵمانی موخلیس، کوردێکی بە شەڕەف، پاک، ڕاست، باوەڕیان کردوە کە سازمانی پێشمەرگان هی منە چوونەتە ناو ئەو سازمانەوە. لە زۆر جێگا، وەک دەبیستم حەتا لە برێ جێ، لە برێ شار و دێهاتی کوردەواری دەربەس موسڵمانانی تەرەفداری ئێمە چوون سازمانی پێشمەرگانیان ساز کردووە. بۆ؟ چونکە باوەڕیان کردووە کە ئەوە هی ئێمەیە. ئەوانە ڕاگەیەنن بە خەڵک با ئەوانە وا موسڵمانی بەشەڕەفن و چوونەتە ناو سازمانی پێشمەرگان حاڵی ببن کە ئەوە درۆی دەوڵەتە و زووتر بێنە دەرەوە، چونکە هەر سبەینێ ئاو دەوڵەتە کە ئاوا لەگەڵ من ڕەفتار دەکات، هەر سبەینێ ئاوانە وا تەرەفداری منن و کڵاویان چووەتە سەر و چوونەتە ناو سازمانی پێشمەرگان ئەوانە دەگرێ. شکەنجەیان دەدات و ئەزیەت و ئازاریان دەدات. موتمەئێن بە وایان لەگەڵ دەکات، چونکە ڕقیە لە من ئەو دەوڵەتە. ئەگەر ئەلئان زووتر ئەوانە بزانن و بێنە دەرەوە، ئەو سازمانە تێکشکێنن و لە بەینی ببەن بەقازانجیانە، دەنا تا دەرەنگتر بێت زۆرتر خۆیان گیروگرفتیان بۆ دروست دەبێت. حیسابی ئاو موسڵمانە خڵەتاوانە جیایە لەوانە وا بە خەیانەت لە ئەوەڵەوە دانیشتوون و سازمانی پیشمەرگەیان دروست کردووە بۆ بەرهەڵستی لەگەڵ من. چاک خڵەتاون و باوەڕیان کردووە و پێیان وایە بەڕاستی هی پێشمەرگانی موسڵمانە و تەرەفداری منن، چوونەتە ناوی کڵاو چووەتە سەریان، ئەبێ ئەوانە وریا ببنەوە، حاڵی بکرێن بزانن کە ئەمە فێڵی دەوڵەتە، نەخڵەتێن."

[1] هەر ئەوە، ل 250.

[2] هەر ئەوە، ل 257.

بڵاویان دەکردەوە. لە ژمارەی یەکی ئەو گۆڤارەشیاندا بابەتێک بە ناوی "خەیانەتی جاشەکانی ئیمپریالیسم" بە زمانی فارسی دادەنێن.[1]

ئایەتوڵڵا خومەینی لە چاوپێکەوتنی لەگەڵ تاقمێک لەم پێشمەرگە موسڵمانانە لە دوانزەی تەموزی 1980 دا ئەوانە بە "فیداکارانی ئیسلام و لەشکری پێغەمبەری ئیسلام" ناو دەبات.[2] لەڕاستیدا، ئەگەر ئەمانە نەبوایەتن، گرتنەوەی کوردستان بۆ هێزەکانی حکوومەت هەستەم و بێ هیچ پاساوێک دەبوو و زیانی زۆرتریان وەبەر دەکەوت. رەمزی سەرکەوتنی هێزی حکوومەت ئەم هێزە خۆجێییانە بوون کە بە ناسینی ناوچەکە و پێوەندی لەگەڵ خەڵک و زانیاریی گەیاندن و کەوتنە پێشەوەیان، ببوونە پێشمەرگە و چاوساقی ئەوان. لەم نێوانەدا هەندێ لە مەلا حکومییەکان و ئەوانەی بە فەرمی راسپاردەی حکوومەت بوون وەک پێش نوێژەکانی رۆژانی هەینی شارەکان، دەوریان هەبوو و بۆ هاندانی هێزە کوردە سوننەکان بۆ شەڕ لە دژی هێزی کوردی کەڵکیان لێوەردەگیرا. بۆ نموونە نووسەر لە زاری یەکێک لە کۆنە سەربازانی زۆرەملێ ئەو دەم بیستوویە کە لەو کاتەدا وتاربێژی رۆژانی هەینی یەکێک لە شارەکانی کوردستانیان دەبرد بۆ قسەکردن بۆیان کە بەم جۆرە هانی دابوون بۆ شەڕ: "هەرچی ئێوە بە سواری ئەو ئۆتومبیلانە بە دوای دێمۆکرات و کۆمەڵە و دژە شۆڕشدا دەچن، چەندە تەگەرەکانیان دەسووڕێنەوە، خوا بەو رادەیە سەوابتان بۆ دەنووسێت!" ئەم مەلایەش پاش ئەوەی کە کردەی تەواو بوو لە کارەکەی دووریان خستووە.

حکوومەت هەوڵی دەدا ئەندامانی کوردی رێکخراوەکە لە هەموو بوارێکەوە رازی رابگرێت و لە باری مادییەوە مسۆگەریان بکات و تەنانەت لە گوند و ناوچەکاندا دەسەڵاتی پێ دەدان کە بە کەیفی خۆ هەڵسوکەوت بکەن. زۆرێک لەوانە بە سەر خەڵکدا ملهوڕییان دەکرد و لە کەسیان دەدا و لەو دۆخە کەڵکی نالەباریان وەردەگرت.[3] کەچی برێک لەم کەسانە کە بە ناوی ئیسلامەوە وایان دەکرد و لەڕاستیدا تەنیا ناوێک لە ئیسلامیان بیستبوو و بە کردەوە باوەڕیان پێی نەبوو، پاش کۆتایی شەڕ و تێپەڕینی ماوەیەک، کە کردەی خۆیان لەدەستدا بە هۆی جۆراوجۆر لە کاریان دوور خرانەوە و روانەی کۆمەڵگای کوردی کرانەوە.

رۆڵی ناڕاستەوخۆی بزاڤی ئیسلامی نوێ لە پێکهاتنی ئەم رێکخراوەدا

بەپێچەوانەی رەوت و لایەنە ئایینیە نەریتییەکان وەک حیزبی رزگاری، لایەنگرانی شێخ هادی، شێخ عێزەدین و شێخ جەلال (دواتر رێکخراوی خەبات)، بزاڤە نوێیەکان وەک رەوتی ئیخوان و مەکتەبی قورئان بە هۆی دووری کردن لە بزاڤی زاڵی سیاسی کوردستان و رەوتی سێکیولار و پاڵدانیان بە حکوومەتەوە لە سەرەتادا و پێکهێنانی کەشوهەوایەکی سیاسی ئایینی، بواریان بۆ پێکهاتنی وەها رێکخراوێک خۆش کرد و تەنانەت هەندێ لە لایەنگران و ئەندامانی ئاستی خوارەوەیان بۆ لای ئەو رێکخراوە راکێشران.

لەم پێوەندییەدا رۆڵی ناڕاستەوخۆی "مەکتەب" بەرچاوتر بووە. هەرچەند بەرژەوەندیی تاکەکەسی و هەژاری ئابووریی، نەخوێندەواری و نائاگایی لە راکێشانی هەندێ لە خەڵک بەرەو رێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکان کاریگەر بوو بە جۆرێ کە کەمتر کەسانی خوێندەوار لە نێوانیاندا دەبینرا بەپێچەوانەی گروپ و حیزبە کوردییەکان کە زۆربەی چینی ئاگا و خوێندەواری ئەو سەردەمە بەرەو ئەوان دەچوون، بەڵام یەکێک لە دەرەنجامەکانی حەزی سەرەتایی مەکتەب لە چەکدار بوون، پێکهێنانی کەشوهەوای ئایینی لە کوردستان و پاشان کشانەوەی سیاسی ئەوان کە بووە هۆی ئەوەی حکوومەتی

---

[1] هەر ئەوە، ل 314.

[2] هەر ئەوە، ل 285.

[3] نووسەر خۆی شایەتی ئەوە بووە کە جارێک جەولەی سپا هاتەناو گوند و پاش بڵاوەکردنیان بە ماڵی خەڵکدا بۆ نان خواردن، چەند کەسیان دەرکی ماڵێکیان لێدابوو کە لەو کاتەدا خێزانی ماڵەکە لە گەوڕ دەبێت و نایبیسێت. دواتر ئەو کەسانە بە فەرماندەرەکەیان کە کوردێکی یەکێک لە گوندەکانی دەوروبەر بوو راپۆرت دەدەن کە درگایان بۆ نەکردوونەتەوە. بۆیە پیاوی ماڵەکەیان هێنا و لە بەر مزگەوتی گوندەکەدا فەرماندەرەکە بە قۆناخی چەکەکەی هەتاکو هێزی تێدابوو لەو پیاوە هەژارەی دا و پاش زۆرێک لێدان ریش سپییەک بە تکا و لاڵانەوە دەستی گرت، کە دیمەنی لێدانەکە لە بەر چاو منی منداڵی ئەو دەم تاکو ئێستاش وەکو فیلم دێت و دەڕوات.

ناوەندی ئەوپەڕی کەڵک لە ئایین لە دژی هێزە سیاسییەکانی کوردستان وەرگرێت، بە شێوەی ناڕاستەوخۆ بوار خۆشکردن بۆ پێکهێنانی ڕێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکان لە نێو دامەزراوەی "سپای پاسدارانی شۆڕشی ئیسلامی"دا بوو. مەکتەب لە سەرەتاوە "کۆمیتەی شۆڕشی ئیسلامی" دامەزراندبوو و هەندێ هەوڵی بۆ چەکدارکردنی خۆی لە دژی هێزە چەپەکان و هەروەها بە وتەی خۆیان بۆ پاراستنی شاری سنە و ناوچەکە و چەککردنی کەسانێ کە خاوەن شیاوییەتی هەڵگرتنی چەک نەبوون، دابوو. لەم پێوەندییەدا کاک ئەحمەد لە نامەیەکیدا لە ڕێکەوتی 17ی ئازاری 1979دا ئاماژە بە "پاسدارانی ئێمە" دەکات کە شار و ناوچە دەپارێزن و کەسانی تر چەک دەکەن.[1]

هەروەها دیارە کاک ئەحمەد لە سەرەتاوە بە جۆرێ لە دژی "سپای پاسدارانی شۆڕش" نەبوو و دەیویست لە کوردستان ئەم سپایە لە خەڵکی خۆجێیی پێکبێت و بە ئەگەری زۆرەوە لەگەڵ دیکەی هێزە دەوڵەتییەکان لە ژێر دەسەڵات و کۆنترۆڵی ئەودا بن. هەر لەم پێوەندییەدا، وەک پێشتر ئاماژە کرا، لە وەڵامی پرسیارێک لەسەر گەڕانەوەی سپاییە پاسدارەکانی ناخۆجێیی بۆ ناوچەکانی خۆیان دەڵێت: "... بەرە بەرە دەبێت سپاییە پاسدارەکانی ناخۆجێی جێگای خۆیان بدەن بە سپاییە خۆجێییەکان، بەڵام ئێستاکە دۆخی کوردستان ئاڵۆزە و ئەم کارە دەبێت لە کاتی خۆیدا جێبەجێ کرێت."[2] بەڵام وای لێنەهات و دواتریش دیتی کە لە دەرەوەی بازنەی دەسەڵاتی ئەوە، بۆیە ڕوانگەی گۆڕدرا و کاتێک لە کوردستان چووە دەرەوە و ئاگاداری پلانەکان بووەوە و هاوکات شەڕ لە کوردستان هەڵگرسابوو، لە دژی پێکهاتنی ڕێکخراوێکی تر لە ناو سپا و لە ژێر ناوی "پێشمەرگانی موسڵمان" راوەستا و ئەوەی بە خەیانەت دەزانی. لەمبارەوە کاک حەسەنی ئەمینیش وێرای ڕەتکردنەوەی پێوەندیی ئەو ڕێکخراوە بە رەوتی مەکتەبەوە نکۆڵی لەوە ناکات کە ڕێژەیەکی زۆر لەوان پێش پێکهاتنی ئەم ڕێکخراوە لەگەڵ ئەوان هاوکارییان هەبوو.[3] هەرچۆنێک بێت، ئەمانە پێکهاتنی کەشوهەوای پێویست لە ژێر کاریگەریی کەشی ئایینی پێکهاتوودا پیشان دەدەن، کە بە ساکاری لەلایەن حکوومەتەوە بۆ ڕاکێشانی تاکەکان و ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ حیزبە کوردیەکاندا کەڵکی لێوەر گیرابوو.

کۆتایی ڕێکخراوەکە

ئەم ڕێکخراوە کە بەشێک لە سپای پاسداران بوو، پاش ئەوەی کە لە ڕێگای ئەوەوە حکوومەت بە ئامانجەکانی گەیشت، هەڵوەشایەوە و بە تەواوی لە نێو خودی "سپا"دا تێکەڵ بوو. بەمجۆرە دەرکەوت کە باس لە هەندێ بابەت وەک خۆبەڕێوەبەری، بەرابەری هەمووان و... کە سەرەتا بۆ ڕاکێشانی هەندێ کوردی موسڵمان بەکار دەهێنرا بە تەنیا قسە بوون و بە تەواوی لە بیر چوونەوە. ئەم ڕێکخراوە تەنیا لە کوردستاندا نزیکەی 1000 کوژراوی پێشکەشی حکوومەت کرد و لە پەنای سپا و ئەرتەشی ئێراندا تا دەرکردنی تەواوی هێزە کوردییەکان لە کوردستان چالاک بوو. لە ساڵەکانی 1982 و 1983 دا و پاش بەدیهاتنی ئامانجی سەرەکی ئەو ڕێکخراوە واتە دەرهێنانی کوردستان لە ژێر دەسەڵاتی هێزە کوردییەکان، ئەم ڕێکخراوە لە سپادا تێکەڵ کرا و پێشمەرگە موسڵمانەکان وەک پاسداری سپا درێژەیان بە کاری خۆیان دا.[4]

وتەی دوایی

حکوومەتی ئێران بە چاکی لە هەستی ئایینی خەڵک بۆ لاوازکردنی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد کەڵکی وەرگرتووە. لەم ئاڕاستەیەدا بە دەسکاریی هێما کوردییەکان و پێوەلکاندنی پاشگری ئیسلامی، دانانی ڕێکخراو و تەرخانکردنی پارەی زۆر هەوڵی داوە بۆ ڕاکێشانی خەڵکی کوردستان تاکو شەڕی کورد بە خودی کورد بکات. لە نموونەکانی ئەم هەوڵانە،

---

[1] بڕوانە: وتاری "کردەی سیاسی ئایین لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا (بە تیشک خستنەسەر ڕەوتی مەکتەب قورئان)"، هەر لەم پەرتووکەدا.
[2] هەر ئەوە.
[3] هەر ئەوە.
[4] کلوندی، 1394، ص 367.

پێکهێنانی ڕێکخراوی "پێشمەرگە موسڵمانەکانی کورد" بوو و لەم ڕێکخراوە و ئەندامانی وەک قەڵخان، چاوساق و پێشمەرگەی هێزەکانی خۆی بۆ وەدەرنانی هێزە کوردییەکان لە کوردستان بە پێدانی بەڵێنی جۆراوجۆر کەڵکی وەرگرت و پاش بە ئاکام گەیشتن و سەرکەوتنی حکوومەت کە چی تر ئەو ڕێکخراوە کردەی نەما، هەڵیپێچا و بچووکترین بەڵێنی و ویستی خەڵکیشی بەجێنەهێنا.

نموونەی بڵاوکراوەکانی ڕێکخراوی پێشمەرگە موسڵمانەکانی کورد

نامەی کاک ئەحمەدی موفتیزادە لە ڕێکەوتی 1358/10/17 (7ی کانونی دووەمی 1980) دا

نامه کاکه احمد

بسم الله الرحمن الرحیم

هموطنان عزیز

اطلاع دارید که با توجه به شرایط کنونی، و بخاطر جلوگیری از هرگونه برخورد و خونریزی، مدتی پیش عده ای از مسلمانان از سنندج و بعضی نقاط دیگر کردستان به شهرهای دیگر ایران کوچ کردیم.

اکنون که درگیری ملت و انقلاب ایران با امپریالیسم بعد تازه ای یافته، باز بعنوان تأکید اعلامهای گذشته و از جمله اعلامیه ای که چند روز پیش عده ای از برادرانمان در همین زمینه منتشر کرده بودند، قاطعانه اعلام میکنم که ایجاد هرگونه درگیری در کردستان یا در هرگوشهٔ دیگر ایران و تحریک جنگ داخلی و برخورد با گروهها و قشرهای ملت تحت هر عنوان که باشد، خواه با عناوین اسلامی یا غیر آن، اقدامی است علیه همهٔ اجزای ملت ایران؛ و مستقیم و غیر مستقیم، خدمتی است به اهداف ضد خلقی و ضد اسلامی ابرقدرتهای جهانخوار. و لذا اینگونه اقدامات را شدیداً محکوم میدانم؛

ضمناً اخباری پراکنده حکایت از آن دارد که گویا افرادی میخواهند دست به اقداماتی بزنند؛ و با بکار بردن عناوین اسلامی، با استفاده از نام و عکس اینجانب، کار خود را به من نسبت دهند. بدینوسیله انتساب چنین اقدامی را به خود تکذیب میکنم؛ و چنین اعمالی را مخالف خط مشی اعلام شدهٔ خود میشمارم.

والسلام علینا و علی عباد الله الصالحین

۵۸/۱۰/۱۷

احمد مفتی زاده

سەباح موفیدی

لێکدانەوەی ڕەوتی پێکهاتن و گۆڕانکاریی ناوخۆیی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستانی باشوور (سەرهەڵدان، هۆکارەکان و ڕەوتە ناوخۆییەکانی)[1]

پوختە

ئەم نووسراوەی بەردەست ڕەوتی پێکهاتنی بزووتنەوەی ئیسلامی لە کوردستانی باشووری بە گشتی لێکداوەتەوە و گۆڕانکارییە ناوخۆییەکانی بەدواداچوون کردووە و چۆنیەتی سەرهەڵدانی ڕێکخراوە ئیسلامییەکانی ڕوون کردووەتەوە و دەیهەوێت ئەم پرسیارانە وەڵام بداتەوە کە: چ هۆکارگەلێک لە سەرهەڵدانی ئەم بزووتنەوە و گۆڕانکارییە ناوخۆییەکانیدا کاریگەر بوون؟ چ جیاوازییەکی لەگەڵ دیکەی بزووتنەوە ئیسلامییەکان هەبووە؟ وێڕای ئاماژە بە کەوتنە بەر کاریگەری بزووتنەوە ئیسلامییە گەورەکان لە جیهانی ئیسلام بەتایبەت عێراق و، هەروەها کاریگەریی هەلومەرجی تایبەتی کوردستان لەسەر پێکهاتنی ئەم بزووتنەوە، حێزب و ڕەوتە ناوخۆییەکانی و پێوەندییە هزریی-ئایدۆلۆژیکییەکانی ئەوان لەگەڵ دیتران لێکدراوەتەوە. لەڕاستیدا، تاڕادەیەک بۆچییەتی سەرهەڵدانی ئەم بزووتنەوە، پێوەندیی لەگەڵ نەتەوەخوازیی کوردی و هەروەها کاریگەرییەکان و کردەی ئەوە لە ناوچەی خودموختاری کوردستان، تاوتوێ کراوە. وتارەکە هەوڵێکە بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم پرسە کە کامیەک لە ڕەوتە ناوخۆییەکانی ئەم بزووتنەوە دەتوانێت لە گۆڕەپانی سیاسی کوردستاندا بمێنێتەوە.

[1] ئەم وتارە یەکەم جار بە زمانی فارسی لە گۆڤاری ڕۆژەڤ، بڵاوکراوەی خوێندکارانی زانکۆی تاران، ژمارە 14، 15 و 16 ساڵی 1389ی هەتاوی (2010)، لل. 191-210 بڵاو کرایەوە. پاش هەندێ چاکسازیی وەشانی ئینگلیزییەکەشی لە بڵاڤۆکی توێژینەوە کوردییەکان، سەر بە بەشی توێژینەوە کوردییەکان، دێپارتمانی توێژینەوەکانی ڕۆژهەڵات، زانکۆی یاگیلۆنیەنی لەهستان، ژمارە 7-8 ساڵی 2015، لل. 37-15، بڵاو کرایەوە.

پێشەکی

کۆمەڵگا ئیسلامییەکان بە درێژایی مێژووی خۆیان ڕووبەڕووی هەندێ بزووتنەوە بوونەتەوە کە بە ناوی ئیسلامەوە بە دوای خۆڕاگری لە بەرانبەر دۆخی ناخۆشی هەبوودا بوون. بزووتنەوە ئیسلامییەکان، جووڵەگەلێکی بەکۆمەڵ لەگەڵ ڕێبەرایەتی جیاوازی ئایینی و پشت بەستن بە بنەما ئایینەکان لە بۆ گۆڕانی دۆخی هەبوویان (سیاسی، کۆمەڵایەتی و...) لەبەرگرتووە کە هەندێ جار سەرکەوتوون و هەندێ جار نا. جۆری نوێی ئەم بزووتنەوانە لە بەرانبەر ڕۆژئاوای نەرم ئامرازی (مۆدێرنیتە) و ڕۆژئاوای سەخت ئامرازی (کۆلۆنیالیزم) وەکو بۆچییەتییەکانی دەرەوەی ئایینی ئەم بزووتنەوانە لە پەنای پۆتانسییەلە ناوخۆییەکانی ئیسلام وەکو بۆچییەتییەکانی ناوئایینی لەوانە چەمکگەلێک وەک جیهاد (شەڕی پیرۆز)، شەهادەت، دادپەروەریی و... پێکهاتووە.[1] وەها بزووتنەوەگەلێک لە زۆربەی کۆمەڵگا ئیسلامییەکان و لە قەبارەی جیاوازدا هەبووە و وردە وردە بەرەو حێزب و ڕەوتگەلێکی جیاواز چوون کە بە شێوەی ڕێکخراوەیی بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی خۆیان چالاکییان کردووە. کوردستانی باشووریش لەو کۆمەڵگایانەیە کە بە درێژایی چەند دەیەی دوایی و لە ژێر کاریگەریی شەپۆلی ئیسلامخوازیی و بزووتنەوە ئیسلامییەکانی سەردەم وەها حێزب و ڕەوتگەلێکی هەبووە کە لە نووسراوە و توێژینەوە زانستییەکاندا کەمتر سەرنج دراون.

بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستانی باشووریش ڕەنگدانەوەی بزووتنەوە ئیسلامییە نوێیەکانی جیهانی ئیسلام بووە و حێزبە ئیسلامییەکانی ئەوێش حێزبگەلێکن کە کەڵکەڵەیان بووژاندنەوەی ئیسلام و بەرەگرتن لە بەرانبەر حێزبە نائیسلامییەکانی کوردستان بووە، وێڕای ئەوەی کە پێشتر جاروبار شان بە شانی ئەوان لە بەرانبەر ڕەژیمی بەعسی عێراقدا خەباتیان کردووە. مێژووی ئەم حێزبانە پڕە لە هەڵبەزین و دابەزین. جار یەکیەتی و جار لەتلەتبوون، جار شەڕ و جیهاد و جار ڕکابەرایەتی یاسایی، جیابوونەوە و لێکەوتەی جۆراوجۆر لە ڕادیکاڵە ئیسلامییەکان (ئەنسار ئیسلام) تا هێورترین حێزبە ئیسلامییەکان (یەکگرتووی ئیسلامی)، لە شەڕ لەگەڵ دیکەی حێزبە کوردستانییەکان تا دەسبەسەرداگرتنی هەندێ ناوچەی کوردستان و هەبوونی نوێنەر لە پەرلەمانی هەرێمی کوردستان و ئەنجومەنی حکوومەتی ڕاگواستنی عێراقی پاش سەدام و هەروەها هەوڵدان بۆ پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی لە کوردستان و... هەندێ تایبەتمەندی بەم ڕەوتانە بەخشیوە کە جێی تێڕامانە و باس کردنی بێگومان وێژەی سیاسی بزووتنەوەکان و ڕەوتە ئیسلامییەکان دەوڵەمەندتر دەکات. لەم نووسراوەی بەردەستدا هەوڵ دراوە بۆ بەرگیری لە دووپاتکردنەوە وێڕای ئاماژەیەکی کورت بە ڕەوتە سیاسی و ئیسلامییەکانی سەردەمی هاوچەرخی عێراق، ئاورێک بدرێتەوە سەر گشتێتی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان بە هەموو لق و پۆ و حێزبەکانییەوە.

ڕەوتە سیاسی و ئیسلامییەکانی سەردەمی هاوچەرخی عێراق

سیستەمی سیاسی عێراق لە سێ هەرێمی جوگرافیایی لەگەڵ خەڵکێکی جیاواز پێکهاتووە. هەرێمی ناوەندیی هی عەرەبە سوننەکانە، باشوور هی عەرەبە شیعەکانە و باکوور لە دەستی کوردەکان دایە. خوێندنەوەکان پیشان دەدەن کە خەڵکی عێراق زیاتر خۆیان سەر بە کۆمەڵە نەتەوەییەکان دەزانن تا ئایینی و فیرقەیی. لە باری نەتەوەییەوە جەماوەری عێراق پێکهاتووە لە نزیکەی 75% عەرەب (55% شیعە و 20% سوننە) و 20% کورد و چەند لەسەد نەتەوە بچووکەکانی تر.[2]

سێ جۆر لە ڕەوت یان حێزبە سیاسییەکان بێجگە حێزبی بەعس لە مێژووی سیاسی هاوچەرخی عێراقدا زیاتر بەرچاو بوون: یەکەم، حێزبە ناوچەییەکان لە کوردستان؛ دووەم، حێزبە چەپەکان بریتی لە حێزبی کۆمونیست، حێزبی سوسیالیستی عێراق و...؛ سێهەم، ڕەوت و حێزبە ئایینییەکان (ئیسلامی). بزووتنەوەی ئیسلامی سەردەم لە عێراق بە گشتی بریتییە لە

[1] محمد باقر خرمشاد، **جزوه کلاسی درس «جنبشهای اسلامی قرن 20» سطح کارشناسی ارشد**، دانشگاه علامه طباطبایی: دانشکده حقوق و علوم سیاسی، بهار 2005/1384.

[2] بۆ زانیاریی زیاتر، بڕواننە: حسن سیف زاده، **عراق، ساختارها و فرآیند گرایشهای سیاسی**، چاپ اول (تهران، چاپ دایره سفید، 1379/2000)، ص 69. هەڵبەت لەم پەرتووکەدا جەماوەری کوردەکان 18٪ هێنراوە بەڵام ئامارە فەرمییەکانی دواتر نزیکەو 20٪ پیشان دەدەن.

سێ چڵ: ڕەوتە ئیسلامییەکانی شێعە، ڕەوتە ئیسلامییەکانی سوننە و ڕەوتە ئیسلامییەکانی کوردستان. بە هۆی پێوەندیی ئەم سێ ڕەوتە لە پێکهاتنی هەندێ گرووپی نێوەنجی بچووک لە کوردستاندا، و هەروەها کاریگەری ڕەوتە ئایینییە گشتییەکانی عێراق لەسەر بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان، پێویستە ئاماژەیەکی کورت بە ڕەوتە شێعە، سوننە و ناوچەییەکان بکرێت.

بزووتنەوەی ئیسلامی شێعەکان: قۆناخی یەکەمی بزووتنەوەی ئیسلامی عێراق بەتایبەت لە نێو شێعەکاندا لە ساڵانی 1914 تا شۆڕشی 1920 لە بەرانبەر کۆلۆنیالیزمی بەریتانیادا بوو. لە سەردەمی پاش شەڕی جیهانی دووەم تا ساڵی 1957 کە گەورەترین و ڕێکخراوترین حێزبی ئیسلامی عێراق واتە "حێزبی دەعوە" (شێعە) پێکهات، چەند حێزبی ئیسلامی دامەزران کە دوو حێزبی "ئیخوان موسلمین" و "تەحریری ئیسلامی" سوننە بوون و "حەرەکەی شەباب موسلم" شێعە بوو. حێزبە گرنگەکانی بزووتنەوەی ئیسلامی شێعە لە قۆناخەکانی دواتردا بریتی بوون لە: حێزبی دەعوە، ڕێکخراوی عەمەل ئیسلامی، حەرەکەی شەباب موسلم، مەجلیسی ئەعلای شۆڕشی ئیسلامی عێراق و هەندێ حێزبی تر. بزووتنەوەی شێعەکان بەربڵاو بووە و قۆناخ و بزاڤە جیاوازەکان تا دوای سەدام و تەنانەت بزووتنەوەی موقتەدا سەدر و ڕۆڵی ئایەتوڵڵا سیستانی لە عێراق و... لەبەر دەگرێت کە لێرەدا هەلی لێکدانەوەیان نییە و تەنیا بە کورتی ئاوڕێک دەدرێتەوە سەر دوو بابەت کە پێوەندییان بە بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان هەیە:

1- **مەجلیسی ئەعلای شۆڕشی ئیسلامی عێراق:** کە لە ناوەڕاستی ساڵی 1983ی زایینی خۆی وەک نوێنەری فەرمی ڕاپەڕینی ئیسلامی عێراق ڕاگەیاند. حێزب و گرووپە گرنگەکانی پێکهێنەری مەجلیسی ئەعلا بریتی بوون لە: حێزبی دەعوەی ئیسلامی، مەنزەمەی عەمەلی ئیسلامی، حەرەکەی موجاهیدینی عێراقی، حێزبوڵڵای کوردستان لەگەڵ گرووپێک لە ئیخوان موسلمینی عێراق کە پاش قەیرانی کوەیت پێوەندییان کرد بە مەجلیسەوە.[1]
2- **کوتلەی ئیسلامی:** ئەم هاوپەیمانییە لەڕاستیدا پێکهاتبوو لەم گرووپانە: حەرەکەی ئیسلامی (شێخ جەواد خالسی)، حەرەکەی فەتحی ئیسلامی (شێخ نەدیم حاتەمی)، کۆمەڵی ئیسلامی (شێخ بەدری لە زانایانی ئەهلی سوننە)، سوپای شۆڕشی ئیسلامی (ئەبوو ئوسامە) و هۆزە عێراقییەکان (محەمەد حوسێن ڕکابی).[2]

پێویستە بگوترێت کە پاش ڕووخانی ڕەژیمی سەدام، مەجلیسی ئەعلا و حێزبی دەعوە زۆرترین کاریگەرییان لە گۆڕەپانی سیاسی عێراقدا هەبووە و شێعەکان زیاترین پشکیان لە حکوومەتی ناوەندیدا دەستەبەر کردووە.

بزووتنەوەی ئیسلامی سوننە: لە ساڵی 1946 دا لەگەڵ گەڕانەوەی شێخ محەمەد مەحموود سەواف لە میسر، بزووتنەوەی ئیخوان موسلمین دێتە ناو عێراق و دواتر کۆمەڵی برایەتی ئیسلامی عێراق لە ساڵی 1949 دادەمەزرێت کە سەرۆکایەتی ئایینی ئەوان لە ئەستۆی شێخ ئەمجەد زەهاوی دەبێت و سەواف سکرتێری بوو. بەوبۆنەوە کە کۆمەڵی برایەتی ئیسلامی عێراق چڵێک لە ئیخوان موسلمینی میسر بوو بە شێوەی سروشتی لە باری بیر و شێوازی کردەوە لەوان پێڕەوی دەکرد و ڕۆژنامە و پەرتووکەکانی ئەوانیان بڵاو دەکردەوە. ساڵانی سەرەتایی دامەزرانی ئیخوان موسلمینی عێراق بە سەرقاڵ بوون بە پێکهاتنی ڕێکخراوە و پرسە ناوخۆییەکانی تێپەڕی. ئەم بزووتنەوە لەوێوە کە بزووتنەوەیەکی سوننە بوو، زیاتر لە نێو خەڵکی سوننەی عێراقدا لایەنگری هەبوو و نەیتوانی لە نێو شێعەکاندا بەردەنگی ئەوتۆ بدۆزێتەوە.[3]

لە دیکەی گرووپە بچووکە سوننەکان، کۆمەڵ یان جەماعەتی ئیسلامی بە ڕێبەرایەتی شێخ بەدری بوو کە لە هاوپەیمانی کوتلەی ئیسلامی لەگەڵ گرووپە شێعەکاندا بوو. پاش سەدام حێزب و گرووپگەلێکی تری سوننە لە گۆڕەپانی سیاسی عێراقدا کەوتنە چالاکی. هەرچۆنێک بێت ڕەوتە سوننەکان تا پاش سەدام بە هۆی زاڵیەتی ئایینەکەیان، وێرای کەمینە بوون، لە باری سیاسییەوە ئەوەندە جووڵەیان نەبوو.

[1] بڕواننە: ڕضا ناظمیان، **جریان‌های سیاسی معاصر عراق**، (کرج: مؤسسه فرهنگی کتاب و عترت، 1381/2002)، ص. 87.
[2] هەر ئەوە، ل. 91.
[3] هەر ئەوە، ل. 38. و: ئیدریس سیوەیلی، **ڕەوتی ئیسلامی لە باشووری کوردستان (1946-1991)**، چاپی دووەم، 2009.

بزووتنەوەی ناوچەیی: بزووتنەوەی سیاسی تر لە عێراقدا بە پێی نەتەوایەتی لە کوردستانی باشوور (باکووری عێراق) بووە. لە بەشە جیاوازەکانی کوردستانی گەورە بریتی لەم بەشەی عێراق، خەباتی درێژخایەن بۆ دەستەبەرکردنی مافی نەتەوەیی کورد هەبووە. پاش قۆناخی نەریتی بزووتنەوە کوردییەکان، ناسیۆنالیستە سێکیولارەکان لە حێزبە مۆدێرنەکاندا بەتایبەت حێزبی دیمۆکراتی کوردستان (1946) و یەکیەتی نیشتمانی کوردستان (1975) درێژەیان بە خەبات دا. هەروەها لە دەیەی 1980 بەملاوە بەرە بەرە بزووتنەوە ئایینییەکان سەریانهەڵدا. بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لە عێراقدا دەرەنجام پاش 1991 بە یارمەتی هەندێ زلهێز و ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان توانی حکوومەتی خودموختار دامەزرێنێت. هەروەها، پاش 2003 بە ڕوخانی حکوومەتی سەدام، لە پێکهاتنی حکوومەتی ناوەندیی عێراقدا بەشدارییان کرد.

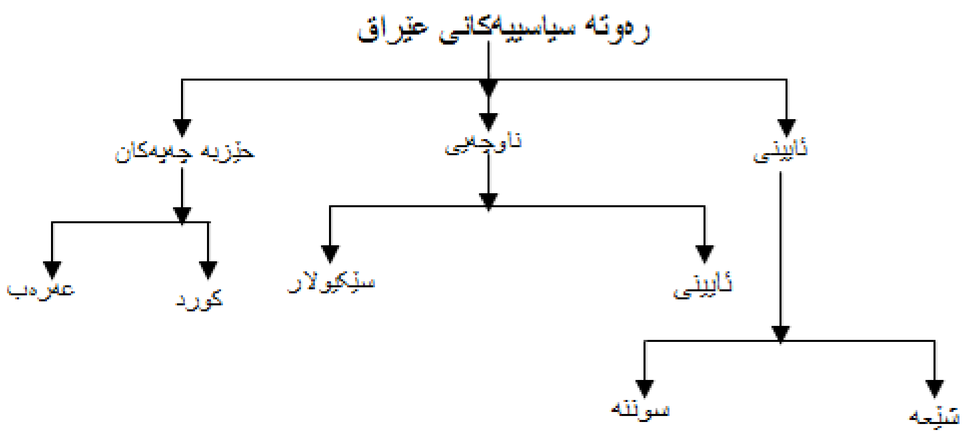

ئەلف) هێڵکاریی گشتی ڕەوتە سیاسییەکان لە عێراقدا

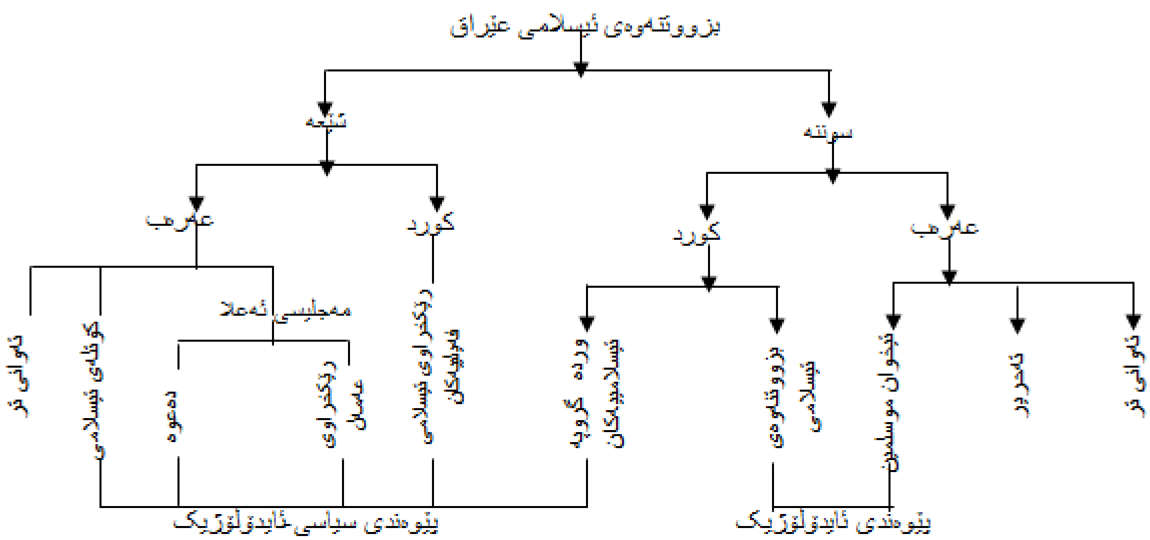

ب) هێڵکاریی گشتی بزووتنەوەی ئیسلامی عێراق

بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان

هەرچەند زۆربەی راپەڕینەکانی کورد لە ژێر رێبەرایەتی کەسانی ئایینی وەک شێخ عەبدولسەلام و دیکەی شێخەکانی بارزان و شێخ مەحموود و... بووە بەڵام لەڕاستیدا بزووتنەوەی ئەوان نەتەوەیی و بۆ بەدیهێنانی مافەکانی گەلی کورد بووە نەک بزووتنەوەیەکی ئیسلامی (بەپێی پێناسەی بزووتنەوە ئیسلامییەکانی سەردەم)، گەرچی بەدیهاتنی ئەم مافانەش لە دژی ئیسلام نییە. لەلایەکی ترەوە، لە باری ئایینییەوە زۆربەی کورد لەگەڵ حکوومەتی عێراقی پێش 2003 هاوئایین بوون و هەستیان بە کێشە نەدەکرد. بۆیە ناکرێت هیچکام لەم بزووتنەوانە لە چوارچێوەی بزووتنەوەی ئیسلامیدا تاوتوێ بکرێن و لەڕاستیدا پێش 1980 بە کردەوە رەوتی ئیسلامی لە کوردستاندا بوونی نەبووە و تەنیا پاش تیاچوونی مەلا مستەفا بارزانی (1979) و ساڵانی پاش 1980 بوو کە لە ژێر کاریگەری بزووتنەوەی ئیسلامی ئێران و شەڕی ئێران-عێراق بە جۆرێ بزووتنەوەی ئیسلامی دەستی پێکرد. لە سەرەتای شەڕی ئێران-عێراق، ئێران هانی دامەزراندنی هەندێ گرووپی ئیسلامی دا و چەکی پێدان و بەوجۆرە گرووپە ئیسلامییەکان لە ژێر پاڵپشتی ئێران لە کوردستانی باشوور سەریانهەڵدا.[1] بە گشتی دەکرێ بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان دابەش بکرێت بە دوو سەردێڕ: یەکێک، وردە گرووپە سەرەتاییەکانی ناسەربەخۆ و ئەوی تر، گرووپ و حێزبە ئیسلامییە گرنگەکان (رەوتی ئیسلامی سەرەکی):

ئەلف) وردە گرووپە سەرەتاییەکانی ناسەربەخۆ

هەر لە ساڵی 1946 بە دواوە بیری ئیخوان وەک دیکەی ناوچەکانی عێراق، و بەتایبەت لە رێگای خوێندکاران و زانایانی ئایینی کوردی دانیشتووی بەغدا، گەیشتە کوردستان. لە سەرەتای پەنجاکاندا بیری ئیخوان لە کوردستان و بەتایبەت کەرکووک برەو دەدرێت. لە ساڵی 1952 دا بە چوونی شێخ محەمەد سەواف بۆ سلێمانی و هەڵەبجە و پێوەندی لەگەڵ مەلا عوسمان عەبدولعەزیز (1922-1997) و مەلا محەمەد بەهائەدین خورماڵ، ئەو بیرە بەتایبەت لە هەڵەبجەدا زیاتر پەرە دەستێنێت.[2] دواتر هەندێ کەسایەتی وەک عوسمان عەبدولعەزیز، عەبدولعەزیز پارەزانی، عومەر رێشاوی لە دەیەی 1950 تا ناوەڕاستی دەیەی 1980 لە رێبەرایەتی حێزبی ئیسلامی عێراقدا بوون.[3]

لە ساڵی 1978 دا بزووتنەوەی "پەیوەندیی ئیسلامیی" لە ناو ئیخوانەکانی کوردستاندا بە نهێنی دامەزرا کە دواتر لە 1984 دا بە رێبەرایەتی شێخ محەمەد بەرزنجی بە راشکاوی راگەینرا و دەستی دایە چالاکی چەکدارانە. لە سەرەتاکانی دەیەی 1980ی زایینیدا، دوو هێڵی سدیق عەبدولعەزیز و سەلاحەدین محەمەد بەها لە ناو ئیخوانەکاندا چالاک بوون. هەروەها، کۆمەڵێک لاوی کورد و رێژەیەک لە مەلایان و زانایانی ئایینی ئیخوانی کوردستانی باشوور بە رێبەرایەتی شێخ عوسمان عەبدولعەزیز بە شێوەی گرووپێک لە ژێر ناوی "بزووتنەوەی ئیسلامی" لە ساڵی 1985 دا پێکهاتن. بەوشەوە، لە ناوەڕاستی دەیەی هەشتا پێوەندی نێوان بەغدا و سلێمانی و هەڵەبجە نوێ دەکرێتەوە. ئەم جووڵانەوانە بواری خۆش کرد بۆ کەلێن لە رێبەرایەتی حێزبی ئیسلامی عێراقدا بە هۆی ناکۆکی نێوان ئایدۆلۆژی ئیسلامی پان عەرەبی ئیخوان موسلمین و روانگەی ناسیۆنالیستی کوردی بۆ ناسینی مافی نەتەوەی کورد لە دەوڵەتی ئیسلامی پاش بەعسی عێراق و هەروەها پێوەندی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان لەگەڵ گرووپە چەکدارەکان. پاش ئەم ناکۆکییە، مەلا عوسمان لە حێزب دەردەکەوێت و لە کۆتاییدا لە ساڵی 1987 پاش رێپێوان و خۆپیشاندانی هەندێ لە زانایانی ئایینی و پێڕەوانیان لە هەڵەبجە، لەگەڵ هەندێ لە کەسانی دەوروبەری بەرەو ئێران هەڵدێت. هەر لەو ساڵەدا لەلایەن حکوومەتی بەعسەوە گوشار خرایە سەر ئیخوان و هەندێ لە سەرکردە و بانگخوازانی گیران و هەندێکیش بەرەو دەرەوە بەتایبەت ئێران هەڵاتن، کە رێژەیەکی زۆر لە

---

[1] Saeed Kakei, (2013) 'The Islamic Movement of Kurdistan: From conflict to cooperation.' Retrieved from http://www.ekurd.net/mismas/articles/misc2013/3/state6950.htm (last accessed January 13, 2014).

[2] ئیبراهیم مەردۆخی، کۆڕی «ئیسلام، سیاسەت، سێکیولاریزم»، **حەوتەنامەی «رۆژهەڵات»**، ساڵی یەکەم، ژمارە 14، 2ی خەرمانانی 1383 هەتاوی/2004، لل. 9-8. و: سیوەیلی، 2009.

[3] Jamal, Hiwa (November 29, 2004). An Islamic Political Current in Iraqi Kurdistan. Retrieved from http://The tharwa project-file://D:\Docume~1\Admin~1\Locals~1\Temp\xkqw60tz.htm (last accessed 2005).

كوردانيشى لەبەردەگرت. لە ئێران بزووتنەوەی پەيوەندی لەگەڵ گروپی شێخ عوسمان عەبدولعەزيز يەكيان گرت و بزووتنەوەی ئيسلامی كوردستان (حەرەكە) راگەيندرا.[1]

كەواتە، رێخەی هزريی رەوتە ئيسلامييە گرنگەكانی كوردستان، ئيخوان موسلمينی ميسر بووە. بەتايبەت هزر و وانەكانی حەسەن بەننا زۆر كاريگەر بووە.[2] هەرچەند دواتر لە دەيەی 1990 دا، كەسانی گرێدراو بە ديكەی بۆچوونەكان و گروپە ئيسلامييەكانی بناژۆخواز وەک سەلەفييەكان، كۆمەڵی ئيسلامی پاكستان و جيهادخوازانی ئەفغانستان پەيوەندييان پێيانەوە كرد.

هەروەها، هەندێ گروپی تر لە سەرەتاكانی دەيەی 1980 و لە ژێر كاريگەری شۆڕشی ئيسلامی ئێران و بە پاڵپشتی نووسينگەی بزووتنەوە ئازادييەخشەكانی سەر بە سپای پاسداران لە ئێران پێكهاتن كە ئەوەندە ناسراو نەبوون و دواتر زۆربەيان هەڵوەشانەوە يان پێوەندييان كرد بە حەرەكەی ئيسلامی كوردستانەوە (بەتايبەت سوننەكان). ئەم گروپانە بريتی بوون لە:

1- لەشكەری ئيسلامی كورد (الجيش الاسلامی الكردی): ئەم رێكخراوە كە سوننە بوون بە يارمەتی و بەرنامەی ئێران لە تاران (1980-1981) راگەيەنرا و لە هاوپەيمانی كوتلەی ئيسلامی كە پێشتر ئاماژە كرا، بەشدار بوون. دامەزرێنەرانی بريتی بوون لە عەباس شەبەک، شێخ قادر سۆتكەيی و مەلا حسێن مارۆنسی. سەركردەی ئەم رێكخراوە عەباس شەبەک بوو كە ماوەيەک ئەندامی ئيخوان موسلمين بووە، پاشان بۆتە پێشمەرگەی يەكيەتی نيشتمانی و دواتريش لەگەڵ سەرانی شۆڕشی ئيسلاميی ئێران پێوەندی هەڵدەكات.
2- رێكخراوی ئيسلامی كوردە فەيلييەكان: ئەم رێكخراوە كە هی شێعەكان بوو بۆخۆی بريتی بوو لە سێ گروپ كە هەركامەيان هێڵ و روانگەی تايبەتی خۆيان هەبوو، ئەم سێ پێكهاتەيە بريتی بوون لە: "حەرەكەی كوردە موسڵمانەكان" بە رێبەری حسێن فەيلی، "كۆمەڵی ئيسلامی كوردە فەيلييەكان" كە لە ساڵی 1982 لە تاران دامەزرا، "بزووتنەوەی ئيسلامی كوردە فەيلييەكان" بە رێبەری جەليل فەيلی كە چالاكييەكانی لە سنووری كاری پرژوبڵاوی بانگخوازيی تێنەپەڕی.
3- حێزبوڵڵای كوردستانی عێراق: ئەم حێزبەش هی كوردە سوننەكان بوو، كە لە ساڵی 1983 لە ئێراندا دامەزرا. رێبەرايەتی ئەوە لە ئەستۆی شێخ محەمەد خاليد بارزانی بوو. حێزبوڵڵای كوردستانی عێراق هەروەها كە ئاماژە كرا لە مەجليسی ئەعلای شێعەكاندا بەشدار بوو. دوای شەڕی كەنداو لە 1991، ئەم حێزبە هەڵوەشايەوە و ئەندامەكانی پێوەندييان كرد بە حێزبی دێموكراتی كوردستان بە رێبەرايەتی مەسعوود بارزانی. جێی ئاماژەيە كە ئەدهەم بارزانی برازای شێخ محەمەد خاليد بە هۆی جياوازی بير لەگەڵ مامۆی لەم حێزبە جيا ببووەوە و حێزبێكی تری بە ناوی "حێزبوڵڵای شۆڕشگێر" (حزب‌الله الثوری) لە 1988 دا دامەزراند. گروپی حێزبوڵڵای شۆڕشگێری كورد لە راكێشانی هێزدا سەركەوتوويیەكی ئەوتۆی نەبوو و پاش روخانی حكوومەتی سەدام حسێن، بە دەركردنی راگەيندراوێک، ئامانجی خۆی بە بەديهاتوو هێنا ئەژمێر و لە ساڵی 2004 دا هەڵوەشاندنەوەی حێزبەكە راگەيندرا.
4- كۆمەڵی ئەنساری ئيسلامی: ئەم رێكخراوە سەر بە كوردە سوننەكان بوو كە دەسپێكی لە ساڵی 1980 لە هەڵەبجە بوو و دواتر لە 1982 لە تاران دامەزرا و زياتر لە ئيخوانەكانی سەر بە هێڵی سەلاحەدين محەمەد بەهائەدين بوون. پێوەندييان لەگەڵ كۆماری ئيسلامی ئێران هەبوو و پاش ساڵێک هەڵوەشايەوە.
5- بزووتنەوەی موجاهيدينی كوردستان (حەرەكەی موجاهيدی كوردستان): ئەم گروپەش سەر بە كوردە سوننەكان بوو و لەلايەن شێخ تاليب بەرزنجييەوە دامەزرا.

لەڕاستيدا، ئەو گروپانەی سەرەوە ئەوەندە پاڵپشتی خەڵک و زانايانی ئايينی كوردستانيان لە پشت نەبوو و بێجگە هەندێ لە كەسانی كۆمەڵی ئەنساری ئيسلامی، زۆربەيان ئاستی خوێندنی زانستە ئايينييەكانيان لە خوارەوە بوو و يان لە شێخە

[1] مەردۆخی، ئەوەی پێشوو. و: سيوەيلی، 2009، ل. 83.

[2] Hiwa Jamal, op.cit.

نەریتییەکان بوون کە چی تر ئەوەندە تەشەنەیان لە ناوچەکەدا نەبوو. ئەمانە زۆرتر لە ژێر کاریگەریی پێوەندیی لەگەڵ ئێراندا بە شێوەی رواڵەتی هەبوون و نەیانتوانی لە کوردستاندا سەرکەوتنێک دەستەبەر بکەن و رەنگە یەکێک لە هۆیەکانی پێکهاتن و پاراستنی ئەوانە کەڵکوەرگرتن لە یارمەتییەکانی نووسینگەی بزووتنەوە ئازادیبەخشەکانی ئێران بوو. زیاتریش لەگەڵ گروپە شێعەکان و مەجلیسی ئەعلا پێوەندییان هەبوو. هەڵبەت ئەمە بەو واتایە نییە کە گروپە ئیسلامی و نائیسلامییەکانی تر لە یارمەتییەکانی ئێران کەڵکیان وەرنەدەگرت بەڵام ئەوانە بوونییەتی خۆیان لە ئێران وەرنەدەگرت و پێوەندییان لەگەڵ ئێران زیاتر لایەنی سیاسی هەبوو.[1]

هەرچۆنێک بێت، ئەوەی وەکو بزووتنەوەی ئیسلامی سەرەکی لە کوردستان ناسراوە و بە شێوەی بەربڵاو چالاکی هەبووە و هەندێ سەرکەوتنی رێژەیی هەم لە گۆڕەپانی کوردستان و هەم لە ئاستی عێراق دەستەبەر کردووە، گرێدراوانی بیری ئیخوان موسلمین یان هەر ئەو حەرەکەی ئیسلامی و لقە جیاوەبووەکانی، و یەکگرتووی ئیسلامین کە لە درێژەدا باس دەکرێن.

ب) گروپ و حێزبە ئیسلامییە گرنگەکانی کوردستان

1- حەرەکەی ئیسلامی کوردستان و لقە جیاوەبووەکانی

لە ساڵی 1987 دا، پاش کۆچی هەندێ لە چالاکانی ئیخوان موسلمین و خەڵکی هەڵەبجە و دەوروبەری بۆ کوردستانی رۆژهەڵات، لە خێوەتگەی "سریاس" و دواتر لە شاری سنە، رێکخراوی سیاسی-چەکداری "حەرەکەی ئیسلامی کوردستان" بریتی لە گروپی "پێوەندیی ئیسلامی"، بە رێبەرایەتی مەلا عوسمان عەبدولعەزیز و چەند زانا و کەسایەتی تر دامەزرا.[2] هەر لە سەرەتای پێکهاتنەوە، حەرەکەی ئیسلامی کوردستان (IMK)[3] راشکاوانە خەبات لەگەڵ رەژیمی بەعس بە مەبەستی روخانی، خستە بەرنامەی کاری خۆیەوە و بە رێبازێکی جیهادی، باسکی چەکداریی وەکو زەقترین بواری چالاکی خۆی، پێشبینی و بەهێزتر کرد.[4] کەواتە، لە کاتی شەڕی توندی هێزەکانی پێشمەرگە لەگەڵ یەکینە سەربازییەکانی عێراق، ئێران فێرکردن و چەکدارکردنی ئەندامانی ئەوانی دەست پێ کرد.[5] بەوەشەوە، پاش هێرشی ئەمریکا بۆ سەر عێراق لە 1991 دا، بەرە بەرە و بە کردەوە، بەشێکی گرنگ لەم بزووتنەوە لە بەرانبەر رەوتە سێکیولارەکانی کوردستاندا راوەستا.

پاش ئەوەی کە هێزە کوردییەکان، بە دوای پاشەکشێی حکوومەتی عێراق لە ساڵی 1991 دا، کۆنترۆڵی هەرێمی کوردستان بریتی لە سێ پارێزگای باکووری عێراقیان گرتە دەستەوە، زۆر گروپی دژبەری حکوومەتی عێراق لەم ناوچەدا دەستیان دایە چالاکی. هێزە سیاسییە ئیسلامییەکانی گرنگی کوردستانیش کە سوننەن لە چوارچێوەی حێزبی حەرەکەی ئیسلامی کوردستان (IMK) گەڕانەوە کوردستانی باشوور و چالاکییە بانگخوازانەکانی خۆیان دەست پێکرد بە جۆرێ کە لە ناوەڕاستی دەیەی 1990، IMK پاش PUK و PDK[6] سێیەمین هێزی سیاسی-چەکداری خاوەن تەشەنە لە کوردەواری دەهاتە ئەژمێر. ئەوان لەم دەیەدا چەند جاریش لەگەڵ دیکەی حێزبە سیاسییەکان کەوتنە شەڕ و ململانێ. بۆیە، لە برگەیەکدا، باسکی چەکداری IMK، کردەیەکی ناوخۆییتری هەبوو و پێکدادانی قورسی چەکدارانە لە کفری و کەلار لەگەڵ هێزەکانی یەکیەتی نیشتمانی لە ساڵی 1992 دا، واتە سەرەتای بە فەرمی ناسینی ناوچەی دژە فڕین بە دوای شەڕی دووەمی کەنداو، روویدا. هەرجۆرێک بێت، بە واژۆکردنی گرێبەستی ئاگربڕ پێکدادانەکان کۆتایی پێهات، گەرچی بە هۆی ناکۆکی قووڵی هزریی و ئایدۆلۆژیک، لە ئاستە جیاوازەکانی پێوەندیی نێوان دوو حێزبەکەدا کێشە هەر مایەوە.[7]

---

[1] بۆ زانیاریی زیاتر لەسەر ئەم وردە گروپانە، بڕواننە: ناظمیان، پیشین، صص. 275-269 و سیوەیلی، 2009، ل. 112.
[2] مەردۆخی، ئەوەی پێشوو.
[3] Islamic Movement in Kurdistan
[4] هیوا نیک انجام، «اتحاد اسلامی کردستان؛ اسلام کردی در گفتمانی متفاوت»، **مجله "روانگه"**، سال چهارم، شماره 16، مهر 2003/1382، صص 25-23.
[5] Kakei, 2013.
[6] PDK (KDP): پارتی دێمۆکراتی کردستانی باشوور و PUK: حێزبی یەکیەتی نیشتمانی کوردستانی باشوور.
[7] نیک انجام، ئەوەی پێشوو.

لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی کوردستان لە 1992 دا، IMK تەنیا 5.5% لە هەموو دەنگەکانی دەستەبەر کرد. وەها لەسەدێکی خوار بۆ تێپەڕین لە رادەی پێویستی 7% بۆ دەستەبەرکردنی کورسی لە پەرلەمانی کوردستان ناتەواو بوو. لە کاتێکدا کە رێبەرایەتی حێزبەکانی PUK و KDP بۆ پێکهێنانی حکوومەت هاوکارییان دەکرد، رێبەرایەتی IMK بۆ ناجێگیر کردنی حکوومەتی هاوپەیمانی کوردستان توندوتیژییان پەرەپێدا. ئێران باڵە توندڕەو و شەڕاشۆکانی IMK بەتایبەت ئەوانەی کە لە دەیەی 1980 لە ئەفغانستان شەڕیان کردبوو، پڕچەک کرد. ئەم لقانە بریتی بوون لە "گرووپی بناژۆخوازی ئیسلامی بە رێبەرایەتی عەلی باپیر و گرووپی جیهادخواز بە رێبەرایەتی مەلا کرێکار – جیهادخوازی پێشوو کە پاش راهێنانی زۆر لە ئەفغانستان لە 1992 دا گەڕایەوە کوردستان."[1]

هەرچۆنیک بێت، IMK پاش سەرنەکەوتن لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی 1992، چالاکییەکانی خۆی لە دەرەوەی بازنەی بەڕێوەبەرایەتی هاوبەشی کوردی (PUK-KDP) پەرەپێدا و زیاتر خەریکی پەرەپێدان و بەهێزترکردنی ژێرخانێکی جیاوازی بەڕێوەبەرایەتی، سیاسی و چەکداری لە ناوچەکانی ژێر کۆنترۆڵی خۆی بەتایبەت هەورامان و شارەزوور هاوسنووری ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی PUK بوو. لە کانوونی یەکەمی 1993 دا، پێکدادانی چەکدارانە لە نێوان PUK و IMK لە هەندێ ناوچەی پارێزگای سلێمانی و کەرکووک بەوپەڕی گەیشت و IMK تا نزیکی سنووری ئێران پاشەکشێی پێ کرا. رێبەرایەتی بزووتنەوە ناوچەکەی بەجێهێشت و چەند مانگ لە هەوارگەی سەلاحەدین کەوتە بەر پارێزگاریی PDK. کاتێ کە نێوان PDK و PUK تێکچوو و لە مانگی ئایاری 1994 شەڕی چەکدارانەی لێکەوتەوە، هێزەکانی IMK لە پەنای هێزەکانی PDK لە دژی هێزەکانی PUK شەڕیان دەکرد. دەرەنجام رێبەرایەتی IMK توانی بگەڕێتەوە بنکەکەی خۆی و ناوەندی فەرماندەری خۆی لە شاری هەڵەبجە دامەزرێنێت. لەم ساڵەدا یەکێتی و بزووتنەوە رێکەوتنەوە بەڵام لە 1997 دیسانەوە بە شەڕهاتنەوە و پاش چەند مانگ شەڕ لە تاران رێکەتنیان واژۆ کرد و بزووتنەوە چووە ناو حکوومەتی هەرێم بەڕێوەبەرایەتی سلێمانی بە رێبەرایەتی یەکێتی و تاکو ساڵی 2001 کە لێکترازانەکانی ئەم رەوتە روویدا، چالاکییان هەبوو.[2] لەم ماوەیەدا، باڵە شەڕاشۆوەکانی IMK، دوو گرووپی بناژۆخوازی لایەنگری ئێران کە لە سەرەوە ئاماژەیان پێکرا لە ساڵەکانی 1994 و 1995 لە ئێراندا مانەوە.[3] بە ئەگەرەوە، لە ماوەی شەڕی نێوان PDK و PUK، بە هۆی پاڵپشتی ئێران لە PUK گرووپە توندڕەوەکان لە دژی PUK شەڕیان نەکرد.

لێکترازان و جیابوونەوەکانی ناو حەرەکەی ئیسلامی کوردستان

حەرەکەی ئیسلامی کوردستان لە مێژووی خۆیدا هەڵبەزین و دابەزینی زۆری ئەزموون کردووە کە بووەتە هۆی هەندێ جیابوونەوە بە تەوەرێتی گرووپەکانی سەر بە ئیخوان موسلمین، سەلەفییەکان و جیهادخوازەکان.

1- جیابوونەوەی پێوەندیدار بە ئیخوان موسلمین

لە پاش 1987 و پێکهێنانی رێکخراوی سەربەخۆ و لەبەرگرتنی رێبازی چەکداری، حەرەکەی ئیسلامی کوردستان چی تر خۆی گرێ نەدەدا بە ئیخوانەوە و لێی دوور کەوتەوە. بەوەشەوە باڵێک لە ئیخوانەکان لە نێوان ئەوان و ئیخوانەکاندا لە هاتوچۆدا بوون و بەپێی بەرنامەی ئیخوان بۆ ماوەیەک جیابوونەوە کە لە درێژەدا لە ژێر ناوی "بزووتنەوەی راپەڕین" باس دەکرێت.

بزووتنەوەی راپەڕین

لە نێوان ساڵانی 1985 بۆ 1987 رێبەری گشتی ئیخوان موسلمینی کوردستان مەلا عوسمان عەبدولعەزیز جێی متمانەی هەموو باڵەکان بوو. مەلا سدێق عەبدولعەزیز برای مەلا عوسمان، کە ئەندامی یەکەم شانەی ئیخوان لە هەڵەبجە بوو، رێبەرایەتی

---

[1] Kakei, 2013.

[2] «گزارش سازمان دیده‌بان حقوق بشر از انصار الاسلام در کردستان عراق»، مترجم: عبدالباقی روشنی، **هفته نامه "رۆژهەڵات"**، شماره 3، سال اول، 13 اسفند 2004/1382، ص 4.

[3] Kakei, 2013.

باڵێک لە ئیخوانەکانی دەکرد لە بەرانبەر باڵی سەلاحەدین محەمەد بەها. کاتێک بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان بە ڕێبەرایەتی مەلا عوسمان لە ئێران دامەزرا، سەلاحەدین محەمەد و باڵەکەی نەهاتنە ریزی ئەوان و لە بەرانبەر بزووتنەوە و چەکداربوونیدا ڕاوەستان و وەک ئیخوان مانەوە. باڵی سدێق عەبدولعەزیزیش هەرچەند تارادەیەک لەگەڵ چەک و چەکداریی بوون بەڵام زیاتر کاری دەعوە و بانگەوازیان دەکرد. ئەمانەش دواتر بە دڵنیابوونەوە لە دژایەتی ئیخوان لەگەڵ بزووتنەوە و ڕێبازی چەکدار بوون، لە بزووتنەوە کشانەوە. واتە سێ گروپ پێکهات. پاشان لە 1988 دا ڕێکەوتننامە لە نێوان دوو باڵی سەلاحەدین محەمەد و سدیق عەبدولعەزیز واژۆ کرا و ئیخوانەکان یەکیانگرتەوە. بەڵام بە هۆی ناکۆکی نێوانیان، دیسانەوە لە 1992 دا باڵی مەلا سدێق لە ئیخوانەکانی کوردستان جیا بووەوە و "بزووتنەوەی ڕاپەڕین"یان دامەزراند و لە ژێر ئەو ناوەدا درێژەیان بە چالاکی دا. ئەم گروپە لە ساڵی 1999 لەگەڵ حەرەکەی ئیسلامی کوردستان بوون بە یەکێک و خۆیان بە ناوی "بزووتنەوەی یەکبوونی ئیسلامی کوردستان" ناساند.

2- جیابوونەوەکانی پێوەندیدار بە سەلەفی و جیهادخوازەکان

لە 1991 تا 2001 حەرەکەی ئیسلامی کوردستان بە شێوەی جۆراوجۆر لە ڕووبەڕووبوونەوەی چەکدارانە تا بەشداری لە کابینەی خۆجێیی، بە هەبوونی وەزیر لە کابینەکانی ژێر دەسەڵاتی یەکیەتی نیشتمانی و حیزبی دێمۆکرات لەگەڵ ئەم دوو حێزبە سەرەکییەی کوردستان، دانوستانی هەبوو. ئەم حێزبە بە ڕێبەرایەتی مەلا عوسمان تا کاتی کۆچی دواییان لە 1997 و جێگرتنەوەیان لەلایەن براکەیەوە مەلا عەلی عەبدولعەزیز درێژەی بە چالاکییەکانی دا. لە دوای ڕێکەوتن لەگەڵ یەکیەتی نیشتمانی لە تاران لە 1997 دا دوو گروپ بە ناوی حەماس و تەوحید لە حەرەکە جیا دەبنەوە. لە ساڵی 1999-2000 دا بزووتنەوەی ڕاپەڕین پێوەندی بە حەرەکەی ئیسلامییەوە کرد و ناوی خۆیان نا "بزووتنەوەی یەکبوونی ئیسلامی کوردستان". بەڵام، لە ساڵی 2001 دا بە هۆی کێشە ناوخۆییەکان لە کۆنگرەی تەوێڵە، ئەم یەکیەتییە جارێکی تر تێکچوو و بوو بە چوار چڵی سەرەکی: حەرەکەی ئیسلامی کوردستان، بە ڕێبەری مەلا عەلی عەبدولعەزیز؛ کۆمەڵی ئیسلامی کوردستان، بە ڕێبەری عەلی باپیر؛ گروپی ئیسلاح، بە ڕێبەری مەلا کرێکار؛ و وردە گروپە توندئاژۆوەکانی تەوحید، حەماس و سۆران (هێزی سۆران).

لە تاوتوێ کردنی هۆیەکانی جیابوونەوەکان لە "حەرەکەی ئیسلامی کوردستان" ئاماژە بەم بابەتانە کراوە: یەکەم، ڕوون نەبوونی ڕەوتی هەڵسووڕانی ڕێکخراوەیی حێزب، داخراو بوونی سیستەمی ڕێبەرایەتی، لە ئارادابوونی خوێندنەوەی جۆراوجۆر لە ئایین و لاوازی هزریی و مەعنەوی ڕێبەرانی لە قەناعەت پێهێنانی ئەندامانیدا.[1] و دووەم، ڕوانگە ناکۆکە ئیسلامییەکان لە ناویدا بە جۆرێ کە ئەندامانی حەرەکەی ئیسلامی کوردستان ئایدۆلۆژی و پێشینەی هزریی جیاوازییان هەبوو وەک ئیخوان موسلمین، ئیسلامخوازانی لایەنگری تورکیا، بناژۆخوازانی سەلەفی، و کوردە جیهادخوازەکان کە لەگەڵ ڕێکخراوی قاعیدە لە ئەفغانستان لە پێوەندیدا بوون.[2] هەرچۆنێک بێت، پاشماوەکانی بزووتنەوەی یەکبوون، کۆمەڵی ئیسلامی و حەرەکەی ئیسلامی کوردستان بوون کە پاش ئاوردانەوەیەک بە سەر گروپی ئەنسار ئیسلام، بە کورتی ئاورێک دەدەینەوە سەریان.

ئەنسار ئیسلام

هەروەها کە ئاماژە کرا، چەند چڵی بچووکتری IMK لە ئایدۆلۆژییە ئەوپەڕگیرترەکانی ئیسلامی پێڕەویان دەکرد. هەندێ لەو چڵانە لە دژی هەرجۆرە هاوکاری لەگەڵ حێزبە سیاسییە سێکیولارەکان بوون و لەگەڵ بڕیاری IMK لە ساڵی 1997 بۆ

[1] نیک انجام، ئەوەی پێشوو.

[2] Kakei, 2013.

بەشداریی لە حکوومەتی خۆجێیی PUK دژایەتییان کرد. ئەوان هەروەها داواکاریی جێبەجێکردنی تەواو و وردتری شەرعی ئیسلام لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی IMK بوون.[1]

یەکەمینی ئەم گروپانە گروپی حەماس بە رێبەرایەتی مەلا عومەر بازیانی و حەسەن سۆفی بوو کە روانگەی سەلەفی خوازییان برەو دەدا. ئەم گروپە لە دژی بەشداریی حەرەکەی ئیسلامی لە حکوومەتی یەکیەتی نیشتمانیدا بوو. دووەم، گروپی تەوحید (بزووتنەوەی وەحدەتی ئیسلامی)، ئەوپەڕگیرترین چڵی جیاوەبوو بوو. ئەم گروپە 30 تا 40 کەسییە ماوەیەک لە باڵک لە کێوەکانی قەندیل نزیک حاجی عومەران و لە نزیک سنووری ئێران جێگیر ببوو. ئەم دوو گروپە وەک ئاماژەکرا زووتر لە 1997 دا جیابببوونەوە. سێهەمین، کۆنە خەباتگێڕانی ئیسلامخوازی کورد لە ئەفغانستان بە رێبەرایەتی نەجمەدین ئەحمەد فەرەج ناسراو بە مەلا کرێکار (ئەندامی کۆنی حەرەکەی ئیسلامی کوردستان و ناسیار لەگەڵ جیهادی ئیسلامی و موجاهدین لە ئەفغانستان) بوون کە جیا بوونەوە و گروپی ئیسلاحیان پێکهێنا. چوارەمین گروپ، هێزی سۆران (باسکی چەکداری بزووتنەوە و بەهێزترین لە نێو ئەم چڵانە) بە رێبەرایەتی ئەبوو عەبدوڵڵا شافعی بوو کە سەدان کەسی چەکداری بریتی لە عەرەبە ناعێراقییەکان کە هەندێکیان لە ئەفغانستان شەڕیان کردبوو، لەبەردەگرت.[2]

گروپە جیاوەبووە بچووکەکانی IMK وردە وردە تێکەڵ بوون. لە تەموزی 2001 دا، تەوحید و حەماس تێکەڵ بوون کە بەرەی وەحدەتی ئیسلامی (IUF) پێکبهێنن. هێزەکانی سۆرانیش مانگێ دواتر پێوەندییان بەم گروپەوە کرد. لە یەکەمی ئەیلولی 2001 دا، IUF هەڵوەشایەوە و سێ گروپی سەرەوەی پێکهێنەری بە فەرمی هەبوونێتی "جند ئیسلام"یان بە رێبەرایەتی ئەبوو عەبدوڵڵا شافعی راگەیاند. ئەم گروپە، دەسبەجێ جیهاد لە دژی حێزبە سیاسییە سێکیولارەکانی راگەیاند کە بە رای ئەوان لە رێگای راستی ئیسلام دەرچوون. شەڕە چەکدارانەکان کە تێیایاندا یەکیەتی نیشتمانی، جند ئیسلامی تێکدا، بووە هۆی هەڵوەشاندنەوەی ئەم گروپە لە کانوونی یەکەمی 2001 دا. پاش ئەوە شافعی و پاشماوەی گروپەکە لەگەڵ گروپی ئیسلاح یەکیانگرت و ئەنسار ئیسلامیان پێکهێنا. مەلا کرێکار رێبەری و میری ئەم گروپەی لە ئەستۆ گرت.[3] بنکەکانی ئەم گروپە، لە ناو و دەوروبەری گوندەکانی بیارە و تەوێڵە سەر بە ناوچەی هەڵەبجە، هەڵکەوتوو لە پارێزگای سلێمانی، هاوسنووری ئێران، بوون. هەم جند ئیسلام و هەم ئەنسار ئیسلام کەسانی نەتەوەکانی تریان بۆ پێوەندیی کردن بەوانەوە هان دەدا.

ئەم گروپانە هاوبەشی زۆریان لەگەڵ بزووتنەوە بناژۆخوازەکانی ئەوپەڕگیری وەهابی کە ئاخێزگەیان سعوودیایە، هەبوو. ئەم بنەما هاوبەشانە لە راڤەی وشک و وشە بە وشەی قورئان سەرچاوە دەگرن و جەخت دەکەن لەسەر کۆمەڵگای پەتی سەرەتای ئیسلام. جند ئیسلام رایگەیاند کە دەیهەوێت لە دەستێوەردان و کۆنترۆڵی سێکیولاریستەکان بە سەر وڵاتانی ئیسلامیدا، بەرگیری بکات. یەکێک لە ئامانجەکانی ئەم گروپە برەودانی فەریزەی "فەرمان بە چاکە و رێگری لە خراپە" و هەروەها یارمەتیدانی بڵاوکردنەوەی شەرعی ئیسلام و هەستان بە جیهاد لە دژی سێکیولارە لە ئایین وەرگەڕاوەکان، بوو.[4]

رێکخراوی چاوەدێری مافی مرۆڤ، کردەوەکانی جند ئیسلامی لە ئەرکێکدا بۆ سەردانی ناوچەکە لە ئەیلولی 2002 دا، وەها شرۆڤە کردووە:

> جند ئیسلام لە 8ی ئەیلولی 2001 دا و حەوتەیەک پاش راگەیاندنی هەبوونێتی خۆی هەندێ فەتوای دەرکرد کە بریتی بوون لە: داخستنی زۆرەملێی نووسینگە و شوێنەکانی بازرگانی لە کاتی نوێژ و ئامادەبوونی زۆرەملێی کرێکاران و خاوەنکارەکان لە مزگەوت لەم کاتانەدا، زۆرکردن لە ژنان بۆ بەسەرداداني چارشێوی نەریتی (عەبا)، زۆرکردن لە پیاوان بۆ دانانی ریش، جیاکردنەوەی ژن و پیاو، بەرگیری لە ژنان بۆ خوێندن و پیشە، سڕینەوەی وێنەی ژنان لە سەر قوتووی کەلوپەلە هاوردەکان بۆ ناوچە، دەسبەسەرداگرتنی ئامێری مۆسیقا و بەرگیری لە جێبەجێکردنی مۆسیقا لە شوێنە گشتی و تایبەتییەکان و هەروەها بەکارهێنانی سەتەلایت و تەلەڤیزیۆن. هەروەها، جند ئیسلام رایگەیاند کە سزای ئیسلامی وەک برینی دەست، قامچی و فەلاقە، رەجم و بەردباران بۆ هەندێ گوناح وەک دزی، خواردنەوەی مەشروباتی ئەلکهۆلی و زینای

---

[1] محسن محمودی، «ئەنسارولئیسلام، گروپیکی تیروریستی یان پێڕەوانی ئیسلامی راستەقینە!»، **هفته نامه «ئاسو»**، شماره 86، 8 اسفند 2005/1383.

[2] محمودی، 1383. و: Kakei, 2013 .

[3] «گزارش سازمان دیدەبان حقوق بشر ...»، عبدالقادر روشنی، ئەوەی پێشوو. و، مەردۆخی، ئەوەی پێشوو.

[4] «گزارش سازمان دیدەبان حقوق بشر ...»، عبدالقادر روشنی، ئەوەی پێشوو.

کەسانی هاوسەردار جێبەجێ دەکات. سەرەڕای ئەوە، جند ئیسلام رایگەیاند کە سزای توند بۆ کردەوەی شیرکاوی و هاوبەشدانان بۆ خوا جێبەجێ دەکات. لە دیکەی کارەکانی ئەوان دانانی جەزیە بۆ ناموسڵمانەکان و تێکدانی شوێنە پیرۆزەکان و... بوو.[1]

پێویستە بگوترێت کە دوا بە دوای هەڵوەشاندنەوەی جند ئیسلام و بنیاتنانەوەی لە ژێر ناوی ئەنسار ئیسلام لە کانونی یەکەمی 2001 دا ئەم گروپە راگرتنی شەڕی راگەیاند. لەم کاتەوە تا کۆتایی مارسی 2002 هەندێ وتووێژ بە مەبەستی گەیشتن بە رێکەوتنی سیاسی، لە نێوان ئەم گروپە و PUK جێبەجێ کرا. بەڵام پەلاماری ناسەرکەوتوو لە دووی نیسانی 2002 دا بۆ سەر بەرهەم ئەحمەد ساڵح، سەرۆک وەزیرانی حکوومەتی خۆجێی PUK، بووە هۆی راوەستاندنی وتووێژەکان. لە حوزەیرانی 2002 دا بە دوای قۆڵبەست کردنی هەندێ لە بەرپرسانی ئەنسار ئیسلام لەلایەن PUK بە تاوانی هەستان بە هەندێ کردەوەی خراپکارانە، پێوەندییەکانی دوو لایەنەکە بەرەو خراپی رۆشت.[2] هەروەها دەبێت ئاماژە بکرێت کە گەرچی مەلا کرێکار پاش گرتنی لە فرۆکەخانەی مێهرئابادی تاران و گەڕاندنەوەی بۆ هۆڵەندا لە ئەیلولی 2002 دا نکۆڵی کرد لە پێوەندی لەگەڵ قاعیدە یان سەدام حسێن و هەروەها توانایی بەرهەمهێنانی چەکی کیمیاوی لەلایەن گروپەکەیەوە، بەڵام کالین پاوڵ لە شوباتی 2003 دا بە ئەنجومەنی هێمنایەتی نەتەوە یەکگرتووەکانی وتبوو کە ئەنسار ئیسلام رۆڵی سەرەکی لە پێوەندیدانی رایەڵەی قاعیدەی ئوسامە بن لادن لەگەڵ حکوومەتی عێراقدا دەگێڕێت.[3] هەرچۆنێک بێت، شەڕی نێوان ئەنسار ئیسلام و یەکیەتی نیشتمانی روویدا. لە کۆتاییدا، پاش هێرشی هێزە ئەمریکییەکان بۆ سەر عێراق لە 2003 دا ئەم گروپە لەلایەن هێزەکانی PUK تێکشکێندرا و ناوچەکانی ژێر کۆنترۆڵی خۆیان لە دەستدا. پاشان، پاشماوەکانی ئەم گروپە و دیکەی گروپە توندئاژۆ و شەڕاشۆوەکان روویان کردە چالاکی شاردراوە و پرژوبڵاو و لەگەڵ قاعیدە بۆ جێبەجێکردنی هەندێ هەڵمەتی تێرۆریستی لە کوردستاندا لە پێوەندیدا بوون.

ئەلف- کۆمەڵی ئیسلامی کوردستان

لەگەڵ سەرهەڵدانی ناکۆکی و قەیران لە هەڵبژاردنە ناوخۆییەکانی کۆنگرەی یەکەمی بزووتنەوەی یەکبوون لە ساڵی 2000 دا، گروپێک بریتی لە هەندێ ئەندامانی شوورای رێبەرایەتی بزووتنەوە، گۆڕانی خۆیان بۆ کۆمەڵی ئیسلامی کوردستان لە 2001/5/30 دا راگەیاند و ئەنجومەنی ئەم حێزبە نوێیە مەلا عەلی باپیری وەکو "میر"(ئەمیر) دیاریی کرد.[4] عەلی باپیر فەرماندەی چەکداریی خاوەن پێشینەی IMK لە هەڵبژاردنەکانی ئاماژەپێکراو لە سەرەوە، سەرکەوت. بە دوای سەرنج نەدان بە دەرەنجامی هەڵبژاردنەکان لەلایەن مەلا عەلی عەبدولعەزیزەوە، و هەروەها لە ئاراستەی ناکۆکییەکانی پێشوو و هەروەها جیابوونەوە کاتی و بەرتەسکەکانی رابردوو، باپیر لایەنگرانی خۆی بۆ جیابوونەوە لە بزووتنەوەی یەکبوون هاندا. پاش چەند مانگ، هەندێ کەسیش کە لە کاتی ناکۆکییە ناوخۆییەکانی بزووتنەوەی یەکبووندا بێلایەن بوون، پێوەندییان بە کۆمەڵی ئیسلامییەوە کرد و شێخ محەمەد بەرزنجی بوو بە رێبەری رۆحی ئەوان و عەلی باپیریش لە پلەو پێگەی خۆیدا مایەوە.[5]

پاش زاڵبوونی ئەمریکا و ئینگلیز بە سەر عێراقدا عەلی باپیر لەگەڵ سێ کەس لە هاورێیانی و چەند پارێزەر لە کاتێکدا کە دەرۆشت بۆ چاوپێکەوتن لەگەڵ یەکێک لە ئەفسەرانی ئەمریکایی لە کوردستانی باشوور، لە دەی تەموزی 2003 دا لەلایەن هێزەکانی ئەمریکاوە گیرا و پاش دوو ساڵ بەندیخانە لە 2005/2/28 دا ئازاد بوو و گەڕایەوە کوردستان. ئەو لە دیمانەیەکدا پاش بەربوونی وەها دەڵێت: "لەگەڵ بەعسییەکان لە بەندیخانەی کرۆپەر بووم تەنانەت سەدامیش لەوێ بوو،

[1] هەر ئەوە.
[2] هەر ئەوە.
[3] Kurdish Islamic Movement (13 January, 2003). Media reports. Retrieved from http://news.bbc.co.uk file://A:Lislamic-L.htm (last accessed April 2005).
[4] «کومەل»، رۆژنامەی سیاسی و ئورگانی حیزبی کۆمەڵی ئیسلامی کوردستان، ژمارە 1، 2001/6/2، ل 1. لە ماڵپەری: <www.komall.org> (خاکەلێوەی 1384 هەتاوی/2006).
[5] نیک انجام، ئەوەی پێشوو.

کاتی ئازادبوون، نامەی ئازادیم کە تێیدا منی بە بەعسی لە ئەژمێر دابوو، واژۆ نەکرد لەبەر ئەوەی کە تەنیا کەسێک بووم کە لە کوردستاندا براکەم بە هۆی بەعسی بوون، کوشتووە."[1]

ئەم حێزبە لە باری هزرییەوە پێوەندی هەیە بە ئایدۆلۆژی سەلەفییەت و وەهابییەت و لە باری سیاسییەوە بە ئێرانەوە.[2] هەرچەند لە باری سیاسییەوە ئەوان دەرەنجام چوونە ناو رکابەرایەتی هەڵبژاردنەکان و تاڕادەیەک بەرەو میانەڕەوی رۆشتن بەڵام بەتایبەت لە سەرەتاوە لە دژی دیمۆکراسی بوون[3]، بە جۆرێ کە ئیسلام و دیمۆکراسییان بە رانەهاتوو، و دیمۆکراسییان بە حەرام یان بێ شەرعییەت دەزانی.[4] هەرچۆنێک بێت، کۆمەڵی ئیسلامی خۆی وەکو حێزبێکی کوردستانی دەناسێت و پاش شەڕی عێراق (هێرشی ئەمریکا لە ئازاری 2003) چەکەکانی خۆی رادەستی ئەمریکییەکان کرد و داواکاریی ئەوە بوون کە ئەوان لەگەڵ گروپە توندئاژۆوەکان وەک ئەنسار ئیسلام و... کە لە دژی ئەمریکان، هاوکارییان نییە. ئەم حێزبە بە شێوەی یاسایی و زیاتر لە سلێمانی و رانییە چالاکی دەنوێنێت.[5] و چەند نوێنەری لە پەرلەمانی کوردستان و عێراقدا هەیە.[6]

ب- حەرەکەی ئیسلامی کوردستان (IMK)

پاشماوەی بزووتنەوەی یەکبوون هەر بە ناوە سەرەتاییەکەیەوە واتە "حەرەکەی ئیسلامی کوردستان" بە رێبەرایەتی مەلا عەلی عەبدولعەزیز درێژەیان بە چالاکی خۆیان دا. گەرچی مەلا عەلی وەک رێبەری رۆحی هەمووی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان دەبینرا، بەڵام بە وتەی هەندێک، لە کاریزما بوون لە رێبەرایەتی حەرەکەدا، لە ئاستی مەلا عوسمانی برایدا نەبوو و شێوازی ئەو لە هەڵسووڕانی حێزبەکەیدا بە شێوەی جۆراوجۆر و لە ئاستە جۆراوجۆرەکانی رێکخراوەییدا بەرەوڕووی هەندێ رەخنە بووەوە کە رەنگە هەر ئەم کارەش بواری بۆ جیابوونەوەکان خۆش کرد.[7]

پاش روخانی حکوومەتی سەدام، هێزە ئەمریکییەکان مەلا عەلییان لەگەڵ 14 کەسی تر لە ماڵەکەیدا لە شاری هەڵەبجە لە ساڵی 2003 دا بۆ ماوەیەک دەسبەسەر کرد[8] و دواتر ئازادیان کرد. ئەو لە ساڵی 2007 دا کۆچی دوایی کرد و براکەی سدێق عەبدولعەزیز (رێبەری پێشووی بزووتنەوەی راپەڕین) بوو بە رێبەری رۆحی حێزبەکە. دواتریش عیرفان عەلی عەبدولعەزیز بوو بە سەرکردەی سیاسی و رابەری گشتی ئەو حێزبە. ئەم گروپە لە گۆڕەپانی سیاسی کوردستاندا بەتایبەت لە ناوچەکانی بەر تەشەنەی خۆی واتە هەڵەبجە و ناوچەکانی دەوروبەری و هەروەها بە هەبوونی لقگەلێک لە شارەکانی تردا، چالاکی یاسایی هەیە.[9] بە گشتی، تەشەنە و کاری ئەم حێزبە لە هەڵبژاردنەکاندا لەگەڵ سەرکەوتنی ئەوتۆ نەبووە و تەنیا چەند کورسی لە پەرلەمانی کوردستاندا دەستەبەر کردووە. پێویست بە وتنە کە ئەم حێزبەش لەگەڵ ئێراندا پێوەندییەکی چاکی هەبووە.

---

[1] «هەواڵی ئازادی مەلا عەلی باپیر»، ماڵپەڕی کۆمەڵی ئیسلامی کوردستان (عەرەبی- کوردی): <http://www.komall.org> (خاکەلێوەی 1384 هەتاوی/2006).

[2] Kakei, 2013.

[3] لەم پێوەندییەدا دەبێت ئاماژە بکرێت کە یەکێک لە ئەندامانی کۆمەڵ، فازڵ قەرەداغی، لە ساڵی 1998 دا پەرتووکێکی لە ژێر ناوی "ئەفسانەی دیمۆکراسی" نووسیبوو.

[4] Hiwa Jamal, op.cit.

[5] ماڵپەڕی «کۆمەڵی ئیسلامی»: <www.komall.org> (خاکەلێوەی 1384 هەتاوی/2006).

[6] komalnews.net, 2014.

[7] نیک انجام، ئەوەی پێشوو.

[8] «هەواڵی گرتنی رێبەری بزووتنەویە ئیسلامی کوردستان» **ماڵپەڕی بی بی سی نیوز**، http://newssearch.bbc.co.uk/cgi-bin (خاکەلێوەی 1384 هەتاوی/2006).

[9] Kurdish Islamist Movement, op.cit.

2- یەکگرتووی ئیسلامی کوردستان

لە ساڵی 1994دا گرووپێکی تر لە ئیخوان موسلمین لە ژێر ناوی "یەکگرتووی ئیسلامی کوردستان"[1] بوونی سەربەخۆی خۆیان ڕاگەیاند و وردە وردە بوون بە گەورەترین ڕێکخراوی ئیسلامی لە کوردستانی باشووردا کە لەسەر چاکسازیی و دەعوەت جەخت دەکات. ئەمانە باڵی سەلاحەدین محەمەد بەهائەدین لە ناو ئیخوانەکاندا بوون کە پێشتر ئاماژەیان پێکرا و خۆیان بە نوێنەری ڕاستەقینەی ئیخوان لە کوردستانی باشوور دەزانن. یەکگرتووی ئیسلامی لە ژێر کاریگەریی بیرۆکەی دامەزرێنەرانی ئیخوان موسلمین بووە، بەڵام بە هۆی هەلومەرجی تایبەتی کوردستان بەپێچەوانەی شێوازی باو لە زۆربەی وڵاتانی ئیسلامیدا کە لایەنگرانی بیری ئیخوان دەکەونە چوارچێوەی حێزبێکی ئیسلامی سەرتانسەری، لە دەرەوەی چوارچێوەی ڕێکخراوەیی و هەندێ جاریش هزریی حێزبی ئیسلامی عێراق کە نوێنەری ئیخوان موسلمین لە عێراقدا دێتە ئەژمێر، چالاکی نواندووە.

لە سەرەتاوە ئەوان لەسەر چاکسازیی جەختیان کردووە و بە سێ دروشمی سەرەکی ئازادی و برایەتی و دادپەروەریی هەبوونیەتی خۆی ڕاگەیاند. لە یەکەمین کۆنفرانسی گشتی ئەوە لە 1994 دا، سەلاحەدین محەمەد بەهائەدین وەکو سکرتێری گشتی هەڵبژێردرا. ئەم حێزبە بەپێچەوانەی شێوازی باوی کوردستانی باشوور – بەتایبەت لەو برگەی زەمەندا – هەر لە ڕاگەیندراوی ڕاگەیاندنی هەبوونیەتی خۆیاندا، چالاکی چەکدارانە و خەباتی چەکدارانەیان ڕەت کردەوە و لە چارتی ڕێکخراوەیی خۆیانیشدا جێگایەکیان بۆ باسکی چەکداریی پێناسە نەکرد. بەڵام لە جیاتی ئەوە یەکگرتوو بە لەپێشگرتنی ڕێبازی سیاسی، کەلەپووریی و خێرخوازانە لە ناوچەکەدا وەک کردنەوەی مزگەوت، کلینیک و چارەسەرگە، هەندێ بەرنامە لە ناوچە گوندنشینەکان (لەوێنانەدا کە لایەنگرانی زۆریان هەبوو) و... بە پشتیوانی ڕێکخراوە ئیسلامییەکانی سعوودیا، توانی لە ماوەیەکی کەمدا ببێتە یەکێک لە هێزە سیاسییەکانی کاریگەر لە ئاستی کوردستانی باشووردا.[2] لەڕاستیدا، یەکێک لە هۆیەکانی سەرکەوتنی ئەم حێزبە لە زوو دەستەبەرکردنی پێگەی کۆمەڵایەتیدا، تیشک خستنەسەر جێبەجێکردنی کاری مرۆڤدۆستانە وەکو کردنەوە و هەڵسووڕانی بەخێوگەی منداڵانی هەتیو و بێ سەرپەرشت و پێشکەشکردنی خزمەتکاریی بۆ هەندێ خێزانی بێ سەرپەرشت لە کاتێکدا بوو کە ئاگری شەڕی ناوخۆیی نێوان حێزبەکانی تر لە دەیەی 1990 دەسکەوتە سیاسییەکانی ساڵانێک خەباتی نەتەوەی کوردی خستبووە بەر مەترسی لەنێوچوونەوە.

هاوکات و لە پەنای ئەم کارانەدا چالاکی ئەم حێزبە لە بوارەکانی کەلەپووریی و سیاسیشدا پەرەی سەند. ڕێبەرانی حێزبەکە لەسەر ئەو باوەڕەن کە دۆخی ناوچەکە پێویستی بە خەباتی دێمۆکراتیک و سیاسی زیاتر هەیە و دێمۆکراسی و هەڵبژاردنەکان ڕێگاکانی گەیشتنی ئەوان بە دەسەڵاتی سیاسییە، بۆیە ئەوان باوەڕیان بە هیچ توندوتیژییەک نییە.[3] لە بواری کەلەپووریدا، ئەم حێزبە بە تێگەیشتن لە هەلومەرجی تایبەتی کوردستانی باشوور و ناسینی شەبەنگی بەردەنگەکانی، هەستا بە پێکهێنانی ڕێکخراوەگەلێک وەک "کۆمەڵی نووسەرانی ئیسلامی کوردستان". لە باری چاپەمەنیشەوە هەندێ بڵاوکراوەی لە بواری جۆراوجۆردا بڵاوکردەوە. لە کاتێکدا کە ڕۆژنامەی "یەکگرتوو" بە ڕێبازی هەواڵ، سیاسی و شیکاریی، وەکو ئۆرگانی فەرمی حێزب بووە، "پەیامی ڕاستی" ئۆرگانی کۆمەڵی نووسەرانی ئیسلامی کوردستان، بە ڕێبازی وێژەیی، کەلەپووریی بڵاوکراوەتەوە. لە پەنای ئەمانەدا وەرزنامەی "هەژان" هەنگاوی ناوەتە ناو باسە تیۆریک و رووناکبیرییەکان و ئاوری داوەتەوە سەر بانگەواز و ڕوونکردنەوەی وانە ئایینییەکان لە گوتارێکی گونجاو لەگەڵ کەشی بلیمەت و دەستەبژێرەکانی کوردستاندا و لەم ئاراستەیەدا هەوڵی داوە خۆپارێزیی بکات لە هەڵبژاردنی مەیلی وتارەکان. بە گشتی کاری ئەم بڵاوکراوانە لە ئاراستەی هێورکردنەوەی کەشی گوتاری ئایینی کوردستان و جێخستنی ڕۆحی چاوپۆشی و هاسانگرتن و لەگەڵ یەک ڕاهاتن بووە. هەروەها بە باشی سەرنجی بارهێنانی منداڵان دراوە. لە پەنای بەشی چاپەمەنییەکاندا، بە چاکی سەرنجی ڕاگەیەنەکان دراوە و لە ڕێگای وەشانی بەرنامە جۆراوجۆرەکانەوە توانیویانە سەرکەوتنێکی ڕێژەیی لە دەرەتانی ئازاد و ڕکابەرانەی ڕاگەیەنەکانی کوردستاندا دەستەبەر بکەن.[4]

---

[1] Kurdistan Islamic Union (KIU)

[2] Hiwa Jamal, op.cit.

[3] نیک انجام، ئەوەی پێشوو.

[4] هەر ئەوە.

لە بەراورد لەگەڵ حزبە ئیسلامییەکانی تر، ئەم حزبە زیاتر هەڵوێستی کوردانەی هەبووە. لە کاتی هێرشی ئەمریکا بۆ سەر عێراق، سەلاحەدین محەمەد بەها لە وەڵامی رەخنەی هەندێ لە کەسایەتی و حزبەکانی جیهانی ئیسلامدا و سەبارەت بە روانگەی لەسەر فەتوا دەرچووەکان لە دژی ئەو گروپانەی کە لەگەڵ هێزە هاوپەیمانەکان هاوکاری دەکەن، بە هەواڵنێری ماڵپەری "ئیسلام ئانلاین"ی وت: "رای هەر زانایەک وەکو بیروڕایەک جێی رێزە. بەڵام شیاویەتی دەرکردنی فەتوا سەبارەت بەو بابەتانەی کە لە وڵاتی ئێمەدا روودەدەن، لە پلەی یەکەمدا بە خۆمانە. رەنگە دووری ئەوان لە شوێنەکە و تێنەگەیشتن لە دۆخەکە، ئەوان لە دەرکردنی فەتوا بە لاڕێدا دەبات." لە وەڵامی راگەیندراوی ئیخوان موسلمینی ئوردوندا لەسەر بایکۆتی فیقهی بەشداری لە ئەنجومەنی حکوومەتی کاتیی عێراق و پێویستی خەباتی چەکدارانە لە دژی هاوپەیمانان، بە راشکاوی تەواو و بێ رەچاوکردنی هاوبەشییە بنەڕەتییەکان کە لە باری هزرییەوە لەگەڵ ئەم حزبە هەیەتی، راگەیەندراوە دەرچووەکەی بە ناخۆش ناوبرد و ئەوەی بە نیشانەی بێ ئاگایی ئەوان لە راستییە نکۆڵی لێنەکراوەکانی هەبوو لە عێراقدا هێنایە ئەژمێر.[1] سەرەڕای ئەوە، ئەوان هەندێ باسی گرنگیان لەسەر نەبوونی ناکۆکی لە نێوان نەتەوەخوازیی و ئاییندا هەیە. لەم پێوەندییەدا، یەکێک لە کەسایەتییە بەرچاوەکانی ئەم حزبە، ئەبووبەکر عەلی، لە بواری ناسیۆنالیزم و لە ئازادابوونی ئەوە لە بازنەی بیری کەسێکی موسڵماندا کە بەشێک لە دەستەبژێرە سیاسی و هزرییەکانی کوردستانی بە خۆوە سەرقاڵ کردووە، هەندێ باسی گرنگ و جێی تێرامانی پێشکەش کردووە.

تایبەتمەندییە جیاوازەکانی ئەم حزبە پێگەی جیاواز لە دیکەی حیزبە ئیسلامییەکانی کوردستانی پێ بەخشیوە. سەلاحەدین محەمەد بەها سکرتێری ئەم حزبە یەکێک لە پێنج کەسایەتی کوردی ئامادەبوو لە ئەنجومەنی 25 کەسی حکوومەتی راگواستنی عێراق بوو. عەبدوڕەحمان سدیق کەریم یەکێک لە رێبەرانی تری ئەم حزبە وەزیری ژینگە لە کابینەی کاتی عێراقدا بوو. هەروەها لە کۆمیتەی نووسینی رەشنووسی یاسای بنەڕەتی عێراقدا کە 25 کەس بوون، 5 کەس لەوان کورد بوون کە یەکێک لەوانە ئەندامی یەکگرتووی ئیسلامی بوو. ئەم حزبە هەموو خولێک نوێنەرانێکی لە پەرلەمانی عێراقدا هەبووە. لەو ساڵانەی دواییدا یەکگرتووی ئیسلامی چوارەمین حزبی گەورە پاش PDK، PUK و گۆڕان بووە.

بە کورتی، هەروەها کە نیک ئەنجام (2003) ئاماژەی کردووە، دەنگدانەوەی کار و کردەوەکانی ئەم حزبە پیشانی دا کە یەکێک لە چارەسەرییەکانی راگرتنی بۆچوونە ئەوپەڕگیرە ئایینییەکان، کە قازانجێکیان بۆ مەعنەوییەت، ئاوەزمەندیی و پەرەپێدان و هاوسەنگی کۆمەڵگا نییە، سەرنجدان بە هەندێ جێگرەوەی خاوەن بۆچوونی نەرمونیان و گونجاو لەگەڵ دۆخی کۆمەڵگا و رۆژ، و پشتگیریی لەوانەیە.

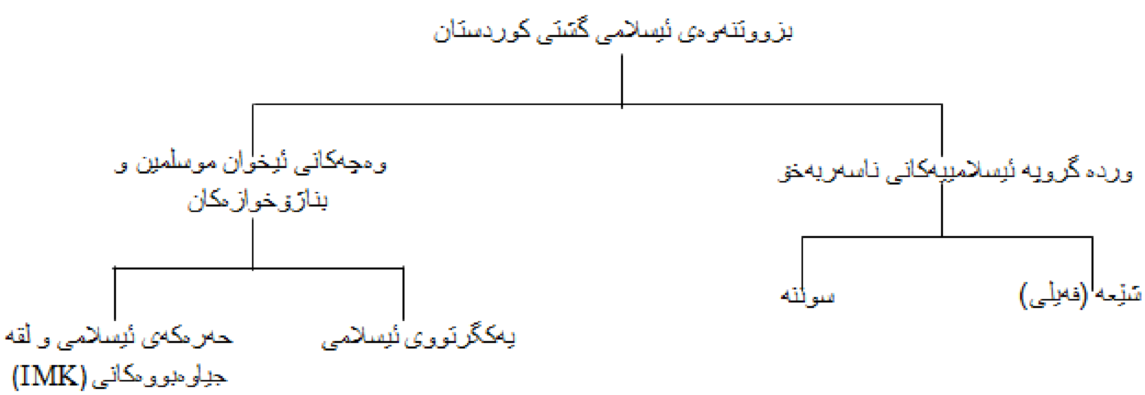

ج) هێڵکاری گشتی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستانی باشوور

[1] هەر ئەوە.

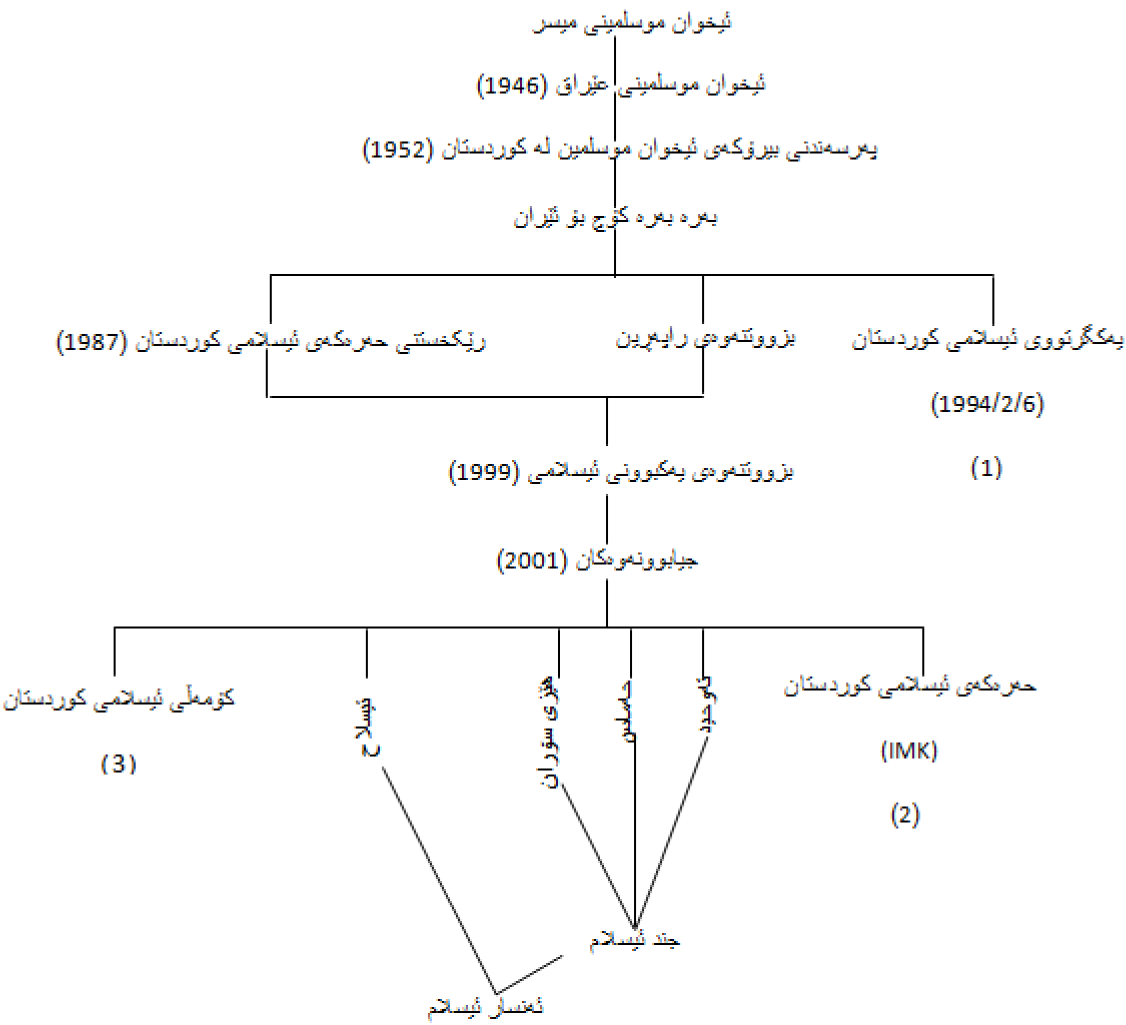

د) هێڵکاری مێژووی ڕەوتە ئیسلامییە سەرەکییەکان لە کوردستان و پێوەندی ئەوان لەگەڵ ئیخوان موسلمین (ژمارەکانی 1، 2 و 3 پاشماوەکانی ئەم بزووتنەوەن)

هۆکارەکانی سەرهەڵدانی بزووتنەوە

بە بەراورد لەگەڵ بزووتنەوە هاوشێوەکان لە دیکەی وڵاتان، مێژووی بزووتنەوە ئیسلامییەکان لە عێراقدا تاڕادەیەک پێشاندەری ئاڵۆزیی زیاترە. ڕەوتە ئیسلامییەکانی سوننە، شێعە و کورد (سوننە و شێعە) لە سێ ناوچەدا هەبوون. ڕێخە سەرەکییەکانی بزووتنەوەی ئیسلامی لە عێراقدا بە گشتی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو هۆکارانەی خوارەوە: کۆلۆنیالیزمی بەریتانیا (بەتایبەت لە ڕوانگەی شێعەکانەوە)، داڕوخانی خەلافەتی عوسمانی (بەتایبەت لە ڕوانگەی سوننەکانەوە) و سەرکوتی شێعەکان و بەشداری نەدانیان لە دەسەڵاتدا پاش 1920. هەروەها، سەرهەڵدانی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان دوو هۆکاری هەبووە: یەکەم، خەباتی ئیسلامی لە دژی حکوومەتی ناوەندیی لە ئاراستەی سڕینەوەی هەڵاواردنی نەتەوەیی و هەڵکردنی دادپەروەریی. دووەم، بەرەنگاربوونەوەی گەشەی ڕەوتە نائایینی و سێکیولارەکان لە ناوچە و حکوومەتی هەرێمی کوردستان و کەواتە بووژاندنەوەی ئیسلام. لە بەراوردی بزووتنەوەکانی شێعە و سوننەدا، ئیخوان موسلمین کاریگەریی گرنگی لەسەر بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان هەبوو، بەو پێیەی کە لە کوردستاندا جەماوەری شێعەکان

کەمترە. فەلسەفەی سەرەکی چالاکی زۆربەی حیزبە ئیسلامییەکانی سوننە و بیرۆکەی ئیسلامیزم لەم سەردەمەدا بە جۆرێ ئۆگری بۆ گەڕانەوەی سیستەمی خەلافەت بوو کە لە بەرانبەر هێزە سێکیولارەکاندا تێکچوو. هەر لەو ئاڕاستەیەدا، جێبەجێکردنی یاسای ئیسلامی بابەتی سەرەکی بزووتنەوەی ئیسلامی بە گشتی و ئەرکی سەرەکی ئەندامانی ئەوە بریتی لە بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستانیش، بووە.

هەرچۆنێک بێت، هەلومەرجی جیاوازی کوردستان، بووە هۆی جیاوازیی نێوان ڕەوتە ئیسلامییەکانی ئەوێ لەگەڵ دیکەی ڕەوتە ئیسلامییەکانی عێراق: یەکەم، هەبوونی نەتەوەیەکی جیاواز و بزووتنەوەی ئازادیخوازی بەهێز و درێژخایەن بواری بۆ پەرەپێدانی ڕەوتە ئیسلامییەکانیش خۆش کرد. دووەم، گوشار لەسەر کوردەکان بە گوێرەی دیتران بەردەوامتر بوو. کەواتە، گەرچی تا کۆتاییەکانی دەیەی 1980 بزووتنەوەی ئیخوان موسلمینی کوردستان ڕێکخستنی جیاوازی ئەوتۆی نەبوو، پاش دەرچوون لە عێراق و بەتایبەت پاش کیمیایی بارانی هەڵەبجە واتە ناوەندیی چالاکی ئیخوان لە ساڵی 1988 دا، بە کردەوە بەپێچەوانەی دیکەی گروپە سوننەکان بۆ بەرەوڕووبوونەوەی حکوومەتی بەعس، خۆیان ڕێکخست. سێهەم، بە پاڵپشتی نێودەوڵەتی لە 1991 دا کوردستان لە نۆرمی سیاسی زاڵ بە سەر عێراقدا دەرکەوتبوو کە بە کردەوە چالاکی سیاسی حیزبەکانی تر بێجگە بەعسی لە کار خستبوو. چوارەم، بەپێچەوانەی دیکەی بەشەکانی عێراق کە ناکۆکی زیاتر فیرقەیی و لە نێوان عەرەبە سوننە و شیعەکان دایە، لە کوردستان بە هۆی گەشەی سێکیولاریزم، حیزبە ئیسلامییەکان بۆ ڕکابەرایەتی سیاسی لەگەڵ ڕەوتە چەپ و سێکیولارەکان و لە بۆ پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی و بووژاندنەوەی ئیسلام لە کوردستان هاتوونەتە گۆڕەپانی سیاسەتەوە.

هەبوونی ڕەوتی ئیسلامی کوردستان بەم بنەمایە پاساو دراوە کە هەموو پرسەکانی ئایین لە پێنج خاڵدا کورت دەکرێنەوە: 1- پاراستنی ئایین، 2- پاراستنی گیانی مرۆڤ، ٣- پاراستنی ڕەگەز و وەچە، ٤- پاراستنی دارایی و ئابووریی و 5- پاراستنی ئاوەز.[1] بۆیە، ئەم گروپ و حیزبە ئیسلامییانە پاراستنی ئایین و پاراستنی مافی هاووڵاتییەتی و نەتەوەییان بە ئامانجی بەرنامەکانی خۆیان زانیوە. و وێرای کارتێکەریی بزووتنەوە ئیسلامییە گرنگەکان وەک ئیخوان موسلمین، کۆمەڵی ئیسلامی پاکستان و بزووتنەوەی وەهابییەت، و هەروەها پێوەندیی و هاوشێوەیی لەگەڵ بزووتنەوە و ڕەوتە ئیسلامییەکانی شیعە و سوننەی عێراق، هەندێ جیاوازیشیان لەگەڵیان هەبووە لە پێوەندی لەگەڵ مافی کورد، پرسە سیاسییەکان و دۆخی کوردستان. لەڕاستیدا، حیزبەکانی تر کێشەی نەتەوەییان نەبووە، بەڵام حیزبە ئیسلامییەکانی کوردستان لە باری سیاسیشەوە داواکاریی بەرابەری لەگەڵ دیکەی نەتەوە موسڵمانەکان بوون. پێویستە بگوترێت کە پێوەندیی ئەوان لەگەڵ دیکەی بزووتنەوە ئیسلامییەکانی دەرەوەی عێراق، زیاتر هزریی و ئایدۆلۆژیک بووە و پێوەندییان لەگەڵ ڕەوتە ئیسلامییەکانی عێراق بەتایبەت شیعەکان زیاتر سیاسی و لە ئاڕاستەی خەبات لە دژی ڕژێمی بەعسدا بووە.

دەرەنجام

لێکدانەوەی حیزب و گروپە جیاوازەکان بە درێژایی مێژووی بزووتنەوەی ئیسلامی گشتی کوردستان، لەڕاستیدا سێ ڕەوتی جیاواز بە بیرۆکە و بۆچوونی تایبەتەوە پیشان دەدات:

1- **نەتەوەیی-ئایینییەکان؛** حیزبی یەکگرتووی ئیسلامی کوردستان تاڕادەیەکی زۆر ئەم بۆچوونەی هەیە کە ڕاهاتووترین گروپی ئیسلامییە لەگەڵ کۆمەڵگای مۆدێرن و تاڕادەیەک دێمۆکراتیک. ئەم گروپە هەروەها کە ئاماژە کرا، بە بێ لقی چەکدارە و نەچووەتە ناو فازی چالاکی چەکدارانە. چالاکییەکەی زیاتر لە چوارچێوەی دامەزراوەکانی کۆمەڵگای شارستانیدا بووە. نوێنەری ڕاستەقینەی ئیخوان موسلمین لە کوردستان و لە بەر کاریگەریی ڕێبەرانی سەرەتایی ئەوە بەتایبەت حەسەن بەننا بووە.[2] تاکو ئێستا واپیشانیان داوە کە ڕێز دەگرن لە دیکەی هزر و بۆچوونەکانی کۆمەڵگا.

---

[1] ئیمام شاتبی لە پەرتووکی «الموافقات» وتوویانە کە ئامانجەکانی ئیسلام جگە لەم پێنج بنەمایە نییە. گروپە کوردە ئیسلامییەکانیش کە زۆربەیان سوننەن زیاتر لەم بنەمایە پێڕەوی دەکەن. بڕوانە: مەردۆخی، ئەوەی پێشوو.

[2] هیوای میرزا سابیر لە ئەندامانی باڵای یەکگرتووی ئیسلامی وتوویە کە:«بەرنامەی ناوخۆیی ڕاهاتووکراو لەلایەن حیزبەکەیەوە لەڕاستیدا بەپێی نووسراوەکانی بەننا، ئەحمەد ڕاشید و دیکەی زانا ئیسلامییەکانە.»، بڕوانە: Jamal, op.cit.

بەپێچەوانەی دیکەی حیزبە ئیسلامییەکانی کوردستان، یەکگرتووی ئیسلامی داواکاریی ئەوەی هەیە کە لایەنگری دیمۆکراسی و مافی مرۆڤە و لەگەڵیان رێدەکەوێت و رێبەرانی حیزبەکەش لە هێنانی یاسای دیمۆکراتیک بۆ وڵاتەکەیان، خۆیان بە خاوەن رۆڵی سەرەکی دەزانن. لە بواری تیۆریکدا لە ئاراستەی پێوەندیی نێوان دامەزراوە و بیرە مۆدێرنەکان وەک ناسیۆنالیزم و... لەگەڵ ئیسلام چالاکییان نواندووە. ئەم گروپە رازی بوون لەسەر هێرشی ئەمریکا بۆ سەر عێراق و لە حکوومەتی کاتیی عێراقیشدا بەشدارییان کرد. کەواتە سەرنجدانی نەتەوایەتی، دیمۆکراسی و رکابەرایەتی سیاسی ئاشتیخوازانە و حیزبی لەم لایەنە ئیسلامییەدا زیاتر خۆی نواندووە و پرسە ئایینییەکانیان لە چوارچێوەی جیهادی بانگەواز و بانگخوازیدا هێناوەتە ئاراوە. ئەمانە لەسەر ئەو باوەڕەن کە بیرۆکە دیمۆکراتیکەکانی پشتگیریکراو لەلایەن حیزبەوە راهاتوون لەگەڵ وانەکانی قورئان و نەریت، دوو سەرچاوەی سەرەکی شەریعەت.[1]

2- **بناژۆخوازە توندئاژۆوەکان؛** نموونەی بەرچاوی ئەم لایەنە گروپی ئەنسار ئیسلام بوو کە بەپێچەوانەی یەکگرتووی ئیسلامی بیر و باوەڕەکانیان لە تاڵیبانیزم و بیری وەهابییەت و سەلەفییەت نزیک بوو. بە تەواوی ئەو ئەحکامەی کە تاڵیبان لە ئەفغانستان جێبەجێی دەکرد، ئەمانەش جێبەجێیان دەکرد. ئەوان هەندێ جار وەک لقێکی قاعیدە دەناسران و بە تەواوی لە دژی مۆدێرنیتە و وڵاتانی رۆژئاوایی بوون. بەپێچەوانەی یەکگرتووی ئیسلامی، جیهادی چەکدارانەیان نەتەنیا لە دژی ئەمریکییەکان بەڵکو لە دژی گروپە سێکیولارەکانی کوردستان بە رەوا دەزانی. بۆیە سەرنجدانی پاراستنی ئایین بەپێی خوێندنەوەی خۆیان لە ئیسلام لەم گروپەدا زیاتر زاڵ ببوو. پاش 2003، کوردستان تاڕادەیەکی زۆر لە بوونی راشکاوی وەها گروپگەلێک سڕدرایەوە.

3- **بناژۆخوازانی نەریتی و میانەڕەو؛** ئەم رەوتە لە نێوان دوو شەبەنگی سەرەوەدایە و پاشماوەی حەرەکەی ئیسلامی کوردستان و حیزبی کۆمەڵی ئیسلامی لەبەردەگرێت. ئەمانە لە بەر کاریگەریی هەردوو رەوتی ئیخوان موسلمین و سەلەفی خوازیدا بوون. لەلایەک نزیکن لە ئیخوان موسلمینی سەردەمی پاش حەسەن بەننا بەتایبەت سەید قوتب، بە جۆرێ کە رێبەرانی سەرەتایی حەرەکەی ئیسلامی کوردستان لە ئەندامانی ئیخوانی عێراق، حیزبی ئیسلامی عێراق، بوون. لەلایەکی ترەوە، تاڕادەیەک بەرەو سەلەفی خوازیی و بەتایبەت تاڵیبانیزم راکێشراون و خاوەن لقی چەکدار بوون. هەرچۆنێک بێت، ئەمانە نە وەک ئەنسار ئیسلام توندڕەو، و نە وەک یەکگرتووی ئیسلامی لە چوارچێوەی دامەزراوە مەدەنییەکاندا چالاکی بەربڵاویان هەبووە. ئەم گروپانەش بەرەو رکابەرایەتی حیزبی راکێشران.

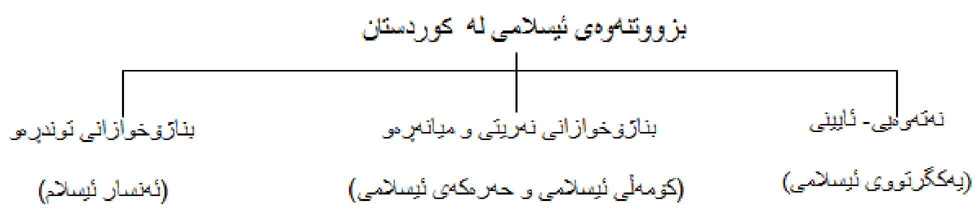

ە) بیرۆکەی حیزبە ئیسلامییەکان و پێوەندییان لەگەڵ نەتەوایەتی و رادیکالیزم

لە بەراوردی ئەم سێ رەوت و بیرۆکەدا، رەوتی نەتەوەیی-ئایینی بەپێی هەڵوێستە جیاواز و ئەرێنییەکانیان سەبارەت بە پرسە سیاسی-کۆمەڵایەتییەکان و تێگەیشتن لە هەلومەرجی تایبەتی کوردستان لەگەڵ تایبەتمەندی کۆمەڵایەتی-سیاسی جیاواز، بە گوێرەی دوو رەوتەکەی تر، پێگەیەکی باشتری لە کۆمەڵگای کوردستاندا هەبووە و بیرۆکەی ئەوپەڕگیری تاڕادەیەک پێگەی خۆی لە دەست داوە. دەستەبەرکردنی لەسەدێکی تاڕادەیەک بەرز لە هەڵبژاردنەکانی ئەو دەیانەی دوایی لەلایەن حیزبی یەکگرتووی ئیسلامییەوە، هەبوونی پێگەی تاڕادەیەک باشی رەوتە نەتەوەیی و میانەڕەوەکان بە گوێرەی بناژۆخوازە نەریتی و توندئاژۆوەکان پیشان دەدات.

[1] Hiwa Jamal, op.cit.

بەربەستەکانی ئیسلامی سیاسی لە کوردستانی باشووردا[1]

بە درێژایی سەدەی رابردوو رەوت و بزاڤە ئیسلامییەکان هەوڵەدای دیسان پێکهێنانەوەی دەوڵەت و خەلافەتی ئیسلامی بوون و لە بەرانبەر بزاڤی سێکیولاریستی و پەراوێزکەوتنی ئایین، هەموو هەوڵەکانیان خستە گەڕ بۆ زاڵبوونەوە بەسەر هەموو بوارە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی ژیندا. ئەم رەوتە هەموو وڵات و کۆمەڵگا موسڵمانەکانی لە ژێر ناوی جۆراوجۆردا گرتە بەر و لە هەندێ شوێندا سەرکەوت و لە هەندێکی تردا پێی خست. دیارە بە پێی کات و شوێن هۆکار و لەمپەرەکانی سەرکەوتن یان پێخستنی جیاواز بوون. کەشی پێکهاتوو کوردەواری و کۆمەڵگای کوردیشی خستە ژێر کاریگەریی خۆی و هەرێمی باشووری کوردستانیش بە هۆی پێوەندیی بە عێراق و وڵاتانی عەرەبییەوە هەر لە سەرەتاوە لە بەر تەوژمی ئەوەدا بووە، بەڵام یەک لەو شوێنانە بوو کە ئەو رەوتە نەیتوانی لەوێدا وەکو بزاڤێکی کۆمەڵایەتی سەرکەوێت و هەوڵە چەکدارانە و توندوتیژاویەکانیش بە شوێنێکی نەگەیاند. هەر بۆیە پرسیارێک کە لە ئارادا بووە، ئەوەیە کە بەربەستەکانی ئیسلامی سیاسی و هۆکارەکانی سەرنەکەوتنی لە کوردستاندا چی بوون و بۆچی نەیتوانی ببێتە گوتاری زاڵ و پێی خست؟ گەرچی ئەو هەویرە ئاوی زۆری زۆری دەوێت، لەم وتارەدا بە کورتی ئاورێک دەدرێتەوە سەر لەمپەرە کۆمەڵایەتی-سیاسییەکان بەتایبەت گرنگترینیان. لەم ئاراستەیەدا گریمانەی وتارەکە ئەوەیە کە هەبوونی پرسی نەتەوەیی وەک سەرەکیترین کێشەی کوردستان و ژێرخانی کێشەکانی تر و پێشترێتی نەتەوەخوازیی و زاڵیەتی گوتاریی نەتەوەیی کە باڵی کێشاوە بە سەر هەموو بوارەکانی تردا، گرنگترین لەمپەڕ لە بەرانبەر زاڵبوونی گوتاری ئیسلامی سیاسی و دیکەی بیرۆکەو ئایدۆلۆژیاکاندا بووە. لە درێژەدا وێرای ئاماژە بە هەندێ لەو لەمپەڕ و هۆکارانە، زیاتر دەوری پرسی نەتەوەیی شی دەکرێتەوە.

---

[1] ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە رێکەوتی 28/03/2017، لە ماڵپەڕی "میللەت پرێس"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:

http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=37767&T=

پاساودارێتی و نەبوونی بۆشایی

لە پێوەندی لەگەڵ بەربەست و لەمپەڕەکانی ئیسلامی سیاسی، رەنگە هەندێ لایەنی تیۆری کۆمەڵناسی زانیاریی (ناسیاریی و مەعریفە)[1] پیتەر بێرگەر لێرەدا یارمەتیدەر بن. لەو تیۆریەدا، هەندێ چەمک وەک دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکان و پێکهاتنیان، پاساودان و پاساونوێنی، شەرعییەت و پێکهاتنی ئاستی هێماییی، ئامرازە ئاوەزییەکان دەبینرێن کە دەکرێ بۆ شیکاریی لێرەدا کەڵکیان لێوەرگیردرێت. لە روانگەی بێرگەرەوە، هیچ بیرۆکەیەک ناچێتە ناو بۆشاییەوە، بەڵکو لە کۆمەڵگاکاندا بەرەورووی پێکهاتە و بیرۆکەکانی لە پێشدا هەبووی ئەو کۆمەڵگایانە دەبێتەوە و بارودۆخی ئەو کۆمەڵگایە لە وەرگرتن و پەرەسەندنی بیرۆکەی نوێدا گرنگایەتی هەیە.

لە مێتۆدۆلۆژی بێرگەردا، زانیاریی و ئایین پێرەوی دۆخ و هەڵکەوتی یاریزانان لەم جیهانەدان. پێوەندیی دوولایەنە لە نێوان هەڵکەوتە دەرەکییەکان و پێکهاتەی زەینی-زانیاریی هەیە کە کەس ناتوانێت لێی دەرباز بێت. ژین-جیهان ئاخێزگەی هەموو واتاکان و ناسیارییە مرۆییەکانە. پێکهاتە و بیچمبەندییە کۆمەڵایەتی-کەلەپوورییەکانی پێشتر هەبوو لە کۆمەڵگا رۆڵی زۆر دەگێڕن لە وەرگرتن و نەگرتنی بیرۆکەی نوێدا. هەر جۆرە ئاگاییەک تەنیا لە بارودۆخێکی کۆمەڵایەتی تایبەتدا پاساودارە. ئەو بارودۆخە لە روانگەی بێرگەرەوە، پێکهاتەی پاساونوێنی(Plausibility Structure)یە. گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان هەموو کاتێک پێویستیان بە گۆڕانی پێکهاتەکانی پاساونوێنییە.[2] رۆڵی پاساودان ئەوەیە کە کارێک بکات دامەزراوە کۆمەڵایەتییە پێکهاتووەکان لە باری بەرچاویی و کردەوەییەوە (عەینی) بەکاربهێنرێن و لە باری زەینییەوە پاساودار و قەبووڵکراو پیشان بدرێن.[3]

هەرچەند بێرگەر ئەو تیۆریانەی لە شوێنی تر و بۆ شت و مەبەستی تر بۆ وێنە چوونی مۆدێرنیتە بۆ کۆمەڵگا نەریتییەکان بەکارهێنا، لێرەدا لە پێوەندی لەگەڵ هاتنی ئیسلامی سیاسی لە واتای سەردەمدا و لە سەر بنەمای گیانی یەکیەتی ئوممەتی ئیسلام و لەبەرچاو نەگرتنی جۆراوجۆریی، لێی کەڵك وەردەگیردرێت بەتایبەت لە سەر نەتەوەخوازیی و بزووتنەوەی رزگاریخوازیی کە بەرباسی ئەویش بوون. بەپێی ئەو بیروڕایە لەو بارودۆخەی کوردستاندا کە کێشەی سەرەکی پرسی کورد و مافی سیاسی بووە، هێزی ئیسلامی سیاسی کە وەک بیرۆکەیەکی دەرەکی بۆ کوردستان لەبەرچاو گیراوە، نەیتوانی پێکهاتەکانی پاساونوێنی کە بۆ بزووتنەوەی کوردی هەبووە و بارودۆخ ئەوەی ویستووە، بگۆڕێت. کوردبوون یەکێک لە بەستێنە بەهێزەکان بووە بۆ واتابەخشین بە ژیانی تاکی کورد. هەروەها پارێزەرانی کەلەپووریی نەریتی بۆ بەرگیری لە گواستنەوەی بیرۆکەی نوێ دەستیان داوەتە پەرچەکردار. لە بەرانبەر پرسی نەتەوەیی و کەلەپووریی ئایینی نەریتیدا، ئیسلامی سیاسی وەک هاوردەیەک تووشیاری قەیرانی پاساونوێنی بوو.

هەندێ لە بەربەستەکان

مەبەست لە ئایینی سیاسی ئەوەیە کە یاریزانانی ئایینی بە تەواوی دەچنە ناو بازنەی تایبەت بە بابەتە کۆمەڵایەتی-سیاسییەکان و زۆربەی کات ئامانجی ئەم بیرۆکە پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی و دەست بەسەرداگرتنی دەسەڵاتە بۆ جێبەجێکردنی دەستێوەردانی هەمەلایەنە لە کۆمەڵگا و ژیانی تاکەکانیدا کە لە زۆربەی کۆمەڵگاکانی جیهانی سێهەمدا نەتەنیا لە نێو نەچووە بەڵکو پێوەندی لەگەڵ سیاسەت، هەرچەند کاتیش بێت، زیاتر بووە.[4] کوردستانی باشوور لەو کۆمەڵگایانەیە کە بیرۆکەی

---

[1] The Sociology of knowledge

[2] پیتر برگر، بریجیت برگر، هانسفرید کلنر، **ذهن بی خانمان (نوسازی و آگاهی)**، ترجمه: محمد ساوجی، تهران: نشر نی، 1381، ص 29 و 156.

[3] برگر، پیتر و لاکمن، توماس، **ساخت اجتماعی واقعیت**، فریبرز مجیدی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول، 1375، ص 129.

[4] بروانن: وتاری "کردەی سیاسی ئایین لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا (بە تیشک خستنەسەر رەوتی مەکتەب قورئان)"، هەر لەم پەرتووکەدا.

ئیسلامی سیاسی نەیتوانی تێیدا زاڵ بێت. دیارە سەرهەڵدان و هاتنی ئەو بیرۆکە بۆ کوردستان، سەرهەڵدان لە بۆشاییدا نەبووە و لە پێشدا جموجووڵی هزریی، سیاسی و کۆمەڵایەتی تر لە کوردستاندا هەبووە کە ئەم بیرۆکە نوێیە رووبەڕوویان بووەتە. بۆیە هەندێ هۆکاری کۆمەڵایەتی-سیاسی لە بەرانبەر زۆر پەرەسەندن و زاڵیەتی ئەو بیرۆکەدا وەک بەربەست بوون. بەپێی بارودۆخ و هەلومەرجی کۆمەڵگای کوردەواری، بە کورتی دەکرێ بڵێین هەندێ لە بەربەستەکانی پەرەسەندنی ئیسلامی سیاسی بریتین لە:

1- هەبوونی پرسی کورد و بەهێزی ناسیۆنالیزمی کوردی و خەباتی نەتەوەیی دوور و درێژ (کە لە دواییدا زیاتر شی دەکرێتەوە).
2- بەشێک لە مێژووی سیاسی کۆمەڵایەتی کورد لە ژێر کاریگەریی تەرێقەتدا بووە.[1] مانەوەی میراتی ئەو جۆرە ئاییندارێتییە و سیاسەتی نەتەوەیی-مەعنەوی قۆناخی دووەمی خەباتی نەریتی کورد کە ئایینی، بە واتای هەبوونی ئامانجی ئایینی پەتی، نەبوو و راهاتوویی هێزی کۆمەڵایەتی سەر بە ئایینی نەریتی کوردستان لەگەڵ هێزی سیاسی سێکیولار و جاروبار پێکهاتنی یەکگرتوویی لە نێوان ئەوانەدا، وەک لەمپەرێک بووە لە بەرانبەر ئیسلامی سیاسی سەردەمدا. بۆ وێنە بێ رێزی کردن بە قەبری شێخەکان لە تەوێڵە کاریگەریی هەبوو لەسەر بەرگیری لە ئیسلامی سیاسی توندڕەو و بووە هۆی پێکهاتنی یەکگرتوورییەک لە نێوان هێزی سێکیولار و ئیسلامی نەریتیدا. بۆیە لەم سەردەمەشدا وەک سەردەمی زاڵیەتی سیاسەتی مەعنەوی، جۆرێ رێککەوتن لە نێوان هێزی سێکیولار و ئیسلامی نەریتیدا هەبووە.
3- بە فەرمی نەناسینی مافی نەتەوەیی کورد لەلایەن حێزبە ئیسلامییەکانەوە وەک حێزبی ئیسلامی عێراق و لە ئاکامدا هەڵگیرسانی هەستی نەتەوەیی لە ناو بزاڤی ئیسلامی کوردستان بۆخۆی، وەک بەربەستێک و رێگرێک بوو لە بەرانبەر تەوژمی ئیسلامی سیاسیدا. ئیسلامی سیاسی نە دانی بە مافی کورد نا و نە بە کردەوە بەرنامەیەکی بۆ چارەسەریی کێشەی کورد وەک دیکەی نەتەوە موسڵمانەکان هەبوو. بۆیە روانگەی سیاسی ناسیۆنالیزمی کوردی و حێزبە کوردییەکان باڵی کێشابوو بەسەر بەشێکی گرنگ لە ئەندامانی سەر بە حێزبە ئیسلامییەکان و بەرەو ئەو روانگەیە رایانی دەکێشا و لەم نێوانەشدا گرنگی نەدان بەم مافە لەلایەن هێزە ئیسلامییەکانەوە خۆی بووە کاتالیزۆری پێکهاتنی کەلێنی نێوان هێزی ئیسلامی کوردی و عەرەبی و قورسی ئەو راکێشانە بەرەو بازنەی سیاسەتی نەتەوەیی و کەمکردنەوەی خەستی توندڕەویی.
4- ئیسلامی سیاسی بە هۆی دەستێوەردانی لە هەموو بوارە کۆمەڵایەتییەکاندا، هۆی گرژی و توندوتیژی کۆمەڵایەتییە و بە راشکاوی لە دژی هەندێ بواری کەلەپووریی و کۆمەڵایەتییە. چوونی بەشێک لە لایەنە ئیسلامییەکان بەرەو توندڕەویی و رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ بەشێک لە کەلەپووریی خەڵکی کورد و هەروەها بیری سێکیولار بووە هۆی پێکهاتنی جۆرێ خۆڕاگری و ترس لە ناو خەڵک لە بەرانبەریدا کە خۆی وەک بەربەستێک کاری کردووە. کەچی بەپێچەوانەی ئیسلامی سیاسی و توندڕەو، ئاییندارێتی هێوری نەریتی کوردستان بە جۆرێ راهاتووتر بووە لەگەڵ کەلەپووریی کورد.[2] بۆ وێنە لە ناو کوردان و بە پێی مەزهەبی شافێعی، ریش تراشین کێشەیەکی ئایینی قورس نەبووە یان جلوبەرگی ژنانی کورد کێشەدار نەبووە. کەچی "جند ئیسلام" لە 2001 دا دانانی ریشی بۆ هەموو پیاوان یان لەسەر کردنی چارشێو و باڵاپۆشی بۆ ژنان بە جێی جلی کوردی و نەریتی و تاڕادەیەک کراوەتری کردبوو بە زۆرەملێ.[3]
5- پاش کزبوونی قۆناخی خەباتی نەریتی و سەرهەڵدانی خەباتی مۆدێرن و حێزبی، سیاسەتی زاڵ بە سەر کوردستاندا سیاسەتی سێکیولار بووە. بە پێکهاتنی گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی، زاڵیەتی حێزبە سێکیولارەکان بە سەر کەشی سیاسی کوردستاندا، دەرەتانی چالاکی ئایینی بەرتەسکتر کردبووەوە. بە خۆ ناساندن وەکو ئاڵاهەڵگرانی سەرەکی بەدواداچوونی پرسی نەتەوەیی وەک سەرەکیترین پرسی کوردستان و پێشەنگانی خەباتی نەتەوەیی-

---

[1] لەم بوارەدا، بڕواننە: وتاری "سیاسەتی مەعنەوی لە خەباتی کوردستاندا"، هەر لەم پەرتووکەدا.
[2] لەم بوارەدا، بڕواننە: وتاری "کاریگەرییەکانی بزاڤی ئیسلامی نوێ لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا"، هەر لەم پەرتووکەدا.
[3] The Report of Human Right Watch on Ansar al-Islam in Iraqi Kurdistan (2002). Retrieved from: http://www.hrw.org/legacy/ backgrounder/mena/ansarbk020503.htm (last accessed January 13, 2014).

سیاسی، شەرعییەتی خۆیان پتەوتر کردبووە. کەواتە دەسەڵاتی سیاسی-کۆمەڵایەتی ئەمان بەهێزتر بوو و ئەمە وەک بەربەستێک بوو لە بەرانبەر گەیشتن بە دەسەڵاتی لایەنە ئایینییەکان. لە کاتی رزگاربوونی باشووری کوردستانیشەوە، هەبوونی سیستەمی سیاسی سێکیولار کە بڕوای بە ئازادی دیکەی پێکهاتە ئایینیەکان هەبووە، لە تەشەنەی زیاتری وەها بیرۆکەیەک بەرگیری کردووە. چالاکی رووناکبیرانی سێکیولار و ئازادی و دەسەڵاتی راگەیەنەش لەو دەرەتانە سێکیولارەدا بۆخۆی کاریگەریی هەبووە لە ئاگاکردنەوەی خەڵک و بەرگیری لە برەوی بیری توندوتیژاوی.

6- هەروەها ملدان بە یاری دیمۆکراتیک و بەشدارییی لە هەڵبژاردنەکان لەلایەن بەشێکی زۆر لە هێزی ئیسلامی کوردستان و هاوکات لاواز دەرکەوتنیان لە گۆڕەپانی سیاسەتدا، کاریگەریی هەبوو لەسەر راگیرکردنی ئیسلامی سیاسی. یەکێک لە رێگاکانی راگیرکردن و کۆنترۆڵی دژبەرانی سیاسی و توندڕەوان، بەشدارییی دان و تلاندن و تێوەگلانیان لە گۆڕەپانی سیاسەتی کردەوەییدایە تاکو خۆشیان بە کردەوە تووش و بەشدارییی کێشەکان بن و بەتەنیا و بە بێ ئاگایی لە کێشەکان و پشت پەردەی سیاسەت، کاریان رەخنە و خۆ شیرین کردنی رووناکبیرانە نەبێت. وێرای ناشارەزایی و نەبوونی ئەزموونی سیاسی مۆدێرن و حێزبایەتی بە شێوەی مۆدێرن و لە ئاکامدا لاواز دەرکەوتن لە هەڵبژاردنەکاندا، بەشدارییی لایەنە ئیسلامییەکان لە حکوومەتدا و ئاگاداربوونەوە لەسەر بنەما سەرەکییەکانی پرسی کورد و سیاسەتی پێوەندیدار، ئەوانەی لە کەوتنە داوی ئیسلامی سیاسی تۆخ پاراست و شەرعییەتی زیاتریشی بە حکوومەتی کوردی بەخشی. لەلایەکی تریشەوە، ئەم رێکەوتنە لە خۆیدا بووە هۆی دووری بەشی زۆری ئیسلامییەکان لەو بەشە بچووکەی هێزی ئیسلامی توندڕەوی دژە حکوومەتی کوردی و دەرەنجام لاوازی و سەرنەکەوتنی ئەوان کە خۆیان تاوادابوو بۆ پێکهێنانی حکوومەتی ئیسلامی و لە نێوبردنی هێزە سێکیولارەکان. لەم نێوانەشدا، پاڵپشتی حکوومەت لە زانایانی ئایینی و تەرخانکردنی بودجە بۆ کاروباری ئایینی لە رێگای وەزارەتی ئەوقاف و دەرگیربوونیان لەگەڵ بەشێک لە حکوومەت، لەسەر خۆپارێزی زانایان لە توندڕەوی، کاریگەریی هەبووە.

7- پەرەسەندنی کەشی جیهانی دژە تیرۆر و گروپە توندڕەوە ئیسلامییەکان لە پاش 2001 کە لە خۆیدا پاڵپشتێک بووە بۆ سیاسەتی سێکیولاری حکوومەتی هەرێم، بەربەستێکی گرنگی تر بوو لە بەرانبەر پەرەسەندنی ئیسلامی سیاسیدا. ئەم کەشە بە جۆرێ بووە هۆی تۆقاندنی هێزە ئیسلامییەکان و هەوڵیان بۆ خۆ بە دوور زانین لە توندوتیژیی و ئیدانەکردنی ئەوە. لەم ئاستەدا حکوومەتی هەرێم کەوتە بەرەی هێزی جیهانی دژە تیرۆر و هەر لەو کاتەشدا هەندێ کردەوەی تێرۆریستی لە کوردستان، پاساو و دەرەتانی بۆ حکوومەت لەبۆ بەرەنگاربوونەوەی ئیسلامی توندڕەو پێکهێنا و هەلی زیاتری رەخساند بۆ راگیرکردن و دامرکاندنیان.

لەو بابەتانەی سەرەوە پرسی نەتەوەیی و ناسیۆنالیزمی کوردی بە گرنگترین لەمپەڕ و خاڵی ناوەندیی دەزانرێت کە ئەو بابەتەکانی تریش لەگەڵی لە پێوەندیدا بوون. بۆیە لە درێژەدا زیاتر شرۆڤە دەکرێت.

پرسی نەتەوەیی و نەتەوەخوازیی؛ گرنگترین بەربەستی ئیسلامی سیاسی

هەبوونی پرسی نەتەوەیی و بزووتنەوەی نەتەوەخوازیی، لەمپەڕی سەرەکی لە بەردەم ئیسلامی سیاسیدا بووە و لە پەنایدا بابەتەکانی تر لە دەور ئەو پرسەدا رۆڵیان گێراوە. دیارە گەر کوردیش دەوڵەتی هەبایە و کێشەی سیاسی-نەتەوەیی نەبوایە، ئەگەری ئەوە زیاتر بوو کە وەک وڵاتێکی زۆرینە موسڵمان بکەوێتە بەر پەلاماری زیاتر و زاڵیەتی ئەو بیرۆکە. ئەوەی تاکو ئێستا ئایدۆلۆژیە جیاوازەکانی پێکەوە گرێ داوە ئەو پرسەیە. لە نەبوونی ئەوەدا دەبوو کە شەڕی ئادیۆلۆژییەکان؛ لیبراڵ، چەپ و ئیسلامی، دەیتوانی بەرچاوتر بێت. ئەگەرچی ناکۆکی و دژایەتی هەبووە بەڵام بە هۆی زەقبوونی کێشەی نەتەوەیی، بە ئاستێ نەگەیشتبوو کە ببێتە هۆی زاڵیەتی یەک لەوانە بەتەنیا بۆ وێنە ئیسلامی سیاسی. هەروەها، وەک ئاماژە کرا ئیسلامی سیاسی بەرنامەیەکی بۆ ئەو پرسە نەبوو و لە دەوری تێزی یەک ئوممەتی دەسووڕایەوە و لە بەرانبەر کوردا ئیسلامخوازەکان سەر زار و بن زاریان یەک ئوممەتی و موسڵمان بوون بوو، کەچی عەرەبەکان بۆخۆیان بە دەیان

دەوڵەتیان هەبوو. ئەوە لە کاتێکدایە کە کێشەی سەرەکی کورد پرسی نەتەوەیی و نەبوونی مافی سیاسی و بەرابەری لەگەڵ دیکەی نەتەوەکان بوو. بۆیە هەبوونی ئەو پرسە و نەتەوەخوازیی، لە خۆیدا تاکو ئێستا بەربەستێکی باش بووە.

پاساودارێتی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانی سەر بە لایەنی نەتەوەیی و ئیسلامی نەریتی، بەهێزتر و خاوەن مێژووی زیاتر بوون و پرسی کورد زیاتر یەکیەتی، کە ئامانجی پاساودەران بووە، پێکهێناوە. هەروەها شەرعییەتی سیستەمی دامەزراوەیی گرنگە کە بە هۆی بوونی پرسی کورد، نەتەوەخوازیی شەرعییەتی زیاتر و لە پێشترێتیدا بووە. پاساودانی نەتەوەخوازیی لە ئاستی هێمایین (سەمبولیک)دا بەهێز بووە و گشتییەتییەکی هێمایینی پێکهێناوە. شێوەکانی پاساودان ئامرازە ئاوەزییەکانی پاراستنی هەرێمی هێمایین[1]، کە لە هەرێمی هێمایینی کوردی پارێزگاریی کردووە. هەر لەم پێوەندییەدا، سەرکەوتنی پاساودان گرێدراوی دەسەڵاتە و لە ئاستی کوردستاندا شێوازەکانی پاساوی هێزە نەتەوەخوازەکان بەهێزتر لە ئیسلامی سیاسی بووە. هەروەها رێکخراوی کۆمەڵایەتی و بەتایبەت سیاسی بۆ پاراستنی هەرێم و بازنەی کۆمەڵایەتی لە نێو هێزی ناسیۆنالیستدا بەهێزتر و بە ئەزموونتر بووە. هەرچۆنێک بێت پاساودارێتی پرسی نەتەوەیی کورد هێند بەهێز بووە کە زاڵ بووە و وەک لەمپەرێکی لێکردووە لە بەرانبەر بیرۆکەکانی تردا. ئیسلامی سیاسی تەنانەت لەو شوێنانەشدا بەرگری مافی کوردی کردووە بە هۆی هەڵگرتنی هەندێ لایەنی تر کە زاڵ بوون بەسەریدا و بە گوێرەی پرسی کورد نەرێنی بوون، نەیتوانی پاساودارێتی ئەوتۆ دەستەبەر بکات. لەم نێوانەدا پاساودەرانی سێکیولار و خاوەن ئایینی نەریتی شۆڕشی کوردی و بزووتنەوەی نەتەوەخوازیی لە ناو کوردا بەهێزتر و پاڵپشت و پێکهێنەری شوناسی کوردی هاوبەش بوون و رێزیان لە هەموو پێکهاتەیەکی کوردی-ئایینی گرتووە. کەچی ئیسلامی سیاسی مەترسی بووە بۆ سەر بەشگەلێک لە هەڵگرانی ئەم شوناسە بۆ وێنە سێکیولار و کوردە ناموسڵمانەکان.

لە پێوەندی لەگەڵ پرسی نەتەوەییدا، نەتەوەخوازیی کاریگەرترین شێوازیی دژکردەوەی ئایدۆلۆژیک بۆ رەوتی ئیسلامی سیاسی لە کوردستاندا بووە. بە وتەی بێرگەر نەتەوەخوازیی خۆی بە شوناسە سیاسییە کۆنەکانەوە دەلکێنێت و هاسانتر لەگەڵ نەریتە کۆنەکاندا پێوەند دەدرێت. نەتەوایەتی بە کۆ و تەنانەت تاک شوناس دەبەخشێت. هێما نەتەوەییەکان لە دۆخی خەبات بۆ سەربەخۆیی سیاسی و رزگاریی لە زاڵیەتی و تەشەنەی بێگانە، رۆڵی بەرچاویان هەبووە و هۆی یەکخستنی سیاسی گروپە جۆراوجۆرەکان بوون.[2] لەم پێوەندییەدا، بۆ کوردستان ئیسلامی نەریتی کۆنتر و راهاتووتر بوو تا ئیسلامی سیاسی نوێ کە لە بەرانبەر ئەم رەوتەدا و راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە ئاراستەی زاڵبوونەوەی بێگانەدا بوو یان وەها راڤەیەکی لێکرا.

لە نموونەکانی پێوەندیی ئیسلامی نەریتی و ناسیۆنالیزمی کوردی دەکرێ بە پێکهاتنی بەرەی یەکگرتووی دوو رێکخراوی "پارتی نیشتمانی کوردی" و "پارتی ئیسلامی کوردی" لە پاش قۆڵبەست کردنی شێخ مەحموودی حەفید ئاماژە بکرێت کە لە بەرانبەر ئینگلیزدا بە مەرجی سەربەخۆیی کوردستان حەزیان لە پێوەندی لەگەڵ تورکان هەبوو. یان مەبەست لە دامەزرانی "حیزبی ئیسلامی کورد" لە 1934 دا لەلایەن عەبدوڵڵا بەگ و محەمەد سەعید بەگی جاف، بەدیهاتنی داوا و مافەکانی کورد بووە کە بە ئاگاداری لەسەر تەشەنەی ئایین لە کوردستاندا بۆ کۆکردنەوەی خەڵکی لە دەور خۆ وشەی "ئیسلامی"یان لێ زێدە کردووە. هەروەها دوای هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلول (1961) و پاش هاتنە سەرکاری بەعسییەکان لە (1968)دا، شێخ عوسمان عەبدولعەزیز لە سەردانی مەلا مستەفا بارزانیدا پێشنیاری دامەزراندنی یەکیەتی زانایانی ئایینی بۆ بەشداری و بە دەمەوەچوونی شۆڕشی کورد، دەکات.[3]

لە قۆناخی دواتریشدا، ناسیۆنالیزم و نەتەوەخوازیی لایەنی ئیسلامخوازانی کورد و ئەوەی کە وێرای ئیسلامی بوون شوناسی کوردییان لاگرنگ بووە، خۆی لە ئیسلامێکی سیاسی فرەخەست بەرگیری کردووە و جۆرێ هۆی قەڵشت لە نێوان بەرەی ئیسلامی کوردی و ناکوردی واتە نەتەوەکانی تر بووە کە کێشەی نەتەوەییان نەبووە. لەم پێوەندیەیدا، وێرای

---

[1] لەم بوارەدا، بڕوانە: برگر و لاکمن، 1375، ص 149.

[2] برگر و دیگران، 1381، صص 166-167.

[3] ئیدریس سیوەیلی، **رەوتی ئیسلامی لە باشووری کوردستان (1946-1991)**، چاپی دووەم، 2009، ل. 22 و 24 62.

هەڵوێستی رەوتی ئیسلامی کورد لە بەرانبەر رووداو و گۆڕانکارییەکانی جیهانی ئیسلامی، رەوتی ئیخوان موسلمین پشتگیریی لە دۆزی کورد نەکرد و گرنگی پێنەدا. بیری عەرەبچییەتی بە سەر ئیخوان موسلمین و نوێنەرەکەیان لە عێراق واتە حیزبی ئیسلامی عێراق زاڵ بوو و لە سەر هەڵوێستیان بەرانبەر کورد کاریگەر بوو و لەو وڵاتەدا لە بەرانبەر پرسی کوردا بێدەنگ بوون. بۆ وێنە لە ماوەی چەند ساڵی شۆڕشی ئەیلولدا هەڵوێستیان لەسەر کێشەی کورد دەرنەبڕی.[1] ئیسلامییە عەرەبەکان کە کێشەی نەتەوەییان نەبوو و هەموو هەوڵیان بۆ ئیسلامەتییەک بوو کە پاڵپشتی عەرەبچییەتی بوو، نەیاندەتوانی لە کێشەی کورد تێبگەن یان گوێیان لێدەخنی. ئەمانە بووە هۆی هەڵوێستی خودی ئیسلامییە کوردەکانی سەر بەوان.

هەر لە سەرەتای سەرهەڵدانی بزووتنەوەی ئیسلامی لە کوردستاندا، وەها قەڵشتێک پێکهات. سەرهەڵدانی رەوتێکی ئیسلامی جیاواز و بە ناوی کوردەوە لە ناو حیزبی ئیسلامی عێراقدا و پاشان پێکهاتنی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان لە سەرەتاکانی 1980 دا لەلایەن هەندێ لاوی کورد و زانایانی ئایینی کوردستانەوە، بە هۆی روانگەی ناسیۆنالیستی کوردی بۆ بە فەرمی ناسینی مافەکانی نەتەوەی کورد لە حکوومەتی ئیسلامی پاش بەعسی عێراق و دژایەتی ئەوە لەگەڵ ئایدۆلۆژیای یەکیەتی ئیسلامی و پان عەرەبی ئیخوان موسلمین، بواری بۆ قەڵشت لە حیزبی ئیسلامیدا پێکهێنا.[2]

تەنانەت ئەم هەستە نەتەوەخوازییە لە ناو ئیسلامییەکاندا و دیتنی زەبر لە دژی کوردان و هەبوونی نادادپەروەریی و گرنگی نەدان بە کێشەی کورد، بووە هۆی رۆشتنی بزووتنەوەی ئیسلامی و بەشێک لە رەوتی ئیسلامی کوردستان بەرەو چەکداریی، کە ئیخوان و حیزبی ئیسلامی عێراق بە توندی لە دژی پێوەندیی بزووتنەوەی ئیسلامی باشووری کوردستان لەگەڵ گروپە چەکدارەکان بوون. هەرچۆنێک بێت، ئەم نەتەوەخوازیەش کاریگەریی هەبوو لە نزیکبوونەوەی رەوتی ئیسلامی لە رەوتە ناسیۆنالیستە سێکیولارەکان و پێوەندی لەگەڵیان و هاوکات دوورییان لە ئیخوان و کەمکردنەوەی خەستیی ئیسلامی سیاسی. هەر لە سەرەتای راگەیاندنیەوە، بزووتنەوەی ئیسلامی لەگەڵ یەکێتی نیشتمانی کوردستان، پارتی دێمۆکراتی کوردستان، حیزبی سۆسیالیستی کوردستان دانوستانی هەبووە و زۆربەی کات پێوەندییان لە ئاستێکی باشدا بووە.[3]

ئەو باس و نموونانەی سەرەوە، بە گشتی پیشاندەری پاساودارێتی، شەرعییەت و گشتییەتی هێماییی پرسی کورد و نەتەوەخوازیی کوردی وەک لەمپەڕ و بەربەستێک لە بەرانبەر زاڵیەتی و گەشەی هەمەلایەنەی ئیسلامی سیاسیدا بووە.

دەرەنجام

گەرچی کورد هێشتا خێڵخانەی بەهێزترە، بەڵام وەک نەتەوە خەیاڵخانەشی ئەوەندە لاواز نییە کە ئیسلامی سیاسی بە سەریدا زاڵ ببێت، ئەویش لە کاتێکدا کە پرسی نەتەوەیی گرنگترین پرسی کوردستان بووە و بە کردەوە ئیسلامی سیاسی نە تەنیا هەڵگری چارەسەریی نەبووە بەڵکو لە بەرانبەر هەندێ لە کۆڵەکەکانی پێکهێنەری نەتەوەی کورد واتە کەلەپووریی کوردیدا هەڵکەوتووە. بۆیە بەپێی تیۆری بێرگەر پێکهاتنی وێنا و پاساودارێتی بەهێزی ناسیۆنالیزمی کوردی لەسەر بنەمای پرسی کورد و پێوەندیی و راهاتوویی بزاڤی نەتەوەخوازیی لەگەڵ بیرۆکە و پێکهاتەکانی کۆمەڵگای کوردی بەربەستی بەهێز لە بەرانبەر ئیسلامی سیاسیدا بووە. ئیسلامی سیاسی وەک بیرۆکەیەکی دەرەکی نەگواستراوەوە ناو بۆشایی، بەڵکو بیرۆکە و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی بەهێزتر و پاساودارتر لەو لە کۆمەڵگادا هەبوون و بە هۆی ئەوەی کە نەیتوانی لە هێزی پاساودارێتی ئەوان کەم کاتەوە لە کوردستاندا زۆر پەرەی نەسەند و زاڵ نەبوو. کەواتە دۆخی کوردستان دۆخێکی جیاواز بووە و پەرۆشی نەتەوەیی خەڵکەکەی زیاتر لە پەرۆشی ئایینی بووە، شتێ کە ئیسلامی سیاسی تاوەکو ئێستاش سەرنجی ئەوتۆی نەداوە و نموونەشی هەڵسوکەوتی حکوومەتی ئێران، وەک نموونەی بە دەسەڵات گەیشتووی ئیسلامی سیاسی، لەگەڵ کورد

---

[1] هەر ئەوەی پێشوو، ل. 64 و 79 و 80.

[2] لەم بوارەدا، بڕوانە: وتاری "لێکدانەوەی رەوتی پێکهاتن و گۆڕانکاریی ناوخۆیی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستانی باشوور"، هەر لەم پەرتووکەدا.

[3] سیوەیلی، 2009، ل. 130 و 205.

بووە کە بچووکترین مافی ئەو نەتەوەی لەبەرچاو نەگرتووە. هەرچۆنێک بێت، بەردەوامی پرسی کورد و بەهێزیی بزووتنەوەی نەتەوەخوازیی بە هۆی نابەرابەریی لەگەڵ نەتەوەکانی تر بەتایبەت خاوەن دەوڵەت نەبوون، بەربەستی سەرەکی ئیسلامی سیاسی لە باشووری کوردستاندا بووە. لە داهاتووشدا و بە چارەسەر بوونی ئەم پرسە، ئەوەی دەتوانێت بەربەستی بێت بوونی حکوومەتێکی کارامەی سێکیولار-دێمۆکراتیک، پێکهاتنی کۆمەڵگایەکی مەدەنی بەهێز، و بوونی هاووڵاتییانی ئاگا و خاوەن کەلەپووریی سیاسی چالاک و بەشدارانەیە.

ئایین و شوناسی سیاسی لە کوردستاندا[1]

چەمکی شوناس (Identity) پێوەندیی بە کێیەتی و چییەتی تاک و کۆمەڵەوە هەیە. واتای شوناس لە لێکچوون و هەستی یەکبوون لەگەڵ دیکەی کەساندا دەبینرێت. پێناسەی سەرەکی شوناس، پێوەندیی بە ناسینەوە هەیە، و کۆمەڵێک نیشانە و شوێنەواری ماددی، کەلەپووریی و دەروونیی و پێوەندیدار بە ژینە کە دەبێتە هۆی ناسینەوەی تاک لە تاک، گروپ لە گروپ یان کەلەپوور لە کەلەپوور.[2] شوناس، هەستی پێوەندیی بە هەندێ ناووک و شوێنەوارە کە لە پێشدا هەبوون و واتا دەدەن بە تاک و هەبوونێتییەکەی. و لە بەرانبەردا، دەبێتە هۆی جیاوازیی ئەو لەگەڵ کەسانێکی تر کە خاوەن سەرچاوەی واتابەخشی جیاوازن. کەواتە، لایەنی دیکەی شوناس جیاوازییە. جیاوازییەک کە تاڕادەیەک نەگۆڕ و بەردەوامە.[3] لە کاتی قسە لەسەر شوناسی تاکێک یان گروپێک، هاوشێوەتی بەکۆمەڵ و تۆکمەیی کەسایەتی و تاکەکەسی دێتە بەرچاو و لە کاتی بەراوردی نێوان گروپە جۆراوجۆرەکان، جیاوازییەکانی نێوان ئەوانەیە کە زەق دەبنەوە. شوناسە بەکۆمەڵەکان بە ژیانی تاک و کۆمەڵایەتی کۆمەڵێک لە تاکەکان واتا دەبەخشن، و دەبنە هۆی هەوڵ و تێکۆشانی زۆر بە شێوازی ئاشتیخوازانە یان هەندێ جار توندوتیژاویانە بۆ گەیشتن بە ئاوات و ئامانجە دیاریکراوەکانیان. شوناسی نەتەوەیی، نیشتمانی، ئایینی و پێوەندیدار بە ڕەگەز لە جۆرەکانی شوناسی بەکۆمەڵن.

---

[1] ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە ڕێکەوتی 16/04/2017، لە ماڵپەڕی "میللەت"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە: http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=38870&T
هەروەها پاشان لە حەوتەنامەی "دەنگی کوردستان"، ژمارەی 36، ڕێکەوتی 1396/2/2 هەتاوی (22/04/2017)، لاپەڕەی 5، دیسانەوە بڵاو کراوەتەوە.

[2] عبدالله رمضان‌زاده، "هویت ایرانی و چندگانگی قومی"، **فصلنامه مطالعات ملی**، سال نهم، شماره1، 1387.

[3] رابرت دان، **نقد اجتماعی پست مدرنیته بحران‌های هویت**، ترجمەی صالح نجفی، تهران: پردیس دانش، 1385، ص 61.

شوناسی کۆمەڵایەتی جگە لە لایەنی هەستیاریی، سۆزداریی و رەنگە ناوێژئاگای ئەوە، بابەتێکی ئاگایانەشە. هەر تاکێک دەتوانێت بە شێوەی هاوکات چەندین جۆر شوناس وەرگرێت و ئاگایانە لە چەندین گرووپی جیاوازدا خۆی ببینێتەوە. هەروەها، هەر کەسێ لە ژێر کاریگەریی هۆکارە جیاوازەکاندا، لە پێوەندی لەگەڵ ئاستە جیاوازەکانی شوناسی خۆی، بەهادانانی هەیە و دەتوانێت گرێدراویی خۆی بخاتە زنجیرەپلەیەک لە گرنگایەتی و بایەخدان. لەسەر ئەم بنەمایە تاجفێل شوناسی کۆمەڵایەتی بەو بەشەی بۆچوونی کەسێک لەسەر خۆی دەزانێت کە "لە ئاگایی ئەو لەسەر ئەندامەتی لە گرووپە کۆمەڵایەتییەکاندا، لەگەڵ گرنگایەتی بەهاداریی و هەستیاریی پێوەندیدار بەو ئەندامەتییە، سەرچاوە دەگرێت."[1] هەرچۆنێک بێت، شوناسی کۆمەڵایەتی و سەر بە هەر گرووپێکی کۆمەڵایەتی بوون دەتوانێت لایەنی سیاسی بگرێتە خۆ و، ئاگایانە و نائاگایانە، لەسەر کردەوە، ئاکار و هەڵوێستی سیاسی تاک و گرووپ کاریگەریی هەبێت. لەم پێوەندییەدا ئەم وتارە ئاورێک دەداتەوە سەر کاریگەریی شوناسی ئایینی لەسەر شوناسی سیاسی تاکی کورد.

شوناسی سیاسی

وەک ئاماژە کرا، شوناس بە جۆرێ دەربڕینی سیستەمی باوەڕی تاک و پێبەستەیی و گرێدراوێتی کۆمەڵایەتییە. هۆکار و فاکتەری جیاواز بریتی لە رەگەز، نەتەوایەتی و هاوولاتییەتی، جێندەر و حەزی سێکسی و... دەتوانن شوناسێک پێکبهێنن. رەنگە شوناس گۆڕانی بەسەردا بێت و هەڵبژاردنی تاک لە دەستەبەرکردنیدا گرنگایەتی هەیە. لە دۆخی تایبەتدا شوناسە کۆمەڵایەتییەکان بۆ بەرهەمهێنانی تۆکمەیی و گرێدراوێتی سیاسی دەگۆڕدرێن بە شوناسی سیاسی. لەم رەوت و پرۆسەیەدا، سێ فاکتۆر گرنگن: هەبوونی شوناسگەلێکی بەهێز، واتای سیاسی ئەندامەتی گرووپ و هەبوونی نارەزایەتی و هەڕەشەی هێمایی و راستەقینانە (سەمبولیک و رێئالیستیک).[2] لە سیاسەتدا، شوناس هەم دەکرێ ئامراز بێت و هەم ئامانج. دەسەڵات لە پێکهێنانی رەوتەکانی پێوەندیدار بە شوناس و لە ناوەکی و بە دامەزراوەیی کردنی شوناسەکان، بەتایبەت لە رێکخراوەدا – فەرمی و نافەرمی، لە رەوتەکانی پلەبەندی کۆمەڵایەتی و ناونان و پۆلێنبەندی پێوەندیدار بە شوناس و بە گشتی لە کاری دەرەکی دیاریکردنی ناسین، رۆڵی گرنگی هەیە. لەڕاستیدا هەر گۆڕەپانێکی کۆمەڵایەتی لەگەڵ گۆڕەپانی هێز و دەسەڵات (سیاسەت) پێوەندیی هەیە.

کەواتە، شوناسی سیاسی، شوناسێکی کۆمەڵایەتییە کە پێوەندیی بە سیاسەتەوە هەیە. پێناسەی کلاسیکی شوناسی سیاسی لەسەر پێبەستەیی گرووپی جەخت دەکات و ئەو رێگایانەی وەسف دەکات کە تێیدا ئەندام بوون لە گرووپێکی تایبەتدا رەنگە رێباز و بیروڕای سیاسی تایبەت پیشان بدات.[3] بە واتایەکی تر، ئەمە بە شێوەی ئاسایی پێویستی بە شوناسێک وەک جیاکەرەوەی گرووپێکی خاوەن نۆرمگەلێکی پێوەندیدار بە باوەڕە سیاسییە هاوبەشەکان، و هەڵوێستی گرووپ لەسەر پاڵێوراوێکی سیاسی، حیزبێکی سیاسی، بابەتێکی سیاسی یان خولێک کردەوەی سیاسی، هەیە.[4]

هەندێ شوناس وەک ئەوانەی لەسەر بنەمای حیزبی سیاسی، ئایدۆلۆژی یان بابەتێکی سیاسی تایبەتن بە شێوەی سروشتی سیاسین. شوناسە سیاسییەکانی تر لەو شوناسە کۆمەڵایەتییانەوە کە ناوەڕۆکی سیاسییان دەستەبەر کردووە، سەرهەڵدەدەن. کەواتە شوناسی سیاسی، شوناسێکی کۆمەڵایەتییە کە هەم لەسەر بنەمای روانگەی سیاسی هاوبەشە و هەم بە روونی لە رێگای ئەو نۆرمانەی گرووپی سیاسی کە روانگە و کردەوەی ئەندامەکان هەڵدەسووڕێنێت، بووەتە سیاسی. لەم روانگەوە، چەمکی شوناسی سیاسی بوارێک بۆ پەرەی تۆکمەیی و یەکڕیزی سیاسی لەسەر بنەمای گرووپ خۆش دەکات.[5] کەواتە، شوناسی سیاسی و رامیارانە بۆ نموونە رەنگە بە هۆی سیاسەتی لایەنگرانە واتە ئەندام و پێبەستە بوون بە یان

---

[1] محمدرضا تاجیک، **روایت غیریت و هویت در میان ایرانیان**، تهران: فرهنگ گفتمان، 1384، ص 52.

[2] Leonie Huddy, *From Group Identity to Political Cohesion and Commitment*, Oxford Handbook of Political Psychology, New York: Oxford University Press, 2013, P. 15.

[3] "Political identity", see: http://classroom.synonym.com/concept-political-identity-8043.html

[4] Huddy, 2013, P. 4-5

[5] Huddy, 2013, P. 4-5

لایەنگری لە حیزبێکی سیاسی، بە هۆی رەگەزی جیاواز، بە هۆی ئایین، بە هۆی چین و توێژی ئابووریی جیاواز، یان بە هۆی کۆلۆنیالیزمەوە کە لە کۆمەڵگا کۆلۆنیالەکاندا ماف و ئازادی کەمتر بۆ کۆمەڵگای خۆجێیی لەبەرچاو دەگیردرێت، بیچم بگرێت.[1]

هەروەها، رەوشی سیاسەت و گۆرانکاریی کۆمەڵایەتی-سیاسی سەردەم پیشان دەدات کە تاک بۆخۆیشی بە بێ پێبەستەیی گرووپیی دەتوانێت شوناسی سیاسی لەسەر بنەمای شوناسێکی هاوبەشی کۆمەڵایەتی یان بەرژەوەندیی خۆ دەستەبەر بکات و لە پێناسەی نوێی شوناسی سیاسیدا ئەمە رەچاو دەکرێت. لەڕاستیدا شوناسە سیاسییەکان هەندێ بیچم لە شوناسە کۆمەڵایەتییەکانی هەڵکەوتوو لە بەستێن یان کانتێکستی سیاسیدان. ئەم شوناسانە رەنگە وەک بیچمگەلێک لە گەڵاڵە تاکەکەسییەکان بن کە زانیاریی لەسەر دۆخی سیاسی، رەوش، و پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان رێکدەخەن و وا دەکەن کە لە باری سیاسییەوە هەندێ لایەنی جیهانژینی بەکۆمەڵی ئێمە –دەوڵەت، نەتەوە، کەلەپوور، رەگەز، جێندەر، زمان، ئایین، هاوولاتییەتی، چین و توێژ و...- زیاتر لە لایەنەکانی تر بەکار بهێنرێن.[2]

هۆکار و فاکتەری جۆراوجۆر لەسەر بیچمگرتن و ئاڕاستەپێدانی شوناسی سیاسی کاریگەرن لەوانە دەکرێ بە ئاستی ئاگایی گەورەساڵان و کۆمەڵگا، حکوومەت و دەزگای پەروەردە و راگەیەنەکانی و ئاکاری لەگەڵ هاوولاتییان، راگەیەنە نادەوڵەتییەکان، حیزب و رێکخراوەکان و... ئاماژە بکرێت. بۆ وێنە، حکوومەتەکان هەوڵ دەدەن بەوجۆرەی دەیانەوێت شوناسی سیاسی تاکەکان پێناسە بکەن. جگە لە رێگای پەروەردە و راگەیەنەکان، لە زۆریش کەڵک وەردەگرن. لەم پێوەندییەدا پێویستە بگوترێت کە بە مەترسیدار زانین، ئەشکەنجە و ئازار وەک هەم تێکدەر و هەم پێکهێنەری شوناسی سیاسی و یاسایی جیاواز رەچاو دەکرێن. بەرهەمی ئەشکەنجە خۆ، کەرامەت یان شوناسی سیاسی وێرانکراوی قوربانییەکەیە و زاڵیەتی و تێکشکانی لەگەڵە و بە مەبەستی گۆڕانی شوناسی سیاسی و پێکهێنانی تاکێک بە شوناسی نوێیەوە جێبەجێ دەکرێت. بەڵام هەروەها پێچەوانەکەشی راست دەبێت. ئەشکەنجە بەهێزکەرەوەی شوناس یان بەرهەمهێنەری هەستێکی جیاوازیش دەبێت کە دەتوانێت پێکهێنەرەوەی شوناسێکی سیاسی جیاواز بێت. ئەشکەنجە لای هەندێ دەوڵەت ئامرازی تێکشکانی شوناسی سیاسی قوربانی بووە بۆ پێکهێنان و رێکخستن و سەپاندنی شوناسی سیاسی مەبەستی خۆی، بەڵام هەمیشە ئاکامەکەی بە ویستی ئەوان نەبووە و پێکهێنەری شوناسێکی نوێش بووە.[3] بۆ وێنە ئەشکەنجە و تۆقاندن ئامرازێکی یەکدەست کردنی شوناسی سیاسی بووە لای وڵاتانی داگیرکەری کوردستان بەڵام ئەم کردەوە زۆر جار دەرەنجامی پێچەوانەی لێکەوتووەتەوە.

هەرچۆنێک بێت، لە زانستی سیاسیدا، "شوناس" وەک بەشێک لە روانگەیەکی سیاسی دێتە ئەژمێر کە لە وەڵامی پرسیاری "من کێم؟"دا دێتە ئاراوە. بەشە سەرەکییەکانی تر "داخوازییەکان" و "چاوەڕوانییەکان"ن کە یەکەمیان لە وەڵامی پرسیاری "کەسانی وەک من چییان دەوێت؟" و "بەختەکانی ئێمە چین بۆ دەستەبەرکردنی ئەوەی کە دەمانەوێت، بەو مەرجەی کە ئێمە ئەوە بین کە هەین؟" دێنە ئاراوە. خاک، زمان، بیرۆکەکان، کەلەپوور، ئایین، مێژوو و... رەنگە هەموویان وەک بابەتگەلێک خزمەت بکەن کە شوناسی سیاسی تاک یان کۆمەڵ و گرووپێک لەسەریان دادەمەزرێت. بەڵام بەپێی کۆمەڵگا رەنگە یەک لەمانە گرنگایەتی و پێشترێتی بۆ هاوولاتییان، هەبێت.[4] هەروەها، ئێستا زۆرتر باس لە فرەشوناسی دەکرێت، بۆیە رەنگە تاک چەندین شوناسی هەبێت بەڵام بەپێی دۆخی خۆی و کۆمەڵگا یەک لەوانە زیاتر بنەمای شوناسی سیاسی ئەو پێکبهێنێت و بەرجەوەندی جیهانی سیاسەت لەو دەلاقەوە ببینێت، کە ئایین یەک لەوانەیە.

---

[1] "Political identity", see: http://classroom.synonym.com/concept-political-identity-8043.html

[2] Erik C. Nisbet and Teresa A. Myers, "Challenging the State: Transnational TV and Political Identity in the Middle East", *Political Communication*, 27:347–366, 2010, DOI: 10.1080/10584609.2010.516801.

[3] See: John T. parry, *Understanding Torture; Law, Violence, and Political Identity*, University of Michigan Press, 2010, pp. 207-214.

[4] Tom Bryder, "EUROPEAN POLITICAL IDENTITY; An attempt at conceptual clarification", *Psicología Política*, Nº 31, 2005, 37-50.1

ئایین و شوناسی سیاسی تاکی کورد

چ لە سیاسەتی لەسەر بنەمای گروپ و چ تاکەکەسیکراودا هەرکام لە هۆکارەکانی نەتەوە، ئایین، بەرژەوندیی تاکەکەسیی، رەگەز و... دەتوانن لە دیاریکردنی شوناسی سیاسی تاکدا دەور بگێرن. چ تاک سەر بە گروپ بێت یا نە، هەڵوێست و ئاکاری سیاسی ئەو دەتوانێ پێوەندیی بە یەکێک لەو فاکتەرانەوە هەبێت. بەڵام لە کردەوەی سیاسی بەکۆمەڵدا شوناسی لەسەر بنەمای گروپ و رێکخراو کاریگەریيان زیاتر دەبێت. کەشوهەوای کۆمەڵایەتی-سیاسی کوردستان پیشان دەدات کە لە ئێستای کۆمەڵگای کوردستاندا، شوناسی سیاسی تاکی کورد زیاتر لە ژێر کاریگەریی ئەم بابەتانەیە: نەتەوە (کوردبوون)، شوناسی نیشتمانی (ئێرانی، عێراقی، تورکیایی و سوریایی و ئەرمەنستانی بوون) و حکوومەت و رێکخراوە پێوەندیدارەکانی، ئایین و ئایدۆلۆژی ئایینی، چینی کۆمەڵایەتی (ئابووریی و ئایدیالۆژی چەپ)، جیندەر، حیزب و رێکخراوە سیاسییە جیاوازەکان و راگەیەنەکان. هەرچۆنێک بێت، ئایین لە پەنای فاکتەرەکانی تردا پشکێکی بەرچاوی لە پێکهاتنی شوناسی سیاسی تاکی ئەو کۆمەڵگایەدا هەیە.

دیارە ئایین بەشێک لە کەلەپووریی خەڵکی کورد پێکدێنێت و لەم نێوانەشدا ئایین و ئایینزای جۆراوجۆر لە کوردستاندا هەبووە و هەرکامەیان بنەمای شوناسی کۆمەڵایەتی گروپێک بوون. سەبارەت بە کوردستانی رۆژهەڵات، بە هۆی دەسەڵاتی سیاسی ئایینزای شێعە و بوونی ئیسلامی سیاسی شێعە لە ئێراندا، دیکەی گروپە ئایینییەکان هەستیان بە هەڕەشە لەسەر خۆیان کردووە و لە کاتی هاتنە سەر کاری کۆماری ئیسلامییەوە هەڵاواردنی ئایینی لە دژی سوننەکان و ئایین و ئایینزاکانی تر بەتایبەت بەهایی و یارسانەکان زیاتر بووە و ئەمەش بەشێک لە خەڵکی کوردی لەبەرگرتووە و لەسەر روانگە و ئاکار و هەڵوێستی سیاسی ئەوان کاریگەریی هەبووە. ئایدۆلۆژی ئیسلامی سیاسی حکوومەتی ئێران وەک ئایدۆلۆژی زاڵ، لە نەبوونی ئازادی دیکەی ئایدۆلۆژییەکاندا لەسەر ئاکاری سیاسی خەڵک بە گشتی و لە بەرانبەردا، پەرەسەندنی ئایدۆلۆژی ئیسلامی سیاسی سوننەش لەسەر بەشێکی تر لە خەڵک، زۆر کاریگەر بوون. کەواتە، موسڵمان بوون و نەبوون، ئیسلامی و سێکیولار بوون، شێعە، سوننە و یارسان بوون هەرکام بە شێوازێک لە سەر شوناسی سیاسی خەڵکی کوردستانی رۆژهەڵات کاریگەرییان هەبووە.

لە باشوور و باکووری کوردستاندا، بەشێک لە کاریگەریی ئایین لەسەر شوناسی سیاسی، بەپێچەوانەی ئێران بووە. لە وڵاتانی تورکیا و عێراقدا زۆرینەی کورد بە هۆی سوننە بوون، لەگەڵ حکوومەتە ناوەندییەکان ئایینیان یەکێک بووە. لەم رووەوە، بە گوێرەی سیاسەتی کوردی، کاریگەریی ئایین نەرێنی تر بووە و ئایینی هاوبەش بۆ راکێشانی خەڵکی کورد و پێوەندییان لەگەڵ حکوومەت زیاتر بەکارهێنراوە، گەرچی بوونی حکوومەتی سێکیولار لەو وڵاتانەدا بە شێوەیەکی تر کاریگەریی هەبووە. نەبوونی کێشەی ئایینی لەم وڵاتانەدا لەلایەک و لەلایەکی ترەوە هەبوونی حکوومەتی سێکیولار بووەتە هۆی ئەوەی کە ئایین بە گوێرەی ئێران کەمتر دیاریکەریی شوناسی سیاسی بێت. بەڵام بەوەشەوە لەم وڵاتانەشدا جموجووڵ و چالاکی حیزب و لایەنە ئایینییەکان لە بەرانبەری سیاسەتی سێکیولاری حکوومەتەکان و دیکەی هێزە سێکیولارەکاندا بەشێک لە خەڵکی راکێشاوە و بەمجۆرە دیسانەوە ئایین پشکێک لە شوناسی سیاسی بۆخۆی تەرخان کردووە.

هەرچۆنێک بێت جگە لەم دیمەنە گشتییەی پێوەندیی ئایین و سیاسەت لە کوردستاندا، بە گشتی لە هەموو پارچەکاندا بە هۆی ئەوەی کە کۆمەڵگا نەریتییە و ئایین بەشێک لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و کەلەپوور پێکدێنێت و تەشەنەی زۆرە لە ناو خەڵکدا، کاریگەریی هەیە لەسەر شوناسی سیاسی، واتە ئاکار و هەڵوێستی سیاسی تاکی کورد. لێکۆڵینەوەکان پیشان دەدەن کە زۆرینەی تاکی کورد لە باری ئایینییەوە خۆ بە ئاییندار دەزانن و بوونی ئایینیش لە کۆمەڵگا بە پێویست دەزانن. کەواتە بۆ بەشێک لە خەڵکی کورد، شوناسی ئایینیە کە زیاتر لە دیکەی شوناسە کۆمەڵایەتیەکان، شوناسی سیاسییان دیاریی دەکات. ئەمە تارادەیەک لەسەر شوناسی سیاسی ئەوان بەتایبەت بەشداریی سیاسی و ئاکاری سیاسی تاکی کورد لە هەڵبژاردنەکاندا، وەک یەکێک لە نیشاندەرەکانی شوناسی سیاسی، کاریگەریی هەبووە. بۆیە رادەی دەنگدان بە لایەنە ئیسلامییەکان دەتوانێت وەک یەکێک لە پێوەرەکانی پیشاندانی پشکی ئایین لە شوناسی سیاسیدا رەچاو بکرێت و بەوجۆرە دیاریی بکرێت کە ئایین چ رادەیەک لە بنەمای شوناسی سیاسی دەنگدەران پێکدێنێت.

هەر لەو پێوەندییەدا، لێرەدا بۆ ئەوەی ڕێژەیەک لە پشکی ئایین لە شوناسی سیاسی لە کوردستاندا پیشان بدرێت، دەکرێ بە ڕادەی دەنگدانی تاکی کورد بە حێزبە ئیسلامییەکان ئاماژە بکرێت. بۆ وێنە کاریگەریی ئایین بووەتە هۆی ئەوەی کە بەشێکی زۆر لە خەڵکی کوردی باکوور بەرەو حێزبی دادپەروەریی و گەشەپێدان (AKP) بڕۆن و بەشێک لە خەڵکی باشوور بە حیزبە ئیسلامییەکان دەنگ بدەن، وێڕای ئەوەی کە لە هەردوولا، بەپێچەوانەی ئێران، تاڕادەیەک ئازادی سیاسی و حێزبی جۆراوجۆری سیاسی هەیە. ڕادەی دەنگی کورد بە AKP لە هەڵبژاردنەکاندا زیاتر بووە کە دیارە لە باکوور ئایین پشکێکی زۆر لە شوناسی سیاسی تاکی کورد دیاریی دەکات، گەرچی ئەو حێزبە لە سەرەتادا داکۆکی لە هەندێ مافی کورد دەکرد، بۆیە لە کوردستاندا پەرەی سەند. دەنگی کوردە ئایینییەکان لە هەندێ هەڵبژاردندا دیاریکەری بردنەوەی AKP بووە. هەرچەند لە باکووردا، HDP و پێشینیانی وەک حێزبی لایەنگری کورد ناسراون، بەڵام AKP لەسەدێکی زۆرتر لە دەنگی کوردی لە دەیەکانی ڕابردوودا بۆخۆی تەرخان کردووە. بە جۆرێ کە توێژینەوەکان ڕادەی دەنگدەران بە AKP بۆ وێنە لە 2015 دا زیاتر لە HDP پیشان دەدەن. لە دژی HDP، ئەردۆغان و AKP بۆ ڕاکێشانی دەنگی کوردان لە ئایین کەڵکیان وەرگرت کە ئەمە لە دابەزینی دەنگی HDP دا کاریگەر بوو. بۆ وێنە ئەردۆغان بە شەکاندنەوەی قورئان بە زمانی کوردی و لۆمەکردنی بەڵێنی HDP بۆ هەڵوەشاندنەوەی فەرمانگەی کاروباری ئایینی تورکیا و بە زەردەشتی ناوبردنی سەلاحەدین دەمیرتاش، لە ئایین کەڵکی وەرگرت.[1] بەم شێوازە لە 2015 دا نزیکەی 18 کورسی لە 21 کورسی دۆڕاوی HDP بەرەو AKP ڕاکێشرا.[2] کە ئەمە پیشان دەدات ئایین لە دیاریکردنی شوناسی سیاسی تاکی کوردی ئەوێدا گرنگایەتی هەیە، تاڕادەیەک کە بە شێوەی نەریتی زۆربەی کورد دەنگیان بە AKP داوە (گەرچی ئەمە هەمووی بە هۆی کاریگەریی ئایینەوە نەبووە، و هەروەها ئاڵوگۆڕەکانی ئەو ساڵانەی دوایی و هەڵوێستی حکوومەتی تورک لە بەرانبەر کوردی باکوور و ڕۆژئاوا ڕەنگە لە داهاتوودا لەسەر ڕادەی دەنگەکانی لە ناو کوردا کاریگەریی هەبێت).

بەڵام لە هەڵبژاردنەکانی پێشووی هەرێمی باشووری کوردستاندا دۆخەکە جیاواز بووە. لیستی ئیسلامییەکان لە 1992 دا 5.5 لەسەدی دەنگەکانیان دەستەبەر کرد کە نەیانتوانی 7% بۆ چوونە پارلەمان دەستەبەر بکەن. لە 2005 دا لیستی کۆمەڵی ئیسلامی کوردستانی عێراق 4.86 لەسەدی دەنگەکانی دەستەبەر کرد کە 6 کورسی لە پارلەماندا بەرکەوت. لە خولی سێهەم لە 2009 دا لیستی بزووتنەوەی ئیسلامی لە کوردستان/عێراق 1.45 لەسەدی دەنگەکان و 2 کورسی بەدەستهێنا. لە 2013 دا لیستی یەکگرتووی ئیسلامی 10 کورسی، لیستی کۆمەڵی ئیسلامی 6 کورسی، لیستی بزووتنەوەی ئیسلامی کوردستان 1 کورسییان دەستەبەر کرد.[3] ئەم ڕادە نزمەی دەرەنجامی خولەکانی هەڵبژاردن لەلایەن ئیسلامییەکانەوە، پیشان دەدات کە پشکی ئایین لە دیاریکردنی شوناسی سیاسی لە هەرێمدا کەمترە و ئەم هۆکارە کۆمەڵایەتییە، وێڕای بەهێزبوونی لە باری شوناسی کۆمەڵایەتییەوە کەمتر وەک بنەمای شوناسی سیاسی دەرکەوتووە.

لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا، بە هۆی بوونی حکوومەتی ئایینی شیعە و کەشوهەوای ئایینی زاڵ بە سەر سیاسەتدا و قۆرخ بوونی گۆڕەپانی سیاسی لەلایەن ئایینەوە، ئەوەش تەنیا بۆ لایەنگرانی حکوومەت، کە بەپێی یاساش هێزە نائایینی و ناشیعەکان جێگەیەکیان لە سیاسەتدا نییە و ناتوانن ڕاشکاوانە بەشداریی سیاسییان هەبێت و بە ڕواڵەتیش بێت هەموو بەشداربووانی بواری سیاسەت دەبێت ئایینی بن، و هەروەها قەدەغەبوونی حێزبە کوردییە سێکیولارەکان، لە ئێستادا ئایین بە

[1] Noah Blaser, "Who represents Turkey's Kurds?" http://platform24.org/en/articles/289/who-represents-turkeys-kurds

[2] Mamoon Alabbasi, "Why did most of Turkey's lost pro-Kurdish votes go to ruling AK party?, http://www.middleeasteye.net/news/why-did-most-turkey-s-lost-pro-kurdish-votes-go-ruling-ak-party-1279486418
And; "Turkish General Election, November 2015", https://en.wikipedia.org/wiki/Turkish_general_election,_November_2015
And; "Pro-Kurdish HDP loses close to million votes and 21 seats in Turkey", https://www.dailysabah.com/elections/2015/11/02/pro-kurdish-hdp-loses-close-to-million-votes-and-21-seats-in-turkey.

[3] بڕواننە ماڵپەڕی پەرلەمانی کوردستان: http://www.perleman.org/

رواڵەت پشکێکی زۆری لە بەشداریی سیاسی و هەڵبژاردنەکاندا هەیە. بەڵام بە هۆی نەبوونی هێزەکانی تر لەم گۆڕەپانەدا و کەواتە نەبوونی رکابەرایەتی راستەقینە، ناکرێ بەراوردێک لە نێوان هێزی سیاسی ئایینی و نائایینیدا بکرێت. تەنانەت رەوتە ئیسلامییە سوننەکانیش کە دیارە ئایینزای سوننە زیاتر شوناسی سیاسییان دیاریی دەکات، راشکاوانە و بە ناوی حیزب و رێکخراوی خۆیانەوە ناتوانن لە هەڵبژاردنەکاندا بەشداریی بکەن. بۆیە، لەڕاستیدا رادەی راستەقینەی پشکی ئایین لە شوناسی سیاسیدا دیار نییە.

دەرەنجام

وەک دیارە بەپێی شوێن و کات رادەی کاریگەریی ئایین لەسەر شوناسی سیاسی لە پارچە جیاوازەکانی کوردستاندا جیاوازە. هۆکاری جیاوازیش لە بەرزی و نزمی ئاستی ئەوەدا کاریگەر بوون. لە رۆژهەڵاتی کوردستاندا چۆن ئازادی سیاسی نییە، ئەم پشکەی ئایین زیاتر لە بەر کاریگەریی کەشوهەوای سیاسی زاڵی سیستەمی سیاسیدا بووە و چۆن بۆ شوناسە کۆمەڵایەتییەکانی تر دەرفەتی دەرکەوتن لە گۆڕەپانی سیاسی کراوە و یاساییدا نییە، لە ئێستادا ناکرێ بە روونی پشکی ئایینیش دیاریی بکرێت و ئەوەی بە رواڵەت دەبینرێت پشکی زۆری ئایینە لە دیاریکردنی شوناسی سیاسیدا. لە باکووری کوردستاندا، تاڕادەیەک ئازادی سیاسی بە گوێرەی ئێران باشتر بووە، بۆیە هەرچەند پشکی ئایین لە دیاریکردنی شوناسی سیاسیدا زیاترە بەڵام لە چاو ئێران کەمترە. لە هەرێمی کوردستانی باشووردا بە گوێرەی ئەو دوو پارچەیە بە هۆی ئازادی سیاسی زیاتر و هەڵبژاردنی دێموکراتیک و رکابەرایەتی شوناسەکان رادەی پشکی ئایین لە شوناسی سیاسیدا چاکتر دەردەکەوێت و دۆخی لایەنە ئایینییەکان پیشان دەدات کە لەوێدا ئەم پشکە لە ئاستێکی نزمتردایە و دیکەی شوناس و هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان لە دیاریکردنی شوناسی سیاسیدا پشکی زیاتریان هەیە. هەرچۆنێک بێت، ئایین یەکێک لە بنەماکانی شوناسی سیاسی تاکی کوردە و هێشتا وەک فاکتەرێک لە گۆڕەپانی سیاسی کوردستاندا خۆ دەنوێنێت. هەروەها، بە پێی دۆخ و هەلومەرج، پشکی دیاریکەری ئایین لە شوناسی سیاسیدا دەتوانێت گۆڕانی بە سەردا بێت بەڵام لە دۆخێکی کراوەی سیاسیدایە کە بە روونی دەکرێ رادەی ئەم کاریگەرییە دەرکەوێت و ئاستی کاریگەریی هۆکار و شوناسە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکان دیاریی بکرێت.

ئایین و چاندی رامیاریی لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا[1]

بەپێی ئەوەی کە کۆمەڵگای کوردستان، کۆمەڵگایەکی نەریتی و ئایینییە، ئایین وەکو یەکێک لە سەرچاوە سەرەکییەکانی چاند یان کەلەپوور لەسەر چاندی رامیاریی (سیاسی) ئەو کۆمەڵگایەش کاریگەریی هەبووە. بەشێک لە بیر و باوەڕ و نەریتەکانی زاڵ بەسەر کەلەپووری رامیاریی کوردەواریدا لە ئایینەوە سەرچاوە دەگرن و ئەمە هۆکاری بەشێک لە شێوازەکانی کردەوە و ئاکاری سیاسی کۆمەڵگای کوردی لە بەرانبەر سیاسەت و دەسەڵاتی سیاسی بەتایبەت وەرگرتن، رەخنە یان رەتکردنەوەی سیستەمی سیاسی بووە. بۆیە سەرنجدان بە پێوەندیی ئایین و کەلەپووری رامیاریی پێویستە. بە پێی پێناسەی باو، کەلەپووری رامیاریی کۆمەڵێک هەڵوێست، باوەڕ و هەستە کە بەندوباو و واتا بە رەوتی سیاسی دەبەخشێت و گریمانە و رێسای بەرچاو بۆ ئاکار لە سیستەمی سیاسیدا دابین دەکات. ئەمە بریتییە لە هەردووکی ئایدیالە سیاسییەکان و نۆرمە بەکارهێنراوەکان لە کۆمەڵگایەکی سیاسیدا. بەمجۆرە کەلەپووری رامیاریی پیشاندەری لایەنە دەروونناسانە و زەینییەکانی سیاسەتە.[2] هەر کەلەپوورێکی رامیاریی بڵاوبوونەوەیەکی تایبەت لە هەڵوێستەکان، بەهاکان، هەستەکان، زانیاریی و شارەزاییە سیاسییەکانە.[3] کەلەپووری رامیاریی، وێنا و هەڵوێستە لەسەر دەسەڵات، بەرپرسایەتییە حکومییەکان و شێوازەکانی بەکۆمەڵگاییکردنی سیاسی.[4] بە گشتی، بە پێی پێناسەی دایمۆند کە لەسەر بنەمای بیرۆکەکانی 'ئالمۆند و ڤێربا'یە، کەلەپووری رامیاریی "باوەڕە سەرەکییەکان، هەڵوێستەکان، بەهاکان، هەستەکان، و هەڵسەنگاندنی خەڵک سەبارەت بە سیستەمی سیاسی وڵاتەکەیان، و رۆڵی خۆ لەو سیستەمەدا"یە. کەواتە، کەلەپووری رامیاریی تەنیا سەبارەت بە تێگەیشتنی

---

[1] ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە رێکەوتی 29/12/2016، لە ماڵپەری "میللەت"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:
http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=31778&T

[2] Lucian W. Pye, “Political Culture”, in International Encyclopedia of the Social Sciences, available 2016, at: http://www.encyclopedia.com/social-sciences-and-law/sociology-and-social-reform/sociology-general-terms-and-concepts-35

[3] گابریل ا. آلموند، جی. بینگام پاول جونیور، رابرت جی. مونت، **چهارچوبی نظری برای بررسی سیاست تطبیقی**، ترجمه: علیرضا طیب، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی، 1376، ص 71.

[4] سید عبدالعلی قوام، **سیاست‌های مقایسه‌ای**، تهران: انتشارات سمت، چاپ سوم، 1380، ص 71.

تاکەکەسی لە سیاسەت نییە بەڵکو هەروەها پێوەندی بە گۆڕەپانی سیاسی بەرینترەوە وەک سیاسەتی نیشتمانی هەیە.[1] هەرچۆنێک بێت، پێناسە و پۆلێنبەندیی جیاواز لەسەر کەلەپووری رامیاریی هەیە کە لەم وتارەدا بە پێی تیۆری ئالموند و ڤێربا ئاورێک دەدرێتەوە سەر دۆخی کەلەپووری رامیاریی لە ئێران و کوردستانی رۆژهەڵاتدا.

چاندی رامیاریی لە روانگەی 'ئالمۆند و ڤێربا'وە

کۆمەڵناسی رامیاریی (سیاسی) 'گابریەل ئالمۆند' و 'سیدنی ڤێربا'[2] بە توندی لە ژێر کاریگەریی کردەخوازیی پێکهاتەیی کۆمەڵناسانەیە کە لە کۆتایی سەدەی 19 و سەرەتای سەدەی بیستەم لە بەستێنی گۆڕانی کۆمەڵایەتی زۆر و سەرهەڵدانی بزووتنەوە سیاسییە جەماوەرییەکانی شەکێنەر و بگۆڕ بە هۆی هەڵمەتی پیشەسازیی و مافی سیاسی دەنگدان، سەریهەڵدا. لە گرنگترینی ئەم کۆمەڵناسانە، ئیمیل دورکایم[3] بوو کە لەسەر ئەوەی کە چۆن کۆمەڵگاکان دەتوانن لەم گۆڕانە خێرایانەدا یەکیەتی کۆمەڵایەتی بپارێزن، خوێندنەوەی هەبوو. لە کاتێکدا کە دورکایم هەڕەشەیەکی لەسەر یەکیەتی کۆمەڵایەتی لە وەرددانەوە و وەرسووڕانی پیشەسازیدا هەست پێکرد، ئالمۆند و ڤێربا هەڕەشەیەکی هاوشێوەیان لە گۆڕانی رەژیمەکان لە ماوەی شەپۆلی دووەمی بە دیمۆکراتیک کردن (دیمۆکراتیزاسیۆن) و هەڕەشە چەکدارییەکانی شەڕی ساردا هەست پێکرد. بۆیە، بۆ پاراستنی دیمۆکراسییەکان باسیان لە "چاندی شارستانی (مەدەنی)" کرد. خشتە پێکهێنەرەکانی تیۆری پێکهاتەیی ئەم دووانە بریتین لە کۆمەڵێک بۆچوون یان هەڵوێست و ئاراستەگرتنی تاکەکەسی لە پێوەندی لەگەڵ ئامانجە سیاسییەکان. ئاراستەگرتن سێ بیچم لە خۆ دەگرێت: ئاراستەگرتنی ئاگایانە و مەعریفی (زانیاریی و باوەڕ سەبارەت بە سیستەمی سیاسی، رێساکانی، رۆڵەکانی و کارگێرانی ئەم رۆڵانە، ناوکەوت و دەرکەوتەکانی)؛ ئاراستەگرتنی هەستیارانە (هەستەکان سەبارەت بە سیستەمی سیاسی، رێساکانی، رۆڵ، کارگێران و کردەوەکانی)؛ و ئاراستەگرتنی هەڵسەنگێنەرانە (دادوەریی و بیروڕاکان لەسەر ئامانجە سیاسییەکان کە بە شێوەی ئاسایی پێویستی بە تێکەڵێک لە ستاندارد و پێوەرەکانی پێوەندیدار بە بەها، زانیاریی و هەستەکان هەیە). ئامانجە سیاسییەکان بریتین لە: سیستەمی سیاسی گشتی، رۆڵ و پێکهاتە تایبەتەکان لەم سیستەمەدا (وەک دەسەڵاتی یاسادانان و بورۆکراسی)، بەرپرسانی رۆڵەکان (وەک پاشا و یاسادانەران)، و سیاسەتە گشتییەکان (بڕیارەکان یان جێبەجێکردنی بڕیارەکان).[4]

لەسەر بنەمای ئەم خشتە پێکهێنەرانە، ئالمۆند و ڤێربا سێ جۆری نموونە لە چاندی رامیاریی ناو دەبەن: چاندی داخراو (بەرتەسک)، پێڕەو (ملکەچانە و ناچالاکانە) و بەشدارانە (چالاکانە). لە داخراودا هاووڵاتییان هەڵوێست و ئاراستەگرتنی ئاگایانە، هەستیارانە و هەڵسەنگێنەرانەی کەمیان لەسەر چوار جۆرە ئامانجە سیاسییەکە هەیە. لەم کۆمەڵگا سادە نەریتییانەدا رۆڵگەلێکی سیاسی تایبەت بوونیان نییە و چاوەڕوانی کەم بۆ گۆڕانی سیاسی هەیە. لێرەدا تاکەکان لەسەر بەرژەوەندی خێزان و بنەماڵە وەکو تەنیا ئامانج بۆ بەدواداچوون بیر دەکەنەوە یان رۆڵی خۆیان لە سیستەمی سیاسیدا لە پێوەندی لەگەڵ بنەماڵەدا دەبینن. لە کەلەپووری پێڕەودا، ئاراستەگرتنی ئاگایانە، هەستیارانە و هەڵسەنگێنەرانەی زۆر بەرەو سیستەمی سیاسی و دەرکەوتەکانی سیاسەت هەیە، بەڵام ئاراستەگرتن بەرەو ناوکەوتەکان (وەک لە رێگای حیزبە سیاسییەکانەوە) نییە و "خۆ" وەک بەشدارێکی چالاک لە ئاستی لانیکەم دایە. بەمجۆرە ئاراستەگرتن لە بەرانبەر سیستەم و دەرکەوتەکانی لە رێگای پێوەندییەکی ناڕادەیەک نادڵخوازانە، بێ هۆگرانە و ناچالاکانە لەلایەن هاووڵاتییانەوە، جێبەجێ دەکرێت. کەلەپوورە پێڕەوەکان زۆرتر راهاتوون لەگەڵ پێکهاتە سیاسییە ناوەندخواز و ملهوڕەکان. لەڕاستیدا بۆ کەسی ملکەچ و پێڕەو واتە هاووڵاتییان یاسا ئەو شتەیە کە ئەو پێڕەوی لێدەکات و ملکەجیەتی، نەک ئەو شتەی کە ئەو یارمەتی دەدات بۆ پێکهاتنی و لە

[1] Jeff Haynes (ed.), *Religion, Globalization and Political Culture in the Third World*, London: Macmillan Press Ltd, 1999, p 8.
[2] Gabriel Almond and Sidney Verba
[3] Emile Durkheim
[4] Tommaso Pavone, "Political Culture and Democratic Homeostasis: A Critical Review of Gabriel Almond and Sidney Verba's The Civic Culture", 2014.

پێکهاتنیدا رۆڵی هەیە. لە کەلەپووری بەشدارانەدا، ئەندامانی کۆمەڵگا ئاراستەگرتنی ئاگایانە، هەستیارانە و هەڵسەنگێنەرانەی زۆریان بۆ سیستەمی سیاسی، ئامانجە ناوکەوتەکان و سیاسەتە دەرکەوتەکانی هەیە و خۆیان بە بەشدارێکی چالاک لە کۆمەڵگای سیاسیدا دەزانن. یاریزانانی کۆمەڵایەتی حەزیان لە چالاکی و جووڵە هەیە. بە گشتی کەلەپووورە بەشدارانەکان راهاتوون لەگەڵ پێکهاتە سیاسییە دیمۆکراتیکەکان. لێرەدا هاووڵاتی چاوەڕوانی لێدەکرێت کە لە یاسا پێڕەوی بکات و ئەمەگداری بێت بەڵام هاوکات لە پێکهێنانی بڕیارەکاندا بەشدار دەبێت. بە پێی بیروڕای ئەم دووانە، کەلەپووورە سیاسییەکان زۆر کەم راهاتوو دەبن لەگەڵ ئەو سێ جۆرە نموونە و زۆرتر تێکەڵێکن لەوانە. هەروەها کەلەپووری رامیاریی هەموو کاتێک لەگەڵ پێکهاتەی سیاسی کردەوەییدا راهاتوو نییە: سیستەمە سیاسییەکان رەنگە وەک راهاتوویی و گونجاویی زۆر لە نێوان کەلەپوور و پێکهاتەدا (کە دەبێتە هۆی ئەمەگداریی)، راهاتوویی لاواز (کە دەبێتە هۆی بێ لایەنی) و رانەهاتوویی و نەگونجاوی (کە دەبێتە هۆی نامۆیی و رق) دیاریی بکرێن.[1]

لە سۆنگەیەکی ترەوە، سێ ئاستی چاندی سیاسی بریتین لە ئاستی سیستەم، رەوت (پرۆسە) و سیاسەتدانان. لە ئاستی سیستەمدا، روانگەی هاووڵاتییان لەسەر بەهاکان و رێکخراوەکانی پێکهێنەری سیستەمی سیاسی سەرنج دەدرێن. ئەوەی کە شێوازی هەڵبژاردنی سەرکردەکان و پێڕەوی هاووڵاتییان لە یاساکان چۆنە. لە گرنگترین لایەنەکانی ئاستی سیستەمی، لایەنی شەرعییەتی (رەوابوون) حکوومەتە. لەو وڵاتانەیدا کە ئاستی شەرعییەت لە خوارەوەیە، هاووڵاتییەکان زۆربەی کات بۆ چارەسەریی ناکۆکییە سیاسییەکان پەنا دەبەنە بەر توندوتیژیی. سێ کێشەی شەرعییەت ئەمانەن: قەبووڵ نەکردنی تۆکمەیی سیاسی نیشتمانی، قەبووڵ نەکردنی شێوازەکانی دیاریکردنی رێبەران و نووسینی سیاسەتەکان و متمانە نەکردن بە پێبەندبوونی رێبەران بۆ جێبەجێکردنی ئەرکەکانیان. تێکچوونی هەندێ لە وڵاتان وەک سۆڤییەت بە هۆی هەبوونی هەر سێکی ئەم کێشانەی شەرعییەت بووە.[2]

لە ئاستی رەوتدا، سەرنجی حەزی تاکەکان بۆ سەرقاڵبوون لە رەوتی سیاسی واتە گەلاڵەی داواکاریی، پێڕەوی لە یاسا، پاڵپشتی لە هەندێ گروپ و دژایەتی هەندێکی تر و شێوازە جیاوازەکانی بەشداری کردن دەدرێت. لەم ئاستەدا باسی سێ جۆرە کەلەپووورە سیاسییەکەی سەرەوە دەکرێت: داخراو، پێڕەو، بەشدارانە. لە کۆمەڵگا جیاوازەکاندا هەر سێ جۆرەکە دەبینرێن بەڵام رادەی هەرکامەیان جیاوازە. لە کۆمەڵگای پێشکەوتوودا، رادەی کەلەپووری بەشدارانە زۆرترە. لە هەندێکی تردا رادەی بەشدارانە و پێڕەو بەرابەرن. لە کۆمەڵگا دواکەوتووەکاندا رادەی بەشدارانە کەمتر و رادەی داخراو زیاترە.[3] بۆیە لە جۆرە تێکەڵەکانی کەلەپووری سیاسی ناوبراوە وەک داخراو-پێڕەو، پێڕەو-بەشدارانە، پێڕەو-بەشدارانە و داخراو-بەشدارانە.[4]

لە ئاستی سیاسەتداناندا سەرنجی چاوەڕوانی هاووڵاتییان لە سیاسەتەکانی حکوومەت دەدرێت. ئەوەی کە چ ئامانجگەلێک دیاریی دەکرێن و چۆن دەبێت بەوانە بگەن. لە پێوەندیی لەگەڵ سیاسەتە گشتییەکان و سیاسەتدانان و روانگەیەک کە لەسەر شەرعییەتی حکوومەت هەیە، کەلەپووری سیاسی رەنگە رێکەوتووانەو رەزامەندانە یان کێشەدارانە و ناکۆک بێت. لە رێکەوتووانەدا، هاووڵاتییان بە شێوەی ئاسایی سەبارەت بە شێوازە شیاوەکانی بڕیاردانی سیاسی و چارەسەریی پرس و کێشە سەرەکییەکانی کۆمەڵگا هاودەنگن. بەڵام لە کێشەدارانەدا، هاووڵاتییان لەسەر شەرعییەتی رەژیم و چارەسەریی کێشە سەرەکییەکان بە توندی تووشی فرەلایەنین. لەم دۆخەدا کۆمەڵگا وردە کەلەپووری رامیاریی هەیە.[5]

یەکێک لە نوێنگەکانی چاندی رامیاریی، چاندی شارستانییە کە تێیدا، چاندی رامیاریی بەشدارانە لە رێگای ئاراستەگرتنی داخراو و پێڕەوانە سەبارەت بە بابەتە سیاسییەکان، هاوسەنگ دەبێت.[6] چاندی شارستانی (مەدەنی) کە ئالمۆند و ڤێربا باسی دەکەن راهاتووە لەگەڵ سیستەمە سیاسییە دیمۆکراتیکەکان و شیاوترین کەلەپووورە بۆیان.[7] ئەم کەلەپووورە،

---

[1] Ibid.

[2] آلموند، جونیور، مونت، 1376: صص 71-72.

[3] هەر ئەوە، لل. 71-74.

[4] قوام، 1380: ص 73.

[5] آلموند، جونیور، مونت، 1376: صص 71 و 77.

[6] قوام، 1380: ص 74.

[7] See: Pye, at: http://www.encyclopedia.com

کەلەپوورێکی تێکەڵە واتە تێکەڵێک لە کەلەپووری داخراو، ملکەچانە و بەشدارانە. تایبەتمەندییەکانی مۆدێلی چالاک-ئاوەزمەندانەی هاووڵاتییەتی دیمۆکراتیکی خاوەن راهێنانی شارستانی (کە هاووڵاتییان ئاگا، چالاک و ئاوەزمەندن) لەڕاستیدا بەشە پێکهێنەرەکانی چاندی مەدەنین، بەڵام سەرەڕای ئەوە رۆڵی پێرەو و داخراو ماونەتەوە. بەمجۆرە رۆڵی بەشدارانە بە رۆڵەکانی ملکەجی و داخراو زێدە کراوە، لەم رێگایەوە هاووڵاتییان پێوەندییە نەریتی و داخراوەکانیان (وەکو ئەندامەتی لە کەلیسا) هەر بەو رادەی کە رۆڵی سیاسی ناچالاکانەتریان (وەک ئەو ملکەجانەی کە بریاردانی بلیمەتەکان قەبووڵ دەکەن) رادەگرن. ئەم تایبەتمەندییە تێکەڵاوەی چاندی مەدەنییە کە ناکۆکییە ماکییەکانی سیستەمە دیمۆکراتیکەکان واتە کێشەی نێوان دەسەڵات و کاریگەربوونی حکوومەت و وەڵامدەربوون و بەرپرسیاربوونی حکومت لەگەڵ یەکتر کۆ دەکاتەوە. یەکەم، بناخە داخراو/ملکەجییەکانی چاندی مەدەنی هاندەری میانڕەوین و ئەم ئاراستەگرتنانە توندی و خەستی چالاکی و سەرقاڵی سیاسی تاکەکەسی هێور دەکەنەوە. چالاکی سیاسی تەنیا بەشێک لە دڵەڕاوکێی هاووڵاتییان دەبێت. بەمجۆرە لەڕاستیدا هاووڵاتی لە چاندی مەدەنیدا هاووڵاتی چالاک نییە بەڵکو بە شێوەی لەناخداهەڵگر (پۆتانسیەل) هاووڵاتی چالاکە. ئەمە بریاردانی دەستەبژێر و بلیمەتەکان (ئێلیتەکان) و هەڵسووڕانی کاریگەر ساکار دەکاتەوە. بەڵام بەوەشەوە بلیمەتەکان لە ژێر چاوەدێریدا دەبن. رۆڵی دژبەری هاووڵاتی، وەکو هەڵسووڕاوی چالاک و خاوەن برشت و تەشەنە لەسەر بەرپرسیاربوونی بلیمەتەکان، لە رێگای بەڵێندارێتی بەهێزیەوە بۆ نۆرمی هاووڵاتییەتی چالاک و تێگەیشتنی لەوەی کە ئەو دەتوانێت هاووڵاتییەکی خاوەن تەشەنە بێت، دەپارێزێت. لەم رێگایەوە کەلەپووری شارستانی پێویستی بە کۆدەنگی و رێکەوتن (کە لە تێکچوونی کۆمەڵایەتی بەرگیری دەکات) و بە قەڵشت و کەلێن (کە سیاسەت رێکدەخات و چالاکی سیاسی واتادار دەکات) هاوسەنگ دەکات. ئەم کێشەیە لە رێگای ناکۆکی نێوان نۆرمەکانی بەشداریی و ئاکاریی بەشداریی باسی لەسەر دەکرێت و بڵاو دەبێتەوە. هەرچۆنێک بێت بە چالاکبوونی پۆتانسیەلی هاووڵاتی و بەرپرسیاربوونی حکوومەت، "مێکانیزمی هاوسەنگی" پێکدێت و کێشەکان چارەسەر دەکرێن. کەواتە، چاندی شارستانی چەمکێکە بۆ زاڵبوون بەسەر کێشەکانی دیمۆکراسیدا. بۆ حکوومەتی دیمۆکراتیک هەندێ ئاراستەگرتن (هەستیارانە، ئاگایانە و هەڵسەنگێنەرانە) بۆ سیستەم پێویستن.[1]

بە کورتی، لە روانگەی 'ئالمۆند و ڤێربا'وە چاندی رامیاریی بریتییە لە بۆچوون، هەڵوێست و ئاراستەگرتنە ئاگایانە، هەستیارانە و هەڵسەنگێنەرانەکان لەسەر سیستەمی سیاسی. سێ جۆری سەرەکی چاندی سیاسی بریتین لە: داخراو، کە تێیدا ئاراستەگرتنی ئاگایانە بەرەو سیستەمی سیاسی نییە و تاک کورتەبیرە؛ پێرەوانە (ناچالاکانە)، کە ئاراستەگرتنی ئاگایانە بەرەو دەرکەوتەکانی سیستەم هەیە؛ بەشدارانە (چالاکانە)، کە ئاراستەگرتنی ئاگایانە بەرەو هەردووکی ناوکەوت و دەرکەوتەکانی سیستەم هەیە. ئەم سێ چاندە بە ریزەوە راهاتوون لەگەڵ سیستەمە نەریتی، ملهوڕانە و دیمۆکراتیکەکان. چاندی شارستانی (مەدەنی)، چاندێکی سیاسی بەشدارانەی ئەمەگدارانە و راستوێژانەیە. حکوومەتی دیموکراتیکی نەگۆڕ و کاریگەر گرێدراوی ئەو ئاراستەگرتنانەیە کە خەڵک بۆ رەوتی سیاسی هەیانە – واتە چاندی سیاسی. بۆ ئالمۆند و ڤێربا، ویلایەتە یەکگرتووەکان و بەریتانیا گەیشتوون بە ئاستی چاندی مەدەنی بەشدارانە و رێزلێگرانە.[2]

ئایین و چاندی رامیاریی

پێوەندی دوولایەنە، واتادار و گرێدراو لە نێوان دوو بابەتی ئایین و چاند بە گشتی و چاندی رامیاریی بەتایبەتی هەیە. چاندی رامیاریی سەرچاوەی جۆراوجۆری هەیە. بە وتەیەکی تر، باوەڕەکان، ئاواتەکان، ئامانجەکان و ئەو بۆچوون و هەڵوێستانەی کە چاندی سیاسی پێکدەهێنن، لە ژێر کاریگەری هەندێ هۆکار بەتایبەت ئایینداn. خەڵک باوەڕە ئایینییەکانی

[1] Pavone, 2014.
[2] Stephen Fisher, "Political Culture, Social Capital and Democracy", available 2016, at: http://users.ox.ac.uk/~nuff0084/polsoc

خۆیان لە کەلەپووری سیاسی و لە جۆری دیتن و هەڵسوکەوتیان لەگەڵ سیاسەت و دەسەڵاتی سیاسیدا پیشان دەدەن.[1] ئایین و دامەزراوە ئایینییەکان، لەلایەکەوە، لە ڕێگای بەکۆمەڵگاییکردنی تاکی کۆمەڵگاوە لەسەر کەلەپووری رامیاریی و هەروەها بە گشتی پارێزکاربوون و ملکەجی خەڵک کاریگەرن. ئایینەکان هەڵگری بەهای چاندیی و ئەخلاقین کە بمانەوێت و نەمانەوێت دواهاتی سیاسییان هەیە و لەسەر پرسە سیاسییەکان و سیاسەتە گشتییەکان کاریگەرییان دەبێت. لەلایەکی ترەوە، توێژی ئایینی لە ڕێگای زاڵبوون بەسەر دەسەڵاتی سیاسی و پێکهێنانی حکوومەتی ئایینی کە تۆتالیتەربوون لە تایبەتمەندییەکانیەتی، لەسەر کەلەپووری سیاسی کاریگەرییان هەیە.

لە پێوەندی لەگەڵ خاڵی دووەمدا، هەروەها کە دیارە، ئایینی سیاسی واتە دەستتێوەردانی راشکاوانەی یاریزانانی ئایینی لە کاروباری سیاسی-کۆمەڵایەتی[2]، لە وڵاتانی جیهانی سێهەمدا درێژەی هەبووە و هەبوونی بناژۆخوازیی ئایینی توند لە هەندێ کۆمەڵگا بەتایبەت ئێران کاریگەری بەرچاوی لەسەر کۆمەڵگا و سیاسەت هەبووە و روانگە پارێزکارانەکانی کۆمەڵایەتی، ئەخلاقی و ئایینی خستۆتە سەرەوەی کاری سیاسەتدانان.[3] هەر لەم پێوەندییەدا، بۆ هەردووکی هانتینگتون و فوکویاما[4] چاندە سیاسییەکانی نامەسێحی لە جیهانی سێهەمدا هەم هۆ و هەم دواهاتی سیستەمە سیاسییە نادێمۆکراتیکەکانن.[5] ئەم پێوەندییە دوو لایەنە لە مێژووی ئێراندا بە چاکی دەبینرێت بە جۆرێ کە کەلەپووری سیاسی شێعەزاڵی ئێستاکە تارادەیەک دواهاتی سیستەمی نادێمۆکراتیکی سەردەمی شا و بۆخۆیشی هۆی پێکهاتنی سیستەمی نادێمۆکراتیکی پاش شۆڕشی ئیسلامی 1979 بووە.

ئایین و چاندی رامیاریی لە ئێراندا

کۆمەڵگای ئێران لە کۆنەوە کۆمەڵگایەکی ئایینی بووە و ئایین یەکێک لە سەرچاوە سەرەکییەکانی کەلەپووری ئەو وڵاتە بووە. لە ئێراندا سیاسەت و ئایین پێوەندیکی پتەویان لەگەڵ یەکتر هەیە و ئەم کارە لەسەر چاندی رامیاریی ئێران بەتایبەت لە ساڵانی پاش سەرکەوتنی شۆڕشی ئیسلامیدا کاریگەری زۆری هەبووە. کردەی سیاسی ئایین لە مێژووی ئێراندا ڕێخەی درێژی هەیە. لە باری مێژووییەوە لە ئێراندا، چ پێش ئیسلام و چ پاش ئیسلام، ئایین ئامرازێک بووە بۆ شەرعییەتدان بە سیستەمی سیاسی و پێکهێنانی هەڵوێست، روانگە و ئاکاری سیاسی خەڵک. پاش شۆڕشی ئیسلامی و تێکەڵبوونی ئایین و دەوڵەت، ئەم کردەیەی ئایین وەک ئامرازی پاساوکردن و شەرعییەت بەخشین بە دەسەڵاتی دەسەڵاتداران، بە توندی لە پاساوی ئاکاری سیاسەتوانانادا بەکارهێنرا بەجۆرێ کە ئایین بوو بە گرنگترین ئامرازی کۆنترۆڵی ئاراستەگرتن، کردەوە و دژکردەوە سیاسییەکانی تاکی کۆمەڵگا، و لاسایی کردنەوە و پێرەویی بوون بە شێوازێکی بەرچاو لە ئاکاری سیاسیدا.[6] لەڕاستیدا، حکوومەتی ئایینی ئێران سیاسەتێکی ماکیاڤێلیانەی پێڕەو کردووە. لە بیری ماکیاڤێلیدا ئەمەگداری هاووڵاتییان بۆ ئایین دەبێتە هۆی بەردەوامی دەوڵەت، لەبەر ئەوەی کە ئایین خەڵک لە سزاکان دەترسێنێت و ئەمە دەبێتە هۆی پێڕەوییان لە دەسەڵاتداران. بەمجۆرە، ئایین ئامرازێکە بۆ حکوومەت کردن بە سەر خەڵکدا.[7] وەها دۆخێک لە ئێراندا روویداوە و لەو ڕێگایەوە ئایین لە پێکهاتنی کەلەپووری سیاسی پێڕەو (ناچالاکانە) لە ئێراندا یارمەتیدەر بووە. لەم ئاڕاستەیەدا، لە رەوتی شۆڕشی ئیسلامیدا دامەزراوە ئایینییە نوێیەکان چالاک کران کە کاریگەریی بەرچاویان لەسەر رەوتە سیاسییەکان هەبوو. لەم دۆخەدا مزگەوتەکان، تەکیەکان، زیارەتگەکان و تاقم و گروپە ئایینییەکان جێگایەکی زیاتریان لە کەلەپووری سیاسی ئێراندا دۆزیەوە و بیرۆکە ئیسلامییەکان بەرهەمهێنرانەوە.[8] هەروەها، لە کۆماری ئیسلامی ئێراندا جەخت لەسەر

---

[1] مسعود مطلبی، "عرصه‌های دینگرایی در فرهنگ سیاسی ایران معاصر"، **فصلنامه مطالعات میان فرهنگی**، دوره 7، شماره 18، 1392، صص 105 تا 134.

[2] Hynes, 1999: p. 6

[3] آلموند، جونیور، مونت، 1376: ص 65.

[4] Huntington and Fukuyama

[5] Hynes, 1999: p. 13

[6] محمود کریمی، "نقش دین و خانواده در فرهنگ سیاسی"، **روزنامه رسالت**، مورخ: 24/10/1388.

[7] حسین بشیریه، **انقلاب و بسیج سیاسی**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ پنجم، 1382، ص 43.

[8] مطلبی، 1392.

"شەریعەت" گۆڕدرا بە جەخت لەسەر "فەقیهـ" (زانای ئایینی) و دوایین ئاکامی ئەم گۆڕانە بە کردەوە پێشترێتیدان بە سیاسەت بووە، لە ڕێگای تێکەڵکردنی هەندێ چەمک و کردەوەی ئایینی و سێکیولار بە جۆرێ کە بتوانن داواکاری شەرعییەتی ئیسلامی بن.[1]

پێکهاتنی کۆماری ئیسلامی رۆشتن بەرەو شێعەخوازییەکی ناوەندیکراو و فەرمانگەییکراوی لە ئێراندا پەرەپێدا. بورۆکراتیزاسیۆنی ئایین دیاردەیەکی زۆر بەربڵاوە کە دەکرێ لە هەموو چینەکانی کۆمەڵگادا ببینرێت. ئیسلام لەم کۆمارەدا پشکی هەبووە لە شەرعییەتی کۆمەڵایەتی بەناوەندیکردنی دەوڵەت. ئیسلام بەتایبەتی ئامرازێکی کاریگەر بووە لە پێکهاتنی مۆدێلێکی بورۆکراسی بەرین لە باری کۆمەڵایەتییەوە. دامەزراوە و پێکهاتەکانی کەلەپووری ئایینی لە ماوەی گەشەیاندا بەردەوام گۆڕدراون بە ڕێکخراوە تایبەتەکان کە بەرپرسایەتییەکانیان تاڕادەیەک بە چاکی دیاریی دەکرێن و پاڵپشتی چاکی دارایی و بۆدجە وەردەگرن: وەزارەتی کەلەپوور و ڕێنوێنی ئیسلامی، وەزارەتی فێرکردن و بارهێنان (پەروەردە)، و ڕێکخراوی بانگەشەی ئیسلام لە قوم، نووسینگەی ناوەندی هەڵسووڕانی مزگەوتەکان، کۆمەڵەی بانگخوازان، دامەزراوەی بەجێهێنەرانی نوێژی هەینی، ئەنجومەنی وتارخوێن و پێشنوێژانی هەینی، ڕێکخراوی بووژاندنەوەی نوێژ، کۆمەڵەی قوتابییانی قورئانی، دامەزراوەی فەرمان بە چاکە و ڕێگری لە خراپە و دیکەی ئەنجومەنە ناوەندییەکانی ڕێکخراوە ئایینییەکان، هەموویان بۆ هەڵسووڕانی کۆمەڵگا لە درێژایی هێڵەکانی ئیسلامی ڕاستەقینە (بە گوتەی خۆیان) بووە. ئەم زێدەڕەوییە دامەزراوەییە ڕاستەوخۆ پێوەندیی هەیە بە کردەی ئەوانە لە پاراستنی ڕەژیمدا. ئەم ناوەندخوازیی فەرمانگەییە و زۆربوونی پێکهاتەکان لە ناو کەلەپووری ئایینیدا بووەتە هۆی لاوازبوونی کۆمەڵگای مەدەنی بە جۆرێ کە پیشاندەری ئایدۆلۆژی ڕەژیمێکی سەرەڕۆ و ملهوڕە کە لە هێما و کۆدە ئیسلامییەکان بە مەیلی خۆ کەڵک وەردەگرێت.[2]

هەر لەو ئاڕاستەیەدا، پشکی ئایین لە راکێشانی خەڵک بۆ ڕێپێوانە فەرمییەکانی حکوومەت، ناکەوێتە چوارچێوەی کەلەپووری سیاسی بەشدارانە چۆن هەمووی بە پلان و بەرنامە لە سەرەوە بووە. ئایین خۆی لە دەسەڵاتدا بووە و وەک ئامراز بۆ پشتیوانی لە دەسەڵات بەکارهێنراوە. بە هۆی نەبوونی ئازادی، تاک و کۆمەڵگای چالاک و بەشداری ڕاستەقینە بوونیان نەبووە و پاڵپشتی لەلایەن خەڵکەوە نائاگایانە، پێڕەوانە و بە زۆرەملێ بووە بێ ئەوەی داواکارییەکانیان بڕواتە ناو سیستەم و وەڵام بدرێنەوە. حکوومەتی ئایینی پاوانخواز کە هەموو شتێک و هەموو ئامرازەکانی بەکۆمەڵگاییکردنی وەک سیستەمی فێرکردن و بارهێنان (پەروەردە)، دامەزراوە ئایینییەکان، ڕاگەیاندن و... لە دەست دایە، بووەتە هۆی پێکهێنانی کەلەپووری سیاسی داخراو-ناچالاکانە و هەروەها کێشەدارانەی پڕ لە ناکۆکی. بەم بۆنەوە لە ئاستی سیستەمیشدا، شەرعییەتی حکوومەت تووشیاری کێشەیە و هەر سێ کێشەی پێشتر ناوبراو لە کۆمەڵگای ئێراندا دەبینرێن. پاش شۆڕشی ئیسلامی، ئاکامی ئەم دەستێوەردانەی ئایین لە سیاسەتدا نەتەنیا ئێرانی نەکرد بە خاوەن کەلەپوورێکی مەدەنی بەڵکو بەرەو چاندی ناکۆک و کێشەدارانەی برد کە بە زۆر ڕاگیراوە و ئەگەر هەلی گونجاو بڕەخسێت سیستەمی سیاسی ئەو وڵاتە تووشی قەیرانی گەورەتر لەوەی ئێستاکەی دەکات.

کەواتە، ئێران نموونەی وڵات و دەوڵەتێکی نادێمۆکراتیک و ملهوڕە کە چاندە رامیارییەکەی زیاتر ڕاهاتووە لەگەڵ چاندی پێڕەو کە ئالمۆند و ڤێربا باسی دەکەن. لە ئێراندا نەبوونی کەلەپووریی مەدەنی و هەبوونی سیستەمی دیکتاتۆری کە کەلەپوورێکی سیاسی داخراو و ملکەجانەی پێکهێنابوو، بووە هۆی نەبوونی "مێکانیزمی هاوسەنگی" ئاماژەپێکراوی ئالمۆند و ڤێربا و دەرەنجام ناسەقامگیری و تێکچوونی سیستەمی سیاسی و شۆڕشی ئیسلامی. بەڵام پاش شۆڕشیش ئەم کەلەپوورە بە هۆی نەبوونی ئازادی و سیستەمی تۆتالیتەری ئایینی دیسان درێژەی پێدرا و ناسەقامگیریی سیاسی و مەترسی لەسەر سیستەم درێژەی هەبووە. تاکی خاوەن پۆتانسیەلی چالاکی و هەڵوێست و ئاڕاستەگرتنی بەشدارانە گەشەی نەسەند و حکوومەتیش لە بەرانبەر خەڵکدا وەڵامدەر و بەرپرسیار نەبووە. بۆیە لەم وڵاتەدا ڕادەی کەلەپووری رامیاریی پێڕەو زیاترە

---

[1] Nazih Ayubi, "The Politics of Islam in the Middle East with Special Reference to Egypt, Iran and Saudi Arabia". *In* Jeff Haynes (ed.), 1999, pp *71-92.*

[2] Fariba Adelkhah, "Transformations of mass religious culture in Iran", In Jeff Haynes (ed.), 1999, *pp. 93-111.*

و کەلەپووری بەشدارانە کەمترە و کۆمەڵگای شارستانی زۆر لاوازە و کەلەپووریی شارستانی پێکنەهاتووە. هەروەها، ئەم دۆخە لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا بە هۆی گوشاری زۆری سیاسی بە بۆنەی جیاوازیی نەتەوەیی و لە هەندێ شوێنیشدا ئایینی چەند ئەوەندە خراپتر بووە بە گوێرەی ناوچە فارس و شێعەنشینەکان. هەرچۆنێک بێت یەکێک لە ئامرازەکانی حکوومەت ئێستاکە ئایینە و لەو رێگایەوە بە برەودانی روانگەی پارێزکارانە و کۆنترۆڵی جموجووڵی سیاسی هەوڵی داوە زاڵیەتی سیاسی خۆی لە کوردستاندا بپارێزێت.

کوردستان

لە کوردستاندا، ئایین جگە لەوەی کە وەک بەشێک لە چاندی ئەو کۆمەڵگا هێشتا نەریتییە بۆخۆی تاڕادەیەک کاریگەر بووە، لە رێگای حکوومەتی ئایینی و ئایینی سیاسی زاڵ بە سەر ئێرانیشەوە راستەوخۆ لەسەر چاندی رامیاریی کوردستان کاریگەریی هەبووە و وەکو ئامرازێکی سیاسی لە دەستی حکوومەتدا یارمەتیدەری حکوومت و پاراستنی دۆخی هەبووی پاش شۆڕشی 1979، بووە. دامودەزگا حکومی و ئایینییەکان لە کوردستاندا، روانگەی پارێزکارانەی تلاو بە ترسیان برەوداوە تاکو خەڵک خوازیاریی گۆڕانکاریی نەبن و کۆمەڵگایان لە هەر جۆرە گۆڕانێک تۆقاندووە. هەر لە چوارچێوەی سیاسەتی حکوومەتی ئێراندا زۆرینەی دامەزراوە ئایینییەکان و مزگەوتەکان لە ژێر رکێفی مەلایانی سەر بە حکوومەت دایە و ئەو مەلایانە بە زاڵبوون لەسەر ئەو دامەزراوانە و کەڵک وەرگرتن لە تەشەنەی ئایین لە کۆمەڵگادا و دژایەتیان لەگەڵ کەشوهەوای کراوە و ئازاد، یارمەتیدەری پێکهاتنی کەلەپووری رامیاریی داخراو-پێڕەو لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا بوون. ئەمانە لە بۆنە سیاسییەکاندا بە باشی بەکار دەهێنرێن.

لە ئاراستەی سیاسەتی دژە کورددا، بە شێوازی جۆراوجۆر لە ژێر ناوی ئاییندا لە چالاکی کۆمەڵگای کوردی بەرگیری کراوە و چاندێکی پارێزکارانە و ناچالاک برەو دراوە. لەو وڵاتەدا هیچ ئازادی و دەرەتانێک بۆ چالاکی کورد نییە و لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا کۆمەڵگای مەدەنی لاوازە. بۆیە بە نەبوونی ئازادی رادەربڕین، چاپەمەنی، رێکخراوە و بەشداریی لە دەسەڵاتدا وەکو کورد و دەرەنجام هەبوونی مێکانیزمی نادێمۆکراتیکی هەڵبژاردنەکان، کەلەپوورێکی سیاسی داخراو و ملکەجانە پێکهاتووە کە زۆرینەی تاکی کورد، چۆن هیچ دەرەتانێکی نییە لە چالاکی کەوتووە، و خەڵکی کورد لەبەر ئەوەی کە هیچ حیزبێکی یاسابیان نییە بۆ کەناڵیزەکردنی داواکارییەکانیان و بەشداریی ئازادانە لە رەوتی سیاسیدا، رۆڵێکیان لە کەرتی ناوکەوتی سیستەمی سیاسی واتە گەیاندنی داواکارییەکانی کورد بۆ تاوتوێ کردنیان لە ناو ئەو سیستەمەدا و هەروەها لە بڕیارداندا نییە و کەواتە بە شێوەی راستەقینەش پاڵپشتی لەو سیستەمە ناکەن. کەشوهەوای سیاسی جۆرێکە کە زۆرینەی تاکەکان لە ئاستی خۆیاندا لە بیری بەرژەوەندی بنەماڵە و خێزانی خۆیاندان و خەڵکی کورد بە تەنیا لە بەر دەرکەوتەکان و بڕیارەکانی سیستەمی سیاسیدان بێ ئەوەی کاریگەریان لەسەر ئەو دەرهاوێژ و بڕیارانە هەبێت یان سیستەم لە بەرانبەریاندا وەڵامدەر بێت. بۆیە لە کوردستاندا کەلەپووری سیاسی بەشدارانە و چالاکانە لە رەوتی سیاسیدا لە ئاستێکی نزم دایە و بە لانیکەمی خۆی گەیشتووە و کەلەپووریی ملکەجانە و ناچالاکانە ئەو کۆمەڵگایەی لە بەر گرتووە و بەتەنیا دەرهاوێشتەکانی سیستەمی سیاسی بە سەریدا دەسەپێت.

هەرچۆنێک بێت، کۆمەڵگایەکی دێمۆکراتیک بوونی نییە و تەشەنەی زۆری ئایین لە کۆمەڵگا و بوونی حکوومەتی ئایینی لە هۆکارەکانی رێگر بوون لە پێکهاتنی چاندی مەدەنیدا، چۆن نە حکوومت بەرپرسیار بووە و نە رێگەش بە گەشەسەندن و زۆربوونی تاکی خاوەن پۆتانسییەلی چالاک دراوە. ئەم چاندە لە کۆمەڵگایەکدا کە گرنگایەتی بە ئاوەزمەندیی مرۆڤ بدرێت گەشە دەکات، کەچی لە حکوومەتی ئایینی ئێراندا بەرپرسان خۆیان بە نوێنەری خوا و دەسەڵاتیان بە دەسەڵاتی خوایی دەزانن و دیکەی خەڵک بە بڕیاردەر و ئەوەی کە بتوانن چارەنووسی خۆ دیاریی بکەن، نازانن. بۆیە ئاوەزی تاک و ئاوەزی گشتی مرۆڤ لەو کۆمەڵگایەدا واتایەکیان نییە و، لایەنی ئاراستەگرتنی بەشدارانە گەشەی نەسەندووە و تێیدا هاوسەنگی پێکنەهاتووە. کەواتە، بۆ گەیشتن بە کەلەپووریی شارستانی، پێویستە چاندی سیاسی خەڵک و کۆمەڵگا لە چاندێکی زۆرتر داخراو و هەروەها چاندێکی خاوەن تاکی ناچالاک، بەرەو چاندێکی زۆرتر بەشدارانە و خاوەن

پۆتانسییەلی چالاکی بڕوات. واتە تاکەکان چالاکانە لە سیاسەتدا بەشداری بکەن و بڕیاردەر و ئاگا بن و هەست بکەن لەسەر بڕیارەکانی سیستەمی سیاسی کاریگەر دەبن.[1] بەڵام ئێستا لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا بە هۆی زاڵیەتی سیستەمی تۆتالیتەر و نادێمۆکراتیک وەها رەوشێک نییە و ئاستی کەلەپووری ناچالاکانە زۆرترین پشکی هەیە و تاکی کورد زیاتر ناچالاکانە و نائاگایانە بە زۆرەملێ پێڕەوی دەکات.

[1] سەباح موفیدی، "کێشە لە چی دایە: سیستەمی حکوومەتی، دەسەڵاتی یاسادانان یان کەلەپووریی سیاسی؟"، بڵاوکراوە لە ماڵپەڕی نوچە.نێت، 2015، بە ناونیشانی: http://www.nuche.net/?p=50023

سەباح موفیدی

بنەما کۆمەڵایەتییەکانی کاریگەر لەسەر سیاسەتی دەرەوە و پێوەندیی نێودەوڵەتی کوردستان[1]

لەسەر گریمانەی بوونی دەوڵەتێکی کوردی یان لە ئێستاکەدا کورد و حکوومەتە هەرێمیەکانی وەکو ئەکتەرێکی سیاسی نادەوڵەتی گرنگ، ئەو پرسیارە دێتە ئاراوە کە پێوەندیی دیپلۆماتیک و نێودەوڵەتی ئەم حکوومەتە دەبێت چۆن و لەسەر چ بنەماگەلێک بێت؟ و ئاخۆ چ فاکتەرگەلێک دەتوانن لەسەر ئەم پێوەندییانە کاریگەرییان هەبێت؟ ئەگەرچی لە ناوەندە سیاسییەکاندا بە ئەگەری زۆرەوە سەرنجی ئەم بابەتانە دراوە و رەنگە راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ کاریگەریان هەبووبێت بەڵام تاکو ئێستا کەمتر لە ناوەندە زانستییەکاندا سەرنج دراوە، کە دیارە بەرەبەرە کارکردن لەم بوارەدا وەک ئەرکی ناوەندە زانستییەکانی پێوەندیدار بە سیاسەت و پێوەندییە نێودەوڵەتیەکان زەق دەبێتەوە.

بە گشتی دوو جۆر فاکتەری کاریگەر لەسەر سیاسەتی دەرەوە و پێوەندیی نێودەوڵەتی بریتین لە فاکتەرە دەرەکییەکان و فاکتەرە ناوخۆییەکان کە لەم وتارەدا جەخت دەخرێتە سەر فاکتەرە ناوخۆییەکان. بێجگە لایەنی ماددی و هەروەها سیاسەتی گشتی حکوومەتی هەر وڵاتێک و لەبەرچاو گرتن یان نەگرتنی رێسا نێودەوڵەتییەکان و سیستەمی نێودەوڵەتی و هەنگاو هەڵێنان لەو چوارچێوەیەدا، لە روانگەیەکی تاڕادەیەک کانستراکتیڤیستییەوە[2] پێکهاتەی کۆمەڵایەتی، کەلەپوور بریتی لە ئایین،

---

[1] ئەم وتارە پێشتر لە چەند بەشدا لە ماڵپەری "دیپلۆماسی کوردستانی" (http://kudiplomacy.info/)دا بڵاو کراوەتەوە.

[2] لە تیۆری کانستراکتیڤیسم (constructivism) دا، شوناسەکان، بەها و نۆرمەکان و کەلەپوور رۆڵی گرنگ لە سیاسەتە جیهانییەکاندا دەگێرن. تێگەیشتنی کانستراکتیڤیستی لە کۆتاییەکانی دەیەی 1980 دا لە باسەکانی زانستی سیاسی و پێوەندیی نیودەوڵەتیدا سەریهەڵدا. نیکۆلاس ئۆنوف (Nicolas Onuf) لە رێگای پەرتووکی "جیهانێ کە ئێمە چێی دەکەین" و فرێدریش کراتۆچویل (Fredrich Kratochwil) لە ریگای پەرتووکی "رێساکان، نۆرمەکان و بڕیارەکان" و ئەلێکساندەر وێنت (Alexander Wendt) لە رێگای پەرتووکی "تیۆری کۆمەڵایەتی سیاسەتی نێودەوڵەتی" لەو کەسانەن کە لەم بوارەدا کاریگەر بوون. بیرمەندانی ئەم بوارە دەڵێن بڕیارەکان و هەڵوێستی یاریزانان بەپێی بۆچوونێکە کە لە ماوەی دانوستان لەگەڵ دیتراندا دەستەبەر دەکرێت. بە وتەی نیکۆلاس ئۆنوف، جیهانی بەردەم جیهانێکە کە ئێمە پێکیدەهێنین نەک ئەوەی کە بۆخۆی هەندێ رێسای نەگۆڕی هەبێت. ئەوە ئێمەین کە جیهان واتا دەکەینەوە و هەڵیدەسووڕێنین. بە وتەی کراتۆچویل، هەڵبژاردنی مرۆڤەکان، هەموو کات ئاوەزمەندانە نییە؛ بەڵکو کۆمەڵێک لەو رەوتانەی کە ئێمەی مرۆڤ میراتگر و پاڵپشتی ئەوانەین، لەسەر شەبەنگی هەڵبژاردنەکانی ئێمە کاریگەرن. ئەلێکساندەر وێنت سەرنجی باری کۆمەڵایەتی سیاسەتی نێودەوڵەتی دەدات و پێی وایە بۆچوونەکان، پێش گریمانەکان و بە گشتی رەوتی کۆمەڵایەتی بیچمگرتنی سیاسەتی نێودەوڵەتی دەبێت رەچاو بکرێن. لێرەدا زۆر جار ئۆگری و پێویستی بە ناسین و ناسیاریی پێشترێتی هەیە. هەرچۆنێک بێت، لەم روانگەوە پێکهاتەکانی پێوەندیدار بە نۆرم و هزر بە قەدەر پێکهاتە ماددییەکان گرنگن و لە پێکهاتنی بەرژەوەندیی و دژکردەوەکاندا رۆڵی دیاریکەریان دەبێت

مێژوو، بەها کۆمەڵایەتی و مرۆییەکان و... لەو فاکتەرانەن کە لەسەر سیاسەتی دەرەوە و پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانی وڵاتە جیاوازەکان کاریگەرییان هەیە. کۆمەڵگایەک کە بە توندی بەپێی کەلێنە کۆمەڵایەتییە جۆراوجۆرەکان لەوانە ئابووری، ئایینی و...، ناهاوسەنگی ناوچەیی و هتد دابەش کراوە بە هۆی دابەشکاریی و لێکترازان و نەبوونی هاوکاری لە نێوان گروپە جیاوازەکاندا ناتوانێت سیاسەتی دەرەوەی بەهێز و کاریگەریی هەبێت. لەلایەکی ترەوە، کۆمەڵگایەکی یەکدەنگ و هاوسەنگ کە هەستی بەهێزی یەکیەتی و تۆکمەیی نیشتمانی هەیە بە هۆی پشتگیریی هەموو بەشەکانی کۆمەڵگا کە بەها و بیرەوەری هاوبەشیان پێکهێناوە، دەتوانێت سیاسەتی دەرەوەی کاریگەریی هەبێت. کەواتە بنەما کۆمەڵایەتی و سیاسییە جۆراوجۆرەکانی ناوخۆیی هەر وڵاتێک لەو فاکتەرانەن کە دەتوانن لەسەر هاوکاریی لە نێوان دەوڵەتەکان یان بەپێچەوانەوە ناکۆکی لە نێوانیاندا کاریگەر بن.[1]

لەم پێوەندییەدا، بۆ وێنە دەتوانین ئاماژە بە رۆڵ و کردەی نەرێنی و ئەرێنی ئایین وەک فاکتەرێکی کۆمەڵایەتی بکەین. وەک دەزانین ئایین نە تەنیا هۆکاری شەڕە ئایینیەکان بووە بەڵکو کاریگەریشی لەسەر شەڕە سیاسییەکان هەبووە. لە سەدەی بیستەمدا هەندێ شەڕ و پێکدادان هەبوون کە زانا و سەرکردە ئایینییەکان هاندەری خەڵک بوون بۆ ئەو شەڕانە یان شەڕ لەگەڵ وڵاتانی تریان بە پێی سیاسەت و قسەی سیاسەتوانان پاساو داوە. وەک نموونە پاساودانی شەڕی یەکەم و دووەمی جیهانی لەلایەن سەرکردە ئایینییە مەسیحییەکانەوە. یان شەڕی نێوان عێراق و ئێران کە لەلایەن هەر دوو لاوە وەک شەڕی نێوان ئیسلام و کوفر پاساو دەدرا. هەروەها کاریگەریی ئایین لەسەر شەڕەکانی نێوان هێند و پاکستان. جگە لە شەڕ، شێوازەکانی تری توندوتیژیی لە ژێر کارتێکەریی ئاییندا هەیە کە زۆر کاریگەریی لەسەر پێوەندیی نێوان دەوڵەتەکان هەبووە وەک هەڕەشەی تیرۆر لەلایەن تاقمە ئایینییەکانەوە. هەرچۆنێک بێت جگە لە شەڕی ناوخۆیی، لە ئاستی نێودەوڵەتیدا هێشتاکە ناکۆکی ئایینی بەردەوامە. بۆ وێنە ئێران لە دژی وڵاتە عەرەبەکان و دراوسێکانی تری وەک ئەفغانستان، پاکستان و تورکیا، وەکو موسڵمانی شێعە لە بەرانبەری سوننەدا یان نێوان جیهانی ئیسلامی و مەسیحی و هتد. هەر بە بۆنەی ئەم کێشانەوە بوو کە هەندێ تیۆر وەک تیۆری "پێکدادانی شارستانییەتەکان" لەلایەن هانتینگتۆنەوە، سەریان هەڵدا. هەروەها لە روانگەیەکی ترەوە وەک چۆن ئەوڕۆکە لە رێگای کاری پێوەندیدار بە کەلەپوور و فێرکردن و بارهێنانەوە بواری جۆرێک زاڵیەتی و تەشەنەی وڵاتێک لە وڵاتێکی تردا لە رێگای ناسین و ناسیارییەوە و بە بێ شەڕ و پێکدادان دەرەخسێت، هەندێ جاریش ئایین ئامرازێک بووە بۆ زاڵبوونی وڵاتێک بە سەر ئەوانی تردا، زاڵبوونێکی بێ دەنگ و بێ کشە، وەک زاڵیەتی ئێران بەسەر عێراقی پاش سەدام.

هەروەها ئەگەر لە باری ئەرێنییەوە بڕوانینە سەر رۆڵ و کردەی سیاسی ئایین، کاریگەریی گرنگی لەسەر پێوەندیی نێوان وڵاتە جۆراوجۆرەکان هەبووە. لە ئاستی نێودەوڵەتیدا، ئایین بوارێکی هاوبەش بۆ پێوەندیی چاکتر لە نێوان هەندێ وڵاتدا پێکدەهێنێت. زۆرێک لەم پێوەندییانە لەسەر بنەمای ئایین یان لە ژێر کاریگەریی ئایین لە شوێنە جیاوازەکانی جیهاندا دەبیندرێن. بۆ وێنە پێوەندیی نێوان وڵاتانی موسڵمان و پێکهێنانی هەندێ رێکخراوی نێودەوڵەتی وەک "رێکخراوی کۆنفرانسی ئیسلامی". یان کاریگەریی ئایین لەسەر تۆکمەیی و یەکیەتی ئەورووپا بە جۆرێ کە هەندێ جار مەسیحییەت وەک یەکێک لە فاکتەرەکانی پێوەندیدار بە شوناسی ئەم یەکیەتییە و یەکیەتیەکەش بۆخۆی وەک "یانەی مەسیحییەت" رەچاو کراوە. کەواتە، ئایین کردە یان فانکسیۆنی پێوەندیدەرانەی لە نێوان دەوڵەتەکاندا هەیە و وەکو فاکتەرێکی گرنگ بۆ پێکهێنانی بوارێکی هاوبەشی لێکتێگەیشتن بۆ چاکترکردنی پێوەندییە نێودەوڵەتیەکان، دەور دەگێڕێت.[2]

بە لەبەرچاوگرتنی ئەم باسە گشتییەی سەرەوە، با بزانین کاریگەریی ئەم فاکتەرە کۆمەڵایەتی-سیاسییانەی ناوخۆ لە کوردستاندا چۆنە و چۆن دەبێت؟ ئەگەر کوردستان خاوەن دەوڵەتێکی سەربەخۆ یان وەک ئاماژەی پێکرا وەکو ئەکتەرێکی

و پێکهاتە و کارگێڕ دانوستان و پێوەندیی دوولایەنەیان هەیە. پێشترێتی بە وێنا و بیرۆکەکانە و جەختی سەرەکیشیان لەسەر باوەڕە نێوان زەمینییەکانی هاوبەشی خەڵکە.

[1] لەم بوارەدا بڕوانە:

Prem Arora, *Indian Foreign Policy,* India: Cosmos Bookhive, 2001. And,
V. N. Khanna, *Foreign Policy of India,* New Delhi: Vikas Publishing house, 2001.

[2] لەم پێوەندییەدا بڕوانە:

Mofidi (a), 2015.

سیاسی بێت، پێوەندییەکانی بەتایبەت ئەگەر بەتەواوەتی یەک سیاسەت بۆ وێنە رێئالیستی بەدواداچوون نەکات، دەتوانن لەسەر چ بنەماگەلێک بن و چ پۆتانسییەلگەلێک دەتوانن هەوێنی پێوەندیی لەگەڵ وڵاتانی دیکەی بۆ پێکبهێنن. دیارە پێش سەرهەڵدانی هەر وڵاتێکی سەربەخۆ هەندێ فاکتەری سیاسی وەک ئەو کێشە سیاسییانەی بوونەتە هۆی بڕیاری خەڵکەکە لەسەر جیابوونەوە، کاریگەریی و دەنگدانەوەی ئەم کێشانە لە ئاستی نێودەوڵەتیدا، بەهێز بوون و لۆبی کردنی لایەنە سیاسییەکانی ئەو نەتەوە، گرنگی ستراتێژیکی ناوچەکە و... لەسەر بە فەرمی ناساندنی لەلایەن وڵاتانی دیکەوە کاریگەریی هەیە کە زۆرێک لەمانە سەرچاوەی کۆمەڵایەتییان هەیە. هەروەها پاش سەرهەڵدانیش، جگە لەو سیاسەتە گشتییەی کە وەکو دەوڵەتێک دەبێت هەیبێت و رەچاوکردنی رێسا نێودەوڵەتییەکان و هەوڵدان بۆ خۆ رێکخستن لەگەڵ سیستەم و بەندوباوی جیهانی و ناوچەیی، فاکتەرە کەلەپووریی و کۆمەڵایەتییەکانی تایبەت و هەروەها هاوبەش لەگەڵ دیکەی وڵاتان دەتوانن وەک ئامرازگەلێکی سیاسی بەپێی رادە، توانست و جۆری بەکارهێنانیان، یارمەتی قووڵ و پتەوتربوونی پێوەندیی نێوانیان بدەن. کوردستان وەک هەر وڵاتێکی دیکە هەندێ تایبەتمەندیی جۆراوجۆری هەیە کە بواری پێویست خۆش دەکەن بۆ دامەزراندنی پێوەندیی لەگەڵ وڵاتانی دیکە، چ ئێستا وەک ئەکتەرێکی نادەوڵەتی و چ لە داهاتوودا وەک دەوڵەتی سەربەخۆ.

جگە لە باری ماددی بەتایبەت گرنگایەتی ستراتێژیک و ئابووری کە بێ گومان کاریگەرییان لەسەر پێوەندی نێودەوڵەتی دەبێت، بە شیکاریەکی تاڕادەیک کانستراکتیڤیستی، لەم تایبەتمەندیی و فاکتەرە ناوخۆییانەی کوردستان دەکرێ بە شوناسی کوردی، کەلەپوور و ئایین، مێژوو بریتی لە کارەساتە وێکچووەکان لەگەڵ دیکەی نەتەوەکان، بەها مرۆیی و کۆمەڵایەتییەکان، کەلێن یان یەکگرتوویی سیاسی ناوخۆ ئاماژە بکرێت کە لە درێژەدا هەوڵ دەدرێت ئاورێک بدرێتەوە سەریان.

1- شوناسی کوردی

بۆ دۆخی سیاسی داهاتووی کوردستان دەکرێ چەند سیناریۆیەک دەسنیشان بکرێت وەک پێکهاتنی دەوڵەتێکی گەورەی کوردی، چەند وڵاتی کوردی، یەک یان دوو وڵات و چەند هەرێمی خودموختار یان بێ دەسەڵات. بۆ هەرکام لەم دۆخانە زۆرینەی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کوردستان و کورد بە گشتی کە لێرەدا مەبەست زیاتر پێوەندیی تایبەت لە نێوان خودی خەڵکی کوردە کە خاوەن رەگەز، زمان و شوناسی جیاوازە، دەتوانێت کاریگەریی جیاوازیی لەسەر پێوەندیی نێودەوڵەتی وڵات یان وڵاتانی پێکهاتوو هەبێت. لە دۆخی یەکەمدا بوونی حەشیمەتێکی زۆری کورد لە وڵاتێکی پان و بەرین وەک کوردستان کە گرنگایەتی ستراتێژیک و ناوچەیی و ئابووریی هەیە، بۆخۆی سامان و پۆتانسییەلێکی زۆرە کە بە هۆی جۆراوجۆر بە تایبەت تۆکمەیی و یەکدەنگی سیاسی ناوخۆیی، هەبوونی هێزی کار و پێکهێنانی سوپایەکی چەکداری بەهێز، دەتوانێت لەسەر سیاسەتی دەرەوە و پێوەندیی نێودەوڵەتی کاریگەر بێت. وێرای ئەوە، کوردانی هەندەران و دیاسپۆرا دەتوانن کاریگەریان لەسەر سیاسەت و پێوەندییەکان هەبێت و وەک پردێک بواری پێوەندیی لەگەڵ وڵاتانی جۆراوجۆر و بە تایبەت لۆبیگەریی بە قازانجی کوردستان لەو وڵاتانەدا پێکبهێنن. لە دۆخی دووەمدا، جگە لە کاریگەریەکانی دیاسپۆرا، کورد بوون بۆ خۆی فاکتەری هاوبەش بۆ پێوەندیی پتەو و تەنانەت پێکهێنانی یەکیەتی و کۆنفێدراسیۆنێکی کوردی لە نێوان خۆیاندا و لەم رێگایەشەوە کاریگەریی لەسەر پێوەندییان لەگەڵ دنیای دەرەوەدا دەبێت. لە سێهەمیدا، بارودۆخێکی نێوەنجی دەبیندرێت و بە جۆرێ دۆخەکە هەڵاواسراوە. ئەگەرچی وەها دۆخێک لە مێژووی پێوەندیی وڵاتە هاوشێوەکاندا زۆربەی کات کاریگەریی نەرێنی لەسەر پێوەندییەکان هەبووە بەڵام گرێدراوی دێمۆکراتیک و بەتایبەت فێدراڵ بوون یان نەبوونی حکوومەتە ناوەندییە دراوسێکان، پێکهاتەی کوردی دەتوانێت هەم کاریگەریی ئەرێنی و هەم نەرێنی هەبێت، واتە هۆی کێشە یان پێوەندیی پتەو لە نێوان ئەو یەک یان دوو وڵاتە لەگەڵ دراوسێکانیاندا بێت. لەم چەشنە پێکهاتانە لە جیهاندا وێنەیان زۆرە وەک فەڕەنسە و فەڕەنسە زمانەکانی وڵاتانی تر، ئەڵمانیا و ئەڵمانی زمانەکانی وڵاتانی تر، بەنگلادیش و بەنگالیەکانی هێندوستان و.... لە وڵاتانی دێمۆکراتیکدا ئەمە کێشەساز نەبووە بەڵام رەچاو نەکردنی مافی نەتەوە و کەمە نەتەوەکانی وڵاتانی فرەنەتەوە زۆربەی کات هۆی کێشەی نێوان وڵاتانی دراوسێ بووە. وەکو پێوەندیی ئێستای ئازەربایجانی سەرەوە و تەنانەت تورکیاش لەگەڵ ئێران کە بوونی پێکهاتەی تورکی ئازەریی لەسەر پێوەندییان کاریگەریی هەبووە و لەڕاستیدا

ئەوەی ئازەربایجانی خوارەوەی بۆ ئێران پاراستووە و پێوەی لکاندووە، ئایینزای شێعە و بەکارهێنانی وەک ئامرازێکی سیاسی لەلایەن ئەم وڵاتەوە بووە، نەک شوناسی تورکی کە لە پێوەندییەکی دوولایەنەدا ئازەربایجانی سەروو و تورکییە وەک کارتێک بۆ گوشار خستنە سەر ئێران بەکاری دەهێنن و ئەو پێکهاتەیەش وەک پاڵپشتێک ئەو وڵاتانە چاو لێدەکات.

هەرچۆنێک بێت شوناسی کوردی بە گشتی و هەبوونی پێکهاتە کوردییەکانی وڵاتانی تر بەشێک لە دەرەتانی سیاسەتی دەرەوەی کوردستان بۆ خۆی تەرخان دەکات و سیاسەتی گشتی کوردستان ناتوانێت سەرنجی ئەم بابەتە نەدات. لەلایەکەوە وەک 'هێزی پۆتانسییەل' دیتنی کۆمەڵگای کوردی، رەچاوکردنی مافی کوردان لەلایەن حکوومەتی ئەو وڵاتانەی تێیدا دەژین، پێوەندییان لەگەڵیان، بەهێز بوونیان لە بوارە جۆراوجۆرەکان و لۆبیگەرییان، یارمەتیدانیان و... و لەلایەکی ترەوە کاریگەریدانان و گوشار خستنە سەر و هەروەها کەوتنە ژێر کاریگەریی وڵاتانی تر بە هۆی پرسی کوردەوە، هەموو کاریگەرن لەسەر پێوەندیی و سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەتێکی کوردی. وەک هەموو وڵاتان و نەتەوەکانی دیکە ئەوە بەرژەوەندیی کوردستان و گەلی کوردە کە دەبێت هەموو سیاسەتەکان و لەوانەش سیاسەتی دەرەوە و پێوەندییەکانی وڵاتێک بە ناوی کوردستان دیاریی بکات. ئەم بەرژەوەندییانە تەنیا ماددی نین و لایەنە مەعنەوییەکەی گرنگترە. هیچ سیاسەتێک نابێت ببێتە هۆی زاڵبوونی وڵاتانی تر بە سەر کوردستاندا لە هیچ بوارێکەوە. دەبێت سەرنجدان بە پاراستنی ئاسایش و هێمنایەتی، دەسکەوتە مێژوویەکان، زمان و کەلەپوور، هەوڵی زیاتر بۆ بە جیهان ناساندنی ئەمانە، بە شێوازی مەنتیقی پاڵپشتی کردنی کورد لە هەر کوێ بێت و... پێشتریتی هەبێت.

لەم پێوەندییەدا ئەم خاڵەش جێی ئاماژەیە کە بوون و نەبوونی کورد وەکو نیشتەجێی هەمیشەیی لە بەشێکی وڵاتێکیشدا لەسەر پشتگیریی و پێوەندیی نێودەوڵەتی کوردستان کاریگەریی هەیە. هەر بۆیە وڵاتانی لەبەرگری کوردستان چۆن خۆیان چنگاوشی پرسی کوردن بە شێوەی کاتی و وەک ئامراز نەبێت پاڵپشتی لە کوردانی وڵاتانی تر ناکەن. بەڵام ئەم دۆخە بۆ وڵاتانی تر جیاوازە. لەم پێوەندییەدا وەک پێشتر ئاماژە کرا، عەبدوڕڕەحمان قاسملوو کاتی خۆی بە جۆرێ کاریگەریی وەها بابەتێکی پێشبینی کردبوو و لە دیمانەیەکدا لە ساڵی 1988، بە جەخت کردن لەسەر هەوڵدان بۆ هەبوونی وڵاتانی هاوپەیمانی کوردستان سەرنجی ئەم بابەتە دەدات و عەرەبستان بە چەند هۆیەک لەوانە نەبوونی پێکهاتەی کورد لەوێدا بە نموونەیەک لەو دەوڵەتانەی دەزانێت کە دەتوانن پاڵپشتی دەوڵەتی کوردی بن.[1]

2- چاندی کوردی

کەلەپوور یان چاند (culture) بریتی لە ئایین، زۆربەی کات لەسەر دیپلۆماسی و پێوەندیی وڵاتان کاریگەریی هەبووە. لە کوردستانیشدا کەلەپووریی کوردی ئەم دەورە دەگێڕێت. بێجگە لەوەی کە ئەم کەلەپوورە بۆخۆی وەک بەشێک لە شوناسی کوردیش دەتوانێت لەو سێناریۆیانەدا کە بۆ داهاتووی کوردستان باس کران دەوری هەبێت و لەسەر تۆکمەیی ناوخۆیی و لەو رێگایەشەوە پێوەندی نێودەوڵەتی کوردستان یان نێوان وڵاتانی کورد کاریگەر بێت، هاوبەشی و هاوشێوەیی لە بواری کەلەپووردا لەگەڵ وڵاتانی نزیک و دەوروبەر یان سەر بە شارستانییەتێکی تایبەت بوون وەک بە گشتی شارستانیەتی رۆژهەڵاتی، ئیسلامی، رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی، فەلاتی ئێران و... لەلایەکەوە، و جیاوازیی کەلەپووریی لەگەڵ وڵاتانی تر لەلایەکی ترەوە، هەرکام بە جۆرێ لەسەر پێوەندی کوردستان لەگەڵ وڵاتانی تر کاریگەر دەبن.

بە هۆی جیاوازەوە، هەم لە رێگای دانوستان و هەم سەپاندنی کەلەپوور، زمان و... لە مێژووودا هەندێ هاوشێوەیی لە نێوان گەلی کورد و دیکەی گەلان پێکهاتووە کە هەوێنی پێوەندیی و جۆرێ نزیکبوونەوە لە یەکتر دەبن لە داهاتوودا. لەم بوارەدا، بوونی کوردستان لە چوارچێوەی شارستانییەتی رۆژهەڵاتیدا جۆرێ تایبەتمەندی رۆژهەڵاتی پێ بەخشیوە و هاوشێوەیی لە هەندێ نەریتدا بەتایبەت لە باری کۆمەڵایەتییەوە و پاراستنیان بەپێچەوانەی رۆژئاواییەکان بوارێکی پێکهێناوە

[1] کوچرا، 2008، ص 275. بۆ دەقی وتەکە بڕوانە: وتاری "کردەی سیاسی ئایین لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا (بە تیشک خستنەسەر رەوتی مەکتەب قورئان)"، هەر لەم پەرتووکەدا.

کە بە گشتی دەکرێ بۆ پێوەندیی لەگەڵ وڵاتانی ئەم بەشەی جیهان بەتایبەت لە ئاسیا و ئافریقادا بەکار بهێنرێت. هەروەها بوونی لە چوارچێوەی وڵاتانی پەرەنەسەندوو و کاریگەریی دواکەوتوویی ئابووری، پیشەسازی و... لەسەر کەلەپووریش هاوشێوەییەکی لەگەڵ زۆربەی وڵاتانی جیهانی سێهەم و ئەوانەی کە لە رەوشی پەرەسەندندان پێکهێناوە کە ئەم هاوشێوەییەش بوارێکە بۆ هاوکاری وڵاتان لە سەرتانسەری جیهاندا. لە ئاستی ناوچەییشدا، بە هۆی نزیکی و دانوستانی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بە درێژایی مێژوو هەندێ وێکچوون و داب و نەریتی لێکچوو پێکهاتووە کە لەسەر هەستی لەیەکتر نزیک بوون کاریگەریی هەبووە و کوردستانیش لەمە بە دوور نییە.

ئەو بابەتانەی سەرەوە تاڕادەیەکی زۆر ئاسایی و سروشتین، بەڵام لە باری ناسروشتیشەوە، چ بمانەوێت و چ نەمانەوێت، بە هۆی دابەشبوونی مێژوویی کوردستان لە نێوان وڵاتانی جۆراوجۆر و کەوتنە بەر کاریگەریی ئەو وڵاتانە، هەندێ لایەنی کەلەپووریی بە سەردا سەپاوە کە بە جۆرێ بووەتە هۆی لێکچوون و نزیکی کەلەپووریی نێوان بەشی پێوەندیدار و خەڵکی ئەو وڵاتە بە گشتی. پێشتر بە هۆی دابەشبوون لە نێوان دوو ئیمپراتوری ئێران و عوسمانی و دواتر بە هۆی دابەشبوون لە نێوان وڵاتانی نوێی پاش ئیمپراتوری عوسمانی، هەرکام لەم بەشانە هەندێ تایبەتمەندیی کەلەپووری جیاواز لەگەڵ کوردانی پارچەکانی تر و هاوشێوە لەگەڵ ئەو وڵاتانەیان لە خۆ گرتووە. بۆیە ئێستاکە هەندێ نزیکی کەلەپووریی لە نێوان کوردانی باکوور و تورکەکان، کوردانی رۆژهەڵات و ئێرانییەکان، کوردانی رۆژئاوا و سوریەکان و کوردانی باشوور و عێراقییەکان، کوردستانی سوور و ئەرمەنییەکان دەبینرێت بە جۆرێ کە لە شێوەزار، هەڵسوکەوت و کرداری کوردانی هەر پارچەیەکدا رەنگدانەوەی هەبووە و هەستی پێ دەکرێت. ئەم هاوشێوەتییانە لەسەر پێوەندییەکانی داهاتووی کوردستان کاریگەر دەبن و دەتوانێت بە شێوەیەکی ئەرێنی بە قازانجی کوردستان کەڵکیان لێوەرگیردرێت. ئەگەرچی هەر لەو کاتەدا پێویستە رامیاران و سیاسەتوانانی کوردستانی ئاگاداری ئەوە بن کە ئەم بابەتە نەبێتە هۆی زاڵیەتی سیاسی-کەلەپووریی وڵاتانی تر بە سەر کوردستاندا. واتە کردەی نەرێنی بە زیانی کوردستان، نەبێت.

بەڵام لە گرنگترین بابەتەکان لە پێوەندی لەگەڵ کەلەپووردا، بابەتی ئایین و ئایینزایە. لە کوردستاندا، ئایینی ئیسلامی سوننە، ئایینی زۆرینەی خەڵکە، گەرچی رێژەی زۆرینە و کەمینە بوون بەپێی دۆخی ئێستا لە بەشە جیاوازەکانی کوردستاندا، جیاوازە. بۆ وێنە لە رۆژهەڵاتی کوردستاندا رێژەی ئیسلامی شێعە لەسەرەوەیە. هەرچۆنێک بێت بە گشتی ئیسلام وەک ئایینی زۆرینە بواری پێوەندیی لەگەڵ جیهانی ئیسلام پێکدەهێنێت و کوردستانیش دەتوانێت ئەندامی کونفرانس و رێکخراوەکانی هاوکاری نێوان وڵاتانی موسڵمان وەک "رێکخراوی کۆنفرانسی ئیسلامی" بێت و لەو هەلانەی کە بەو بۆنەوە دەرەخسن کەڵک وەرگرێت. هەر لەم بوارەدا، هەندێ دامەزراوەی تر وەک "یەکێتی جیهانی زانایانی موسڵمان" لە رێگای ئەندامانی کوردیانەوە دەتوانن لە هەندێ بواری کۆمەڵایەتی و پشتگیریی مرۆڤانە و لەسەر هەڵکردن یان زیاترکردنی پێوەندیی نێودەوڵەتی حکوومەتی کوردستان کاریگەر بن.

لەگەڵ ئەمەشدا، هاوکات حکوومەتی سێکیولار و دیموکراتیکی داهاتووی کوردستان پێویستە بوارێکی چاک بۆ پێکەوەژیانی خەڵکی سەر بە ئایینە جیاوازەکانی کوردستان پێکبێنێت و بواری نالەبار بۆ کەڵک وەرگرتنی بیانییەکان لە کەمینە ئایینییەکان پێکنەهێنێت و ئەو رێگایەش بە هیچ وڵاتێک نەدات. هەر لەو کاتەشدا دەبێت لە بوونی کەمینە ئایینییەکان بۆ هەڵکردنی پێوەندیی لەگەڵ وڵاتانی تر کەڵک وەرگرێت. هەروەها جێی ئاماژەیە کە مەترسیدارترین کێشە لە داهاتوودا رەنگە کێشەی نێوان دوو ئایینزای شێعە و سوننە لە کوردستاندا بێت کە پێویستە زۆر بە پارێزەوە لەگەڵی مامەڵە بکرێت. لەم راستییە نکۆڵی ناکرێت کە تاکو ئێستا وڵاتانی زاڵ بەسەر کوردستاندا هەم لە خودی ئیسلام و هەم لە ئایینزای شێعە یان سوننە بە چاکی لە دژی بزووتنەوەی نەتەوەخوازیی کورد بۆ پێکهێنانی قەڵشتی کۆمەڵایەتی زیاتر و جیاکردنەوەی بەشێک لە خەڵکی کورد و لکاندنی بە خۆیەوە و بەکارهێنانی ئەم هاوبەشییە ئایینییە بە قازانجی سیاسەتی خۆیان کەڵکیان وەرگرتووە. هیچ دوور نییە کە لە داهاتووشدا لەم قەڵشتە کۆمەڵایەتییە بۆ بشێوە و ئاژاوەی ناوخۆیی و هاندانی کەمینەکان و لەو رێگایەشەوە گوشار خستنەسەر دەوڵەتی کوردی بۆ مەبەستی تایبەت کەڵک وەرنەگرن. کەواتە رەنگە بوونی کەمینەی ئایینی و ئایینزا کاریگەریی نەرێنیشی هەبێت لەسەر پێوەندیی نێوان کوردستان و وڵاتانی تر.

لایەنێکی تری پێوەندیدار بە کەلەپوور کە لەگەڵ ئەوانەی سەرەوە جیاوازە، باسی جۆراوجۆریی خەڵک لە باری کەلەپوور و کاریگەریی لەسەر گەشتیاریی و راکێشانی گەشتیار و پێوەندیی کەلەپووریی نێوان وڵاتانە. هەنووکە بەپێچەوانەی بیری سیاسەتوانانی پێڕەوی سیاسەتی یەکجۆری کۆمەڵایەتی، سیاسەتی پاراستنی جۆراوجۆریی زۆر باوە و هەندێ وڵات بە چاکی کەڵکی لێوەردەگرن. لە باری مرۆڤناسییەوە لە مێژە سیاسەتی وڵاتانی رۆژئاوا و برێ وڵاتی دێمۆکراتیکی رۆژهەڵاتی گۆڕدراوە و هەروەها کە لە باری زانستییەوە هەوڵ دەدرێت بۆ پاراستنی جۆر و تۆخمە جیاوازەکانی رووەک و ئاژەڵەکان، هەوڵیش دەدرێت بۆ پاراستنی جۆراوجۆریی مرۆڤەکان و کەلەپووریان. ئێستا لە وڵاتانی پێشکەوتوودا، لەنێوبردنی زمان و کەلەپووریی کۆمەڵە مرۆییەکان وەک دیاردەیەکی قێزەون چاوی لێدەکرێت. بەپێچەوانەوە، هەوڵ دەدرێت ئەو جۆراوجۆرییە بە جوانی بپارێزرێت و کەلەپوور سەرچاوەیەک بێت بۆ راکێشانی گەشتیارەکان. جۆراوجۆریی و دیتنی شتی جیاوازە کە هۆی راکێشانی گەشتیارانە. جگە لە سروشت، کەلەپوور و جۆراوجۆریی مرۆیی رۆڵی گرنگ لەم بوارەدا دەگێڕن. لەم پێوەندییەدا لە وڵاتانی رۆژهەڵاتیدا دەکرێ ئاماژە بە هێندوستان بکرێت کە بە باشی هەوڵی داوە بۆ پاراستنی کەلەپوور و نەریتی خەڵکەکەی و باشیش سیاسەتی گەشتیاریی پەرە پێداوە و کردوویە بە سەرچاوەیەکی چاکی داهات. بوونی کەلەپووری تایبەت و جیاواز و پێکەوەژیانی چاکی ئەو جۆراوجۆرییە ساڵانە گەشتیارانێکی زۆر بەرەو ئەو وڵاتە رادەکێشێت و بواری پێوەندیی کەلەپووریی چاکی لەگەڵ وڵاتانی تر بۆ هێندوستان رەخساندووە.

کوردستانیش وەک هەر وڵات و شوێنێکی تری سەر گۆی زەوی خاوەن تایبەتمەندیی خۆیەتی بەتایبەت لە باری کەلەپوورەوە. ئەگەر ئەم تایبەتمەندییانە لە نێو بچن ئێمە دەبین بە "دیتری" واتە کەسێکی تری جگە لە ماکی خۆمان، مرۆڤێکی نامۆ لە خۆ. بە پاراستنی ئەم جیاوازیانەمانە کە دەڵێین کوردین. ئەگەر زمانی جیاواز، کەلەپوور و دابونەریتی جیاوازمان نەبێ و نەیپارێزین و بمانەوێت هەموو شتێکمان و رواڵەتمان وەک دیتران بێت، هەوڵ و تێکۆشان و هەڵاوهاواری لە مێژینەی خۆمان دەخەینە ژێر پرسیارەوە. مێژوویەکی خوێنین و پڕ لە چەرمەسەری و رۆژ رەشی، هەمووی بۆ پاراستنی پێگەی مرۆیی و ئەم جیاوازییە بووە و بۆ ئەوەی کە وەک خۆمان بین و بژین. ئەمە نە بیری شۆڤێنیزمی بەڵکو هەوڵ بۆ بەرابەری تاک و کۆمەڵە جیاوازەکانی مرۆڤە و هەموو نەتەوەیەک ئەو مافەی هەیە. کەلەپووریی کوردی بریتی لە هەموو بوارەکانی وەک شێوەزار، شێوەژیان، هەڵسوکەوت، جلوبەرگ، جێژن و بۆنەی تایبەت، دابونەریت و رێوڕەسمەکان، سەما و هەڵپەڕکی و... ئەو بابەتانەن کە جیاوازیی ئێمە لەگەڵ خەڵکی تر دەنوێنن و دەتوانن ببنە هۆی راکێشانی گەشتیاران و هەروەها پێوەندیی کەلەپووریی کوردستان لەگەڵ وڵاتانی تر. زۆر لایەنی تری پێوەندیدار بە کەلەپوور دەتوانێت هەوێنی باسی دیپلۆماتیک پێک بهێنێت هەر لە پاراستن و رەنگە گەڕاندنەوەی ئاسەوارە مێژوویی و کەلەپووریەکانی کوردستان لە مۆزەخانەکانی دەرەوە تاکو پاراستنی گیانی گەشتیاران و هاتوچۆی نێوان وڵاتەکان.

ئەوڕۆکە تەنانەت لە کوردستانی باشووریشدا سەرنجی ئەم بابەتە نادرێت، چ بگات بە پارچەکانی تری کوردستان کە هەم خەڵک تاڕادەیەک کەمتەرخەمن و هەم سیاسەتی وڵاتانی لەبەرگری کوردستانیش ئەوەی ناوێت. ئەم سەرنجنەدانە کاریگەریی زۆری لەسەر بەشێکی پێوەندیی کەلەپووریی و گەشتیاریی داهاتووی کوردستان دەبێت و لە ئاکامی ئەوەشدا زەبری زۆر لە سەرچاوەی داهاتی دەدات. کوردستان دەبێت سەرنجڕاکێشییەکانی خۆی بپارێزێت و خەڵکی کوردیش دەبێت لە هەندێ بیری تەسک کە بە شێوەی جۆراوجۆر و لە ژێر ناوی جۆراوجۆردا بە سەریاندا دەسەپێت دوورەپەرێزی بکەن و بزانن کە پێشکەوتن، نۆژەن بوون، خوێندەوار بوون، خاوەن کلاس بوون، خاوەن کەلەپوور بوون و... بە لەدەستدانی کەلەپووریی خۆ و رواڵەت و دابونەریتی خۆ گۆڕین و بوون بە 'دیتری' و روخساری دیتران لە خۆ گرتن و لاسایی کردنەوە، دەستەبەر ناکرێت و ئەم گۆڕانکارییە رواڵەتییانە پیشاندەری پێشکەوتوویی نین. ئەگەرچی ئەمانە بەو واتایە نین کە لە باری ئاکار و کردەوەوە، لایەنە نەرێنییەکانی خۆمان چاکسازی نەکەین و لایەنی ئەرێنی کەلەپووری تر لەبەرچاو نەگرین. هەرچۆنێک بێت کەلەپووریی کوردی، کەلەپوورێکی دەوڵەمەندە و پاراستنی و گرنگیدان بەوە دەتوانێت لەسەر پێوەندیی نێودەوڵەتی، گەشەی کوردستان و تەنانەت جێگەوپێگەی لە جیهاندا کاریگەر بێت.

3- دۆخی سیاسی ناوخۆیی و چاندی سیاسی

دوو فاکتەری پێشوو زیاتر کۆمەڵایەتی و کەمتر سیاسی بوون، بەڵام دۆخی سیاسی ناوخۆیی و چاندی سیاسی زیاتر سیاسی و کەمتر کۆمەڵایەتین (هەڵبەت لە واتای پسپۆڕانە و جیاوازیاندا ئەگینە فاکتەری سیاسیش بۆخۆی کۆمەڵایەتییە). دۆخی سیاسی ناوخۆیی کورد و چاندی سیاسی کوردستان تاڕادەیەکی زۆر بەرهەمی مێژووی سیاسی گەلی کوردە. ئەم مێژوویە بە چاکەو خراپەیەوە لە بیچمگرتنی دۆخی ئێستای کورد و جۆری ڕوانگەی سیاسی خەڵکی کورد سەبارەت بە سیاسەت کاریگەریی هەبووە. مێژوویەک کە بەرهەمی لەلایەکەوە سیاسەتی نەیارانی کورد و لەلایەکی ترەوە پێنەگەیشتوویی هەستی نەتەوەیی لە پێناسەی نوژەنیدا بووە. ئاکامی وەها مێژوویەکیش پێکهاتنی کەلەپوورێکی سیاسی بووە کە تاڕادەیەکی زۆر بەقازانجی نەیاران تەواو بووە. پێویستە مێژووی کوردستان ڕێنوێنی مامەڵەی حکوومەتانی داهاتووی لەگەڵ وڵاتانی تر بێت تاکو گەر بە ئاواتی بگات قەت هەلی دیسان زاڵبوونەوە بە داگیرکەران نەدات. مێژووی کورد تاڕادەیەکی زۆر هاوڕێ و نەیارانی کوردستان بە دەسەڵاتی کوردی دەناسێنێت تاکو بە وشیاریەوە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ بکرێت. ئەوانەی لە کاتی بێ دەوڵەتی و بێ حکوومەتیدا بە دەمیەوە بوون، دیارە پاش ئەو قۆناخەش دەکرێ زیاتر و بە دڵنیایی زۆرترەوە پێوەندیی لەگەڵیان هەبێت و چەوسێنەرانی گەلی کوردیش دەبێت بە وشیاری زۆر زیاترەوە مامەڵەیان لەگەڵ بکرێت.

مێژووی خەباتی سیاسی کورد بۆخۆیشی لە پێکهێنانی کەلەپووریی سیاسی تایبەتدا ڕۆڵی گرنگی هەبووە؛ مێژوویەکی هاوبەشی پڕ لە شەڕ لەگەڵ دیتری و دژایەتی و پێکدادانی ناوخۆیی. لایەنی یەکەمیان بە هەموو ناخۆشییەکانیەوە کۆمەڵە بەهایەکی بۆ کورد پێکهێناوە کە دەبێت ڕەچاو بکرێن؛ خۆڕاگریی لە بەرانبەر ستەم و چەوساندنەوە، بەرگریی لە بەرانبەر داگیرکاراندا، باوەڕ بە مافی مرۆڤ و هەوڵ بۆ لەبەرچاوگرتنی کە مێژووی هاوچەرخ و ناسیۆنالیزمی کورد لەمەدا کورت دەکرێتەوە، باوەڕ بە دێمۆکراسی و سێکیولاریزم و ڕێزگرتن لە یەکتر. هەمووی شەڕی داسەپاو بە سەر کوردا بە هۆی نەبوونی ئەم بەها مرۆییانە لەلایەن دوژمنانەوە بووە. شەڕ لە پێناوی مرۆڤایەتیدا شانازی خەباتی سیاسی کورد بووە. لایەنی دووەمیشیان خولقێنەری کەلەپوورێکی سیاسی بووە کە دەبێت بەشێکی زۆری بسڕدرێتەوە؛ وتووێژ بخرێتە جێی شەڕی براکوژی و توندوتیژیی، و بوون بە کۆڵەکەیەکی پتەوی ناوماڵی کورد لە جێی ئامرازی دەستی نەیاران. تاقمی یەکەم واتە بەها مرۆییەکان بواری پێوەندی لەگەڵ زۆر وڵاتی جیهان وەکو فاکتەری هاوبەش دەڕەخسێنن. ئەگەر هەوڵ بدرێت کە داهاتووی کوردستان تەژی لە بەها مرۆییەکان، دێمۆکراسی و سێکیولاریزم بێت، ئەوە وڵاتێکی خاوەن پێوەندی بەربڵاو و بە قازانجی گەل لەگەڵ زۆرینەی وڵاتانی جیهان چێ دەبێت. بە گۆڕینی حیزب و لایەنە سیاسییەکانی ناوخۆ، سیاسەت و پێوەندیی دەرەوە کەمتر تووشی قەیران و دابڕان دەبێت. هەرچەندەش لەم بابەتانە دوور کەوێتەوە بواری زیاتر بۆ دەستتێوەردان و کەڵکی نالەباری وڵاتانی نەیار دەڕەخسێت چونکو کەلێن و قەڵشتی سیاسی ناوخۆیی زیاتر بۆ حەشاردان و بۆسەیان پێکدێت و بواری هاوبەش بۆ پێوەندیی لەگەڵ وڵاتانی زۆرتر کەم دەبێتەوە و بەرەو پێوەندیگەلی دووقۆڵی ئایدیۆلۆژیک لەسەر بنەمای تاقە بابەتی هاوبەش وەک ئایین، ئایدۆلۆژی و... دەڕوات.

هەرچۆنێک بێت جۆر و شێوەی کەلەپووریی سیاسی کە لە داهاتووی کوردستاندا پێکدێت و پێکهاتەی سیاسی نێوخۆیی لەسەر سیاسەت و پێوەندیی دەرەوە کاریگەر دەبێت، هەروەها کە ئێستاش لە هەرێمی کوردستانی باشووردا دۆخی سیاسی ناوخۆ لە پێوەندییەکانی دەرەوەی هەرێمدا ڕەنگی داوەتەوە. لەم پێوەندییەدا، زۆربەی لێکۆڵەران و دیپلۆماتەکان لەسەر ئەو باوەڕەن کە پێکهاتەی نێوخۆیی بەشێکی زۆر لە سیاسەتی دەرەوە دیاری دەکات. بۆ وێنە، کسینجێر (Kissinger) دەڵێت: "... پێکهاتەی نێوخۆیی لە هیچ خولێکی مێژوویدا ناپێوەندیدار نەبووە. لانیکەم، ئەو ڕادەیەی کاریگەریی کۆمەڵایەتی کە دەتواندرێت بۆ سیاسەتی دەرەوە تەرخان کرێت، دیاری دەکات." ئەم توێژە هەوڵیان داوە کە پیشان بدەن بەشە پێکهێنەرە جۆراوجۆرەکان لە سیستەمی سیاسیدا بریتی لە حکوومەت، پەرلەمان، نێوەرۆکی سیستەمی سیاسی، چۆنیەتی ڕێبەرایەتی، حیزبە سیاسییەکان، گروپەکانی گوشار (pressure groups)، پێکهاتەی فەرمانگەیی، خزمەتگوزارییە شارستانییەکان، بلیمەتە سیاسی و بورۆکراتیکەکان، بیروڕای گشتی و چاپەمەنیەکان کە لە ناو ڕەوتی دێمۆکراتیکی دابینکراو و لەلایەن

یاسای بنەڕەتییەوە کار دەکەن، بە شێوەی راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لەسەر بیچمگرتنی سیاسەتی دەرەوە کاریگەرییان هەیە.[1]

هەر لە درێژەی ئەو باسانەی سەرەوەدا، جگە لە کەسایەتی و باوەڕەکانی رێبەر یان رێبەرانی وڵاتان کە رەنگە ئەوەی کە حکوومەت چ بکات، دیاری بکەن و خودی ئەم رێبەرانەش لە ژێر کاریگەریی کەلەپوور و باوەڕەکانی نێو کۆمەڵگا و حێزب و لایەنەکانی سەربەخۆیانن، لێرەدا تیشک دەخەینە سەر کاریگەریی چۆنایەتی رێکخستنی حکوومەت لەسەر سیاسەتی دەرەوە. لەم پێوەندییەدا، بەپێی لێکۆڵینەوەکان دوو تایبەتمەندیی گرنگن کە بریتین لە دێمۆکراتیزەکردن و بورۆکراتیزەکردن. لە حکوومەتێکی دێمۆکراتیکدا دەسەڵاتی بڕیاردان لە نێوان دامەزراوە دێمۆکراتیکەکاندا بڵاوەی کردووە و کارگێڕی زیاتر پێیەوە دەخڵنجن. بەپێچەوانەوە رێبەرانی دەسەڵاتخواز زۆرتر بۆ خۆیانن کە بڕیار دەدەن. بۆ وێنە بەپێی تیۆری لیبراڵ، دێمۆکراسییەکان رەنگە کەمتر تووشی شەڕ ببن و ئاشتەوایی زیاتریان هەبێت، چۆنکو دەستەبەرکردنی پاڵپشتی و رازی کردنی ئەکتەرە ناوخۆییە جیاوازەکان بۆ شەڕ هەستەمە. لەم وڵاتانەدا کەلەپوورێکی سیاسی خوازیاری چارەسەریی ئاشتییانە پێکدێت.[2] هەڵبەت رەنگە هەر بەو پاساوەش بیانەوێت دەستێوەردان، بەڵام زیاتر ئاشتییانە، لە وڵاتانی نادێمۆکراتیک بۆ پشتگیریی لە مافی مرۆڤ بکرێت، گەرچی بە کردەوە زیاتر شێوازێکی رێئالیستی رەچاو دەکرێت. جا لە کوردستانی داهاتوودا ئەوەی کە حکوومەتێکی دێمۆکراتیکی هەبێت و بیهەوێت دەوڵەتێکی ئاشتیخواز بێت یان نا بەپێچەوانەوە لە پلەکانی دێمۆکراتیک بوونی کەمتر ببێتەوە، لەسەر سیاسەتی دەرەوەی کاریگەر دەبێت. ئەگەرچی سیاسەتی رێئالیستی و پراگماتیستی لە پێناو بەرژەوەندیی گشتی وڵات لە ئاکامدا پێوەندیی لەگەڵ حکوومەتەکانی بەدواوە دەبێت بەڵام لە پەناشیدا لەبەرچاوگرتنی دۆخی خەڵکی وڵاتانی تر جیا لە حکوومەتەکەیان و باری دێمۆکراسی و مافی مرۆڤ دەتوانێت کاریگەر بێت و لە کاتی ئاڵوگۆڕی لەو وڵاتانەدا حکوومەتانی داهاتووشیان هەر بە دۆست بمێننەوە و پێوەندیی چاک و قووڵتریان هەبێت.

هەر لە ئاڕاستەی باسی دێمۆکراسیدا، بیروڕای گشتیش کە ئاکار و هەڵوێستی هاووڵاتییان لەسەر بابەتەکانی پێوەندیدار بە سیاسەتێکی دەرەوەی تایبەت لەبەر دەگرێت، یەکێکی تر لەو بابەتانەیە کە لەسەر سیاسەتی دەرەوە کاریگەرە. لە وڵاتانی دێمۆکراتیکدا خەڵک بە گشتی رەنگە هاوڕا یاخۆ ناکۆک بن لەسەر بابەتێک بۆ وێنە دەستێوەردانی چەکدارانە لە وڵاتانی تردا یان واژۆکردنی گرێبەستێکی بازرگانی و... کە ئەمە لە ئاستێکی تردا رەنگدانەوەی لە حێزب و گروپەکان، پەرلەمان و لە ئاکامدا سیاسەتی دەرەوە دەبێت. بە دڵنیاییەوە ئەگەر داهاتووی کوردستان خاوەن کۆمەڵگای ژیاریی و راگەیەنەی ئازاد و بەهێز بێت دەکرێ لە بوارە جۆراوجۆرەکاندا کاریگەر بن، بەتایبەت دەتوانن لە هەنگاوە چەوتەکان و ئەو پێوەندییانەی کە بە گشتی بە قازانجی گەلی کورد نین بەرگیری بکەن. بۆ وێنە کۆمەڵگای شارستانی و ژیارییە کە لەسەر پێوەندیی حکوومەتی بەشێکی کوردستان لەگەڵ وڵاتێکی داگیرکەری بەشێکی تر کە بە قازانجی کوردی ئەو پارچە ئازادنەکراوە نییە، کاریگەریی هەیە. ئەم دۆخە تا ئێستاش جاروبار، هەرچەند لە ئاستێکی نزمدا، لە باشووری کوردستاندا بۆ پشتگیریی لە خەڵکی ناوچەکانی تری کوردستان بینراوە.

بابەتێکی تری کاریگەر لەم بوارەدا حێزب، رێکخراوە سیاسییەکان و گروپەکانی گوشار و خاوەن بەرژەوەندیی کۆمەڵگان. رێبەرانی سیاسی بە ئەگەری زۆرەوە زیاتر سەرنجی بیروڕای گروپە کۆمەڵایەتییەکانی تایبەت و رێکخراو دەدەن و لە بەرانبەریاندا دژکردەوە پیشان دەدەن تاکو کۆمەڵگا بە گشتی، لەبەر ئەوەی کە ئەمانە پێوەندیدەری کۆمەڵگا و حکوومەتن یان دژایەتی و رکابەرایەتی دەکەن لەگەڵ حکوومەت. بە شێوەی سروشتی حێزب و رێکخراوە سیاسییەکان کە وەکو کەناڵێکن کە ویست و داواکارییە پرژوبڵاوەکانی ناو کۆمەڵگا کۆ دەکەنەوە و دەیانگوێزنەوە ناو سیستەمی سیاسی بۆ بڕیاردان لەسەریان و بە ئاشکراش بە دوای دەسەڵاتەوەن، پشتیان بە کۆمەڵگا بەستووە و بیروبۆچوون و روانگەی

---

[1] Terhemba N. Ambe-Uva and Kasali M. Adegboyega, “The Impact of Domestic Factors on Foreign Policy: Nigerian/Israeli relations”, Alternatives, Turkish journal of international relations, volume 6, number 3 & 4, Fall & Winter 2007.

[2] Juliet Kaarbo, Jeffrey S. Lantis, and Ryan K. Beasley, “The Analysis of Foreign Policy in Comparative Perspective”, CQ Press, a division of SAGE, 2012.

جیاوازیان لەسەر پرسە جۆراوجۆرە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان و لەو ئاراستەیەشدا سیاسەتی دەرەوە دەبێت. ئەم ڕێکخراوانە لەسەر بەڵێنییەکانیان لە کاتی هەڵبژاردندا بەرپرسیار دەبن کە بەشێکی دەگەڕێتەوە سەر هەبوونی سیاسەتی دەرەوە و پێوەندیی نێودەوڵەتی چالاک بۆ گۆڕان و چاکترکردنی دۆخی خەڵکی ناوخۆ و پاراستنی ئاسایش و هێمنایەتییان. گروپە خاوەن بەرژەوەندییەکانیش (Interest groups) هەڵوێستی بەشێکی تایبەت لە کۆمەڵگا پیشان دەدەن و دەیانجووڵێنن بۆ گوشار خستنە سەر و هاندانی حکوومەت. ئەم گروپانە بە شێوەی جۆراوجۆر پێکدێن؛ ڕەنگە بەپێی ئایین، نەتەوە، ئابووریی و.... لە داهاتووی کوردستاندا گروپە ئایینییەکان، گروپە ئابوورییەکان و ڕێکخراوە ناحکومییەکانی مافی مرۆڤ و... دەتوانن بە شێوەی جۆراوجۆر لەسەر سیاسەتی دەرەوە کاریگەرییان هەبێت. بۆ وێنە ڕەنگە گروپێکی سەر بە چین و توێژێکی ئابووریی تایبەت بیانهەوێت گرێبەستێکی ئابووریی لەگەڵ وڵاتانی تر ببەسترێت یان نا؛ گروپێکی ئایینی بیانهەوێت کردەوەی وڵاتێک شەرمەزار بکرێت و پێوەندیی لەگەڵی بپچڕێت؛ یان گروپێکی لایەنگری مافی مرۆڤ بیانهەوێت لە کۆمەڵە خەڵکێکی بن دەستی حکوومەتێکی چەوسێنەر لە وڵاتێکی تردا پاڵپشتی بکرێت و....

بورۆکراسی لایەنەکەی تری حکوومەتە کە کاریگەریی لەسەر سیاسەتی دەرەوە هەیە. ئەم بەشە سەروکاری لەگەڵ کۆکردنەوەی زانیاریی، پێشنیار و ڕاوێژکردن، جێبەجێکردنی سیاسەت و هەروەها بڕیارەکانی سیاسەتی دەرەوە، هەیە. بە هۆی بەربڵاوبوونی بابەتەکانی سیاسەتی نێودەوڵەتی، حکوومەتەکان لە باری فەرمانگەییەوە لە بوارە جۆراوجۆرەکاندا لە فەرمانگە و دێپارتمانی جیاوازدا خۆیان ڕێکدەخەن، بۆ وێنە فەرمانگەی پێوەندییە دیپلۆماتیکەکان، فەرمانگەی پێوەندیی بازرگانی و.... لێرەوە دژایەتی بورۆکراتیک ڕەنگە سەرهەڵدات. دێپارتمانە جیاوازەکان ڕەنگە لەسەر ئەوەی کە چ سیاسەتێکی دەرەکی بخەنە گەڕ کێشەیان لێ پەیدا ببێت لەبەر ئەوەی کە دێپارتمانەکان پێیان خۆشە شوناس و ئەرکی ڕێکخراوەیی خۆیان سەرخەن. ئەمانەش هەندێکی دەگەڕێتەوە سەر ئەوەی کە چەندە بەرپرسانیان سەر بە دامەزراوە و ڕێکخراوە سیاسییە جیاوازەکانی ناوخۆ بن کە ڕوانگەی جیاوازیان لەسەر سیاسەتی دەرەوە هەبێت و چەندە و چۆن لە سیاسەت و بەرژەوەندیی گشتی تێگەیشتبێتن. بۆ وێنە بە وتەی هەندێ لێکۆڵەر ئاژاوەی ناوخۆیی عێراقی پاش سەدام بەشێکی دەگەڕێتەوە سەر دژایەتی بورۆکراتیکی حکوومەتی ئەمریکا بۆ کۆنترۆڵی سیاسەتەکان لەوێ.[1] یان کاریگەریی هەڵبژاردنەکان و گروپە جیاوازەکانی ناوخۆی ئێران لەسەر وتووێژە ناووکیەکانی ئێران کە بە سەرکەوتنی هەرکامیان، چاکسازیخوازان یان توندئاژۆکان، ئەم قەیران و دانوستانانە گۆڕانکارییان بە سەردا دەهات و بە پێچەوانەشەوە ئەو قەیرانەش لەسەر هەڵبژاردنەکان کاریگەر بوو.

هەرچۆنێک بێت سیاسەتی دەرەوە درێژەی سیاسەتی ناوخۆیی حکوومەتەکانە و بەپێچەوانەشەوە سیاسەتی دەرەوەی وڵاتەکان لەسەر بابەتە ناوخۆییەکان کاریگەرە. بڕیارەکانی سیاسەتی دەرەوە بە شێوەی ئاسایی بڕیارگەلێکی بەکۆمەڵن، گەرچی هەندێ فاکتەری دزەو تەشەنە بریتی لە کەسایەتی خودی ڕێبەران یان سەرکردەکان کاریگەرن. هەروەها هەندێ گروپ بە ئەنقەست جیاوازییە ناوخۆییەکان دەکێشنە گۆڕەپانی سیاسەتی دەرەوە. هەندێ حکوومەتی وڵاتانی تر تێچوونی زۆر تەرخان دەکەن تاکو ئەو حیزبەی کە خۆیان ئۆگرییان پێیەتی لە وڵاتی مەبەستدا حکوومەت بگرێتە دەست. هەر بۆیە لە کوردستاندا پێویستە بە وشیارییەوە ئەم خاڵانە ڕەچاو بکرێن. هەر لایەنێ کە حکوومەت بکەوێتە دەستی، پێویستە پێوەری سەرەکی لە سیاسەتی دەرەوەدا سیاسەتی گشتی و بەرژەوەندییەکانی دەوڵەتی کوردستان بێت. هەوڵ بدرێت بڕیارەکان بە کۆمەڵ یان لانیکەم بە ڕاوێژی پسپۆڕانەی ناوخۆیی بدرێن و لە تاکڕەوی دوورەپەرێزی بکرێت. کێشە ناوخۆییەکان نەکێشنە گۆڕەپانی سیاسەتی دەرەوە تاکو زەبر نەدەن لە سیاسەتی گشتی و بەرژەوەندییەکانی گەلی کورد. قەڵشتە سیاسییەکان و دووبەرەکی حیزبی نەبێتە ئامرازی دەستی نەیاران، و حیزب و لایەنەکان لەسەر ئەژمێر و یارمەتی وڵاتانی تر حکوومەتێک پێکنەهێنن کە جێبەجێکاری سیاسەتی ئەو دەوڵەتانە لە کوردستاندا بێت.

ئەگەر بارودۆخی سیاسی ئێستای کوردستان بە گشتی لەبەرچاو بگرین، بە هۆی هێشتا پێکنەهاتنی سیاسەتی گشتی و لەبەرچاو نەگرتنی بەرژەوەندیی گشتی گەل، هەبوونی حیزب و گروپی سیاسی زۆر کە کورد گوتەنی 'هەر کامیان گای سەر ملەیەکن' و بە مەنەکەی خۆیان دەیپێون، سیاسەتی دەرەوەی بەهێز بەدی ناکرێت. پێویستە ئەم قۆناخە تێپەڕێت و

[1] Ibid.

حیزب و لایەنەکان سنووری دەسەڵاتی خۆیان بزانن و بە کردەی نالەباری خۆیان زیان نەگەینن بە بەرژەوەندیی گشتی و بتوانن لە پێناو بەرژەوەندیی گشتی نەتەوەییدا لە بەرژەوەندیی حیزبی چاوپۆشی بکەن و رکابەرایەتی و کێشەکانیان لە ئاستی ناوخۆدا رابگرن و رێگە نەدەن وڵاتانی تر لە کێشەی ناوخۆییان کەڵکی نالەبار وەرگرن. تا ئێستا هەبوونی ئەم دووبەرەکی و چەندبەرەکییە ناوخۆییانە زۆر زەبری لە ئامانجە گشتییەکانی گەلی کورد و بەرەوپێشچوونی بزووتنەوە مافخوازەکەی داوە. بۆ وێنە لە پاش شۆڕشی 1979 لە رۆژهەڵاتی کوردستاندا هەلی باش رەخسا کەچی چەندبەرەکی ناوخۆیی و نەبوونی یەکیەتی ناوماڵی کورد و کەڵکوەرگرتنی حکوومەتی تاران لەوانە هەموو دەسکەوتەکانی دا بە با. هەندێ گروپ و حیزب کە لە سیاسەت تێنەگەیشتبوون و لاو و لاواز بوون لە سیاسەتدا بە لەبەرچاونەگرتنی بەرژەوەندیی گشتی گەلی کورد، هەرکام بە شێوەیەک یان لە حکوومەتی ناوەندیی نزیک بوونەوە یان ناڕاستەوخۆ بوون بە ئامرازی دەستی و پێوەندیی ئایدئۆلۆژیکی خۆیان لەوەها کاتێکی هەستیاردا خستە پێشەوەی بەرژەوەندیی نەتەوەیی. ئاکامەکەشی دیسان زاڵبوونەوەی ناوەند بوو. هەروەها لە ئێستای باشووری کوردستانیشدا وێرای نزیکەو سێ دەیە ئەزموون هێشتا ئەم کێشانە هەرچەند بە شێوەی جیاواز دەبینرێنەوە. وێرای هەبوونی حکوومەت، هەر حیزبەو بەرەو وڵاتێک رایدەکێشێت و راشدەکێشرێت و هەندێ جار لە پێوەندیی حیزبی تێدەپەڕێت و بەرژەوەندیی گشتی نەتەنیا گەلی کورد بە گشتی بەڵکو هەرێمی کوردستانی باشووریش ناپارێزرێت و رەنگ و بۆنی سیاسەتی کوردی پێوە نابینرێت. نەبوونی تۆکمەیی سیاسی ناوخۆیی هەندێ کێشەی لە پێوەندییە دەرەکییەکاندا پێکهێناوە. بە جێی ئەوەی کە هەرکامیان سیاسەتی خۆیان و پێوەندییە حیزبییەکانیان لەگەڵ دەرەوە لە ئاراستە و لە پێناوی سیاسەتی گشتی گەلدا رێکخەن، سیاسەتی گشتی دەکەنە قوربانی و لە پێوەندی دەرەکی بۆ سەرکەوتنی ناوخۆیی خۆیان کەڵک وەردەگرن. هەرچەند لە سیاسەتی دەرەوەی حکوومەتی هەرێمدا هەندێ سەرکەوتن هەبووە و نکۆڵی لێ ناکرێت بەڵام هێشتا لە پێوەندیی لەگەڵ سیاسەت و بەرژەوەندیی گشتیدا هەندێ کێشەی زەق و بەرچاو دەبینرێت. جاروبار هەندێ لایەن بۆ بەرژەوەندیی گشتی هەوڵیان داوە و سیاسەتێکی بەکەڵکیان بردووەتە پێشەوە بەڵام هەندێکی تر ئەو سیاسەتانەیان رەچاو نەکردووە و بوونەتە لەمپەڕ و بەربەست؛ هێشتاکو بڕیارەکان بە کۆمەڵ و بە هاوبەشی هەموو لایەنەکان نادرێن؛ یان خۆ هەندێ لایەن بەو ئاستەی نەگەیشتوون بەرژەوەندیی گەلیان لا گرنگ بێت. وێنەیەکی هەرە گرنگی تر لە پێوەندی لەگەڵ ئەم نەبوونی تۆکمەیی ناوخۆیی و کاریگەریی لەسەر پێوەندیی دەرەوە، پێکنەهاتنی ئەنجومەن و کۆنگرەی گشتی کورد بە بەشداری هەموو لایەنە کوردییەکانی پارچەکانی کوردستانە کە هەندێ لایەن قەت نەیانتوانی بەقازانجی بەرژەوەندیی گشتی گەلی کورد لە خۆ بە زل زانین و بەرژەوەندیی حیزبی تێپەڕن و بەو جۆرە کاریگەریی بەهێزیان لەسەر دنیای دەرەوە هەبێت و ببنە هۆی بەربڵاوتر و رێکوپێکتربوونی پێوەندیی دەرەوەی کورد. ئەمە نیشانەی نەخۆشی سیاسی ناوخۆیە کە بووەتە هۆی لاوازی کورد لە گۆڕەپانی پێوەندیی دەرەوەدا و دواکەوتنی چارەسەریی پرسی کورد بە گشتی.

ئایین لە سیاسەتی نێودەوڵەتی کوردستاندا: تێگەیشتنێکی مامناوەند لە سێکیولاریزم[1]

زۆربەی کات، بەتایبەت لە کۆمەڵگا رۆژهەڵاتییەکاندا، کاتێک باس لە سێکیولاریزم (عەلمانییەت) دەکرێت، خێرا مێشکی زۆرێک لە خەڵک بەرەو دژایەتی لەگەڵ ئایین دەچێت. لە ناو زۆرینەی خەڵکی ئاسایی لە جیهانی ئیسلامدا واتای کەمتر بڕواداری سێکیولاریزم و روانگەی نەرێنی لەسەری باو بووە و ئایینییە توندڕەوەکانیش کاتێ ئەم وشەیە دەبیسن زەرد و سوور هەڵدەگەڕێن. لەم پێوەندییەدا، رۆڵی بزاڤە توندڕەوە ئایینییەکان کە لەگەڵ خەڵک سەروکاریان هەبووە لە پێکهاتنی وەها روانگەیەکدا کەم نەبووە، چۆنکو ئامانجی ئەوان پێکهێنانی حکوومەتی ئایینی بووە، بۆیە هەر حکوومەتێک جگە لە حکوومەتی ئایینی و ئەوەی مەبەستی ئەوان بووە، لەلایەن ئەوانەوە بە ناڕەوا و دژە ئایین ناسراوە و ئەمەش شەبەنگێک لە حکوومەتەکانی بە سێکیولار و دژەئایینییەوە لەبەر گرتووە. ئەم رەوتە بەجۆرێ بووە کە تەنانەت هەندێ لە رووناکبیران و خەڵکی نائاسییش بەو شێوە لێی تێگەیشتوون و کاتێک خۆیان بە سێکیولار پێناسە کردووە لەڕاستیدا مەبەستیان نائایینی یان دژە ئایینی بوونی خۆیان بووە. ئەم بۆچوونە بەرتەسک نەبووەتەوە بە دانیشتووانی وڵاتانی رۆژهەڵات، بەڵکو بۆ هەندێ خەڵک و لایەنی رۆژهەڵاتیی دانیشتووی وڵاتانی رۆژئاواش هەر ئەم پرسە لە ئارادا بووە کە چۆن دەبێت کەس یان لایەنێکی سیاسی سێکیولار کردەوەیەکی ئایینی بۆ وێنە "حەج" بەجێ بهێنێت، و لەو پێوەندییەدا لە هەندێ راگەیەنە و تۆڕی کۆمەڵایەتیشدا باس لە بوون بە ئامرازی سیاسی سعوودیە و هەندێ بابەتی تر کراوە. ئەوە لە کاتێکدایە کە بەشداریی هەندێ سیاسەتوان و دیپلۆمات لەو وڵاتە رۆژئاواییە سێکیولارە ناموسڵمانانەوە وەک باڵوێز و کەسایەتییەکانی تریان لە رێوڕەسمی حەجدا بۆیان ئەوەندە جێی سەرنج نەبووە. کەچی بەپێچەوانەی ئەو بۆچوونە، زۆربەی تیۆرییە پێوەندیدارەکان، سێکیولاریزم بە دژە ئایین پێناسە ناکەن و تەنانەت دژەئایینەکانیش بە سێکیولار نازانن. ئەم روانینە دژە ئایینە مێژوویەکی بە درێژایی

---

[1] ئەم وتارە سەرەتا وەک رەخنەیەک لەسەر هەڵوێستی هەندێ لایەن و راگەیەنە وەک "بی بی سی فارسی" سەبارەت بە بەشداریی چەند ئەندامی حێزبێکی سێکیولاری کوردی لە رێوڕەسمی حەجدا نووسرا و بۆ یەکەم جار لە رێکەوتی 27/09/2016، لە ماڵپەڕی "میللەت"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:

http://milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=24979&T=

سەرهەڵدانی مۆدێرنیتە هەیە کە بە تێپەڕینی کات کاڵ بووەتەوە و لە سەردەمی هاوچەرخیشدا جاروبار لە بەرانبەریدا هەوڵ دراوە بۆ روونکردنەوەی خەڵک. بۆ وێنە، لە سەرەتای شەستەکان (1961) جەواهەر لەعل نێهرو لە هێنددا لەمبارەوە خەڵکی ئاگادار کردەوە کە بە وەها هەڵەیەکدا نەچن.[1] بەوەشەوە، هەبوونی وەها روانینێکی نەرێنی لەسەر سێکیولاریزم لە ئێستادا ئەو راستییە دەردەخات کە کێشەکە هەر کراوەیە و ئەمە هێشتا جێی پرسە بۆ زۆر کەس. بۆیە، پێویستە ئاورێک بدرێتەوە سەر سێکیولاریزم و پێوەندیی ئایین و سیاسەت بەتایبەت لە ئاستی نێودەوڵەتیدا.

1- سێکیولاریزم

وشەی "سێکیولار" لە بنەڕەتدا لە وشەیەکی لاتین بە واتای "سەردەمێک" یان "رۆحی زاڵ بەسەر سەردەمێکدا" وەرگیراوە. واتا سەرەکییەکەی لە ئایینەوە هەڵدەقوڵێت و لە بەستێنی مەسیحییەتدا بۆ ئەوانەی سەرنجی ئەم جیهانەیان داوە بەکار هێنراوە. سێکیولاریزاسیۆن رەوتێ بووە کە بەرە بەرە بە هۆی پەرەسەندنی زانست و تەکنۆلۆژیا، ئایین هەندێ لە کردە کۆمەڵایەتییەکانی خۆی لە دەست داوە. بۆ وێنە سەردەمی زوو لە کوردستانی خۆماندا کە زۆر نەریتی بوو، هەرکەس هەر کێشەیەکی هەبایە دەڕۆشتە لای مەلا: بۆ نەخۆشی، کێشەی ناوماڵ، زەوی و زار و.... کە پێشیان دەگوتن "مەلای دوانزە عیلم" واتە کەسێ کە لە زۆر بوارەوە سەری دەردەچێت. بەڵام ئێستا ئەدی کەس کە نەخۆش کەوت ناڕوات بۆ نووشتە نووسین، دکتۆری دەروونزان هەیە و... بۆیە بەتەنیا کاروباری ئایینی بۆ مەلاکان ماوەتەوە و ئەوانیش وەک خەڵکی تر لەو بوارەدا پسپۆڕییان هەیە و ژیانی ئاسایی خۆیان دەکەن و کەمتر وەک پیاوی پیرۆز بە جلوبەرگی تایبەتەوە چاویان لێدەکرێت. دەتوانین بڵێین لە ئەورووپاشدا وەها رەوتێک بەڵام زۆر زووتر لە وڵاتانی لای ئێمە روویدا و ماوەیەکی زۆریشی خایاند. هەر لەو ئاراستەیەشدا لە باری سیاسییەوە کێشەی ئایینی و ناکۆکی و شەڕی ئایینی وایکرد کە وڵاتانی رۆژئاوایی بڕیار بدەن کاروباری سیاسی خۆیان بدەنە دەست دامەزراوەیەکی بێ لایەن (دەوڵەت) کە مافی هەمووان بپارێزێت و کەلەپوورێک گەشە بستێنێت کە هەموو تاک و گروپە ئایینییەکان رێز لە یەکتر بگرن. بەمجۆرە بیرۆکەی ئازادی، بەرابەری و دادپەروەریی لە نێوان هەموو گرۆپەکاندا پەرەی سەند. دەوڵەتی سێکیولار وەک دامەزراوەی بێ لایەن بووە پارێزەری ئەو بنەمایانە. سێکیولاریزمیش، ئایدۆلۆژیای ئەو رەوتە و باوەڕ بەو بنەمایانەی سەرەوە بووە. هەر بۆیە بە واتای دژایەتی لەگەڵ ئایین بە گشتی نەبووە.[2]

لەم پێوەندییەشدا پێویستە بگوترێت کە سیاسەت بازنەیەکی گشتییەو هیچ کەس رێگەپێدراو نییە کە ئەوی تر لە چالاکی سیاسی قەدەغە بکات. بە مەرجی لەبەرچاوگرتنی رێساکان و ئاژاوەنەگێری و پاراستنی بەندوباو، هەمووان بۆیان هەیە بەشداری سیاسەت بن و لە رەوتی سیاسیدا و لە ناو دەسەڵاتدا لە مافی خۆیان پاڵپشتی بکەن بەڵام لە جێگەوپێگەی کارگێڕی دەوڵەت و لە ناو دەوڵەتدا دەبێت دادپەروەریی و بێ لایەنی بپارێزن و مافی هەمووان لەبەرچاو بگرن. بۆیە هیچ کات و بەتایبەت لە سێکیولاریزمدا ئایین و سیاسەت قەت لێک جیا ناکرێنەوە تەنانەت ئەگەر ئەم پێوەندییە لەو رادەیەدا بێت کە پاڵێوراوێک بیهەوێت دەنگی کابرایەکی ئایینی دەستەبەر بکات. ئەوانەی لێک جیا دەبنەوە ئایین و دەوڵەتن لە شێوەی دامەزراوەییاندا. کەواتە دەوڵەت وەک بەشێکە لە سیاسەتی گشتی نەک هەمووی.

2- ئایین لە وڵاتانی سێکیولاردا

بەپێی ئەو باسەی سەرەوە، لە وڵاتانی خاوەن دەوڵەتی سێکیولاردا، ئازادیی هەموو ئایینەکان و مافەکانیان پارێزراوە و دەتوانن بە راشکاوی کاروباری ئایینی خۆیان جێبەجێ بکەن. تەنانەت وەک تاک و گروپ لە پێناو مافەکانیاندا دەتوانن لە سیاسەتدا بەشداریی بکەن بە مەرجێ کە بەندوباوی دێمۆکراسی قەبووڵ بکەن. بۆیە دەبینین ئەنجومەنە ئایینییەکان چالاکن، لایەنگرانی گروپێکی ئایینی رێپێوان دەکەن و لە هەڵبژاردنەکاندا لایەنگری لە پاڵێوراوی تایبەت دەکەن و.... لە بەرانبەردا،

[1] صباح مفیدی، "سکولاریسم هندی: برایند دین و سیاست"، **مجله چشم‌انداز ایران**، شماره 99، 1395، صص 54-55.

[2] See: Rajeev Bhargava, ed., *Secularism and its Critics*, Nineth Impression, New Delhi: Oxford University Press, 2010.

هەندێ لە وڵاتە کۆمونیستەکان، سێکیولار نین و دژە ئایینن بە هۆی ئەوەی کە بەپێچەوانەی وڵاتانی سێکیولار باوەڕیان بە ئازادیی بە گشتی و بەتایبەتی ئایینی، وەک کۆڵەکەیەکی دێمۆکراسی لە پەنای بەرابەری و دادپەروەریدا، نییە.

لە زۆرێک لە وڵاتە سێکیولارەکاندا لە یاسای بنەڕەتیدا ئاماژە بە "خوا" کراوە بۆ وێنە سویس کە بەو ناوەوە دەست پێ دەکرێت. لە ئەمریکا کە خۆی سێکیولارە ئازادی ئایینی بەوپەڕی خۆیەوە هەبووە، ئەنجومەنە ئایینییەکان بریتی لە ئیسلامییەکانیش چالاک بوون، لەگەڵ ئەوەش ئایین لە سیاسەتدا بەکار هێنراوە و لە زۆرێک لە هەڵبژاردنەکاندا لە "ستراتێژی خوا" کەڵک وەرگیراوە. لە هەندێ لە وڵاتانی ئەوروپایی حیزبی ئایینی یان لەسەر بنەمای ئایین هەیە. لە هێندستان هەموو ئایینەکان ئازدییان هەیە و حیزبی ئایینی جۆراوجۆر کە دێمۆکراسی و سێکیولاریزمیان قەبووڵ کردووە، بوونیان هەیە.

هەرچۆنێک بێت، بوونی خەڵکی ئایینی و ئایین وەک بەشێک لە کەلەپوور و ئازادیی ئایینی بووەتە هۆی ئەوەی کە لە هەندێ بواردا سیاسەت و ئایین تێکەڵییان هەبێت و دەوڵەت و سیاسەتوانانیش سەرنجی ئەم لایەنەی کۆمەڵگا بدەن. هەر لەم پێوەندییەشدا، ئایین کاریگەریی هەبووە لەسەر پێوەندیی و سیاسەتی نێودەوڵەتی.

3- ئایین لە پێوەندیی نێودەوڵەتیدا

هەروەها کە لە وتاری پێشوودا ئاماژە کرا، ئایین یەکێک لەو فاکتەرە ناوخۆییانەیە کە لەسەر سیاسەتی دەرەوە و پێوەندییە نێودەوڵەتییەکانی وڵاتە جیاوازەکان کاریگەریی هەیە. وێڕای هەبوونی کردەی نەرێنی و پێکهێنانی ناکۆکی لە نێوان وڵاتەکاندا بەتایبەت بە هۆی چەوساندنەوەی گرووپێکی ئایینی لەلایەن حکوومەتێکەوە و لە ئاکامدا هەڵوێستی نێونەتەوەیی لە دژی، ئەگەر لە باری ئەرێنییەوە بڕوانینە ڕۆڵ و کردەی سیاسی ئایین، لە ئاستی نێودەوڵەتیدا ئایین بوارێکی هاوبەشی بۆ پێوەندیی بەتایبەت کەلەپووریی پێکهێناوە. زۆرێک لەم پێوەندییانە لەسەر بنەمای ئایین یان لە ژێر کاریگەریی ئایین لە شوێنە جیاوازەکانی جیهاندا دەبیندرێن. بۆ وێنە دەکرێ بە ڕۆڵی ئایینی ئیسلام لە پێوەندیی نێوان وڵاتانی موسڵمان و پێکهاتنی "ڕێکخراوی کۆنفرانسی ئیسلامی"، یان کاریگەریی ئایینی مەسیحییەت لەسەر پێوەندیی وڵاتانی یەکیەتی ئەوروپا، ئاماژە بکرێت. ئەم کاریگەریانە لە کاتێکدایە کە لە هەر دوو نموونەکەدا زۆرینەی وڵاتەکان سێکیولارن.

هەر لەم پێوەندییەدا بە شێوەی ئاسایی هیچ حیزب و وڵاتێکی سێکیولاریش لە پێوەندیی ئایینی هاووڵاتییانی بۆ وێنە ڕۆشتنی موسڵمانان بۆ حەج و پێوەندیی لەگەڵ وڵاتی عەرەبستان کە شوێنە پیرۆزەکانی موسڵمانانی تێدا هەڵکەوتووە، بەرگیری ناکات. لە وڵاتێکی وەک هێندستاندا بۆدجەی ساڵانە بۆ حەجی موسڵمانەکانیان تەرخان دەکرێت و دەوڵەت هاسانکاریی پێویستیان بۆ جێبەجێ دەکات.[1] لەڕاستیدا، ئەگەر بەرگیری کرابێت یان هاسانکاری نەکرابێت زیاتر بە هۆی کێشە هێمنایەتی، سیاسی و ئایدۆلۆژیکەکان بووە نەک دژایەتی لەگەڵ ئایین و زۆرتر لەلایەن وڵاتانی دژەئایین یان وڵاتانی خاوەن حکوومەتی ئایینییەوە جێبەجێ کراوە نەک وڵاتانی سێکیولار. بۆ وێنە کێشەی ئایینی-سیاسی نێوان عەرەبستان و ئێران بووە هۆی ئەوەی کە ساڵی 2016 حکوومەتی ئێران بە هۆی قەبووڵ نەکردنی مەرجەکانی وڵاتی خانەخوێ واتە لەبەرچاوگرتنی سیاسەت و ڕێساکانی ئەو وڵاتەو ڕێوڕەسمی ئایینی حەج، کەس ڕوانەی حەج نەکات.

4- پێویستی پێوەندیی کوردستان و عەرەبستان

لە ئاستی نێودەوڵەتیدا کوردستان پێویستی بە هاوڕێ و پاڵپشتی زیاتر هەیە و ڕۆژ بە ڕۆژ پێوەندیی لەگەڵ وڵاتانی زۆرتر دادەمەزرێنێت بەتایبەت کە پێویستە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا کورد دەوڵەتی هاوپەیمانی هەبێت و بە شێوەی سروشتی عەرەبستان دەتوانێت یەکێک لەو وڵاتانە بێت. بە هۆی جۆراوجۆر سعوودییە بۆ کوردستان گرنگایەتی هەبووە و هەرێمی کوردستانی باشووریش هەوڵی داوە کە پێوەندیی سیاسی لەگەڵیدا دابمەزرێنێت.[2] وەک پێشتر ئاماژە کرا، لە ڕوانگەی عەبدوڕڕەحمان قاسملووەوە کاریگەریی عەرەبستانی سعوودی لەسەر ویلایەتە یەکگرتووەکان، گرنگ نەبوونی نرخی نەوت

---

[1] Mofidi (a), 2015.

[2] سەباح موفیدی، "پێوەندیی هەرێمی کوردستانی باشوور و سعودییە: گرنگایەتی، کاریگەریی و داهاتووی؟"، 2015، لە ماڵپەڕی: http://www.nuche.net/?p=48272

بۆی و نەبوونی کورد وەک پێکهاتە لەوێ سێ تایبەتمەندی ئەو وڵاتەن کە دەتوانن وەکو هاوپەیمانی کورد زەقی بکەنەوە.[1] بەم خاڵ و تایبەتمەندییانە دەکرێ هەندێکی تر زێدە بکرێت. بۆ وێنە هەردووکیان بەرهەمهێنەری نەوتن و دەتوانن هاوپەیمانیی و هاوکارییان لەم بوارەدا هەبێت. هەروەها، وەکو خاڵی هاوبەشی نێوان هەردووکیان دەکرێ بە ئایین ئاماژە بکرێت کە زۆرینەی هەردوولا موسڵمانی سوننەن و ئەمە یارمەتی هەبوونی پێوەندییەکی گەرموگۆڕتر دەدات. هەرچۆنێک بێت پێوەندیی کورد لەگەڵ عەرەبستان تەنیا بە هۆی ئایینی نییە بەڵکو پێویستییەکی سیاسییە. گەرچی سعوودییە و وڵاتانی کەنداویش لە ئاڕاستەی سیاسەتی گشتی خۆیاندا کار دەکەن و لەو ساڵانەدا بە هۆی ناکۆکی لەگەڵ ئێران، کورد و دیکەی نەتەوەکانی ئێران زیاتر کەوتوونەتە بەر سەرنجیان، بەڵام هەر لەو کاتەشدا ئەم پێوەندییانە هەلێک بۆ وەرگرتنی پاڵپشتی زیاتر بۆ کورد دەرەخسێنێت.

حەج و سیاسەت

وەک ئاماژە کرا سیاسەت بازنەیەکی بەرینە و بەشی سەرەکیشی حکوومەت و کاروباری پێوەندیداریەتی. کەواتە وەک بەشێک لە خزمەتگوزاریی حکوومەت، سەرنجدان بە ڕێوڕەسمی حەج و هاسانکاریی بۆ ئەوە بەتایبەت لە وڵاتانی ئیسلامیدا پێویستە. هەر لەم ئاڕاستەیەدا و جگە لە کاری سیاسی پەتی، پێوەندیی و هاسانکاریی بۆ ئەو تاکە کوردانەی کە باوەڕی ئایینییان هەیە ئەرکی حکوومەتی کوردییە و هەروەها حێزبە سێکیولارەکانی کوردستانیش ناکرێ بەرگیری بکەن لە ئەندامانیان کە ئەگەر ویستیان و هەلیان بۆ ڕەخسا کاری ئایینی خۆیان بەجێ بهێنن. دیارە هەر حێزب و لایەنێکی سیاسی بەپێی سیاسەت و ئامانجی خۆی دەسووڕێتەوە، بۆیە پێوەندیی سیاسی دوولایەن و کاری تاکەکەسی ئەندامەکان بە واتای گۆڕانی ئایدۆلۆژی و ستراتێژی حێزبێک نییە. وەک چۆن بەشداریی باڵوێزی بەریتانیا لە حەجدا بە واتای بە ئایینی بوونی حکوومەتی بەریتانیا نییە. هەروەها کە پێشوازیی و چاوپێکەوتنی سەرکردە سیاسییەکانی تر، بریتی لە ئێرانییەکان لە ساڵانی پێشوودا، لەگەڵ سەرانی سعوودییەش لە کاتی حەجدا بە ئامراز بوونی سیاسەتوانان نەبووە و تەنانەت بە ڕێزلێگرتنیش زانراوە، بۆ تاکی کوردیش ئەو کارە ڕێگەپێدراوە.

بەڵام لە سۆنگەیەکی ترەوە، ئەگەر تێڕوانین بۆ ئایین و ڕێوڕەسمە ئایینییەکان، ڕوانینێکی سیاسی بێت، هەروەها کە بە کردەوە بۆ هەندێ وڵاتی پێوەندیدار بە پرسی کورد و سیاسەتوانەکانیان وایە، ئەوا کوردیش چارەیەکی بێجگە لە سیاسەت کردن نییە. بە درێژایی مێژووی سەردەم برا موسڵمانەکان لە ناوچەکەدا بە ناوی ئایینەوە زوڵمیان لە کورد کردووە و نادادپەروەرانە هەڵسوکەوتیان لەگەڵی کردووە و بۆشیان گرنگ نەبووە کە لە ئایین و هێما و ڕێوڕەسمەکانی وەک ئامرازی سیاسی کەڵک وەرگرن و ئەوانەیان خستووەتە خزمەت سیاسەتی نادادپەروەرانەوە. ئەوە لە کاتێکدایە کە لەبەرچاوگرتنی دادپەروەریی و ستەم نەکردن لە ڕوانگەی ئایینیشەوە لە ڕێوڕەسمە ئایینییەکان و لەوانە حەج گرنگترە. بۆیە بەپێچەوانەی ئەوانەوە، گەر سیاسەتی کوردی حەج وەک کۆبوونەوەیەکی گشتی موسڵمانان کە دەکرێ لەو ڕێگایەوە پەیوەندی زیاتر لەگەڵ دیکەی موسڵمانان هەڵکرێت و ئاگادار بکرێنەوە لەسەر هەبوونی نادادپەروەریی و هەوڵ بدرێت بۆ گۆڕانی بیروڕای گشتی موسڵمانان کە دەنگدانەوەی زیاتر دەبێت، بخاتە خزمەت پێکهێنانی سیاسەتی دادپەروەرانە و دادپەروەریی سیاسی، نە تەنیا جێی لۆمە نییە بەڵکو شیاوی ڕێزلێنانە. هەرچۆنێک بێت لە بازنەی سیاسەتی نێوان سعوودییە، ئێران و کورددا لەبەرچاو گرتنی چەند خاڵ لە پێوەندیی لەگەڵ ئایین و حەجدا، پێویستە:

1- لە پاش شۆڕشی ئیسلامی، بۆ ئێران ڕێوڕەسمی حەج، سیاسی بووە و وەک شوێنێک بۆ خۆپیشاندان، دروشمدان و بەدواداچوونی سیاسەتەکانیان لە دژی ئەمریکا و لە چوارچێوەی ئایدۆلۆژی سیاسی شیعەدا بەکار هێنراوە. ئەم شێوازەی حەج کردن، لە دژی سیاسەتی سعوودییە و هاوپەیمانێتی لەگەڵ ئەمریکا بووەو وەک لەبەرچاو نەگرتنی ڕێسا و یاسای ئەو وڵاتە ڕەچاو کراوە. ئەم کێشەیە چەند جار ناکۆکی نێوان دوو وڵاتی لێکەوتووەتەوە. لە نوێترینی ئەو ناکۆکیانەدا کە لە ڕێوڕەسمی حەجی ساڵی 2015 دا ڕوویدا و بووە هۆی پچڕانی پێوەندیی نێوان هەردوولا بۆ

[1] بڕواننە: کوچرا، 2008، ص 275. و، کۆچێرا، 1999، ل. 112.

ماوەیەک، ئێران باسی ناکارامەیی سەرکردە سعوودییەکان لە هەڵسووڕانی ڕێوڕەسمی حەجی دەکرد کە بوونەتە هۆی کوشتنی هەزاران کەس لە حەجاج، و سعوودییەش هۆی ڕووداوەکەی بە شێوازی جۆراوجۆر وەک ڕێپێوانی سیاسی و لەبەرچاونەگرتنی دۆخەکە لەلایەن حاجییە شێعەکان و هەندێ بابەتی تر پاساو دەکرد. ئێران هەر لە سەرەتاوە بۆ کەڵکی سیاسی جگە لە خەڵکی شێعە، هەندێ سوننەی هێنایە سەر شاشە و بینگەی تەلەڤیزیۆن بۆ قسەکردن لە دژی سعوودییە. بۆیە لە بەرانبەر پڕوپاگەندەی ئێراندا، سعوودییەش هەوڵیدا هاسانکاریی و یارمەتی دژبەرانی ئێرانی بدات و دەرفەتی بەجێهێنانی ڕێوڕەسمی حەج و هاوکاتیش هاتنە سەر بینگەی تەلەڤیزیۆنیان بۆ بڕەخسێنێت.

2- بۆ سعوودییە پاڵپشتی لە گروپە سوننەکانی ئێران و ئێستاش گروپە نەتەوەییەکان، لە بەرانبەر دەستێوەردانی ئێران لە وڵاتانی عەرەبی و لایەنگری لە گروپە شێعەکان و "هەناردەکردنی شۆڕشی ئیسلامی"دا بووە. بە ڕواڵەت هەر دوو وڵات دژایەتی یەکتر دەکەن بەڵام لە باری ڕاستی و ڕەوابوونی سیاسەتیانەوە دەکرێ جیاواز بن. سعوودییە دەتوانێت لە ژێر داواکاریی هەوڵ بۆ دابینکردنی مافی موسڵمانە سوننەکانی ئێران کە کێشەی سیاسی-نەتەوەیی و ئایینییان هەیە، سیاسەتی خۆی پاساو بکات و تەنانەت ئەو پاڵپشتییە بە ئەرکی ئایینی بزانێت لە پێناو دادپەروەیی و نەمانی ستەمی ئایینی-نەتەوەییدا. بەڵام هی لایەنی بەرانبەر لەو چوارچێوەدا ناگونجێت بێجگە لە کاری سیاسی پەتی لە ئاڕاستەی سیاسەتی خۆیدا. چۆن گروپە شێعەکانی وڵاتانی عەرەبی کێشەی نەتەوەییان نییەو زۆربەی مافی خۆیان هەیە، بەس زیاتر لەلایەن هۆکارە دەرەکییەکانەوە دەورووژێندرێن.

3- لەم نێوانەدا وەک خاوەن هەردوو کێشەی نەتەوەیی (بە گشتی) و ئایینی (بەشێکی)، هەڵکردنی پێوەندیی سیاسی لەگەڵ سعوودییە بۆ لایەنی کوردی بەتایبەت لە کوردستانی ڕۆژهەڵات هەلێکە کە تاڕادیەک ئایین بوارەکەی بۆ خۆش کردووە. بەرەوپیری چوون و لە نێو سیاسەتی کوردیدا گونجاندنی ئەو پێوەندییە لە ئاڕاستەی دۆزینەوەی پاڵپشت و هاوپەیماندا شی دەکرێتەوە. کورد بە ئاستێ گەیشتووە کە بەراوردی تێچوو و قازانجی خۆی بکات و ئەوەی بە کەڵکی بێت، جێبەجێی بکات. بۆیە ئەگەرچی هەرێمی کوردستانی باشوور بە هۆی دۆخی جیاوازیەوە ویستوویە هاوسەنگییەک لە نێوان سعوودییە و ئێراندا بپارێزێت و بە کردەوەش بە هۆی دووری لە سعوودییە و هاوسنووری لەگەڵ ئێران پێوەندیی زیاتری لەگەڵ ئێران هەیە، بەڵام بۆ کوردی ڕۆژهەڵات وەک دژبەری ئێران دیارە پێویستیی و هەست بە هەڵکردنی پێوەندیی زیاتر لەگەڵ سعوودییە ئاسایی دێتە بەرچاو.

4- ڕامیاران و سیاسەتوانانی ئێرانی چاک دەزانن کە کێشەی کورد پێوەندی بە هەڵخڕاندنی هیچ وڵاتێکی ترەوە نییە و ئەو نەتەوەیە بۆ پتر لە سەتەیەکە بۆ مافەکانی بە بێ پاڵپشتی بەرچاوی هیچ وڵاتێک خەبات دەکات. کەواتە بۆ لایەنی کوردی پرسیار ئەوە بووە کە، ئاخۆ کورد چ دەسکەوتێکی لە ساڵانێکدا کە پێوەندی لەگەڵ هەندێ وڵات وەک سعوودییە نەبووە، دەستەبەر کردووە کە ئێستا ئەگەر ئەو پەیوەندییە دامەزرێت بترسێ لە دەستی بدات؟ دیارە هیچ. خۆ ڕێگە بە هیچ پردێکی پێوەندی بۆ وتووێژ و دانوستان لەگەڵ حکوومەت و چارەسەریی کێشەکان لە ئێراندا نەبووە کە ئێستا ترسی لەدەستدانی هەبێت. بەپێچەوانەوە، ئێرانە کە دەترسێت و نایەوێت ئامرازی سیاسی ئایین کە لە دژی دژبەرانی بەکاری دەهێنێت، لە دەست بدات. بۆ ساڵانێکی زۆر لایەنە کوردییەکان لە ژێر ناوی ئایینداو ئەوەی کە "موناڧق و کافرن" سەرکوت کراون و خەڵکیان لە دژ هان دراوە. بۆیە دەرکەوتنی ئەوان وەک خاوەن باوەڕ لە حەجدا، بەپێچەوانەی ئەوەی ساڵانێکی زۆر پڕوپاگەندەی لەسەر کردووە، بە زیانی تەواو دەبێت و بۆی قەبووڵ ناکرێت. لەلایەکی تریشەوە، ئێران هیچ هەوڵێکی نەداوە بۆ چارەسەرکردنی کێشە ناوخۆییەکانی خۆی و لەبەرچاوگرتنی مافی خەڵک بە گشتی و نەتەوەکانی ناوخۆی ئەو وڵاتە تاکو ئەو چاوەڕوانییەی هەبێت کە دژبەرانی لەگەڵ لایەنی بەرانبەریدا پەیمان و پێوەندییان نەبێت. بۆیە، لەلایەن هێزە کوردییەکان و سعوودییەوە، وەک دوژمنی هاوبەش ڕەچاو کراوە.

5- بەشێکی زۆر لە خەڵکی کوردستانی ڕۆژهەڵات شێعەن، حکوومەتی ناوەندیش ساڵانێکی زۆرە لەم ئایینزا هاوبەشە کەڵکی سیاسی وەرگرتووە بۆ تواندنەوەیان و تێکدانی پێکهاتەی کوردستان. بۆیە بوونی ئەم ئایینزایە لە توندی قەڵشتی کۆمەڵایەتی نەتەوەیی کەم کردووەتەوە، بەپێچەوانەی ناوچە سوننەکان کە قەڵشتی کۆمەڵایەتی ئایینی کەوتووەتە سەر قەڵشتی نەتەوەیی و توندتر و چالاکتری کردووەتەوە. کەواتە لە پێوەندیی لەگەڵ سعوودییەدا زیاتر موسڵمان بوون بە گشتی و ئایینزای سوننەیە کە دەتوانێت هەوێنی پێوەندیی سیاسی بۆ کورد پێکبهێنێت. بەڵام ئەمە بە واتای سەرنج

نەدانی کوردە شێعەکان نییە، چۆن سیاسەتی سێکیولاری کورد ناتوانێت لەسەر بنەمای هیچ ئایین و ئایینزایەکی تایبەت بێت و ڕێز لە هەمووان دەگرێت. هەروەها لە ڕۆژهەڵاتدا کوردی شێعە کێشەی ئایینی نەبووە. کەواتە کێشەی هاوبەش نەتەوەییە و پێویست بە زەقکردنەوەی قەڵشتی سوننە و شێعە لە ناو کوردا نییە، چۆن ئاکامەکەی لە ئاراستەی سیاسەتی نەیارانی کورددا دەبێت. جێی ئاماژەیە کە سیاسەتوانە ئێرانییەکان لە کاتی ناکۆکیدا ناڵێن چۆن خەڵکی سوننەشیان هەیە با لەگەڵ سعوودییە ڕێکەون، بەڵکو سیاسەت دەکەن و لە کاتی پێویستدا تەنانەت لەسەر شاشەی تەلەڤیزیۆن هەندێ سوننە دەهێنن کە کاری سعوودییە ئیدانە بکەن. هەروەها دژبەرە شێعەکانی ئێرانیش وەک ڕێکخراوی "موجاهدینی خەلق" ناڵێن چۆن شێعەین با لەگەڵ سعوودی پێوەندیمان نەبێت و دەزانن سیاسەتی ئێستایان لە بەرانبەر حکوومەتی ئێراندا پاڵپشتی سعوودییەی دەوێت. بۆیە، لەلایەن کوردیشەوە ناکرێ ئەم پێوەندییانە لە دەلاقەی سیاسەتی ئایینییەوە شی بکرێنەوە، لە کاتێکدا بەپێچەوانەوە لە سۆنگەی سیاسەتی سێکیولاری کوردییەوە ئەمانە دژکردەوەن و سیاسەتی ئایینی پووچەڵ دەکەنەوە. لەم پێوەندییەدا، بەپێچەوانەی ئەو بۆچوونەی کە دەڵێت چۆن کوردی شێعە هەیە، نابێت کورد بەرەو سعوودییە بڕوات و ئەمە بە قازانجی سیاسەتی کوردی نییە و ئێران لە دژی کورد کەڵکی نالەباری سیاسی لێوەردەگرێت و دەڵێ سعوودییەیە کە کوردەکان هەڵدەخڕێنێت، هەروەها کە ئەم شەڕە دەروونییەشی کردووە و دەیکات بەتایبەت لە دژی هێزە ئیسلامییەکانی سوننە[1]، لە پێش گرتنی سیاسەتی پێوەندیی نێودەوڵەتی چالاکانەی کوردیش وەک ئێرانی و سعوودییەکان لە ئاراستەی بەرژەوەندیی گشتی خۆیدا بە هەڵەداچوون نییە و دەتوانێت بە قازانج بێت. تەنیا کاتێک سیاسەتی سێکیولار دەکەوێتە بەر ڕەخنە کە لە دژی کوردی شێعەی ڕۆژهەڵاتی بە هۆی ئایینیانەوە هەڵاواردن هەبێت. کەواتە لە ئاستی پێوەندیی سیاسی نێودەوڵەتیدا، پێوەندیی دوو لایەن کە نەیاری هاوبەشیان هەیە شتێکی ئاساییە. بۆیە ڕاستییە سیاسییەکان پیشاندەری ئەوەن کە پێویستە هێزە کوردەکان بە سوننە و شێعەوە لە دەلاقەی سیاسەتی کوردییەوە چاو لەو پێوەندییانە بکەن نەک لە دەلاقەی سیاسەتی وڵاتانی نەیارەوە. لەم ڕوانگەوە، شەڕی ئایینی و ئایدۆلۆژیکی نەیارێک دەتوانێت هەلی سیاسی بێت بۆ کورد.

دەرەنجام

وەکو دوایین وتە و دەرەنجام دەبێت بگوترێت کە سێکیولاریزم لە گرنگترین پێناسەیدا کە تێگەیشتنێکی مامناوەندییە، نە تەنیا لە دژی ئایین نییە بەڵکو بوار خۆشکەرە بۆ ئاشتی، هاوسەنگی و پێکەوەژیانی هەموو گروپە ئایینییەکان و ئازادیی ئەوان. سێکیولاریزم پێکهێنەری کەلەپوورێکە بۆ دابینکردنی ئازادی، بەرابەری، دادپەروەریی و ڕێزگرتن لە یەکتر. ڕەوتی سێکیولاریزاسیۆن و دۆخی زۆربەی وڵاتانی سێکیولار تێکۆشان لەم پێناوەدا پیشان دەدات. حکوومەتێ کە لە دژی ئایین بێت، ناکەوێتە ناو بازنەی دەوڵەتی سێکیولار. سیاسەت و ئایینیش لێکجیاناکرێنەوە و ئەوەی پێویستی بە جیابوونەوەیە "دەوڵەت و ئایینە" ئەویش بە شێوەی دامەزراوەیی نەک لە هەموو بوارێکەوە چۆن خودی دەوڵەت وەک بەشێک لە سیاسەت بۆ کاروباری خزمەتگوزاریی سەروکاریی لەگەڵ گروپە ئایینییەکان دەبێت. هەر لەم ئاراستەیەشدا سیاسەت وەک بەشێک لە کەلەپوور کاریگەریی هەبووە لەسەر پێوەندیی و سیاسەتی نێودەوڵەتی چ خزمەتگوزاریی دەوڵەتەکان بۆ هاسانکاریی بۆ خەڵکی ئایینییان و چ بۆ دامەزراندنی پێوەندیی دوولایەنە و پێکهێنانی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان، و هەروەها بەکارهێنانی ئایین لە ئاراستەی سیاسەتی خۆیاندا. کەواتە سیاسەتی کوردیش پێویستی بە پێوەندیی لەگەڵ وڵاتانی تر و دۆزینەوەی پاڵپشت لە ئاستی جیهانی و ناوچەییدا هەیە. ئێستا ئەگەر ئایین هۆی نزیکتربوونەوەی وڵاتێک لە کورد بێت و ئەو بوارەی بۆ خۆش بکات، هەل و دەرفەتە بۆ کورد وەک هەموو دەرفەتەکانی تر کە بۆی بڕەخسێت. لەم پێناوەدا، پێوەندیی کورد و عەرەبستان کە دیارە بابەتێکی تازە نییە، بەشێکی زۆری دەگەڕێتەوە بۆ پرسە سیاسییەکانی کورد و لەلایەکی تریشەوە کێشەی سیاسی ئێران و عەرەبستان وەک دوو هێزی بەرانبەر و داواکار لە ناوچەکەدا کە دژایەتی ئایینیش ئەو کەلێن و ناکۆکیانەی زیاتر کردووە. بۆیە هەردوولاش بە قازانجی سیاسەتی خۆیان لە ئایین و بابەتە پێوەندیدارەکان وەک ڕێوڕەسمی حەج کەڵکیان وەرگرتووە. لە پێوەندیی لەگەڵ کورد و لە ڕوانگەی سیاسەتی سێکیولارەوە، بەجێهێنانی ڕێوڕەسمی ئایینی لە ئاستی تاکەکەسیدا بۆ خەڵکی ئیماندار ئەرکەو نابێت یەکسەر بە چاوی سیاسییەوە سەیر بکرێت. کەواتە لایەنە کوردە

[1] بڕواننە: وتاری "کردەی سیاسی ئایین لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا (بە تیشک خستنەسەر ڕەوتی مەکتەب قورئان)"، هەر لەم پەرتووکەدا.

سێکیولارەکانیش وەک دەوڵەت و نەتەوەکانی تر لەسەریانە مافی خەڵک و ئەندامانیان لەبەرچاو بگرن و هاسانکاریی پێویست بۆ بەجێهێنانی ئەو ئەرکە جێبەجێ بکەن. لە ئاستی سیاسیشدا، هەرچۆنێک بێت کورد راڤەی سەربەخۆی لەسەر پێوەندییەکان هەیە و بەدواداچوونی سیاسەتی نەتەوەیی خۆی دەکات و لەم پێناوەشدا بە ئاستێک گەیشتووە کە چی تر نایەوێت ببێتە قوربانی سیاسەتی ئایینی و بوختانی دژەئایینی بوون و بە ناوی ئایینەوە سەرکوت بوون. بۆیە سەرنجدان بە مافی خەڵکانی ئایینی لەلایەک و دامەزران یان باشتر کردنی پێوەندیی سیاسی لە کەناڵی ئایینەوە و بەو شێوە هەوڵدان بۆ دەستەبەرکردنی پاڵپشتی زیاتر لە پێناو دادپەروەریی نەتەوەییدا، بە واتای دەرچوون لە بازنەی سێکیولاریزم نییە.

دوایین وتە

پێویستیی تێپەڕینی کوردستان لە دەوڵەتانی نیمچە مۆدێرن[1]

دیارە وەک هەموو شوێنێکی سەر گۆی زەوی، کوردستانیش کەوتووەتە بەر شەپۆلی مۆدێرنیتە و وەک زۆر شوێنی وڵاتانێ کە لە پەرەسەندندان بەتایبەت ئەوانەی رۆژهەڵاتی ناوین، لە نێوان نەریت و مۆدێرنیتە لە تلاوتلدا بووە. بە پێرەوی لە وڵاتانێ کە تێیایاندا هەڵکەوتووە، کوردستانیش وەرگری مۆدێرنیتەیەکی ناتەواو و لەبەر کاریگەریی دەوڵەتانێکی نیمچە مۆدێرندا بووە. لەم وڵاتانەدا بەپێچەوانەی وڵاتانی سەرچاوەی رەوتی مۆدێرنیتە، مۆدێرنیتە بە شێوەی ناهاوسەنگ پەرەی سەند کە ئاکامەکەی سەرهەڵدانی دەوڵەتانێکی نادێمۆکراتیک و تۆتالیتەر، چ لە چەشنی نیوەسکیولار و چ ئایینی، و سەرکردەگەلێکی دیکتاتۆر و کۆمەڵگایەکی پڕ لە نابەرابەری لە شێوازە جۆراوجۆرەکانیدا بووە. بۆ ماوەیەک گوشار لە سەرەوە و خۆڕاگری لە خوارەوە لە لایەن کۆمەڵگای نەریتییەوە بە بێ بەهێزکردنی کۆمەڵگا بۆ وەرگرتنی وەها هاوردەیەک بەتایبەت لە باری کەلەپوورییەوە، دۆخێکی لێکەوتەوە کە تاک و کۆمەڵگای تووشیاری قەیرانی زۆر کرد. ئەمە لە کوردستانیشدا رەنگدانەوەی هەبووە و لە کاتێکدا کە بناخەکانی نەریت لەق بوون، کۆڵەکەکانی مۆدێرنیتەش پتەو نەبوونەتەوە و کۆمەڵگای کوردی کەوتووەتە دۆخی هەڵاواسراوی. لە کاتێکدا کە کەشی سیاسی لە ئامادەبوون دایە بۆ لەدایکبوونی دەوڵەتێکی کوردی، پێویستە سەرنجی ئەم بابەت و قەیرانە سیاسی-کۆمەڵایەتییانە بدرێت تاکوو دەوڵەتێکی تەواو مۆدێرن دامەزرێت و کێشەکانی دەوڵەتانی زاڵ بە سەر کوردستاندا وەلانرێت و لە میراتی ئەو دەوڵەتانەی کە بە شێوەی ناتەواو و درۆیینە مۆدێرن بوون و لەڕاستیدا زۆرێک لە تایبەتمەندییەکانی مۆدێرنیتەیان نەبووە، خۆپارێزی بکرێت. لەم ئاڕاستەیەدا ئەم وتارە ئاورێک دەداتەوە سەر مۆدێرنیتە و تایبەتمەندییەکانی و دەوڵەتی مۆدێرن، تاکوو لە داهاتووی کوردستاندا ناتەواوییەکانی دەوڵەتانی نیوەمۆدێرن قەرەبوو بکرێتەوە و لە دووپاتبوونەوەی کێشەکان و پێکهاتنی دەوڵەتێکی ناتەواو و ناکارامە بەرگیری بکرێت.

[1] ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە رێکەوتی 04/04/2017، لە ماڵپەڕی "میللەت"، بەشی "کراوەیی ئیسلامی" بە ناونیشانی خوارەوە بڵاو بووەتەوە:
http://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=38185&T=

مۆدێرنیتە و تایبەتمەندییەکانی

جیهانی مۆدێرن کە لە نزیکەی نێوان سەدەکانی پازدە تا شازدەدا سەریهەڵدا لە دژی بەندوباوی نەریتیی پێش ئەوە بوو.[1] مۆدێرنیتە لەگەڵ خۆیدا رێگای نوێی ژیان لە جیهانی بە دیاریی هێنا کە چنگاوشی هەندێ دەستەواژە وەک ئازادی رەها، ئاوەزمەندیی ئامرازیی تاک، تاکخوازیی و ئاوەزخوازیی بوو.[2] دەستەواژەی "کۆمەڵگای مۆدێرن" بە هۆی جیاوازیی نێوان پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکانی لە "کۆمەڵگای نەریتی" بەکارهێنراوە. لە پێوەندیی لەگەڵ وەها کۆمەڵگایەک و پێکهێنەرەکانی مۆدێرنیزاسیۆن کە بوونەتە هۆی مۆدێرنیتە، زۆربەی کات ئاماژە دەکرێت بە رەوتەکانی بە شاری بوون، پیشەسازیی، گۆڕانی دێمۆگرافیک (گۆڕانی رادە و بڵاوەی جەماوەر)، بازرگانی و بە کەلوپەل کردنی دوابەدوای ئەوە، سەرهەڵدانی دەسمایەداریی، گەشەی دابەشکاریی کاری کۆمەڵایەتی، سەرهەڵدانی رێبازێکی ئەزموونی-شیکاریی سەبارەت بە زانیاریی و مەعریفە و شێوازە زانستییەکانی بیرکردنەوە و بەکارهێنانی ئەوانە لە بەرهەمهێنانی پیشەسازیی، دێمۆکراتیزاسیۆن، گۆڕان لە چەمکەکانی ئاوەزمەندێتی بریتی لە سێکیولاریزاسیۆن، گۆڕانی شێوازەکانی پێوەندییەکان.[3]

مۆدێرنیتە لە زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا بۆ دیاریی کردنی هەم خولێکی مێژوویی (سەردەمی مۆدێرن) و هەم کۆمەڵێک لە ئاکار، کردەوە و نۆرمە کۆمەڵایەتی و کەلەپوورییەکانی تایبەت کە لە ئەورووپای پاش سەدەکانی ناوەڕاست سەریهەڵدا و بە شێوازی جۆراوجۆر و لە کاتی جیاوازدا لە سەرتانسەری جیهاندا پەرەی سەند، بەکار دەبردرێت. لە کاتێکدا کە شەبەنگێکی بەربڵاو لە رەوتە مێژووییەکانی لێکترگرێدراو و دیاردە کەلەپوورییەکان لەبەر دەگرێت، هەروەها ئاماژە بە ئەزموونی زەینی یان هەبوویی ئەو هەلومەرجەی کە ئەوانە بەرهەمی دەهێنن و کاریگەرییان لەسەر کەلەپووریی مرۆیی، دامەزراوەکان و سیاسەت دەکات.[4] بە رای فۆکو، وەکو بابەتێکی مێژوویی، مۆدێرنیتە ئاماژە بە سەردەمێک دەکات کە بە پرسیار یان رەتکردنەوەی نەریت، پێشترێتی تاکخوازیی، ئازادیی و بەرابەریی فەرمی، بڕوا بە پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی، زانستی و تەکنۆلۆژیایەک کە دووری لێ ناکرێت و گەشەسەندنی مرۆڤ، ئاوەزمەندیی و شارەزا بوون، چوون بەرەو دەسمایەداریی و ئابووریی بازاڕ، پیشەسازیی، بە شاری کردن و سێکیولاریزاسیۆن، پەرەپێدانی دەوڵەت-نەتەوە و دامەزراوە بنەڕەتییەکانی ئەوە (بریتی لە دێمۆکراسی نوێنەرایەتی، خوێندنی گشتی، بورۆکراسی) و شێوەکانی چاوەدێریی، دیاریی دەکرێت.[5]

روانگەی گشتی لەسەر مۆدێرنیتە بە مەیل بەرەو تاکخوازیی و ئاوەزمەندییەتی وەک گرنگترین کۆڵەکەی ئەوە دیاریی دەکرێت.[6] هەرچەند، لە گێڕانەوە و روانگەی رەخنەگرانەوە "ئامرازخوازیی، گشتخوازیی و تەنانەت جۆری سەرکوتکردنی هەڵبژاردن و کردەوە" وەک وەسفەکانی مۆدێرنیتە ئاماژەیان پێکراوە. لە پێوەندیی لەگەڵ ئاوەزمەندییەتیدا، گەرچی نوێخوازیی ناتوانێت تەنیا بەوە پێناسە بکرێت بەڵام بیری نوێخوازیی بەپێچەوانەی بیری ئایینی، زۆرتر ئاوەز (عەقڵ) بەو شتەی دەزانێت کە "دەتوانێت راهاتووییەک لە نێوان کردەوەی مرۆڤ و بەندوباوی جیهاندا پێکبێنێت". واتە لە نێوان بەرهەمهێنان و تەکنۆلۆژیا کە بە زانست بەهێزتر بووە و رێکخستی کۆمەڵگا کە بە یاسا رێسامەند دەبێت و رێکخستنی ژیانی تاک کە مەیلی بەرەو قازانجخوازیی و رزگاریی لە پێویستییەکان هەیە، راهاتوویی پێکدەهێنێت. بەپێی ئەم بیرە، ئەم راهاتووییە لە رابردوودا بە هۆی ئامانجخوازیی تایبەتی ئایینە یەکخواییەکانی لەسەر بنەمای وەحی ئیفلیج ببوو. دەرەنجامی ئەو ئاوەزخوازیی یان دەسەڵاتدارێتی ئاوەزە، سەرنجدانی زانست و کردەکانی، راهاتوویی ژینی کۆمەڵایەتی لەگەڵ پێویستییەکانی تاک و کۆمەڵ، هەڵپێچانی ملهوڕی و توندوتیژیی و پێکهاتنی دەوڵەتی لەسەر بنەمای مافەکان و رکابەرایەتی

---

[1] Christopher Pierson, *The Modern State*, second edition, New York: Routledge, 2004, p. 28.

[2] Wagner, Peter, "Interpretations of modernity and the problem of world-making", *Papers 2015*, 100/3, pp. 267-279, http://dx.doi.org/10.5565/rev/papers.2130, 2015.

[3] Pierson, 2004, p. 28; Wagner, Peter, *A sociology of modernity: Liberty and discipline*, London: Routledge, 1994, p. 3.

[4] Berman, Marshall, *All That Is Solid Melts Into Air: The Experience of Modernity*, London and Brooklyn: Verso, 2010.

[5] Foucault, Michel, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, translated by Alan Sheridan, New York and Toronto: Vintage Books, 1995, pp. 170-177.

[6] Wagner, 2015

ئازادی ئابووریی بووە، واتە دەسەڵاتدارێتی ئاوەزمەندانەی یاسایی لە پەنای ئابووری بازاڕدا. بۆیە، لەسەر بنەمای بیرۆکەی نوێخوازیی، مرۆڤایەتی بە لەبەرچاوگرتنی یاساکان ویستوویە بە فرەیی، ئازادیی و بەختەوەریی بگات.[1] هەرچۆنێک بێت لە پەنای ئاوەزمەندێتیدا، هەروەها دەسمایەداریی، زانست و تەکنۆلۆژیا لە کۆڵەکەکانی مۆدێرنیتەن.

کەواتە، هەروەک واگنەر روونی دەکاتەوە، دوو وێنەی گشتی بەڵام ناکۆک لە مۆدێرنیتە، یەکیان گوتاری ئازادکردن و دیتری گوتاری پێکهێنانی بەندوباو، سەریانهەڵداوە. ئەم دوو لایەنە هاوکات لە رەوتی مۆدێرنیتەدا بینراون. رەنگە بکرێ بگوترێت کە کۆمەڵگای شارستانی پێشاندەری یەکەم و دەوڵەت پێشاندەری دووەمی بوون. گوتاری ئازادکردن کە پێوەندیی بە قۆناخە سەرەتاییەکانی سەردەمی مۆدێرنەوە هەیە، سەرنجی لایەنی زانستی وەک وەرسووڕانی زانستی، سیاسی وەک داواکاریی بۆ مافی دیاریکردنی چارەنووس لە وەرسووڕانە سیاسییەکاندا، و ئابووریی وەک ئازادی چالاکییە ئابوورییەکانی داوە. لەم بابەتانەدا ئازادی وەک مافە بنەڕەتییەکانی مرۆڤ بینرا. کاری زیاتری ئابووریی، رامیاریی و زانست، تاکەکانی لە زۆرێک لە پەرۆشەکانی کۆمەڵگای نەریتی رزگار کرد. لە بەرانبەر گوتاری ئازادکرندا، گوتاری پێکهێنانی بەندوباو هەیە کە لەسەر ئەو باوەڕەیە کە دەوڵەت زیاتر وەکو ئامرازێک بۆ رەخساندنی هەلی کردەوەی کۆمەڵایەتی روونخوازیی (رۆشنگەریی) بووە. دەوڵەت بۆ بەندوباوی کۆمەڵایەتی بە پێویست زانرا و وەکو جەستەی کۆمەڵایەتی ئاوەز بینرا. دەوڵەت ئامرازێک بووە بۆ سنووردارکردنی کردەوەکان و رێکوپێک کردن و پێکهێنانی بەندوباوی تاکەکان. گریمانەی تیۆری "پێکهێنانی بەندوباو" ئەوە بوو کە خۆسنووردارکردنی نەویستراوی مۆدێرنیتە دواهاتی کردەوە مۆدێڕنەکانە.[2] لەم پێوەندییەدا روانینێک بە سەر دەوڵەتی مۆدێرندا پێویستە.

دەوڵەتی مۆدێرن

یەکێک لە تایبەتمەندیی و ئامرازەکانی مۆدێرنیتە، دەوڵەتی مۆدێرنە. بە سەرهەڵدانی شەڕە ئایینییەکان لە ئەورووپا، تیۆری سیاسی مۆدێرنیتە خەریکی پێداویستییەکانی ئاشتی ناوخۆیی بوو. رێگاچارەی بەچاکترزانراوی بەر باس لە سەدەکانی حەڤدە و هەژدەدا گرێبەستی کۆمەڵایەتی بوو. دەوڵەت وەک دامەزراوەیەکی پێکهاتوو بەپێی رێکەوتن –گرێبەست- و بە مەبەستی پاراستنی ژیان و ئازادی ئەندامەکانی سەیر کرا. لەم پێوەندییەدا یاسا بنەڕەتییە نووسراوەکانی پاش وەرسووڕانەکانی سەدەی هەژدە وەک گرێبەستی کۆمەڵایەتی بینران. ئەم یاسایانە دەبوا مافی تاک و بەکۆمەڵی کۆمەڵگایان رەچاو دەکرد و دەوڵەتی مۆدێرن وەک دامەزراوەیەکی بێ لایەن ئەوەی لەبەرچاو دەگرت. بیرۆکەی سەرەکی، ئەوە بوو کە حکوومەتەکان دەبێت تا دەکرێ لەلایەن کەسانێکی هاوزمانەوە پێکبێن کە واگنەر بەوە "تیۆری کەلەپووریی-زمانیی حکوومەت" دەڵێت. ئەمە وەڵامێک بوو بۆ چۆنیەتی دانانی سنوورەکانی دەوڵەتی مۆدێرن کە بە کۆمەڵە زمانییەکان دیاریی دەکرا.[3] هەروەها لە کۆمەڵگا فرەلایەنەکاندا کە ئەم تیۆرییە دەبێتە هۆی پێکهاتنی کێشە و پرسی نەتەوەیی بۆ نەتەوە بن دەستەکان، گەر گرووپە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکان بە دڵخواز لە وڵاتێکدا دەمانەوە، حکوومەتەکان دەبوا هەندێ مێکانیزم وەک فێدرالیسمیان بۆ پێکهێنانی بەرابەری لە پێش دەگرت. لێرەدا بنەما پێوەندیی و رێکەوتن و پێکەوەژیانی تاکەکان بوو کە لە کۆمەڵگا هاوزمانەکاندا چاکتر جێبەجێ دەبێت و لەم روانگەوە زمان چاکترین هۆکاری هاوبەشی مرۆییە. کەواتە لە پلەی یەکەمدا زمان بوو بە بنەمای دەوڵەتە مۆدێرنە سەربەخۆکان یان حکوومەتە هەرێمی و خۆجێییەکان لە دەوڵەتە فێدراڵەکاندا. هەروەها لە بابەتەکانی جیاوازیی زمان و ئاییندا مێکانیزمەکانی دیمۆکراسی و فێدرالیسم بەکارهێنران. بە گشتی بۆ گەیشتن بە ئامانجی دەوڵەتی مۆدێرنی سێکیولار کە بێ لایەنی و رەچاوکردنی بەرابەریی و دادپەروەرییە، بە شێوازی جۆراوجۆر لە مێکانیزمە جیاوازەکان کەڵک وەرگیرا. هەرچۆنێک بێت، دەوڵەتی مۆدێرن لەسەر بنەمای رێکەوتن و گرێبەستی کۆمەڵایەتییە، ئێستا رێکەوتنی نێوان خەڵکی هاوزمان (و وەک ئەم لێکچوونانە) یان هاوکات هەم نێوان هاوزمانەکان و هەم نێوان

[1] آلن تورن، **نقد مدرنیته**، ترجمەی: مرتضی مردیها، تهران: گام نو، چاپ سوم، 1385، ص 9 و 18-17.

[2] Wagner, 1994: pp. 5-7.

[3] Wagner, 2015.

ناهاوزمانەکانی ناو وڵاتێک. بە بێ ئەم ڕێکەوتنە و لە جیاتی ئەوە بڕیاری تاکەکان و گرووپەکان بە جێی یەکتری، دەوڵەتی مۆدێرنی دێمۆکراتیک پێکنایەت.

بۆ ماکس وێبەر، دەوڵەتی مۆدێرن شێوەیەکی تایبەت لە دەوڵەت بوو کە بۆخۆی شێوەیەکی تایبەت لە بابەتی گشتی تری "ئەنجومەنە سیاسییەکان" بوو. بۆ ئەو، دەوڵەت بە شێوەی پاوانخوازانە مافی بەکارهێنانی ڕەوای زۆری فیزیکی بۆ جێبەجێ کردنی بەندوباوی هەبوو. دەوڵەتی مۆدێرن بەندوباوی فەرمانگەیی و یاسایی هەیە کە بە یاسادانان دەکرێ بگۆڕدرێت و ئاراستە دەدرێت بە چالاکییە ڕێکخراوەییەکانی فەرمانبەرانی فەرمانگە کە بە ڕێساکانیش کۆنترۆڵ دەبن. ئەم سیستەمە ڕێکوپێکە خاوەن دەسەڵاتی ڕەوای پێویستیهێنەر و ڕێکخراوی زۆرەملێ لەگەڵ پێگەیەکی پێوەندیدار بە خاک و نیشتمانە. لە پێوەندی لەگەڵ سەرهەڵدانی دەوڵەتە مۆدێرنەکان لە مۆدێرنیتەدا، نەتەنیا دێمۆکراتیزاسیۆن بەڵکو شەبەنگێکی گشتی لە گۆڕانکاریی پێوەندیدار بە مۆدێرنیتە بریتی لە: گۆڕانی شێوازی بەرهەمهێنان، گۆڕانی پێوەندیی نێوان شار و دەوروبەر، جیایی نێوان هەرێمی ئابووریی و سیاسی، تەکنۆلۆژیای پێوەندیی و چاوەدێریی و هتد، لەسەر پێکهاتنی دەوڵەتە مۆدێرنەکان بە شێوەی جیاواز کاریگەرییان هەبووە. پیەرسۆن بە لێکدانەوەی تیۆری و پێناسە جیاوازەکان، لایەنە دامەزراوەیی و ڕێکخراوەییە گرنگەکانی دەوڵەتی مۆدێرن بەمانەی خوارەوە دەزانێت: پاوانکردن و کۆنترۆڵی ئامرازی توندوتیژیی، خاک، سەروەریی سیاسی، لەسەر بنەمای یاسای بنەڕەتی بوون، حکوومەتی یاسا و دەسەڵاتی ناتاکەکەسی، بورۆکراسی گشتی، دەسەڵاتی ڕەوا و شەرعییەت، هاووڵاتی تەوەری و دانانی باج.[1]

کەواتە، دەوڵەتی مۆدێرنیش هەم پێکهاتەیەکی فەرمانگەیی بەڕێوەبەرایەتی و هەم تەواوەتییەک لە فاکتۆرە کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئایدۆلۆژیکییەکانە. بە وتەیەکی تر، بە گشتی تەواوەتییەک لە هۆکارە ئایدۆلۆژیک و پێکهاتەییەکانن کە دەوڵەتی مۆدێرن دیاریی و پێناسە دەکەن.[2] دەوڵەتی مۆدێرن بەپێی چاکترێتی دابەشکاریی و شیاوخوازیی کار دەکات. لەم دەوڵەتەدا ئەرکەکانی جێبەجێکردنی دەسەڵات بە شێوەی ئاگایانە جیا دەکرێنەوە.[3] هەروەها، ئەوەی دەوڵەتی مۆدێرن جیا دەکاتەوە ئەوەیە کە ئایدۆلۆژیای شەرعییەتی ئەوە لە سەر بنەمای واتایەکی بێ چین لە دەسەڵاتی ڕەوای سیاسییە. دەوڵەتی مۆدێرنی ڕۆژئاوایی بە تەواوی پێکهاتەیەکی یاسایی یان بە وتەی وێبەر "سیستەمێکی ئاوەزمەندانە-یاسایی"یە و دەسەڵاتی لە ڕێگای یاساوە جێبەجێ دەکات. کەواتە دەوڵەتی مۆدێرن لە پەنای تایبەتمەندییە پێکهاتەییەکانی خاک، سەروەریی، حکوومەتی ناوەندیی و یاسای تۆکمە، هەندێ لە شێوە پێوەندیدارەکانی ئاگایی دەوڵەت یان ئایدۆلۆژیای شەرعییەتیشی هەیە. لەڕاستیدا هیچ دەوڵەتێک ناتوانێت بە بێ هەندێ ئوستوورەی کردەوەیی کە شەرعییەتی پێ دەدات، بمێنێتەوە. ئایدۆلۆژیای شەرعییەتپێدەر بەپێی ئوستوورەی دامەزراندن کە لە ڕێگای ئەوەوە لە سەرەتادا پێکهاتوون، لە دەوڵەتە سەرەتاییەکاندا لە ڕێگای خواکان و لە دەوڵەتە مۆدێرنەکاندا لە ڕێگای ڕەزامەندیی و ڕێکەوتنی ژیرانە، تایبەتمەندیی هەموو دەوڵەتەکان بووە.[4]

جگە لە تایبەتمەندییە سیاسییەکان، دەوڵەتی مۆدێرن لە سەر بنەمای جۆرێ هەبوونی پۆلێنبەندی کۆمەڵایەتی، ئابووریی تایبەت و جیا لە کۆمەڵگای پێش مۆدێرنە. "برگە برگە بوون" تایبەتمەندیی کۆمەڵگای پێش مۆدێرن بووە کە بە تێپەڕانی ئەم ڕەوشە هەلی پێکهاتنی دەسەڵاتی ڕەوای سەروەریی پێوەندیدار بە خاک، دەڕەخسێت. بە ڕوونی سەروەریی دەوڵەت ناتوانێت لە شوێنێکدا کە یەکە کۆمەڵایەتییەکانی پێرەو، دەسەڵاتی ڕاستەقینەیان هەیە، بوونی هەبێت. بە ڕای نێلسۆن، ئەمە یەکێک لەو هۆیانەیە کە زۆرێک لە دەوڵەتەکانی جیهانی سێهەم، تەنیا بە شێوەی ڕواڵەتی و بە ناو دەوڵەتن.[5] دەوڵەتە مۆدێرنەکان بە جۆرێک لە گۆڕان و گەشەسەندندا بوون و بە کۆمەڵایەتیتر کراون. لە باری ئابوورییەوە زۆربەیان بەرەو دەوڵەتی

[1] Pierson, 2004: 6-29.

[2] Nelson, Brian R, *The Making of the Modern State: A Theoretical Evolution*, New York: Palgrave Macmillan, 2006, p. 5.

[3] Petho, Sandor, "The Birth of the Modern State and its Function Changes", *South-East Europe, International Relations Quarterly*, vol. 1, No 4, 2010.

[4] Nelson, 2006: pp. 6-8

[5] Ibid., 9.

خۆشرابواردن و تەناهی چوون و تەنانەت لە سەردەمی بە جیهانی بووندا وێرای شلبوونەوەی سنوورەکان، بە جێی "نەمانی دەوڵەت"، دەوڵەتەکان ڕۆڵی گرنگیان لە ڕێکخستنی بازاڕ، ئاسوودەیی و خزمەتکارییە کۆمەڵایەتییەکاندا هەبووە.[1]

دەوڵەتە نیمچە مۆدێرنەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین

بەپێی ئەوەی سەبارەت بە تایبەتمەندییەکانی دەوڵەتە مۆدێرنەکان وترا، بە هۆی نەبوون یان ناتەواوی لە هەندێ لە تایبەتمەندییەکانی ئاماژەپێکراو لە سەرەوە، زۆربەی دەوڵەتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست "نیمچە مۆدێرن" بوون. لەم کۆمەڵگایانە و لەم جۆرە دەوڵەتانەدا نە تەنیا لە باری گوتاری ئازادکردن بەڵکو لە باری گوتاری بەندوباویشەوە کێشە هەیە. لە دەوڵەتە ملهوڕ و ڕەهاکانی پێش مۆدێرنیشدا، تایبەتمەندییەکانی بەکارهێنانی ئامرازی توندوتیژیی، خاک، سەروەریی، بورۆکراسی و باج بە شێوازی جیاواز هەبوون.[2] لە دەوڵەتە نیمچە مۆدێرنە ملهوڕەکانیشدا ئەم بابەتانە کە زیاتر لایەنی ڕواڵەتی دەوڵەتن، دەبینرێن و دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوینیش ئەمانەیان زیاتر لە تایبەتمەندییە ناوەڕۆکییەکان وەرگرتووە.

لە بەراورد لەگەڵ دەوڵەتە مۆدێرنەکاندا، دەوڵەتە نیمچە مۆدێرنەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین هەم لە باری دامەزراوەیی و ڕێکخراوەیی و هەم ئایدۆلۆژیکی و شەرعییەت، هەندێ عەیبیان هەبووە و هەیە. لەم دەوڵەتانەدا وێرای بە ڕواڵەت جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان، بە کردەوە جیاکردنەوەی ڕێژەیی جێبەجێ نەبووە و زۆربەی کات دەسەڵاتی دادوەریی سەربەخۆ نەبووە. لە بورۆکراسی گشتی دەوڵەتی مۆدێرندا ڕێساکان و شێوازی نەگۆڕ، زنجیرەپلەکان و بەرپرسیارێتی هەیە و لە سەر بنەمای زانیاریی و پسپۆڕایەتییە تاکوو دەوڵەتێکی بێ لایەن پێکبێت. کەچی ئەو شتانە لە دەوڵەتە نیمچە مۆدێرنەکانی ئەم ناوچەیەدا ڕەچاو نەکراون و بورۆکراسی لاواز لەوانەدا لەسەر بنەمای خزم و کەس خوازیی، ئایین خوازیی، هۆزخوازیی و... هەڵکەوتووە کە هەموویان لەسەر ناکارامەیی دەوڵەت و پەرەسەندنی گەندەڵی لەلایەک و ناڕەزایەتی گرووپە کۆمەڵایەتییەکان لەلایەکی تر کاریگەر بوون. لەبەر ئەوەی کە ئازادی سیاسی، ڕاگەیەنە و چاپەمەنی و چاوەدێریی نەبووە، بە شێوەی ئاسایی مێکانیزمە سیاسییەکان و هەڵبژاردنەکان لەسەر بنەمای دەنگی خەڵک و کۆی گرووپەکان نەبووە و بە گشتی خاوەن شەرعییەتی ڕاستەقینەی خەڵک نەبوون. بۆیە مافەکانی هاووڵاتییان بە شێوەی بەرابەر لە زۆربەی بوارەکاندا ڕەچاو نەکراون و هاووڵاتییان بەشدارییەکی ڕاستەقینەیان لە دیاریکردنی چارەنووسی خۆیاندا نەبووە.

سەبارەت بە پۆلێنبەندی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگا، لەلایەکەوە کۆمەڵگاکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین نەیانتوانیوە لەو ڕەوشەی بڕگە بڕگەیی و هۆزایەتییە تێپەڕن و دەوڵەتی مۆدێرنی خاوەن هاووڵاتی بەرابەر پێکبهێنن و لەلایەکی تریشەوە دەوڵەتەکانی ئەم ناوچەیە فرەلایەنە (فرەنەتەوەیی، فرەزمانی، فرەکەلەپووریی و...) بوون کە ڕەچاو نەکردنی مافی ئەم گرووپانە بووەتە هۆی هەوڵی هاوتەریب بۆ پێکهێنانی دەسەڵاتی ڕاستەقینە و دەوڵەتی مۆدێرن لەسەر بنەمای هەر ئەو تیۆریەی پێوەندیدار بە زمان یان نەتەوە، نەک بەتەنیا خاک. هەروەها لە پێوەندیی لەگەڵ گۆڕانی دەوڵەتی مۆدێرندا، ئەم دەوڵەتانە کەمتر کۆمەڵایەتی بوون و بە هەبوونی ڕادەی زۆری سامانەکانی ژێر زەوی، ڕۆڵێکی کەم و هێوریان لە چاکترکردنی خۆشرابواردن، تەناهی و خزمەتکاریی کۆمەڵایەتی و بەرزکردنەوەی ئاستی خوێندن و ئاستی کەلەپووردا هەبووە. دادپەروەریی ئابووریی-کۆمەڵایەتی بەتایبەت لە پێوەندیی لەگەڵ زەنگینی نیشتمانی ڕەچاو نەکراوە و لە ئاکامدا پێوەندیی ناوەند-دەوروبەر و هەروەها مەودای چینایەتی پێکهاتووە. لە کاتێکدا کە دۆخی باج لە دەوڵەتە مۆدێرنەکانی ڕۆژئاوا تاڕادەیەک گرنگ بووە کە ماکس وێبەر ئەوەی بۆ هەبوونی دەوڵەتی مۆدێرن بە پێویست زانیوە[3]، زۆرێک لە دەوڵەتانی ئەم ناوچەیە بە هۆی هەبوونی دەوڵەتی ڕانتییەر، دەوڵەمەند بوون و بەکارهێنانی پاوانخوازانەی سامانە زۆرەکانی ژێر زەوی لەلایەن دەوڵەتی ژێر ڕکێفی گرووپێکی

---

[1] Steinmo, Sven, *The Evolution of Modern States: Sweden, Japan, and the United States as Evolutionary Systems*, Cambridge University Press, 2010.
[2] Pierson, 2004: 40.
[3] Ibid., P. 23.

تایبەت، ئەوەندە پێبەستەی باجی خەڵک نەبوون و ئەمە خۆی بووەتە هۆی ملهوڕی و سەرنج نەدان بە خەڵک و مافەکانی گروپە جیاوازەکان.

هەروەها کە وترا، دەوڵەتی مۆدێرن لەگەڵ ئایدۆلۆژیای شەرعییەتی یاسایی-لۆژیکی بووە. دەوڵەتانی رۆژهەڵاتی ناوین ئەمەیان نەبووە و لەسەر بنەمای زۆر و ئایدۆلۆژیای ئایینی یان خوایی پێش مۆدێرن دامەزراون. هەر لەم پێوەندییەدا، لایەنێکی دەوڵەتی مۆدێرن، سێکیولار بوونە کە ئازادیی تاک و بەکۆمەڵی ئایین گەرەنتی دەکات و لەگەڵ تاکەکان بێ سەرنجدان بە ئایینیان وەک هاووڵاتی هەڵسوکەوت دەکات. دەوڵەتی سێکیولار پێوەندیی بە هیچ ئایینێکی تایبەتەوە نییە و نە بە دوای بەهێزترکردن و نە تێکدانی ئایینە.[1] بە شێوەی بەرابەر رێز لە هەموو ئایین و کەلەپوورەکان دەگرێت و دەستێوەردانی دەوڵەت وەک دامەزراوەیەکی بێ لایەن سنووردارە بە دەستێوەردانی ئەرێنی واتە پێکهێنانی هەلی بەرابەر بۆ هەمووان و گەرەنتی ئازادی ئەوان. بەمجۆرە لە کەمایەتییەکان لە بەرانبەر زۆرینەی رێژەیی دێمۆکراسی پاڵپشتی دەکات و ئاشتی نێوان کۆمەڵەکان دەپارێزێت.[2] بۆیە دەوڵەت ئامرازێکە بۆ مسۆگەرکردنی ئاسوودەیی و هێمنایەتی و... بۆ هەموو گروپە کۆمەڵایەتییەکان. بەڵام لە رۆژهەڵاتی ناویندا دەوڵەت بەپێچەوانەوە لە سەر بنەمای وەکیەک لێکردن بووە کە هێمنایەتی گروپەکانی خستووەتە بەر مەترسییەوە. لەلایەک دەسەڵاتداران سێکیولاریزم و بێ لایەنییان رەچاو نەکرد و لەلایەکی تریشەوە رەوتە ئایینی و نەریتییەکان بەتایبەت هەندێ چینی نەریتی و خاوەن تەشەنەی کۆمەڵگا لە دژی سێکیولاریزم بوون و بۆ ئەوان ئازادیی بۆ هەمووان، بەرابەری هەموو گروپەکان و حکوومەتی نائایینی کە بە تەواوی شەریعەت جێبەجێ نەکات، قەبووڵ نەدەکرا. کۆڵکە سیاسەتوانانی مۆدێرن نەیانتوانی بەرەو پێکهێنانی دەوڵەتێکی بێ لایەن و پێکەوەژیانی ئاشتییانە و پێکهێنانی دادپەروەریی و بەرابەری لە نێوان گروپە کۆمەڵایەتییەکانی جیاوازدا هەنگاو هەڵێنن. ئەمانە سیاسەتی وەکیەک لێکردنی گروپە نەتەوەیی-ئایینییەکان، کەڵک وەرگرتنی سیاسی لە قەڵشتە کۆمەڵایەتییەکان بەتایبەت قەڵشتە ئایینییەکان، پاڵپشتی لە گروپێکی کۆمەڵایەتی و هەندێ جار دژایەتی لەگەڵ ئایینیان لە وەها کۆمەڵگاگەلێکی نەریتیدا کە ئایین تێیاندا تەشەنەی زۆری هەیە، گرتە بەر.

هەروەها بەپێچەوانەی هەندێ دەوڵەتی مۆدێرنی رۆژئاوایی کە گەر سنووورە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان نەکەوتبایەنە سەریەکدا، مێکانیزمە سیاسییەکانیان لە بۆ بەدیهاتنی مافی گروپە کۆمەڵایەتییەکان دەگرتە بەر، لە دەوڵەتە نیمچە مۆدێرنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، سەرنجی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی نەدراوە. لەلایەک سنووری دەسکردی وڵاتەکان لە ئاستێکی ژێرانەدا لەگەڵ سنوورە کۆمەڵایەتییەکان ناخوێنێتەوە، و لەلایەکی ترەوە مێکانیزم و مۆدێلی حکوومەتیی شیاو بۆ بەدیهاتنی مافی گروپە کۆمەڵایەتییەکان رەچاو نەکراوە. هەر بەم بۆنەوە لەم ناوچەیەدا هەندێ هەوڵ بۆ راهاتوویی سنووورە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان لەگەڵ یەکتر هەبووە.

وتەی دوایی: تێپەڕین لە دەوڵەتانی نیمچە مۆدێرن

کوردستان دەبێت هەردووکی تایبەتمەندییەکانی دەوڵەتانی مۆدێرن و پێشکەوتوو و کەموکۆڕییەکانی دەوڵەتە نیمچە مۆدێرنەکان رەچاو بکات. بە پێی ئەو باسانەی سەرەوە، گەرچی لە چاو دەوڵەتانی ناوچەکە حکوومەتی هەرێمی کوردستان لە زۆر بوارەوە باشتر بووە، بەڵام هێشتاکو کەموکۆڕی زۆری هەیە. دیارە بە هۆی مێژووی زۆری ئەو دەوڵەتانە و بەکارهێنانی سامانە سروشتییەکان و لەبەردەستبوونی پارەی زۆر، لە باری ژێرخانەکان و پیشەسازییەوە لە سەرترن بەڵام لە بواری دێمۆکراسی و سێکیولاریزمەوە زۆر ناتەواو و دواکەوتوو بوون. کەچی هەرێمی کوردستان بەپێچەوانەوە لە بواری دیمۆکراسی و سێکیولاریزمەوە چاکتر بووە. ئەمە بەو واتایە کە ئەو دەوڵەتانە زیاتر لە سەر لایەنی مۆدێرنیزاسیۆنی مۆدێرنیتە جەختیان کردووە و گرنگایەتییان بە باری کەلەپووریی، کۆمەڵایەتی و سیاسی مۆدێرنیتە نەداوە. لە کوردستانیشدا

[1] Bhargava, 2010, p. 117.

[2] مفیدی، 1395.

زیاتر هەوڵەکان لەسەر لایەنی مۆدێرنیزاسیۆن بووە، گەرچی هەندێ کێشەی ناوخۆیی و دەرەکی تاکو ئێستا بەربەستیان پێکهێناوە و لە ئاکامدا کەوتووەتە دواوە. بەڵام لە باری لایەنەکانی تری مۆدێرنیتەشەوە، کوردستان لە تەمەنی کەمی خۆیدا هەنگاوگەلێکی هەڵێناوە و باشتر بووە لە دەوڵەتانی ناوچەکە. رەنگە بکرێ بگوترێت کە هەردوو گوتاری ئازادکردن و پێکهێنانی بەندوباو بە رادەیەک پەرەیان سەندووە بەڵام هێشتاکو هەردوولا لە ئاستێکی لاوازدان. لە کوردستانی سەربەخۆدا پێویستە هەردوو لایەنی سەخت ئامرازی و نەرم ئامرازی مۆدێرنیتە بەهێزتر بکرێن تاکوو تووشیاری قەیرانەکانی دەوڵەتە نیمچە مۆدێرنەکان نەبێتەوە و نەبێتە میراتبەری کێشەکانی ئەوان. هەروەها، دەبێت هەوڵ بدرێت بۆ پێکهاتنی بورۆکراسییەکی گشتی پسپۆڕانە کە لەسەر بنەمای خزمایەتی، هۆزایەتی، حێزبایەتی، ئاییندارێتی و... نەبێت تاکو وەک دەوڵەتانی نیمچەمۆدێرن تووشیاریی بورۆکراسییەکی ناکارامە و گەندەڵ نەبێت. پێویستە هەردوو لایەنی ئازادکردن و پێکهێنانی بەندوباو گرنگایەتییان پێ بدرێت. هەم ماف و ئازادییەکانی تاک و کۆمەڵەکان رەچاو بکرێت و هەم باری رێکخستن و بەندوباوی کۆمەڵگا. بە گشتی هەوڵەکان لە پێناو بەهێزترکردنی ئازادییە ئەرێنییەکان و نەمانی ئازادییە نەرێنییەکان بێت تاکو تاک و گروپەکان ماف و ئازادییەکانیان رەچاو بکرێت و ماف و ئازادی دیترانیش پێشێل نەکەن و دەوڵەتیش وەک دامەزراوەیەکی بێ لایەن بە رەچاوکردنی ئازادی، بەرابەری و دادپەروەریی، هاوسەنگی هەردوو لایەنی ئازادی و بەندوباو بپارێزێت و هاوکات بۆ پەرەپێدانی وڵات هەوڵ بدات. بەمجۆرە دەکرێ بەرەو کوردستانێکی زیاتر مۆدێرن و پێشکەوتوو کە زۆربەی تایبەتمەندییەکانی مۆدێرنیتەی هەبێت، هەنگاو هەڵێنرێت و لە دەوڵەتانی نیمچە مۆدێرنی ناوچەکە تێپەڕێت.